

Cs. SZABÓ LÁSZLÓ

RÓMAI MUZSIKA

Mikes International

Hága, Hollandia

2008.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-093-4

NUR 301

ISBN-13: 978-90-8501-093-7

© Mikes International, 2001-2008, Cs. Szabó László jogutódai, 1934-2008, All Rights Reserved

A Kiadó előszava

Jelen kötettel — RÓMAI MUZSIKA (AURORA KÖNYVEK — MÜNCHEN, 1970.) — folytatjuk Cs. Szabó László életművének elektronikus kiadását, amelynek keretében az elektronikus kötetek hűen követik az eredeti kiadásokat.

A Mikes International felkérésére a kötethez Arday Géza, Cs. Szabó László szakértő, írt rövid bevezetőt.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a Cs. Szabó László életműsorzatban:

- **HÁROM FESTŐ**
- **HUNOK NYUGATON**
- **GÖRÖGÖKRŐL**
- **HALFEJŰ PÁSZTORBOT — görög hajónapló és — HAT TÖRTÉNET**
- **EGY NÉP S A KÖLTÉSZETE**
- **PETŐFIÉK**

Hága (Hollandia), 2008. augusztus 6.

MIKES INTERNATIONAL

Publisher's preface

With present volume — ROMAN MUSIC (AURORA BOOKS — Munich, 1970) — we are continuing to publish electronically the complete œuvre of László Cs. Szabó.

On request of Mikes International Géza Arday, László Cs. Szabó specialist, wrote a brief introduction to the volume.

The following volumes were published in the László Cs. Szabó series of Bibliotheca Mikes International:

- **THREE PAINTERS**
- **HUNS IN THE WEST**
- **OF GREEKS**
- **CROOK WITH FISH HEAD**
- **A PEOPLE AND ITS POETRY**
- **PETŐFIS'**

The Hague (Holland), August 6, 2008

MIKES INTERNATIONAL

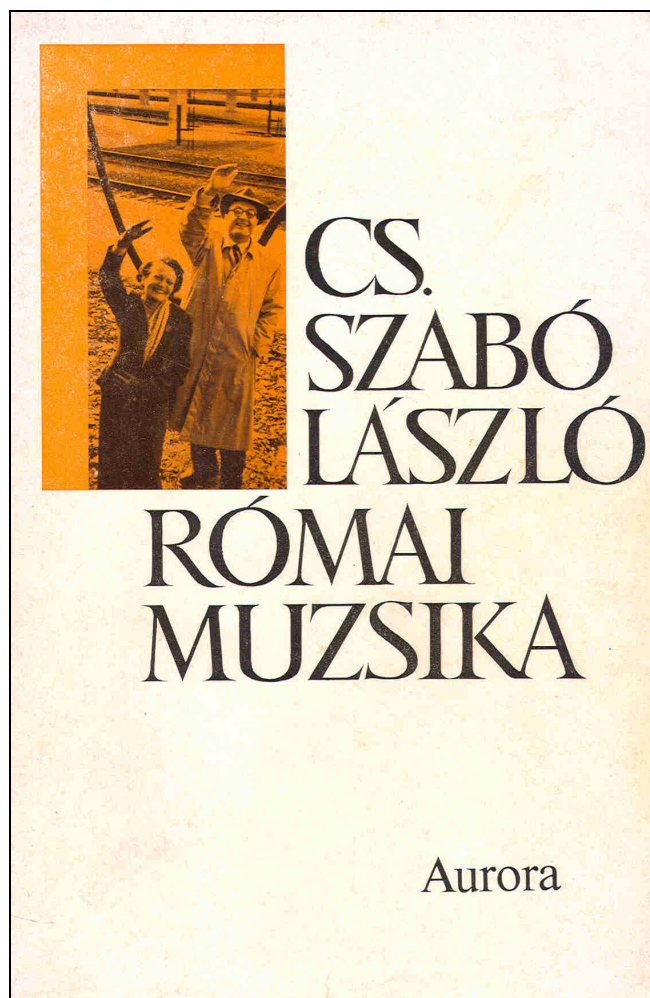
Cs. Szabó László

(1905 — 1984)

1905. november 11-én született Budapesten és ugyanott hunyt el 1984. szeptember 27-én. 1918-ig Kolozsvárott élt. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. A budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1931-ben gazdaságtörténetből doktorált. 1935. és 1944. között a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetője. 1945. és 1948. között a Magyar Képzőművészeti Főiskolán az európai művelődéstörténet tanára. Esszéket, elbeszéléseket, irodalmi cikkeket írt a *Nyugatba*, a *Magyar Csillagba* és más folyóiratokba. Első könyve 1935-ben jelent meg. Ezt 1948-ig további tizennégy kötet követte. 1938-ban Baumgarten-díjat kapott. 1948. végén Olaszországba utazott, ahonnan nem tért vissza. Katedrájáról lemondott. Előbb Rómában, majd Firenzében élt. 1951-ben Londonba költözött, ahol 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt. Nyugalomba vonulása után a BBC külső munkatársaként és a Szabad Európa Rádió számára tevékenykedett. Cs. Szabó László az 1949. utáni nyugat-európai magyar szellemi élet kulcsszemélye volt. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'osztályfőnöke'-ként tekintette. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem tiszteletbeli elnöke volt. Széleskörű, az egész világ kultúráját átölelő ismerete, óriási olvasottsága, nyelvtudása, prófétai jelleme, szónoki művészete, meleg személyi bája őt arra a fontos feladatra predesztinálta, amelyet évtizedeken keresztül fennkölt stílussal betöltött: a magyar emigráció szellemi vezetője szerepére. Cs. Szabó László nemzetének akkor tette a legnagyobb és legfelbecsülhetlenebb szolgálatát, midőn 1949. után Nyugaton égve tartotta az egész magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellem fáklyáját. Ilymódon inspirálta különösképpen az 1956. után Nyugatra került magyar tudósokat, írókat, művészeket. Szerepét a magyar kultúra és a kristálytisza magyar erkölcsi világ fenntartásában és Nyugat-Európában történt kibontakoztatásában nem lehet túlbecsülni. Akiknek megadatott, hogy vele együtt dolgozzanak – mint többek között a Hollandiai Mikes Kelemen Kör keretében – mindig hálával, mély megbecsüléssel és tisztelettel emlékeznek és gondolnak reá. Tanulmányai, esszéi, elbeszélései, versei elsősorban a *Látóhatárban*–*Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Ujságban*, a *Katolikus Szemlében* jelentek meg. Olasz tárgyú műveiért az Olasz Köztársaság lovagja kitüntetést kapta. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjban részesült. Kívánságának megfelelően Sárospatakon nyert örök nyugalóhelyet. A Sárospataki Református Kollégium könyvtárát mint külön egészet gondolja.

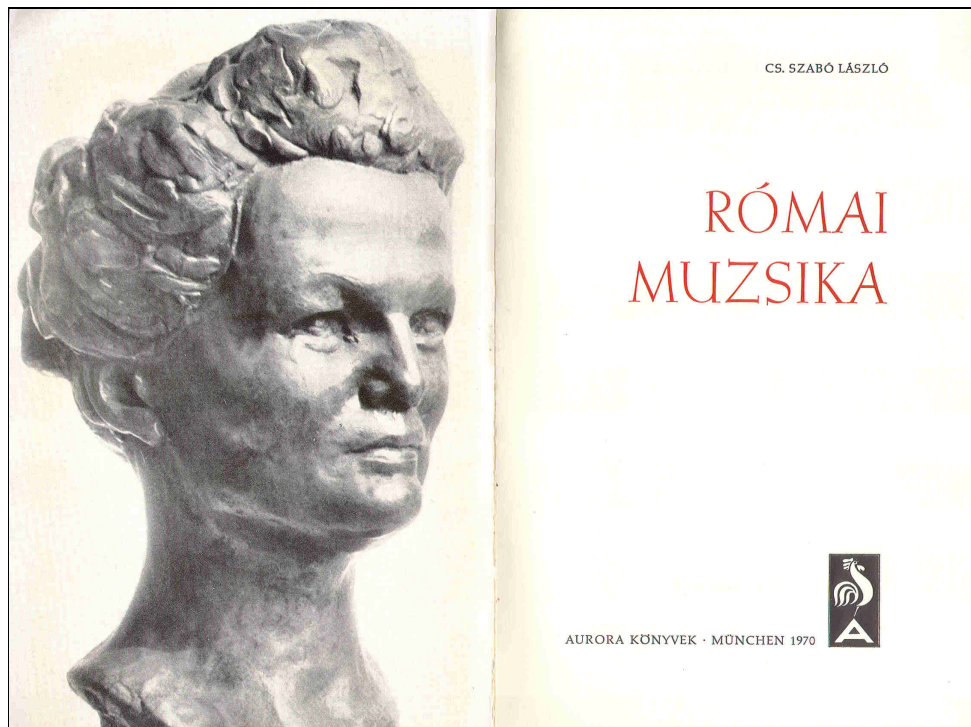
A fényképfelvételt Piazza Barbara készítette, s Hunyor-Piazza Katalin bocsátotta rendelkezésünkre.
[Mikes International Szerk.]

Forrás: RÓMAI MUZSIKA

[AURORA KÖNYVEK — MÜNCHEN, 1970.]

[A borító Fésűs László munkája.]

A Római muzsika méretben és igényében a húsz éve nyugaton élő Cs. Szabó László eddig legnagyobb írói vállalkozása. Egyik nyilatkozatában, elbeszélő munkáitól elkülönítve az esszéíró testamentumának mondta. Megítélni az esszé területén végzett kísérletét szerinte leginkább a Római muzsikából lehet.

Régi műfaját a szerző minden irányban tágította. Váltakozó szálakkal összeszövődik a könyvben líra és elemzés, önarckép és útirajz, gyász és burleszk, történelembölcselet és népjellemzés, tünődés a tragikus embersors komédiáin, tudósítás a közös európai és benne a magyar kulturális hagyatékról, amelyet jelképesen „közös hazánk”: Róma testesít meg, fajra és vallásra való tekintet nélkül. De ugyanígy nevezhető ez a többretű könyv egy emigráns író belső önéletrajzának is.

Ez a könyv nemcsak az esszéíró életművének reprezentatív tükre. Egyúttal poggyászsba, kényszerűsbe, hátizsákba való, nélkülözhetetlen útitárs is: Vigye magával mindenki, aki a szokványos, száraz kalauzok helyett szenvedélyes átéléssel, igazán el akar merülni Róma letűnt emlékeibe, lüktető mai életébe és örök szimbólumaiba. Olvassa az úton s vegye elő ismét otthon, Róma után.

[E szöveg az eredeti kiadásban fűlszöveggént szerepel. — Mikes International Szerk.]

TARTALOM

<i>A Kiadó előszava .....</i>	<i>III</i>
<i>Publisher's preface .....</i>	<i>IV</i>
 <i>Bemutató .....</i>	 <i>2</i>
 <i>1963.....</i>	 <i>3</i>
<i>Napok, évek, századok.....</i>	<i>4</i>
<i>Populus Romanus .....</i>	<i>15</i>
<i>A pásztorok királya.....</i>	<i>25</i>
<i>A költő háza .....</i>	<i>35</i>
<i>A varázsló pápa .....</i>	<i>42</i>
 <i>1968.....</i>	 <i>58</i>
<i>Lázár a Gianicolón.....</i>	<i>59</i>
<i>Róma romban.....</i>	<i>74</i>
<i>A levélváltás.....</i>	<i>103</i>
<i>Árnyak, alakok .....</i>	<i>115</i>
<i>Római muzsika .....</i>	<i>137</i>
 <i>1969.....</i>	 <i>145</i>
<i>Októbertévi tücsök.....</i>	<i>146</i>
 <i>Jegyzetek .....</i>	 <i>160</i>

*A! te meae si partem animae rapit
maturior vis, quid moror altera,
nec carus aequae, nec superstes
integer? Ille dies utramque*

*ducet ruinam. Non ego perfidum
dixi sacramentum: ibimus, ibimus,
utcumque praecedes, supremum
carpere iter comites parati.*

*Ami most történik, régen megvan, és ami következik,
immár megvolt, és az Isten visszahozza, ami elmúlt.*

A *Római muzsika*: három napló és három esszé. 1963 nyarán készült az első napló, 1968-ból való a második, 1969-ből a harmadik, nyáron fogtam amabba, ősz végén írtam emezt. Vergiliusról és Horatiusról szól az első két esszé, a harmadik szorosabban II. Szilveszter pápa portréja, tágabban azt feszegeti, hogy miképp szövődött a magyar államalapításba Vergilius és Horatius Róma-eszméje.

A második napló kibont több témát, amit öt év előtt megpendített az első, a harmadik feloldja a második egyik vezérmotívumát, a gyászt. Összefüggenek. Ha szemezgetve is olvasható az első, a másodikat és harmadikat már regénynek szerkesztettem, naplóregénynek, értelme csak folyamatos teljességéből derül ki. Bárhol abbahagyhatja, aki ráun, de akit valóban érdekel, ne kezdje el akárhol. Magát rövidíti meg és rossz szolgálatot tesz az író szándékának, ha másképp olvassa.

Öt részből áll az 1968-as napló. Egy halottról, a mai Rómáról és olasz kortársainkról szól az első: Lázár a Gianicolon. A második: Róma romban az ókori világvárossal, a birodalommal, rómaiak és más népek, főleg görögök és zsidók viszonyával foglalkozik, az etruszkoktól Jézusig. Számos gondolat, amit fölvetek ott, visszatér kortársak elképzelt hangján, föltehető világszemléletüket tükrözve A levélváltás című, harmadik részben. A negyedik: Árnyak, alakok idegenekben tükrözi Rómát, 1440 és 1918 közt forogva, egy emigráns bizánci humanistától egy olasz-lengyel sarjig, akiből nagy francia költő lett. A záró rész visszafordul a halotthoz s a naplóregény szerzőjéhez. Aki a harmadik naplóban már a maga elmúlása felé tekint.

Hálásan köszönöm az Aurora kiadónak, hogy lesújtó viszonyaink közt, makacs kitartással lehetővé tette e könyv kinyomtatását. Mélységes köszönetet küldök a síron túlra Gruber Mártának is; legendás segítő készsége nélkül aligha lett volna erőm sajtó alá rendezni a kéziratot.

London, 1970 március 4

1963

Napok, évek, századok

HA VESZEK Londonban egy nyakkendőt, — tetszik-e Anglia? kérdi a boltos. Kedveskedni akar (futószalagon), kedves szót vár (futószalagon), viszonzásul. Kinyitom a számat s már tudja, hogy idegen vagyok, átutazó turista, egy a millióból, pár hetes városnézőbe jöttem. Tizenkét éve nézegetem a városukat.

Rómában nem kérdik: tetszik-e, maradok-e. Világos, hogy maradok, hallják a beszédemen. Hogyan, a beszédemen? No persze, nem idevaló, talán piemonti vagy friauli az úr. Valahonnan a félcivilizált határvidékről. Beleunt a zord telekbe, leköltözik Cisalpinából a Tiberiszhez. Nincs nyelvi nacionalizmusuk, mint az angoloknak és franciáknak, feloldják körülöttem a magányt, idegenséget. Jövőre lesz negyven éve, hogy először jártam Rómában s azóta mindig hazatalálok. Igazuk van, persze, hogy maradok. Hol a boros? — rézsút szemközt, Cézár a neve; hol a fűszeres? — a lépcső alján, Romulusnak hívják. Mellette a pék s a mosoda. Jó itthon.

PÁL PÁPA koronázása. Napok óta le van foglalva a vonal Róma és London közt, hét-nyolc perces közvetítésre.

Hallo, hallo can you hear me? ... ? ... HALLOHALLO CANYOUHEARME?!... Pronto ... PRRONTO!... Signorina ... Signorina, per carità ... Dio benedetto ... PRRONTO!... PARLIAAMO!... Hallo, hallo, is it... IS IT London? ... Can you hear me? ... I say ... Pronto!... PRRONTO!... CANYOUHEARME? ... No, ancora niente, questa linea non funziona ...?... Hallo, hallo London? ... Pronto!... Signorina cara, questa linea mi pare interrotta ... Di-co: IN-TER-ROT-TA ... Hallo, Roma? ... London? ... ROMA?!... LONDON?!... OH!... is it the channel? ... THE CHAN-NEL?... Can you hear me? ... I am speaking fro ... m ... Haaallo!?

Semmi sincs feltalálva. Sem a repülőgép (felrobban), sem a villanyborotva (képeden hagyja a borostát), sem a telefon (a nagy nyavalya essék bele). Ülök az ördögbújta, kaján kis masina előtt, fülhallgató a fejemen, szájmikrofon a kezemben, szorít a pánt, ordítózás közben a fogamhoz verődik a mikrofon, harminckét fok van a szobában. Harmincnégy. Harminchat. Patakszom.

Itt a vonal, indulhatunk! Öt perce beszélek, amikor valaki megérinti a vállamat. A süket falaknak gesztikuláltam. No de most aztán csakugyan itt a vonal, újra indulunk! Nekem már mondhatják. Belefőttem az ingbe, úszik előttem a szoba, én beszélek? S mit? Szemembe csorog a veríték, valamit szorongatok a kezemben, időnként a fogamhoz koccan.

De ez a BBC római irodája: modorban angol felségterület. A keresztrefeszítés után mindenki bocsánatot kér mindenkitől s megköszön valamit a másiknak. Jól érzi magát Rómában? Ó, pompásan. Még egy szó az időről s mosolyogva leeresztjük magunk közé a vasfüggönyt.

JOHN KENNEDY látogatása. Hallom D. S.-től, aki Washington óta kíséri, hogy csalódott. Ki csodálná? Berlinből érkezett ide. Ki csodálhatja, hogy a két város elűtő viselkedése után berlininek érzi magát s nem rómainak, noha katolikus. Egy amerikai elnök a huszadik század közepén óhatatlanul inkább él a korában, mint a hitében. Éppen hite kívánja így a lelkiismeretétől.

Rómában nincs berlini fal, az ő faluk ezerhétszáz esztendő, nem kettő. Ha a *legfiatalabb* falat tekintjük. S tegnap koronázták meg itt a királyok királyát, aki vatikáni számítás szerint Krisztus kétszázhatvankettedik helytartója. „Hány hadosztálya van a pápának?” — kérdezte Sztálin a második világháború alatt. „Mondjátok meg neki”, felelte XII. Piusz, amikor füléhez jutott a szellemeskedés, „hogy az én hadosztályaim az égben vannak”. Páncélszatuk visszaveri az idő kobaldsugarait.

„Kennedy? Forgalmi akadály.” S a sofőr hüvelykujja körmével belülről kifelé megpöccenti felső metszőfogait. Szavakba tehető értelme van minden mozdulatuknak, ennek is. Hogy törődöm is én vele, akármilyen nagy ember! Tegnap koronáztuk meg a királyok királyát.

A mozdulattól még lehet istentagadó. De a pápát nem adja, olyan csak egy van s az az övé.

BESZÉDES mozdulataik! Ki-ki a maga tökéletes koreográfusa.

Még füstölt a második világháború hamuja, mikor nyugati portyázásra indultunk Illyés Gyulával. Rossz helyen kezdtük, átmenet nélkül. Hogy tovább is embernek, azaz romeltakarítónak érezzük magunkat, hamarosan leszöktünk a sértetlen Svájc-ból a sebzett Itáliába. Vissza a holdból a földre. Állítólag tudtam olaszul.

Bemegyünk egy nagy római rőfösboltba ing alá való pamut trikóért. *Maglia* a neve. Megállók a pulnál s kérek a méretünkre illő *maiale*-t. Többször is elmondom a kövévált kiszolgálóknak, mi a kívánságunk. Mindhiába, csak bámultak tanácstalanul, mintha bolonddal volna dolguk.

Közben fölfedeztem egy rakás trikóinget a polcon. Ej, hát nem értenek olaszul? — az kell, ott ni.

Kitört a hahota.

Maglia! kiáltották s dőltek jobbra-balra. Uraságod *maglia*-t akar. Mert a *maiale*, magyarázta a rőfös, amikor magához tért a kacagásból, mert a *maiale*, uram...

Hirtelen a pultra hajolt és hangos rőfögéssel túrni kezdte egész hosszában. Mert a *maiale*, uram ... S a segédek helyeslő gyönyörűségére ismét végigszántott orrával a pulton. *Maiale* olaszul: disznó.

Ez volt életem legszemléletesebb nyelvleckéje.

BEÉPÍTİK, körülépítik, tönkreteszik. Nincs vége a nemzetközi sirámnak.

Hát igen, beépítik. Ami árnyas, elhagyatott sétatér volt tanult zárandokoknak, a múlt áhítatos ínyenceinek, ma trágár élettől lüktet, levernek lábamról rollerükkel a gyerekek.

A kisebbik Aventinuson lakom. Milyen más volt negyven év előtt! S szemközt a nagy Aventinus. Beharmatozta kolostori csendesség. S közben a sok ótvaros gyerek a domb alján? Kilógott a seggecskékük a nadrágból. Az nem zavarta a lepárolt esztétikai kéjeket?

Oda van, örökre eltűnt Bernard Berenson és Isabella Stewart Gardner Itáliája. De ni, milyen jó cipő van a kölykökön.

Akadott volna valamirevaló római császár, aki nem iparosít, ha történetesen Watt után születik?

KÉT éve ilyenkor összehaláloztam egy talponálló nyársforgató boltban Fenyő Miksával. Kiültünk feketézni a sarokra; velőtrázó motorzajban, émelyítő benzingőzben lelkesült a félszázad előtti városért s a maiért, a szakadatlan változásokért — előre, a sírokon át! — szidott valami francia író, aki csalódva visszasírta ifjúsága eltűnt festői zegzugait, nagy számár az, kérlek, Rómában ne fussunk elszállt fiatalságunk után. Hány éves ez a kíméletlen fiatalember? — tűnődtem. Mellel ront a jövőnek s motorbiciklik suhogó karikásostorai közt már unokáink Rómájának tapsol. Hány éves vagy, Maxi? Nem figyel a kérdésre, a Parioli negyed oleanderfáit magasztalja. De amikor elválunk: azt kérded, hány éves vagyok? Nyolcvannégy.

Semmiségnek hangzott ebben a városban.

CAESTIUS piramis-sírnál nevezetes halottaival az antik városfalhoz tapad a régi protestáns temető. Shelleynek új szomszédja van, amióta utoljára itt jártam; szép női torzó fehérlik a hanton. Belinda Lee ... Belinda Lee?... Belinda Lee! Emlékszem már, a mozisínésznő, aki agyonzúzta magát autóval, odaát Amerikában. Vigasztalhatatlan olasz vőlegénye hozatta át a vízbefulladt költő mellé. Kell-e mondani, hogy gróf volt a vőlegény s nem tudott elválni a feleségétől? Vagy herceg.

Akadrt régen ösztöndíjas diák a Magyar Kollégiumban, aki hazulról érkezve egyenest ide rohant ki. Tisztelegni Shelleynél s amott Keatsnél. Állítólag néhány esetben én is tehettem a nagy sietségről. Könyvemmel, A három költővel. Huszonegy éve írtam, idén lett nagykorú.

Shelley oldalára kétes hírű tisztelője, a kalandor Trelawny furakodott be a föld alá, Keats mellé az a hűséges, de számár ápolója, Severn, a festő. Persze mindegy, hogy ki a szomszédunk a férgek közt.

Keats neve nincs a kövön. Felirata így szól: E sír magába zárja mind azt, ami Halandó volt egy Ifjú Angol Költőből, ki Halálos Ágyán Elkeseredett Szívvel Ellenségeinek Gonosz Hatalma miatt azt kívánta, hogy Sírkövén e Szavak álljanak bevésve: „Itt nyugszik, akinek Vízre írták a Nevét.” Febr. 24. 1821.

Költőnek ilyen szöveg nem jut eszébe. Keats is forogna sírjában, ha tudná, micsoda felirat alatt fekszik. Mintha egy duzzogó kisasszony rendelte volna.

Kőbe vésni egy lázas haldokló pillanatnyi kifakadását! Ilyen csak Rajongó Csatlósnak juthatott eszébe Viktória királynő ezüst jubileuma idején. Ápolója, Severn volt a rajongó tettes. Aki a szomszéd kövön eképpen méltattatik nem titkolt neve után: „kimagasló Művész az Olasz Élet és Természet ábrázolásaiban, Római Brit konzul 1861-től 1872-ig s a Szabadságért és Emberiségért tett szolgálatai elismeréséül az Olasz Koronarend tisztje, meghalt 3. Aug. 1879, 85 éves korában”.

Keats huszonhat éves volt, amikor kiszenvedett a karjában.

Ha az ember hátra kerül a sír mögé, rábukkan egy harmadik felíratra. Severn kisfiáé, akinek — hirdeti a kő — Wordsworth részt vett a keresztelődjén. Maga Wordsworth kérem szépen, a Koszorús Költő.

ÁTNÉZ a szemközti dombról a S. Alessio harangtornya; heverészés közben alig kell érte előrehajolni a diványon. Már magában elég a boldogsághoz. De én ráadásul Szőnyi István utolsó képei alatt tunyálkodom. Kivilágított vonat száguld bele az őszi éjszakába a Duna-töltésen. Az örök éjbe. Pár héttel halála előtt festette.

Tudom, minek van ma ára a nemzetközi piacon, mi kelendő cikk, ha csekkfüzetével leszáll egy mai gyűjtő a Davies Streetre vagy a Rue La Boétiebe. Ennek a művészetnek nincs. Ami nem ok, hogy ne ragaszkodjunk hozzá büszkén és meglegedve. Múzeumi művészet: az unokák jóvátévő szemével szerethetjük. „Milyen becsületes, jó munka”, fogják mondani, ahogy mi mondjuk Corot festményeiről. Vagy még egyszerübben: „ez kép”. Tudta már Vasari, a művészettörténet apja, hogy okosabb méltatást úgysem lehet kitalálni, ha festőkről beszélünk.

RÓMA körül, az albanói hegyekben. Ide húzódtak fel maláriás nyarak elől császárok és a költők, bíborosok és a festők. Még állnak, zárt zsaluk mögé fojtott, dohos mélabúval a pompás villák; kavicsos udvarukról s a kertek mértani útvesztőjéből hiányzik a vendéghaj, abroncs szoknya, gyaloghintó s a fogat, négy hosszúfarkú szürkével. De a fák, cserjék, virágok évente csak újulnak, a tölgy alatt változatlanul ott ülhetne vázlatkönyvével Carracci, Claude Lorrain, Corot. Ma véletlenül hiányzik; visszatartja a nátha vagy egy családi trakta.

Híresek a hegyek borai. S milyen rosszak. Amíg itt vagyok, becsülettel megiszom naponta a fél liter marinóit vagy frascatit. Szívesen vegyül ásványvízzel. (Hát érdem az?) S közben igazat adok egy réges-régi pápának; „frascati borral mosakodni szoktam, de csak deréktól lefelé”.

GROTTAFERRATA az albanói hegyekben, a görög rítusú, ősi bazilita kolostortemplom. Bizáncot idézi orientális keretdíszével s három oroszlánfejjel a középkori márvány főkapu s bent a templomban egy bokros szemöldökű Krisztus a mozaikon. Ismét a szellem görög felségterületén vagyok, mint annyiszor Olaszország déli felében. De csak az oszlopárkádós korareneszánsz udvarig, mert az már firenzei, ahogy illik a korához. S aztán belecsendül e két stíluszólamba egy harmadik, a római: Domenichino kápolnafreskói a tizenhetedik századból. Azokért lelkesülni rándult fel a hegyre Poussin, Goethe, Stendhal. Ki kívánna magának külön tisztelőket?

Nincs megtévesztőbb gyűjtőfogalom a „barokk”-nál. Barokk kor vagy éppenséggel barokk század! Irgalmatlan esztétikai háborúságok dúltak a tizenhetedik századi Rómában, késre ment egymással három-négy irány. S legalább egy bíboros áll mindegyik mögött; a bíborosok akkor már többet törődtek széptani elméletekkel, mint az Oltáriszentség mámorító rejtélyével. A grottaferratai freskósorozat ma is úgy

hat még, mint egy kihívó manifesztum: rögtönzők, szemfényvesztők, kulisszahasogatók közt állítsuk helyre a megbontott összhangot, vissza a tiszta forráshoz, vissza Raffaellohoz! Aki vallotta, magánéletében idegbajos ember volt. Mondják, hogy megmérgezték, de lehet, hogy maga volt a tettes: megölte az üldöztetési mánia. Sohase következtessél műről a jellemre.

Kezd helyreállni a tizenhetedik század becsülete, egyik nagy történelmi kiállítás követi a másikat, gyűl a bizonyíték *véroldozó* ellentmondásairól. Ha nem lett volna ádáz belviszály a gyűjtőfogalmak alá parancsolt korokban, a barokkban *is*, régen megölte volna az európai művészetet a trombózis. Mint valamennyi kelet-ázsiai.

Nekünk ma már nem a tiszta, raffaelloi formanyelv miatt ér meg egy kis betérőt ez a freskósorozat, pontosabban az egyik falnagyságú kép. Akárhogy berzenkedjék a túlvilágon Poussin, Goethe, Stendhal, az utókor kitágult (szerintük: kifícamodott) ízlésébe hatalmas győzelemmel végleg befészkelődött a barokk hagyaték, még szertelen kilengései is jól összeférnek a leverésére fenekedő, klasszicizáló ellenforradalmi stílussal. Mi Grottaferratában a történelmi festészet eredetéről tudunk meg valamit. Eleinte hiányzott belőle a kínos jelmezűség, amely később műtermi élőképpé fagyasztotta e sokáig magasrangú műfajt.

III. Ottó német-római császár találkozik lelki atyjával, Szent Nílus görög remetével. Ez a jelenet. Domenichino azonban édeskeveset törődött a hisztorizáló korhűséggel. Ami több, mint félezer éve történt, visszahelyezi ruházatban, fegyverzetben száz évvel, saját idejéből mondjuk Tiziano férfikorába. A hadikürtök közül kettő ókori, szobrokról, domborművekről másolhatta, egy meg középkori, azt még ma is használják ódon városok, Pisa, Siena, Arezzo kosztümös sportjátékain.

De lám csak, miféle katona áll az előtérben? Vállára omlik a haja, selymes az álla, — fiatal legény vagy katonaruhába bújt szűzlány? Ah, te vagy az, Clorinda! A festő, mint többi olasz kortársa mohón falhatta a morbid erotikájú Megszabadított Jeruzsálemet. Halvány fogalma sem volt a Koraközépkorról, napjainak uralkodó költőjéhez, Tassozhoz értett. Áttételben őt illusztrálta; ez volt kezdetben, pudvás kelléktár nélkül a történelmi festészet.

ESTE tizenegy óra; körös-körül az ablakokból vonít rám a televízió. Mintha farkasok kerítettek volna be. *Quattrini! Soldi! Assegni!* Pénzről, váltóról bömböl a lepihenő családi körnek. Realisták.

Az olasz érdekből tesz mindent. Úgy is mondhatnám: kiábrándultságból. A történelem kilúgozta belőlük az illúziókat. Nem tudják, hogy ki uralkodott előbb: Claudius-e vagy Nero; félrenéznek, ha felbukkan egy műemlék; ha csak lehet, nem gondolnak a múltra. De mégis vérükben van kétezer év ábrándromboló oltása: Róma lángjaiban végződött a sok diadalmenet, barbár előzőnléssel a világhódítás. A történelem csak *Commedia dell'Arte*; a pénzt kell komolyan venni, az a valóság. *Quattrini, soldi, assegni!*

Van hasznos oldala is ennek a történelmi nihilizmusnak. Mivel az olasz mindent számításból tesz, rendkívül előzékeny és szíves, amíg nem csalódik. S annyira civilizált, hogy gyakran jó arcot vág még a csalódáshoz is. A nápolyi ember egyenesen poétikusan tud megbukni apró számításaiban. Ki naponta, ki óránként.

LÁRMÁZTAK, de saját hangjukon. Minden utcában s minden torok másképp. Ma már csak nappal teszik. Este az ódon házak alatt folyton ugyanaz a hang kísér egy távoli mikrofonból. Hallod, hogy kézirat van előtte, hallod, hogy fizetett hang. Domborít. S mindig ugyanaz a géphang, ugyanaz, ugyanaz, ugyanaz; akárhány puszta téren, elhagyott utcán, néptelen sikátoron menekülj át, rikácsolva követ a nyitott ablakokból. Olaszország is elveszíti élő hangját.

Még tart a szokás: vacsora után a kapuban üldögelnek, konyhaszéken, gyékényfonatú zsámolyon. De már nem úgy, mint régen, egymás felé, átkiabálva az utcán. Most háttal az utcának, arccal a szobának, báván a televízió képernyőjére ragad a család. Ezt láttam Firenzében. Ezt Velencében. Még Szicíliában is. *Formaggino mio!* Együnk Provolone sajtot. Ígyünk basszanói törkölyt. Öblítsük a szánkat, kenjük a cipőnket, mossuk a kombinét, puderezzük a hónaljat... És így tovább.

ÖRÖKKÉ zárva van a S. Maria della Pace főkapuja. De emlékeztem régebbiről, hogy oldalt, egy kolostorudvaron át beenged a sekrestyés Raffaello Szibilláihoz.

Utolsó látogatásom óta tábla került a hátsó ajtóra: kétszáz Lira jár a nyitásért. Jön is már, fűgét majszolva, az ő, *il custode*. Öt-hat éves fruska. Kiveszi zsebéből a kulcsot, lábujjhegyre áll s szótlánul megkopogtatja a táblácskát. Hogy lássuk s értsük. Aztán ránczárja a templomot.

Még mindig tele van a kislány szája fűgével, mikor kopogtatva kikéredzkedünk. Félkezében a kulcs, a másikat tenyerével fordítja felénk. De nem csukja össze, mikor benne van a kétszáz Lira. *Ciascuno*. Személyenként. S két társamra bök a kulccsal.

Ennek mindig lesz fűgére valója.

LE STYLE C'EST L'HOMME MEME, mondta Buffon, a stílus elárulja az egész embert. Hát még a nemzetet, ha az ember végigolvassa a római Tempo s a londoni Times halálózási rovatában a gyászjelentőket. Az áriát egy Erdemdúsról s a sürgönyjelentést egy Elmerülőről.

RÓMA talán kétszeresére is megnőtt, amióta tizennégy éve elkerültem hazámból. Ligetek, dombok, legelők tűntek el, körben megváltozott a szemhatár, Róma profilja. Mondják, a történelem sohasem ismétlődik. De az urbanizálódásban ismét: megismétli a késő Ókort. Maholnap csak világvárosok maradnak a föld civilizált részén s egyre szegényebb parasztok a világrésznyi peremvidéken, Kelet-Ázsiában, Dél- Amerikában. Jer, Daphnisz és Khloé, játszottunk pásztori életet holt faluk helyén, mint az egykorú alexandriai regényolvasók! Angliában divat a házikenyer sütés. S a párizsi Uri Negyed lakói sátor alatt töltik a hétvéget.

Egyforma a menekülés is. Visszaemlékeztem néhány kedves útra a tengerhez az ötvenes évek elején. Hogy felidézzük e szép napokat, egy vasárnapon gyanútlanul elindultunk Fregenébe. Rómától a partig ki volt öntve autókkal a Via Aurelia, mint egy tömör acélcső. Három órán át nyeltük közrefogva a benzingőzt a fél óras úton. Sohase láttuk meg a vizet, forgó gyomorral, széthasadó fejjel kiálltunk a sorból a cél előtt.

Ijesztő volt az olaszok viselkedése, a baromi türelmük. Mind vártam, hogy egyszer csak magukhoz térnek, elkezdenek őrjöngve dudálni, kiugrának s *majdnem* összepofozkodnak. Hogy visszaváltoznak olaszokká. Mind várhattam. Pontosan ilyen néma megadással mászik le az angol nyáj hét végén Londonból Brightonba. De ők legalább nem ülnek izzó tető alatt, egymásba forrt pici kemencékben. Kezdem érteni, miért nem fenyegetőznek többé a papok a pokol üstjével. Hétvégi felszabadulásaikon a világvárosok menekülői családostul önként belefejeselnek. S havonta még részletet is fizetnek e pokolbeli kérért!

Talán az enyhe napszúrás tette, hogy izzó műtőasztalomon Róma és Fregene között az ókori világvárosok sorsáról révedeztem. Ott, Keleten. Sivatagi kóró, satnya nád bólong a helyükön, guggolva főzi kását rőzsetűznél egy nomád család; morzsává tört antik kövek a száraz torzsában egy-egy félszót dadognak görögül, latinul a vésett oldalukon. Kiket térítene Szent Pál, ha végigmenne régi útjain, kikkel levelezne? Sáskákkal, cikádákkal, szúnyoggal, darázssal. Egyszer majd Pál világvárosainak mai örökösei fölött is megfűjják nyugaton a takarodót. Egyszer, mikor?

Egy dupla fekete kiszabadított világvégi révedezésemből. Egyszer, mikor? A kérdés szónoki, nincs értelme. De a vasárnapi idillt ezentúl Daphniszra és Khloéra hagyom. Topolinójukban, tetején a feltornyozott nyugággyal, gumitutajjal, babakocsival, cserepes ajkukon a tizedik üveg Coca-Colával.

A GÖRÖG szobrokat nagyrészt antik leírásokból ismerjük, ami keveset ér és római másolatokból, amelyek jobbak a hírüknél. Fukar a föld is, a tengerfenék is az eredeti bronzok visszaszolgáltatásában. Tiszta szerencse, hogy római császároknak és milliomosoknak szenvedélyük volt a szoborgyűjtés. Villát, lugast, kertet, csarnokot, grottát teletömtek másolatokkal.

Csakhogy selejtezték. A görög művészetből is a *császári* tetszett nekik, vagyis a hellenizált közép-keleti udvaroké. Megmaradt ugyan, Augustus sznob szellemi hagyatékaként, az attikai tiszta stílus hivatalos rangja, de szívük ahhoz a negédesen behízeltő vagy brutálisan mellbevágó ábrázoláshoz húzott, amelyet Nagy Sándor utódai pártoltak Kis-Ázsiától Egyiptomig. A Laokoon csoporthoz.

Válogatásuk, az ízlés titokzatos lélekvándorlása útján, később megismétlődött. Goethe kortársai, alig kétszáz esztendeje, olaszországi vándorlásaikon elfordultak Ducciotól, keresztülnéztek Giotton, olvadoztak Guido Renitől. Rossz rágondolni, hogy mi lenne, ha csupán választásuk alapján ismernénk az olasz festészetet.

Volt a rómaiak meggazdagodása előtt egy másik milliomos társaság, amely sokkal több görög kincset mentett át nekünk eredeti formában. Az etruszkok. Azzal a szándékkal, hogy elviszik túlvilági lakomáikra. Végtelen bankettnek képzeltek a másvilágot, felköszöntők nélkül, de sok táncmuzsikával s lenge öltözetű furulyás rablányokkal. Tízezerszámra pakkoltak fel szebbnél szebb attikai vázákat az ígéretes útra. Legalábbis amíg virult nekik. Később, hanyatlásuk idején, a sorozatos vereségek hatása alatt a másvilágról is elcsúszott a meséjük. Mit nem tesz a politika! Földalatti sírszobák falán még ma is nyomon követhető föld feletti történetük: az ellenséges Róma hódító előrenyomulása laza birodalmukban. Minél jobban zsugorodott a hatalmuk, annál ijesztőbb lett a másvilág. Állítólag Lucretius, a latin költő-óriás sötét alapszíne is etruszk beütés. Azt hiszem, egyszerűbb a megfejtés. Gyermekkorában átvészelte Sulla polgárháborúját; egy életre szóló trauma volt az a vércsapolás. Mégis hány követte!

Senki sem készített statisztikát, de a római költészet remekműveinek jó egyharmada, gondolom, hasonló polgárháborús traumából táplálkozott.

Kik s milyenek voltak az etruszkok? Száradt volna le a keze a zabráló északi barbárnak vagy az ördögűző szerzetesnek, aki befűtött a könyvbúvár Claudius császár etruszk történetének utolsó példányával! Valószínű, hogy még legjobb fajtájukban is volt valami vaskosság. Maecenas, az állítólagos királyi sarj se kivétel: tréfája egy árnyalattal közönségesebb, mint az asztaltársaké, a kelleténél eggyel több gyűrűt visel az ujjain, a drágakő egy árnyalattal nagyobb a kelleténél. A sors iróniája, hogy elsősorban másokért vagyunk hálások az etruszkoknak. Megőrizték holtukban a görög vázákat, gondoskodtak latin költők független nyugalmáról.

ETRUSZK múzeum a Villa Giuliában. Fő büszkesége a két és fél ezer éves terrakotta Apolló szobor Veiből. Soha nem láttam szebb, kegyetlenebb és idegenebb férfifejet, el nem tudom képzelni élő emberen.

Annál jobban él önmagában, félig isteni, félig fenevad létében. Vonzó is, visszariasztó is, látszatra emberszabású, mégis más csillagról való. Mit jelent ez? Hogy bármint igyekezzünk, nem hatolhatunk az ókori emberbe, nem érthetjük igazán? Vagy csak az etruszkokat nem?

Lírai gőz, amit D. H. Lawrence, a tuberkulotikus láz tüzeiben, egy halódó ember vágyálmaitól emésztve összerajongott életigenlő farkas mosolyukról. Mosolyog Apolló, de min? Iszonyat is lehet. Róma tőlük vette át a gladiátor játékokat.

ANTIK szobrok Diocletian császár nemzeti múzeummá átalakított melegfürdőiben. Az egyik görög-római istent a Tiberisz fenékszapjából emelték volt ki. Talán az Angyalvár tetejéről: Hadrianus dobalkú mauzóleumának a párkányáról került oda, mikor az ostromlott rómaiak, mindenből kifogyva, ledöntötték a partmenti császársír szobordíszait, hogy a magasból barbár szorongatóikra görgessék. De bekerülhettek a folyóba kertekből, lugasokból, oszlopcsarnokokból is, meggondolt pusztítással. Jézus halála után Apolló még sokáig isten volt a keresztények szemében, rosszfajta isten. Derűs áhítat helyett dühös borzadást váltott ki szívükből.

Titokzatos metamorfózissal, futó révületekben néhány percig úgy tudtam látni a veii Apollót, ahogy ők. Visszahőköltem az erejétől. Csak egy darab faragott kő, mégis milyen hatalmas és fenyegető, milyen *démoni*, a szó goethei értelmében: vonzóan félelmes! Szétfoszlott körülöttem a múzeum, kozmikus harctéren álltam, megértettem, hogy a fanatikus keresztények úgy estek az istenszobrokra, ahogy az elszánt csatlós rontott csatarendeken át csákánnyal, dárdával, karddal az ellenséges király felé. Ha elesik a király, felbomlik és futásnak ered a hada.

VATIKÁNI grották. Junius Bassus márvány szarkofágja Kr.u. 359-ből; oldalán, oszlopkeretes fülkékben tíz bibliai jelenet. Jézus, a göndörfürtű, tógás Isteni Gyermek oroszlánlábú székéről tekercset nyújt át jobbján és balján két göndörszakállú szenátornak. Péter az egyik, a másik Pál. Ez a domináló kép.

Bámulatos a hellenizált Róma hosszantartó ereje a birodalom alkonyán. Mintha nem dühöngött volna több, mint egy évszázadig élet-halál harc a betörő barbár néphullámokkal, mintha nem dúlna — amióta Nagy Konstantinosz akaratóból államvallás a kereszténység — vádaskodó belháború zsinatok, eretnekek s a négy dogmatikai fellegvár: Róma, Bizánc, Antiokheia és Alexandria közt. Az Evangéliumok galamblelke olvad össze a császári Ezüstkor méltóságával ezen a munkán, tökéletes a fúzió. Lehet, hogy a múlt fényes és sötét fejezetei fényesebbek és sötétebbek az utódok előtt, mint amilyenek valóban voltak. Junius Bassus

szarkofágján, amely sötétedő korszakban készült, a serdülő Jópásztor olyan szelíd és civilizált, amilyennek később Erasmus álmódja. Kezében a tekercs: megbízólevél az apostoloknak, az Ige áll rajta. De állhatna azon Vergilius pásztori verse, egy Apolló-himnusz vagy orfikus költemény is.

LATERÁNI múzeum. A szobordíszes ókeresztény szarkofágok még a „pogány” császárság uralkodó görög-római stílusában készültek. Ezeket nézte le magának Nicola Pisano az olasz Reneszánsz tizenharmadik századi hajnalán. Templomi szószékeire ókori kőkoporsók domborműveit költötte át hűséggel s mégis úgy, hogy a szoros átköltésen örökre rajta maradt a lángész ujjlenyomata. Festő kortársai, Cavallini és Cimabue ugyanakkor a bizánciak fölényes művészetéből merítettek, hogy az elsorvadt itáliai hagyomány pótlására egy másik *római*: kelet-római területről szerezzenek belső biztonságérzést az újjáteremtésnél. Volt bátorságuk; hatalmas tételeket kölcsönöztek.

Némelyik olasz művészettörténész, megszállott esztétikai hazafisággal mind azt bizonygatja, hogy mi mindenben különbözött honi Reneszánszuk előjátéka Bizánctól. Különbözött, persze, hogy különbözött, de kezdetben alig. Hát nem elég a hiúságuknak, hogy Nicola Pisano, Cavallini és Cimabue titáni utánpótlásból kivirult az európai művészet legcsodálatosabb fejezete?!

TIZIANO festménye, az Égi és Földi Szerelem a Borghese képtárban. Nem ő hívta így, későbbi keletű a cím, még halála után is egyszerűen „a díszes és a dísztelen szépség”-nek nevezi egy ódon leltár.

Mondj valamit erről a képről. (Erről vagy másról). Mindig zavarba ejt, ha bizalommal hozzám fordulnak egy csodálatos előtt. Kinyílik s becsukódik a szám; mit mondhatnék? Esküszöm, hogy szép. Nézd azt a két piros színt...

Már hamis.

Egyet mégis mondhatok. Nézd el hosszan s figyelmesen a képet, amely első látásra ismeretlen okból megragad. Térj vissza hozzá, s ha elszakadtok, nézd tovább jó másolatokon, színesen, fehér-feketén, lehetőleg mind a kettőn. S egy idő múlva rájössz, hogy nem szorulsz kalauzra. Én csak *valamit* tudnék mondani a képről, a kép *mindent* elmond magáról türelmes faggatójának. Egyenesen vágyik erre a négy szemközti küzdelemre, amelyben végül a vallató vállalja a vallott igazát s nem megfordítva, ahogy már-már megszoktuk ebben az önbíráló században.

Igaza volt Delacroixnak. Azt tartotta — több mint száz éves a följegyzése —, hogy a művészvilágon uralkodó heptarchia, hetestanács egyenlőn osztja meg a kormánypálcát, Tiziano kivételével, mert ő az alkirály. Naplója szerint Leonardo, Michelangelo, Raffaello, Correggio, Rubens és Rembrandt a másik hat. Ma legalább kilencre emelnék a társuralkodókat, Velasquez s Brueghel nevével. S ha ragaszkodni kellene a héthez, Correggio és Raffaello alighanem kiesne, hogy helyet adjon a hiányzó kettőnek.

RAFFAELLO nagyon nagy festő, de messze élünk tőle, akit életében mindenki szeretett; Michelangelo nagyon nagy és köztünk vergődik tüskés magányában. Nem volt mindig így. Rejtély, hogyan változnak vissza halott lángelmék sebzett élőkké s miért távolodnak el mások, talán nem kisebbek s nyilvában nem végleg, hideg asztrálestettké. Volt idő, mikor Vergiliust és Raffaellót, a sugaras lelkű teremtményt tartotta számon legnagyobb áhítattal örök törvényhozói közül az európai ember; a Romantika óta — akármennyire megtagadjuk is a mozgalmat — csak az emésztődő nagy elégedetlenség hatnak igazán a múltból. Akik a csatavesztés tudatában sem gondoltak soha megadásra.

Vivere pericolosamente, veszélyesen élni, hangzott a fasiszta parancs. Michelangelo úgy élt, veszélyesen, parancs nélkül is. Vigyázni kell, nehogy melodramát csináljunk életéből, annyira kínálkozik rá. Sem Leonardo da Vincinél, sem Raffaellónál nem fenyeget ez a kísértés.

Lángész azzal is változtathatja a természet rendjét, hogy maga választja meg apját, őseit. A serdülő Michelangelo apa-választása Savonarolara, a rettegető, végítéleti prédikátorra esett. Később Platónban fölfedezte ősapját. Egyikük sem buzdította a test önfelédet, gyanútlan csodálatára. De az úgy a vérében volt, mint talán soha senkinek a föld kerekén. Szerencsére nem tudott kitalálni ebből az ellentmondásból. Labirintusait járjuk ma is, a Sixtusi Kápolnában is.

Hogy áll a Könyv az izgatottan kutató próféták és szibillák kezében! Darabokra tépik s lábad elé vetik a mennyezetről, ha nem derül ki hamarosan a világos határ kinyilatkoztatott égi és racionális földi igazság

közt. Mert hiába mondják, hangjukban gyönyörködve, az önelégült, sima humanisták, hogy a kettő békésen összefér egymással, nincs béke a vétkező lélekben, ha nem látjuk tisztán e határt! Töprengésük mázsás súlya felett két oldalt a tizenkilenc oszlopülő, meztelen ifjú növekvő lázzal lobog át az érzéki világból abba a másikba, ahol kiengesztelődve, súlytalanul lehet végre szemlélni Istenben a jót, ami szép, a szépet, ami jó.

Csak ne lennének azok a testek olyan meggyőző tanúk a testről! Ó, ha karunkba ájulna valamelyik, bárcsak ájulna! — noha nem világos, mi a nemük, melyik határhoz állnak közelebb, mi erősebb bennük, az animus vagy anima? Hátha bűn megkívánni őket? Férfinak, mert angyalok, nőnek, mert hermafroditák? Egészen másfajta képzeteket ébresztenek, mint amelyeket, büntudattól sújtottan és sanyargatva, alkotójuk: az Ótestamentumból ideszakadt toszkán szobrász a Feszület tövében Platónjáért lelkesedve atléta testükre bízott. Nemcsak a Sixtusi Kápolna mennyezetén; közben is. Haldokló párizsi Rabszolgája — töredék II. Gyula síremlékéről — spirituális honvágygal kikívánczik az anyag bilincseiből, de így, pontosan így nyújtózik, aléltan a kéj emlékeitől egy ébredező nő is, tökéletes nászéjszakája után. Sugárzik az érzékiség a befejezetlen tömbből, süt a Kápolna mennyezetéről. Ha ez a platónizmus, akkor megértettem, de teljesen az érzékeimmel fogom fel. Mi lett volna, ha megmondom neki? Elszomorítom? Megbántom? Elvesztette uralmát önállósult teremtményei fölött; jogom van tiltakozni, hogy tiszta eszmévé finomuljanak s ellobogjanak patyolat lelkek ezek az isteni, meztelen ifjak.

HOSSZÚ életű, nagy alkotók művében a tökéletes megoldás olykor csak egyik változata a témának, amely létük legmélyével összeszőve, tudtukon kívül megszállva tartotta őket bölcsőtől a sírig, új és új alakot követelt magának s föltámadt véglegesnek hitt formája után is, mint egy folyamatos, belső önéletrajz következő fejezete. Csak együtt érvényesek: a korai és késői, a *viszonylagosan* tökéletes és tökéletlen változat. Az ős Faust s az öregkori Faust, s Michelangelo három Pietája a befejezett ifjúkoritól, mely a Szent Péter bazilikában áll a Rondanini torzóig, melyen a halála előtti napokban is dolgozott. Felülmúlják minden életrajzát az 1498 és 1564 közti évekből, két emberöltőről. Tartalmuk mégis belefér egy mondatba: volt egyszer egy szomorú ember, aki nem halhat meg többé, mert vigaszára szorul a föld.

MENNYI méltatlan pletykát hordtak össze Bramante, Raffaello és Michelangelo viszonyáról! Kezdte Vasari, aki pedig még élve tisztelhetné bálványát, a szobrászt. Hozzáköltöttek hiúságukhoz, megtoldották féltékenységüket, fel-fújták kölcsönös gyanúsításukat. Volt bennük ez is, az is. De hol a kölcsönös nagy tiszteletük? Azt már nem tudták felérni sem ésszel, sem szívvel.

Freskóján, az Athéni Iskolán Raffaello a gondolkozók oldalára festette Michelangelot, közhit szerint Hérakleitosznak — (mellesleg: csak századok után ismerték föl) —, olyan tartásban, amely emlékeztet az egyik sixtusi profétára. Önmagát ellenben a fiatalabb vetélytárs a geometrikusok közé állította. Nem lehet véletlen az elhelyezés, s ha véletlen, épp olyan áruló. Raffaello hajlékony, aulikus művész volt, egyéni vizsgálódás, vájkálás nélkül elhitte, amit hallott vatikáni köröktől, hogy kereszténység és platónizmus immár békésen megfér egymással. Nemcsak elhitte, be is bizonyította a boldogító geometriában, amely összehangolja az értelem s a hit szerint való igazságot. Csak szépen mindent a maga rendjén, mint egy humanista keresztény tanrendben! Nem ég szégyentől az anyag, amiért fogva tartja a lelket, nem készül kitorésre a lélek, amely szemmel láthatóan élvezi a vendéglátást földi száműzetése alatt.

Különös, hogy éppen ez a nagy egyetértés tompítja el érzékeinket. Vajon büntudat kell ahhoz, hogy igazán testnek érezzük a testet? Derűje nem e világból való, az Ideák kristályos visszfénye; hozzá mérten Michelangelo nagyon is ide való, érzékeink bilincseiben. Már lenyűgöz, mielőtt értenénk. De amennyivel érzékibb, annyival megrázóbb. Raffaello a behízelt látszat ellenére nehéz, elvont művész, nagyságára csak lassan lehet rájönni, nekem körülbelül tizenöt évbe telt. A tizennyolcadik század végéig éppen fordítva volt kettőjükkel; ebből is kiderül, mennyire változik az európai ember. Többről van szó, mint pusztán ízlésváltozásról.

Huszonöt éves, amikor megbízta a pápa a Stanza della Segnatura átfestésével. Legyen a négy fal s a mennyezet olyan, mint egy választékos könyvtár, polcain az egyházi és világi tudományok valamennyi ágával. Rossz rágondolni, mi lehetett a magyarázó szöveg a rendelésnél. Ő azonban nem érzi tehernek, egyetért a taláros tervezőkkel, hiszen akkora tekintélyek! tudják, hogy az allegóriákon melyik kifejező helyre kell állítani a görög bölcseseket és hová a Biblia véneit, egyházatyákat, alexandriai tudósokat és félisteni költőket. Róma (s természetesen II. Gyula) fényétől oszlik már a maradék sötétség, örök a szeretet Jézus és Apolló, a Szentek és a Műzsák közt. Ezentúl az ő viszonyukba sincs beleszólásuk a megfélemezett zsinatoknak, hatalmi szóval dönti el majd a Curia. De olyan bámulatos Raffaello egyensúly érzéke és

ösztönös művészi önvédelme, hogy csak annyit fogad meg az utasításokból, amennyi tökéletesíti látomását erről a mi szép és nemes világunkról. Nem tudta, hogy mások dicsőségére egészen magának dolgozik. Propagandát szolgált az ecsetje, életében egy nagyeszű, zsarnok pápa, kettőjük halála óta azonban csak saját művészete mellett.

LÁNGELMÉK legnépszerűbb műve a korai haláluk. Kortársaknak és utókornak egyaránt alkalmat ad, hogy Venus szerepében elsirassák holt Adonisukat.

Mint sok másban, Raffaello mester volt a távozás idejének megválasztásában is. Vállára omló, hullámos hajjal, híre és ereje teljében tűnt el, megdicsőülve a csúcson, mintha átolvadna utolsó, befejezetlen művébe Jézus színeváltozásáról. Lebeg és eloszlik a káprázat; marad egy márvány sírlap a római Pantheonban.

Halála után három évszázad járult elfogódva festményei elé; csak bámulat illette meg, nem bíráló. Ő volt a mérték, a tökéletesség tükré. Maga sohasem követelt szolgálékú tiszteletet; tisztelői vetették ki nevében az áhítat zsarnok adóját. Hódolj vagy nincs keresni valód a beavatottak közt. Síröntői kultuszának kontár vámszedői nyafka szentekkel és édeskés Madonnákkal árasztották el a világot a múlt századig, krajcáros függelékül az amúgy is cukormázaz élet-regényhez. Más volt a valóságos Raffaello, ő testesítette meg Pico della Mirandola eszméjét az emberről, aki a maga teremtménye és szobrásza, ő volt — óh! mi lett a szóból — a *reneszánsz ember*. Üsd le akármelyik billentyűjét, tökéletes a hangolás.

De két világháború lelki rombolásai megsemmisítették a fehér ember fölényét. Határtalan önbizalmával együtt odaveszett a hitvallás is, hogy a művészet célja a tökély. El a körzővel! félre, szabályok! le az összhanggal! — nekünk az a művész való, csak az nagy igazán, aki a meddő embersors tükré s arra tanít, hogy zűrzavarában tehetetlenül él Ádám ivadéka. Gyászos évek köszöntöttek Raffaellora, kicsinylésnél is lesújtóbb közöny az osztályrésze. Rómaig kell vándorolni, a Vatikánba zárándokolni, hogy megtörjön a jég. Hamis a legenda, Raffaello sokkal több, mint az akadémikus szépségeszmény mintaképe. Róma őrizi a titkát, főleg a Stanzák; ott lehet megérteni, hogy — ha időnként eltorzította is az üldöztetési mánia — miért tartotta őt páratlan tüneménynek Michelangelo.

ŐRZI Róma, de őrizi London is. A Victoria és Albert Múzeum hét hatalmas méretű, restaurált tervrajzát az apostolok életéről. 1515 és 1516 közt készültek, másfél esztendő alatt, X. Leó megbízásából egy brüsszeli szőnyegszövődének. A kárpitok ünnepnapokon a Sixtusi Kápolna textilmintáiban festett alsó falára voltak szánva, mert a rendelő pápa méltatlannak ítélte a lábazatot a fölötte húzódó, tizenötödik századi freskó-frízhez és Michelangelo mennyezetéhez. Tíz darabból áll a sorozat, a Vatikáni Múzeum egyik folyosóján lógnak, lapos üvegszekrényekben. Tárgyukat a művész az Apostolok cselekedeteiből vette. Annak idején a flamand takácsok rögtön szétvágták a katonákat, hogy könnyebben maguk elé helyezték a szövöszéken. Hét darabot 1623-ban Károly, angol trónörökös szerzett meg egyik ügynöke által, három örökre eltűnt. Ezt a műgyűjtőt nyakasztatta le egy negyed század múlva Cromwell a polgárháborúban. Majdnem száz évig a szigeten is mintául szolgáltak egy királyi szövödének, csupán a tizennyolcadik század elején, a Mortlake-i műhely feloszlata után ragasztották össze a szétszabdalt részeket.

Fordulat volt ez a helyreállítás a sorozat élettörténetében. Műértők és művészek csak akkor jöttek rá, hogy nem a flamand vagy angol kárpit, hanem az alapul szolgáló rajz a remekmű. Különálló, végleges elhelyezésükre is gondoltak attól kezdve, de bizony a rajzok még jóideig ide-oda vándoroltak a királyi palotákban. A nép nem ismerte.

1865-ben Viktória letétként átadta a Dél Kensingtoni Múzeumnak — (amely ma már az ő és férje nevét viseli) —, a kölcsön századik évfordulóján nagy gonddal és tapintattal restaurálták s ekként megfiatalítva ismét kifüggesztették közszemlére, özönlő fényben áll Raffaello, titáni önbizalmával, amelyről nyomtalanul elillant az alkotói verejték. Talán megérjük, hogy nem lesz többé gyanús a sikere s megbocsátják, hogy sima volt a pálya. Mert ha módfelett ártott is neki a túlbuzgó magasztalás, mégis csak azok jártak közel az igazsághoz, akik hajdan a kifürkészhetetlen Leonardo s a viaskodó Michelangelo egyenrangú társának tekintették egy elképzelt művészeti egyenlőszárú háromszög csúcsain. Az a mértani idom volt a Reneszánsz eszménye, képszerkesztésük kulcsa, az isteni összhang vetülete. Lángész és — nem szenvedett?! Nyugodjunk bele a mulasztásába.

1515-ben már roppant munkabírásán felül el volt halmozva megbízásokkal, az emberi teljesítőképesség határait feszegeti, még mindig mosolyogva, kecsesen, mint egy kérubarcú, csodálatos földi kenyérszaporító. Udvari festő, építész, szobrász, keresett parádérendező, régészeti főfelügyelő s afféle szépművészeti

miniszter — pápai Malraux — egy személyben. Egész raj segítőtárssal dolgozott; a szőnyegterveket Gian Francesco Pennivel és Giulio Romanoval csinálta. Tizenkilenc éves volt az első, tizenhat a második, tehát önállóság nélkül legfeljebb a keze alá dolgoztak. Rongypapírra készültek a rajzok s a papírnak viszonylag alig ártott a feldarabolás, műhelyi használat, göngyölés, hányódás országról országra, gazdától gazdához. Kibírt minden viszontagságot. Bámulatosan megmaradtak a rózsaszín és bíborvörös kivételével a színek is. Raffaello enyves temperafestéket használt, sok kötőanyaggal; a szénrajz helyenként kilátszik a vastag takaróréteg alól.

Honnan tudjuk, hogy kifakult egyik-másik szín? Részben a faliszőnyegekről, amelyek változatlanul megőrizték az eredeti skálát, részben magukról a képekről. A Csodálatos Halászaton például Jézus köpenye halvány sárgás-barna, viszont tükrözése a vízben piros. Kevéssé állták az idő próbáját a növényi eredetű, illanó színek, jól tart minden ásványi eredetű, a barna valamennyi változata, az okkersárga, azúrkék, cinóbervörös és zöld. Csodálatosképpen az ólomtartalmú fehér sem feketedett meg, noha állandóan ki volt téve a levegőnek és légköri változásoknak.

Időben a Galatea freskó s a befejezetlen Transzfiguráció közé esnek a tervek. 1514-ből való amaz, 1517-ben fogott neki ennek. Ám a közbeeső három év elegendő, hogy a központi szerkesztésű, kiegyensúlyozott térbe szétszóró feszítéssel betörjön a dráma. Veszélyben az isteni háromszög, — halála küszöbén előfutárnak bizonyul a legtanulékonyabb lángész, már sejti, miféle eretnekmozgalom készülődik, egyik előharsonása ő maga!

Fölfedezték az ezerkilencszázhuszas években, hogy a Reneszánsz büszke önbizalma s a Barokk kényszerű rendje közé ékelve, volt az európai meghasonlásnak egy hisztérikus, korai előjátéka: a *Manierista* válság-stílus. Annak is, mint századunkban az expresszionizmusnak egyetemes összeomlás a kovásza: a *Sacco*. Róma 1527-es kifosztása után az olasz művészek megtagadják apai örökségüket, bizalomról csalódásra, reményről reménytelenségre hangolnak át. Dinasztikus vetélkedésbe, hitvitába, hadvonulásba, megszállásba és — mindezek okán — török hódításba fulladt az Emberről szőtt, délceg firenzei álom. Az öregedő Michelangelot tekintik e dúlt és keserű formanyelv első mesterének, de a Transzfiguráció tanúsága szerint végesztendéjében nyugtalan, drámai nyelvre váltott át Raffaello is. Elgondolkoztató az évszám, - 1517-ben szögezte ki Luther kilencvenöt tételét a wittenbergi templomkapura.

A végzet iróniája, hogy egy perccel a vihar előtt X. Leó éppen a pápaság felmagasztalására javasolta Raffaellonak a tárgyat egyházalapító titánok tetteiről: Péter és Pál gesztáját. S a festő megértette, mi a cél. Vérteli színpadi rendező tervezte a hét jelenetet; Reinhardt és Gyagilev kapva kapott volna ilyen munkatárson. Hozzájárul a hatáshoz, hogy a Reneszánszban rendszerint balról jobbra „olvastak” egy képet: jobbkézre esett a hangsúly, míg a tervrajzokon balkézt van a súlypont, ott kell, hogy legyen, mivel a szőnyegek tükröképei. Csakhogy a minta idők folyamán elszakadt eredeti rendeltetésétől s a reneszánsz ábrázolásmódnak ez a szokatlan leolvasása jobbról balfelé külön ingerrel fokozza immár független szépségüket.

Apostolok a dráma szereplői. Királyszerű, rendíthetetlen atléták, felsőbbrendű lények, parancsolnak és bátorítanak, tekintély, nemesség, szigorú szeretet sugárzik belőlük, hitet ébresztenek a nézőben az emberi nagyság iránt, akárcsak a Stanzák antik félistenei.

*Aranyfénnel és rózsadísszel, sugarak
sugara, elöntöttél minden századot,
nagy mártírok vérével fested az eget
e szent napon is, mely a bűnbocsánaté.*

*Mennyek kapussa, és e földnek Doktora,
korunk bírái, világ igaz fényei,
egyik kereszttel, másik karddal győztesen,
babérban úlik az Élet szenátusát ...*

Péter és János lehetett halász, Pál meg sátorszövő, de kiválasztásuk után a Húsvét és Pünkösöd kettős jegyében most már emberszabású titánok: oldoznak és kötöznek, gyógyítanak és halált osztanak pusztá kézzel, hegyeket mozgat a hitük. „Én kaptam minden hatalmat mennyben és földön. Menjetez tehát, tegyetek tanítványommá minden népet ... ímé, én veletek vagyok mindennap, a világ végéig!”

Jeruzsálemből Lystrába, onnan Athénbe, Athénből Rómába vonulnak feltartóztatlanul, mintha már kezükben volna a Város s vele egy-egy légió parancsnoksága. Úgy állnak az emelvényen vagy oszlopok között, mint a sasjelvényeket osztó császár. Raffaello, a festő tanult Raffaellótól, a régésztől, alaposan megnézte az antik diadalívek domborműveit.

Szeme azonban nemcsak emberszabású titánokra volt beállítva, nem ragadt csupán a szentekre. Ismerte jól a másik, alantas világot is templomok és paloták árnyékában. Akkor sem marad adósunk, ha az élet nyomorúságát kérjük számon tőle. Koldusai és kivetettjei olyan baromi ábrázattal lesnek az apostolokra e kartonokon, mint Hieronymus Bosch és Brueghel pokolfajzatai és szörnyszülöttei. Heroikus előadásában egy fajhoz tartoznak csodatevők és csodavárók, az istenarcú és patkányarcú lények. Nem érzékenyült el az egyiktől, nem riadt vissza a másiktól; igaz ugyan, hogy a szépség csak a jóság járuléka, de erő, az van mindenkiben.

A mi bajunk, nem Raffaelloé, ha ma már lélektelen akadémiai gyakorlatnak véljük a művészetben az istenarcot és csak a patkányarcot valljuk hitelesnek.

Populus Romanus

SANTO Stefano Rotondo.

Rügyeznek, pompáznak, hervadnak Róma fáján a templomok. Van hervadó, mely újravirít, mások leperegnek. Ezt átépítik kápráztatóra, azt helyreállítják eredeti, csupasz szépségében, némelyik elpusztul. Válás és újravirulás közt görcsösen ragaszkodik törzséhez az a vén, de nem kivénült templom is, in Coelio Monti, amelyről beszélek, népiesen Santo Stefano Rotondo, azaz Kerek Szent István.

Ahogy latin neve mondja, Róma legmagasabb pontján áll, a Caeliuson. Rejtőzködve, kertfalak mögött, holott tájékát amúgyis elkerüli a népszaporulat félelmes lávafolyása. Ha van negyed, amely a zárándokok századaira emlékeztet e folyton működő emberkráterben, Caelius hegye az. Mert hiába rendezte Gergely pápa a naptárt, Róma fertályainak azóta sem egyforma az időszámításuk. Santo Stefano Rotondo körül az órajárás zárándoksaruhoz igazodik, nem az autók sebességmérőjéhez.

Hét év múlva lesz ezerötyszáz esztendeje, hogy 470-ben fölszentelte Simplicius pápa. Szörnyű fordulón, világatlan éjszakában. Pásztorkodása alatt tűnt el dicstelenül az utolsó római császár, a nevében joggal kicsinyített Romulus Augustulus. Keresztül-kasul a félszigeten barbár zsoldos hordák garázdálkodtak, hitvitákban hányódott az egyház. Ez a templom volt Simplicius válasza a borzalmakra. Olyan hatalmas arányú, mint az a másik kerek templom lenn, a lapos Tiberisz-kanyarban: a Pantheon, amelyre csak egy gögös világcsászárság tudott vállalkozni a delelőjén.

De nem a Pantheon volt a minta. Mivel 415-ben állítólag meglették István protomártír maradványait Jeruzsálemben s ereklyéi terjedni kezdtek a világon, mintának is odavaló épület szolgált, nevére szentelve, Rómában. Három kerek temploma volt Jeruzsálemnek, egyik az Olajfák hegyén, a mennybemenetel emlékére, egy a Jehosaphát völgyében, Máriának ajánlva, a harmadik a szent sír körül. Az volt a leghíresebb, az Anasztázisz. Méretei szembeszökőn egyeznek Santo Stefano Rotondo eredeti méreteivel.

Nemcsak születése esett kietlen éjszakára. Ránk maradt későbbi mozaikdísze is gyászra, Jeruzsálem rabságára emlékeztet. Valamikor 642 és 649 közt I. Tódor ebbe a templomba vitette be két vértanú, Primus és Felicián csontjait. Róma szabad prédája volt jövő-menő sírfosztogatóknak, feldúlták és végigzabrálták a katakombákat is, körül a határban. Rablásaik elől kerültek be a tisztelt maradványok az úgy-ahogy védett városfalak mögé, elsőik közt a nevezett halottaké. Tódor pápa, aki görög volt s talán jeruzsálemi születésű, az átmentés után kirakatta mozaik képüket egy ékköves kereszt két felén az egyik kápolnafalra. Éppen e díszes aranykereszt emlékeztetett az akkori friss világgyászra. Huszonöt éven belül két rettentő csapás érte Jeruzsálemet a hetedik században; előbb mindenestül feldúlták a perzsák, aztán kardcsapás nélkül elfoglalták az arabok. A perzsa dúlásnak esett áldozatul a Kálvária domb drágaköves keresztje is, amelyet Nagy Konstantinosz császár tüzetett oda, védő baldachin alatt, a szent sír tözsomszédságában. Megkezdődött a város örök szolgasága. Az a mozaik kép Santo Stefano Rotondóban a mélység kiáltása volt Jeruzsálem éjszakájáról, fájdalmas emlékeztető egy ledöntött emlékre, ahogy születésekor maga a templom is az volt: kiáltás a mélyből Róma éjjeléről. Mélység kiált mélységet, mondja a zsoltár.

Egymásba illesztett téglahengerekből állt a roppant templom s kifelé keveset árult el háromgyűrűs belsejéről, a főoltár körül kerengő hajókról. Belső, magasabb oszlopköre huszonkét ión oszlopból, külső, alacsonyabb köre harmincnégy párnás oszlopból s nyolc pillérből alakult; gránit törzsüket, nyomorúság-szabta, akkori szokás szerint antik épületek szolgáltatták. A belső gyűrű architrávján nyugszik a templom fényforrása, a dob; huszonkét ablakából tizennégyet befalaztak. Négy kápolna volt a tengelyvégeken; egy maradt meg a négyből. Hogy miért csak egy, kiderül a szomorú folytatásból.

Körálon a belső oszlopsort s általában a kerek templomot nagyon kedvelték napkeleten; Rómában viszont elég ritka volt. Már a középkori pápákat is aggasztotta a Santo Stefano Rotondo vakmerő mérete: mi lesz a magas dobbal, ha rendül egyet a föld vagy akár ha nekiesnek szélviharok? I. Hadrián a nyolcadik század végén négytagú diadalívvel keresztben megerősítette a tető tartását. Sem a templom egyszerű

szerkezetén, sem szépségén nem rontott az aládúcolás. Császári arányokban gondolkoztak az első, középkori restaurátorok is, nemcsak az alapító Simplicius, mintha szembeszegülve a megalázó valósággal igazolni akarták volna a magasztaló éneket: *O Roma nobilis, orbis et domina*. Ő nemes Róma te, úrnő vagy s egy világ.

Később futotta díszítésre is. Márvány és gyöngyház intarziákkal Róma egyik ékes temploma volt a Santo Stefano Rotondo, még az 1450-es jubileumi évben is annak mondja leírásában egy firenzei zárandok, Giovanni Rucellai.

Pár év múlva beütött a csapás. Rongált állapota miatt V. Miklós lemondott a körfalról, amelyet egyszerűen beljebb toltak, a külső, alacsonyabb oszlopsor közé. Nincs tisztázva, mikor, valószínűleg még uralkodása alatt. A templom átmérője 65 méterről 43 méterre zsugorodott a csonkítástól. Ma már csak belső gyűrűje áll szabadon, a huszonnégy ión oszlop; a második, tágabb gyűrű félig be van falazva. Úgy szorong a harmincnégy törzs a téglá méltatlan fogságában, mint valami rémmesében az elátkozott szűzek, akiket csak varázsige tudna megszabadítani. *Rifacionollo papa Nichola. Ma molto più lo guasto*, írta akkortájt Francesco di Giorgio, a nagy építész. Helyreállította Miklós pápa, de inkább elrontotta. Santo Stefano Rotondo csonka templom a tizenötödik század közepe óta. Csupán egy helyen egyezik meg a külső fal a lebontott eredetivel: a kelet-nyugati főtengely keleti végén, ahol — mint említettem — megmenekült egy kápolna, négyből az az egy, a mozaikkal. Pontosan lehet tudni, milyen volt a templom alaprajza, de azt már nem, hogy milyen az épület; a lerombolt harmadik gyűrű alakját csak találgatják. Föl kellene ásni a kertet a helyén, talán ott a titok nyitja a fű alatt.

1454-ben a magyar pálos rendnek adta V. Miklós a templomot, a támaszkodó kolostorral együtt. Itt laktak a Szent Péter bazilika magyar gyóntatói is. Oltárukat a pálosok István és László királynak és Imre királyfinak szentelték; két kriptát töltöttek meg a rendtagok csontjai. De a Mohácsi Vész után ritkulni kezdett a szolgálok száma s Arator István, neves székely jezsuita 1574-ben már csak egyetlen lakóra bukkant, az is aggastyán volt. Néhány év múlva, 1580-ban a naptár-reformáló XIII. Gergely a Collegium Germanicum-Hungaricumnak ajándékozta az épületeket. Piros reverendájukról rákocskáknak hívják a papnevelde diákjait a rómaiak. Santo Stefano Rotondo azóta is az övék. 1776-ban lerombolták a Szent Péter bazilika mellett Santo Stefano Minorét, a magyarok ősi templomát, pótlására épült a Caelius dombi templomban az István királyról elnevezett kápolna. Ez volt az utolsó számottevő változtatás. Körben a templom belső falát a jezsuiták, lelki edzésül, életveszélyes missziók előkészítésére bemázoltatták vértanú jelenetekkel. Hadd szokják meg a növendékek elméjükben jó korán a sütővasat és fogókat. V. Sixtus pápa állítólag sírvafakadt a megatottságtól a freskók láttán. Sírni is lehet, az utálattól. Pomarancio és Tempesta volt a két borzalom-gyártó piktor neve. Ha valahol, itt aztán kiderül, miféle szado-mazochizmusra tanította be térdepeltetve, vasfegyelemmel, bőjtökre fogva, vörös izzásig hevített beleéléssel mennyei pálmára sóvárgó harcosait az Ellenreformáció. Kötömbök alatt kiguvad az agyonlapított vértanúk szeme, szétfroccsen a belük, mások nyakában malomkö, oroszlanok jóízűn ropogtatnak embercsontokat, van, akit elevenen megsütnek, a nők emlőjét letépik. Maga Sade márki is visszahőkölt e festett mérszárszéktől, amikor fölfedezte egyik római sétáján. Igaz, hogy Goya híres *Los Desastros* metszetein is négyelnek, herélnek, karóba húznak, de nem Isten nagyobb dicsőségére, csupán az ember nagyobb szegényére; vádirat a kínzások leleményes variálása, nem magasztalás!

Amint említettem, a jeruzsálemi szent sír templom példájára épült ez a tiszta méltóságú, háromgyűrűs, korakeresztény körtemplom. Mintája nagyrészt elpusztult az 1808-as tűzvészben s torzképnek is szomorú, ahogy helyreállították a görög rítus követői. De római leszármazottja még visszaváltoztatható az antik kor végalkonyán kigondolt, eredeti formára. S az a forma olyan, hogy a belépőt akaratlanul megtelíti égi nyugalommal. Három gyűrűjének bármely pontjáról nézve fokozatosan nő a fény a közepébe helyezett oltár felé. Oda kalauzolja a tekintetet a dob kizárólagos fényforrása; magasodó testében oda futnak össze minden pontról az erővonalak. Mintha a külső, látható geometria egy láthatatlan belső geometria törvényét szolgálná, életünk elvesztett középpontjának visszaszerzésére. Kitalálhatták már, miféle szóra gondolok. Koncentrikus gyűrűivel, központi vonzásával a templom szerkezete az egyetemes unió gondolatát jelképezi, kerengő hajói, mint vízforgás a falevelet, szelíden a középpont felé sodornak. Helyreállítása ezért lehet katolikus és protestáns, magyar és emberi ügy.

Lázó — vagy Lászlai — János gyulafehérvári kanonok nyugszik közel az oltárhoz, egy faragott sírkölap alatt. Képmása, a korízléshez képest meglepően régies; Fra Angelico, az angyali festő jóval korábbi római sírlapjára emlékeztet. Elöttem áll felnagyított fényképe, bátorításomra, hogy milyen szép szenderegés a halál. Századokon át tapostak az arcon; orrából letörött egy darab. Aszkétikus vonásaihoz egyenesen illik ez a kis csonkítás.

Életéről elég sokat tudunk. A tornamegyei Lászlón született 1448-ban; faluja elpusztult a törökvész alatt. Humanista egyháznagyok nyúltak a hóna alá s friss szellőjével a fiatal papot is óhatatlanul meglebbentette a Mátyás-kori műveltség, de máskülönben a régimódi, bensőséges, szigorú hitélet követője. Mint erdélyi kanonok és főesperes az 1500-as Szentévbén látta Rómát, később elzarándokolt a Szentföldre. 1512-ben építtette a gyulafehérvári székesegyház északi kapujához, előcsarnokul, a róla elnevezett, lombard stílusú reneszánsz kápolnát. Hetvenedik évéhez közelítve leköltözött Rómába, a pápa kinevezte a Szent Péter bazilika magyar gyóntatójának, valószínűleg ő kalauzolta Werbőczit és követ-társait, amikor Bakócz pápajelölése ügyében tapogatóztak. 1523-ban halt meg; a pestis vitte el, három évvel Mohács előtt.

Miből meríti vajon nagy békességét a féldomborművön, annyit, hogy nekünk is juttat belőle? Holta után, csuklyás kanonoki alakja köré vésték az élő zarándok valloását:

*Natum quem gelidum vides ad Istrum
Romana tegeri viator urna
Non mirabere si extimabis illud
Quod Roma est patria omnium fuitque.*

Vándor, ha látod, hogy római sír földi azt, aki a hideg Dunánál született, nem fogsz csodálkozni, ha meggondolod, hogy közös hazánk volt Róma s az is marad. *Roma est patria omnium fuitque.* Tudtuk mindig, ha legtágabb értelemben használjuk s tiszteljük Róma nevét. De Erdély fia, az örök alvó Santo Stefano Rotondo padlója alatt még jobban meggyőző. S a sírkőlap fölött maga a templom is, amely népek viharos éjszakáján született, központ nélkül hányódó világban, kevés híján ezerötyszáz esztendeje.

AMIKOR Róma magához tért a tizenötödik században, fölfedezte antik múltját. S nyomban nekiesett e múlt rom- emlékeinek, hogy szétrabolt kőveikből múltjához méltó új templomokat, palotákat emeljen. Az antik világ szellemének a bámulata elsöpörte az antik világ tengődő, csonka maradványait. Így volt rendjén a Város öntörvénykezése szerint. Első nagy költője, Lucretius éneket szentelt volna e diadalmas átváltozásnak. *Denique si vocem rerum natura repente —*

*Senkit sem nyel el itt a sötétlő Tartarus öble,
kell az anyag, melyből a jövőndők népe kikelhet;
s hogyha leélték életüket, mind mennek utánad:
mint elhulltak elődeid, éppúgy hullnak el ők is.
Egyéből ilyképp nemződnek örökkön a dolgok...*

Lucretius vezérei a bölcséletben görögök voltak s a görögnek különböző jelentésű két szava van az életre; Biosz az örökkétartóra, Zóé az egyéni létre. Emez kialszik s kioltható, amaz soha, az Életfa mindig újravirul. Róma elpusztult, feltámadt, megint elpusztulhat, úgy megsemmisítheti hidrogén, kobalt vagy más, még kövérebb töltésű bomba, mint Hirosimát, izzó hamujában milliószámra kihunyhathat a Zóé, amely hangyafiak és Ádám ivadékainak közös osztályrésze, de az embernek sohasem lesz olyan hatalma, szent Lucretiusom, hogy fondorlatos esze s robbantó, gonosz keze által megsemmisüljön a Biosz.

ÚGY LÁTSZIK, az élet Hollywoodot és Cinecittát is utánozza, nemcsak a művészetet. Erről győzik meg a turisták a szemfüles rómaiakat. Én a Trevi medencét, amelybe Anita Ekberg ruhástul besétált a Dolce Vita elején, átkeresztelném Fellini kútnak, s Tennessee Williams Lépcsőnek a Spanyol Lépcsőt, ahol hímringyók strázsálnak.

Száz év előtt a közeli Greco kávéházból s a Via Marguttából ehhez a felséges szabadtéri palotafeljáróhoz néztek ki paraszt modellekért az északi festők. Kelltek nekik egy kis néprajzi színezet a tarantella tánchoz és tivoli szürethez a dán királyi tanácsos vagy hamburgi hajóvállalkozó falára.

Most utcafíuké a poszt, öreg nők és öregedő urak válogatnak a modellek közt. Lopva az urak, emelt fővel a nők. Az egyik sarokházban halt meg Keats; a Lépcsőre nyílik a halottas szoba ablaka.

Tudni kellene — nincs magasztos vagy alantas ismeret, amit ne volna jó pontosan tudni —, hogy miért elűtő a két nem önkínálati formája. A nők riszálják magukat; ezer esztendőök óta hátsó felük a cégér. Diszkréten a drágák, ahogy luxusboltnak is tartózkodó a kirakata, tengermozgással az olcsók, ahogy zsúfolt a kültelki ékszerárúsé.

Ezek az úrfiak nem mozdulnak. Vajon férfi fölényből? Mozdulatlanságuk a parázsló cigaretta mögött talán arab sejk vagy török pasa nyugalmit sejteti? Vagy a pattanásig feszült izmokét? Azt hiszed, alszik a párduckölyök, — rosszul hiszed, már ugrik s leteper! De találkozott egyikük szemével a tekintetem. Ilyen félelem, rosszkedv, éhség nincs egy állat szemében sem.

Tegnap este megint verekedtek a huligánok a Trevi kútnál. S dulakodás közben belöttek a vízbe a medence pereméről egy boldogan rémüldöző turistát. Hiába áll résen a rendőrség, időről időre megismétlődik a nagyszerű kaland: éjféli fürdés ruhástul a Treviben, à la Dolce Vita! Villan a magnéziumfény, tessék, kész a római emlék, még nedves az előhívás. Mint az ön ruhája.

Holnap ismét találkozik huligán napszámosaival a fényképész, mert az élet holnap is utánozni fogja Hollywoodot és Cinecittát a nevezetes kútnál s a Spanyol Lépcsőn.

RÓMA mindenkinek ad valamit, kinek-kinek mást ugyanazon a helyen. *R.* a S. Andrea della Valléban volt legjobban meghatva. Ott kezdődik a Tosca. Cavaradossi egy festőállványzaton dolgozik.

Én arra emlékeztem, hogy festés közben ott veszett össze Domenichino Lanfrancoval. Le akarja taszítani egy orvgyilkossal a kupola magasságából! — állította az első a másodikról.

R. is, én is egy eltűnt festőállványzatért tértünk be a templomba.

SZÁZADELEJI történet. *C. P.* édesanyjának öntudatos szabadgondolkodó volt a papája. Tudomására adta a beálló paraszt cselédlánynak, hogy az ő gyermeke nincs és nem léssen megkeresztelve.

Néhány hét múlva megvolt a keresztelő. A cseléd titokban elvitte a szomszéd plébánoshoz s utána — hogy teljes legyen az öröm — alaposan megozsonnáztatta. A falujabeli többi szolgálóval adták össze a pénzt tortára, habos csokoládéra. Körülülték, úgy sajnálták, milyen megátalkodott lélek a szegény lelkem papája.

Telt az idő, új cseléd állt be. Te tudod, hogy én nem vagyok megkeresztelve? — vallotta be neki nyomasztó titkát a szomorodott szívű kislány. Pár hét múlva megvolt a keresztelő s utána az ozsonna. Más, messzebb eső templomban, mert a kicsi lelkem már maga vette kezébe a titkos lélekmentés szervezését.

Tizenegy éves volt, mikor a papa háta mögött utoljára megkereszteltették és megettették a lázadó cselédlányok.

A SZÉPSÉG zárandoka Budapestről. Gyönyörű ez, kérem, úgy vágytam utána egész életemben, boldogisten, nem is tudom elhinni, hogy itt vagyok. Csak a digókat ne látnám. Igazán nem érdemlik meg ezt a várost.

Úgy beszél, mintha a magyarok építették s ápolták volna. Aztán az olaszok fondorlattal beültek a birtokába, a készbe.

BARÁTOM, G. időnként önérzetes pumpoló levelet kapott egy magyar fiatalembertől. Szaporítom a szót. Jó pumpoló levél csak önérzetes lehet. Küldője a doktor úr bélelt válaszát a Via della Lungara 29 szám alá kéri.

Ejnye, valahonnan harangoz ez a cím, — de honnan? Tűnődésében a boldogult János pápa vezette nyomra. Amikor egyik irgalmas útján megfordult a Via della Lungara-i szám alatt, a Regina Coeli börtönben.

VIKTOR EMÁNUEL avagy a nemzeti egység egekig érő emlékműve a város szívében. Ezt a szörnyűséget még Róma se bírja megemészteni. Ma éppen úgy kirí, mint ötven éve, harminc éve, tíz éve. „Kortársai”: a téli tárlatokra festett Kleopátrák, odaliszkok, csataképek és honfoglalások pincékbe, raktárakba

kerültek. De hova száműzzék ezt a roppant méretű márvány kakukkvárat, miféle múzeum alagsorába? Csak politizáló vidéki prókátoroknak juthatott eszükbe ilyen dicsekvő emlékmű, Titus Liviustól részegen.

PONTE DUCA D'AOSTA, az Aostai herceg hídjá. Nem messze az ókori, de ma is szolgáló Milvio hídtól, amelyen Nagy Konstantinosz e *jelben*: a kereszt jegyében győzött pogány uralkodótársán. Rávisz a Mario hegy alatt elterülő sportstadionra, a volt Foro Mussolinire. 1939-ben készült el a híd, a fasizmus egyik utolsó műszaki tette. A hídfő-oszlopok domborművein Traianus császár katonái, olasz bakáknak álcázva küzdenek a barbár világvégén, hogy civilizálják. Értsd: az abesszinek között. Cézárak kora támadt fel, hogy harcolva építő légiók élén... És így tovább és így tovább. Szellemében a dombormű gyermekesen utánozza a Traianus oszlop kötekeresét a dák hadjárat történetéről. Stílusa klasszicizáló s moderneskedő egyszerre, hamis, semmilyen. Csal, mint a rendszer, amely rendelte.

Arab ló hátán a Duce kirántotta a Próféta kardját Afrikában. Jól emlékszem a harcias fényképre, az arab világot akarta szédíteni. Kicsit vastag volt a lovas. Romagnai kötözött sonka s nem szikár sivatagi vezér. Azzal a karddal készült ledőlni a gyarmattartó, nyugati tőkés hatalmakat. Hazai tőkések engedélyével.

Pléhből volt a Próféta kardja, tragikus pojáca volt a Duce, nem új Traianus. Körülötte a nép hű maradt önmagához: Itáliában tovább is jószívű, szorgalmas, szívélyes kertészek, autószerelők, szőlőmunkások, tanítók, kubikusok, restaurátorok, pincérek, kőfaragók, fizikusok, halászok, lottójátékosok és focirajongók laktak. Attól, hogy egy nép szapora, alkatában s gondolkodásában még lehet kis nép. Erre Mussolini csak német fogságban jött rá. Arra meg soha, hogy vesztő lóra tesz: telepítés álnéven a menthetetlen gyarmatosításra. Ő római civilizálásnak hívta. De minek hívta volna a feltámadó Traianus ezt a karikatúrát? A császár sokkal inkább a múlt századi Pax Britannicában ismert volna saját művére.

Kötelességtudó, csendes, tűrő, lovagias férfiú volt az Aostai herceg. Angol fogságban halt meg, Afrikában, a második világháború alatt. Nem engedte, hogy ellenfelei tekintettel legyenek hercegi rangjára s rangja szerint bánjanak vele. Fogoly katonái közt maradt, mint egy jófajta centurio, aki zászlóján még az *igazi* sasokat szolgálta.

KÉT ÉVVEL az ostrom után történt. Sssii! Piff! paff! bum! Előbb sistergés, aztán becsapódás. Az akná! Kalapáló szívvel az ablakig ugrottam az ágyból. Kezdődik előlről Budapest döngetése.

Hamarosan magamhoz tértem. Elkezdődött Vízkereszt — *Befana* — ünneplése a közeli Navona téren. Évente ilyenkor pár napra visszaváltozik sátortáborrá, vásártérre, színházzá. Ami szakadatlanul volt, egész éven át, a múlt századig. Róma legszebb tere. Vagy legszebb a világon? Lehet.

Nincsenek rajta remekművek. Ha az ember háttal fordul a Pamphili palotának s a svungos S. Agnesenek, csak egy sor három-négy emeletes, ódon házat lát a hosszú, keskeny arénában rozsdavörösré, bikavérre, teveszörzínűre, borvörösré, sárszínűre, lazacvörösré, barackszínűre, szalmasárgára, narancsszínűre festve, tetőlugassal, kertecskével néhánynak a kéménye körül. Még fákat is ápolnak odafenn. Az egyik falon, gyűrűs kőkeretben az elmaradhatatlan utcai Madonna-kép; két vendéglő, két-három kávéház a járdán.

De a formája! Antik versenypálya volt eredetileg, tizenötezer nézőnek építtette Domitianus császár, Kr.u. 86-ban. A cirkusz s a kocsik eltűntek, a tér azonban pontosan a helyén nőtt ki, hogy meggyőzzön a forma elsőbbségi jogáról. Mert a forma mentette át a téreszmét, nem a tartalom vagyis a kötribűn. Toldva-foldva ápolt rom nem tudna úgy meggyőzni eredeti szépségéről, mint *teljes* metamorfózisa: e közönséges házak, amelyek eleven, új értelemmel telítik a formát. Egyetemes a tanulság; így újult meg a római elégia is Goethe versében.

Közepében Bernini óriáskútja, rajta négy világrész folyamistenei. Faragatlan sziklatömbön egyensúlyoz az obelisz s lebegni látszik, olyan pimasz tudással van odatéve. Barlang töri át a tömb két tengelyét, hogy természeti képződménynek hasson, körbejárható, de ha keresztülgázolnánk a süllyesztett körmedencén *átjárható* is lenne, havasi források fakadnak köleves oldalából, fenékkal egymásnak egy paripa s egy oroszlán tör ki a sziklabarlangból a vízre, hogy igyék. Tüntesd el képzeletedben peremeiről a négy márvány folyamistent, tetejéből az obeliszk s előtted van, mélyvájataival egy befelé nyíló, többfuratú, absztrakt szobor. Ha elkereszteled Organikus Formának, már szállítható is a Húszadik Század múzeumába.

HA ÚTBAN a Navona térre, elmegyek S. Pantaleo temploma mellett, kihajol az utcára egy szerzetes pap a csatlakozó piarista rendház tetejéről. Megállt szellőzés közben, vet egy pillantást a sikátorra. Babrál a

szellő ősz fűrtjeivel, nyitott könyvecskét szorít a mellére, mintha melengetné, amíg pihen. Breviárium? Versek? Latin vers, magyar? Hogyan lássam a mélyből, ha fedelével tartja is felém. Piros az arc, legényes a fej tartása. Int, visszaintek, évek óta folyik köztünk a némajáték, valahányszor befordulok a sikátorba. Sík Sándor járkál a tetőn.

Egy boldog verséből maradt ott a kísértete. Ha meghal, nekem azután is.* Arról a repeső, tiszta mámorról szól, amit egy fiatal szerzetes érez első római útján, végignézve a magasból a város megelevenedő történelmén, sok-sok évszázad vonuló légióin. Inkább jó retorikus gyakorlat, semmint igazi vers; igazán szép és meggyőző verseit élete utolsó harmadában írta. Talán azért látom odafenn összeborzolt fehér fűtőkkel. Azt a jó költőt, a megsulykolt mestert azonban mégiscsak áhítatos, ifjúkori boldogsága jártatja sétálgató szellemalakban S. Pantaleo tetején, amíg élek. Hazagondol, de nem siet.

AKI Rómában nem szereti Berninit s Nápolyban az utcát, mi öröme telhetik Olaszországban Firenzétől délre?

MIT TETT egy nemes család, ha elkezdett hanyatlani? Nagyobbította a címerét, házi kápolnáját, síremlékét. A végén így tett az egész ország Velencétől Palermóig. Pápák, bíborosok, oligarchák, dózsák, hercegek. Elveszett ügyüknek olyan tömjénezői voltak, mint Bernini, Solimena, Pietro da Cortona s Tiepolo. Elveszett ügynek is szolgálhat nagy művészet.

MI ŐLTE meg végül a régi olasz festészetet? Nem az Inkvizíció. Bántatlanul éltek a művészek, talán túlságosan is háborítatlanul, sose gyújtottak máglyát a festők alá. De Michelangelo után egyiküknek sem volt ereje ahhoz a féltékenyen őrzött magányhoz, amely Poussin, Velasquez, Rembrandt és Vermeer erőforrása, önként vállalt magánzárkájukban ők győzték le a népes és zsbongó déli piacot.

BORHOZ s nőhöz nem értenek. Úgy isszák az egyiket, ahogy csipkedik a másikat. Nincs se bortermelő erkölcsük, se szerelmi kultúrájuk.

SÓHAJTOZIK keservesen, amíg fényképezi a templomot. Anglia! az más. De itt — higgyem el — *qui non c'è giustizia*, fogalmam sincs a korrupcióról. S borzongató arccal sejtető célzásokat tesz a volt polgármesterre, városi tanácsra, arisztokráciára, milliomosokra, rendőrségre, három-négy politikai pártra, Montesi Vilmára s — (mind vártam) — a bandita Giulianora.

Mintha a kétezer esztendő s Sallustiuszt olvasnám. „Eladó város, ha akad rá vevő”, mondja könyvében az afrikai Jugurtha. Vagy mondatja vele.

Sallustius szigorú történetíró volt, szégyenbélyeget süttött megvásárolható honfitársaira a szenátusban. Elpetyhüdt az erkölcsi izomzatuk, amióta nem isznak fakupából; ezek a haszonleső, megvesztegetett úri betyárok, két világrész kincseiben fetrengve már nem tudnának mérkőzni Hannibállal, mint puritán őseik! Megrontójuk a világhatalom s a vagyon; sírjukat ásta meg fosztogató győzelmük Nagy Sándor ázsiai hagyatéka s Karthágó felett.

Úgy bizony. Csodálatos park közepén füstölt a könyörtelen cenzor, pazar villában, amit afrikai fosztogatásaiból szerzett. Nem volt tükör a falán.

EMIGRÁCIÓM elején milliomos voltam, időmilliomos. Sorra vehettem Róma utcáit, ha templomait nem is. (Olyan láb nemigen akad a földön). Így jöttem rá, hogy Bizánc is benne van a rózsakehely egyik héjában. Középkori bazilikák záróboltozatán és diadalívén.

Többezer éves, szakadatlan hagyománya van a görög emigrációnak. Elia Kazan, amerikai filmrendező és Szeferisz, a Nobel-díjas költő egyaránt elvesztette kisázsiai bölcsőhelyét. De már Homérosz tudta, milyen veszteség az. S a két tudás közt sohase szünetelt a keserves tapasztalás.

---

* Meghalt még e följegyzés évében.

Krisztus után a nyolcadik században előbb arab ostromlók, aztán saját császáraik képromboló parancsa elől menekültek át görög hullámok a tengeren. Számos kolostoruk, egész városnegyedük volt a félig kihalt Rómában. Kezük munkájára vallanak a S. Maria Antiqua pusztult falképei, S. Maria in Domnica, S. Prassede, S. Cecilia és S. Marco szertartásos mozaikjai. Fő figurájuk, a Madonna is menekült volt: kultuszát tűzzel-vassal irtották s kitaposták a képfestő monostorokból a képromboló bizánci császárok. Az oltalom-nyújtó pápák aztán — maguk is részben sírek és görögök — menekült görög szerzetes művészekkel ismét trónra ültették az elűzött császárasszonyt pót palotájában, ott a boltozaton. Trónszéke drágakövekkel van kirakva, hajék, fülbevaló, arany függő, nyaklánc s más ékszer díszíti koronától a papucsig, két felől egy dandár angyal szolgálja. Az a bizonyos hadosztály, amelyet Sztálin firtatott a háború alatt. Róma már-már elfelejtette, amit az ötödik és hatodik században tanult Bizánc adriai támaszpontjától, Ravennától, de a nyolcadikban ismét valami újat tanul, ha nem is olyan magas fokon, Szalonikitól és Kisázsiaától. Anyát a hódolói közt, fiát a szivárványhídon bizánci palotaszellemben mutatják be. Jó néhány mozaikmezőt köszönhetünk annak a szentképszaporító pártfogásnak, amellyel a pápák távoli uruk: a császár képrombolása ellen tüntettek és tiltakoztak.

Persze a legszebb munkákon is meglátszik a szörnyű idő. Félig leszakadva görög köldökszínórjáról, vakondok világban tapogatózik a süllyedő udvari művészet, egyre provinciálisabb a kivitel. Emléüket megszentelték a századok, önáltatás lenne azonban remekműnek nézni valamennyit. Összeasza, vészes vérszegénységében is ellenállt Róma a császár esztétikai parancsának — (a képrombolás sohasem volt dogmatikai viszály) —, de csak úgy, mint mondjuk Algír Párizsna. Idáig jutottak. S aztán ismét hova, hova fel, Michelangeloig.

HALLOM egy itt élő szerzetestől, hogy a Rómában tanuló keleti papok, papnövendékek csak kinnal tudnak logikusan gondolkodni, önálló elemzés helyett magolnak, idegen tőlük a nyugat-európai Középkor hagyatéka: az isteni Ráció, melynek századokig mutattak be áldozatot az egyetemeken s himnuszokkal magasztalták Húsvét hetében. Sartre s egy ma élő domonkos elméje közt mélyebb a rokonság a közös skolasztikus ősök vérvonalán, mint amit közös hiten vallhat egy domonkos s mondjuk egy bazilita szerzetes. Engedjétek vissza őket az ikonokhoz, hadd füstöljék azzal az igénytelen, szép derűvel, amelyet lejövet a galileai Hegyről, Jézus bizonyára szeretett volna bennük.

S. MARIA in Trastevere, az Istenanya homlokzati mozaik-képével. Jobbján és balján, görög hercegisasszonyok képében, öt-öt női alak, föltehetőleg a Bölcs Szűzek, akik vigyáztak lámpásukban a szeretet lángjára s a Balgák, akik hagyták kialudni. A választottak s a kárhozottak. Aránylag késői munka, legalábbis Rómában: a tizenharmadik századra tehető.

Észak-Itáliában már szervezkednek konzuljaikkal a polgári városállamok, sasfióka lelkükben fellobog a római köztársaság emléke. Maga a hajdani császárváros azonban ragaszkodik a bizánci udvar szelleméhez. Vagy éppen azért? Mert császárváros volt valamikor, a *másik* elődje? Az impérium makacs emléke miatt? Hiszen a teológiában kegyetlenül összevesztek Bizánccal: a pápa s a pátriárka kiközösítette egymást a tizenegyedik század derekán.

Ábrázolták a bölcs és balga szűzek példáját Észak-Európában is, a dómkapukon. Mivel senki se szabadulhat — s régen nem is akart szabadulni — a maga világának képzeiteitől, ott persze trubadúr dalokból kimosolygó várkisasszonyok. A trasteverei mozaik-szűzek görög udvarmesternél nevelkedtek; ilyenfajta hercegisasszonyok kezére pályázott némelyik árpádházi trónörökös vagy király. Meg is kapta. Bizáncnak kitűnő volt a kémszolgálat: tudták, hogy jó pártit csinál a lány a tegnap még pusztai „jövevények”-nél.

S. SABA, S. Maria in via Lata, S. Clemente, S. Crisogono, S. Prisca és így tovább, ki tudja, hány. Mindegyik maga alatt rejti az őst. Szólj a sekrestyésnek, levezet. I. Pasqualis — nem kisebb akármelyik városújító reneszánsz pápánál — már restaurátoruk volt a kilencedik században! Ezeknek és más templomoknak. Amikor épülni kezdenek a venerábilis román stílus székesegyházak túl az Alpokon, Rómában már *ráépítenek* vagy *helyreállítanak* s a földbe merült előd olyan öreg ma látható középkori utódjához képest, mint nekünk a durhami, caeni, wormszi székesegyház. Ekkora múltat csak úgy lehet kibírni, hogy az ember félrenéz.

Hiszen azt teszik az idevalók. Trastevere fia, Belli, a dialektus költő 1848 előtt, s római elbeszéléseiben Moravia a második világháború után sohasem említ műemléket. Nem mindennapi teljesítmény.

S. CRISOGONO a Trastevereben. Ötödik századi alapítás, ókori oszlopsoron nyugszik a barokk tető. Ott szűnik meg a templom nemessége.

Körben a falakat kiverte a ragya. Nincs rá enyhébb szó. S. Crisogono: néptemplom, szegény emberek térnek be ide. Vajon ez kell a népnek, ezek a silány kálváriaképecskék, hitvány gipsz szobrocskák, hajmeresztő csecsebecsék, kegyeser kufárok festett és aranyfüstös limlomja? Ez a giccs!

*Szegény öregasszony vagyok, ki szenved,
Betűt nem ismerek, de ha ülök
A templomban, oly szép az én szememnek
A festett menny, hol hárfa, lant pönög,
Lent a pokol sok égő rabja nyög . . .*

Boldog, írástudatlan öregasszony, Villon édesanyja! Csodák alatt üldögélve morzsolta imáját. Az ő napjaiban még népnevelő volt az egyházművészet, akárhová nézett. De *ehhez* a templomcsúfításhoz Krisztus korbácsa kellene. Ahhoz is persze, amit sírja körül láttam Jeruzsálemben.

NOANTRI HÉT a színes villanyfüzérekkel és függő cserépvirágokkal feldíszített Trastevereben. Noantri, azaz *Noi altri* az ősi népnegyed egy hetes önünneplése nyár derekán.

Eldorádóban állítólag kolbással van kirakva a járda. Lehet, de Noantri első napján a viale Trastevere százszor inkább. Micsoda lagzi az árusok kecskelábú asztalain! S a menyasszony: egy városnegyed, amely szabad ég alatti borméréseiben zavartalanul él magának „túl a hídon”, egy puskalövésre Hollywood gyarmatától a Via Veneton.

Osztriga, sült mandula, hideg töltött malac — *porchetta* —, bazsalikkal és szalviával fűszerezve, parasztkenyér, törökméz, fogy itt minden, mintha ingyen osztanák. Mit csinál a nép, amikor igazán hatalmába keríti az utcát, ha istenigazából övé az ünnep? *Si mangia, si beve, si spende*: eszik, iszik, költekezik. Szórja a filléreit.

Virágeső alatt közelít a körmenet a helybeli Madonnával. Elöl egy szakasz lovasrendőr; két rúdra erősített gyaloghintón hozzák, színesbőrű kispapok kíséretében, baldachin alatt a szobrot. Mint első áldozásra, úgy van felöltöztetve. A borbély félbehagyja az úrfiak szombatesti ondolálását, kiáll az ajtóba, oda tódulnak a kliensek is, kendővel a nyakukban. Felettem egy marna eteti az ablakban láthatatlan csecsemőjét, kanalazza a grízpapit a párkányon s nyújtogatja lefelé, maga alá, most leteszi a kanalat s két keze közt fölemelkedik a mélyből a pislogó, pólyás henger. Hogy áldás érje. Csíkos vászonzubzonyban, rácsos kapu mögül hipnotizálva s hipnotizálón nézik a csillogó égi asszonyt a S. Gallicano kórház betegek, követelő esdeklés a szemükben: gyógyíts meg, ments meg vagy megfojtalak! Hányják a keresztet bekötözött kezekkel, felső ágát bekötözött homlokukra, horpadt mellükre az alsót, mellettük szaporán mozog az ápolónő ajka, imát mond. Nagy a gyaloghintó súlya, időnként leengedik vállukról a hordozói, megáll a menet. Nehéz a Madonna szerepe, nem is gondolná az ember, milyen kényes, mennyire nehéz, felborulhat, amikor le-föl emelgetik a pihenőknél vagy ha hirtelen megtorpannak. Rossz jel, ha feldől, tapssal biztatják, bátorítják, csak szép egyenesen! — s amikor szerencsésen befordul a végcélnál S. Crisogono kapuján, kitör az orkán, *bravo Madonnina, bravo!* jól csináltad, nem hagytad, nem hagyod soha cserben hűség Trasteveredet. Az istenek élnek és meghalnak, de a Nagy Istennő halhatatlan a Földközi-tenger partján.

Szétoszlik és letelepszik a nép a bormérések csupasz asztalai mellé. Lábosban, zsírpapírban magukkal hozták a vacsorát vagy az utcán vették, könnyű *Castelli* bort rendelnek hozzá; ott kéklenek a szemhatáron, a Monte Cavo — Kopasz Hegy — alatt a kisebb albanói hegyek, ahol szüretelték. Tavasszal és ősszel a Kopasz Hegyre vonultak volt fel a latin pásztorok, áldozni a latiumi Jupiternek.

Szürkületkor betértünk a S. Maria in Trasteverebe. Néhány öregasszony térdelt a gyertyapislogású homályban. Szóltam a sekrestyésnek, kigyúlt a villanyfény Cavallini mozaikmezeje körül. Amelyhez mérhető szépséges munkát alig láttam gazdag életben. Balkézt kanászkürtjébe fúj a betlehem-i pásztor, itt van a

Kisded! fürdeti már két asszony. Jobbra, a képsor túlsó végén mandulaformájú bíbor glóriában az egykori Kisded keblére öleli *csecsemő alakban* az anyja elszunnyadt lelkét. S az a kismadár a kalitkában, az mit jelenthet? *Christus dominus captus est in peccatis nostris*. Bűneink fogságában a Megváltó.

Minderről szó sincs a szigorú Evangéliumokban; a népképzelet pólyálta körül alakjukat melengető mesékkel. Hiszen annyi tördőfés fogja érni az édesanyát fia testén keresztül.

Ránk sötétedett. Mozogni se lehet a járdán, jár fürgén a bárd a sült malacok körül, cukorkát, friss mandulát tessék! Hazafelé tart a rendőrszakasz, a lovak, fejüket rázva, megkönnyebbülten ropogatják a zablát. Fel-alá sétálnak a családok, a legkisebb gyerek az apja nyakában lovagol, a többi orgonasípot maga előtt tereli a mama, velük dőcög a nagynéni s nagymama. Fejem fölött lefektették a kisbabát, fiatal pár könyököl az ablakban, párkányán még ott áll a grízes tányér, benne a kanál.

A nép nevében! Az ő nevében hozzák a halálos ítéleteket. Nemcsak a népuralom, — századok óta aulikus bírák is. Hajnóczyt a nép nevében fejezték le a Vérmezőn.

Mintha azt mondanák: a tölgy nevében! Ítéld a tölgy! Mert amikor igazán önmaga a nép, pusztán csak létezik, csendesen lélegzik gyönyörű létében, mint a fa. S szebb minden műemléknél, mert tud mosolyogni.

HÁROM heraldikus óriásméh a Barberini palota mennyezetén. Családi címerükről szálltak a fantasztikus méretű díszfreskókra azok az anyakirálynők. Néhány esztendeje ide került át a Nemzeti Képtár. Most is, röviddel megnyitása után is, mind a két látogatásomon éber álom sodor teremről teremre, mint valami hazajáró lelket egykori kastélyában. Néző és kísértet, egyszerre itt és máshol vagyok.

1949 februárban még hivatalosan tudtam igazolni, hogy magyarul is létezem: érvényes útlevelemmel laktam a Tiberisz-parti Collegium Hungaricumban. Kiváltságos szép szobám ablaka a vízre s egy nyurga harangtoronnyal kettészelt távoli dombvonulatra nyílt; sötétedés után be-bekacsintva váltogatta színeit a villanyrendőr a Garibaldi-hídnál. Ember-vadászathoz szabadultam egy lélegzetvételt. Dőltek utánam hazulról a vész hírek, gondolni se lehetett komoly munkára. Ráadásul titkolódnom kellett az igazgató előtt, aki jóakaróm, de — vigyázzunk! — párttag volt, s én az efféle leplezésben állítólag nevetségesen meg szoktam bukni. Amikor már végképp nem bírtam magammal, átsétáltam egy öreg hídon a lezárt Corsini palotába. Ott volt eredetileg, a háború előtt, a Nemzeti Képtár; ma már csak töredékét hagyták benne. Úgy hevertek szanaszét a kincset érő festmények, ahogy óvóhelyükről visszahordták s össze-vissza lerakták porosodni, zárt zsáruk mögött. *Ci vuole tempo!* — ráérünk elrendezni, állítólag úgymint más helyre kerülnek. Így szólt a halogató mese. Megvolt még főiskolai tanári igazolványom s latin országokban legalább annyit adnak az efféle flepnire, mint egy népi demokráciában, összebarátkoztam az örökkel, rám hagyták a szolgálaton kívüli képtárat, csak böktek egyet hátrafelé az ujjukkal, ha befordultam a kapun. Kedvemre bolyonghattam a félhomályos szobákban, mint egy romantikus német regényben a tébolyodott örgróf, aki magára zárkózva élők helyett festett Madonnákkal, páncélos vezérekkel s egy apagyilkos, gyönyörű gyermeklánnyal beszélget. Akkor már, feldúltan s a Semmi örvénye fölé függesztve csakugyan több bizalmam volt hozzájuk, mint a ki tudja kinek a fülével hallgatódzó élőkhoz a Collegiumban. S ha isten-csodájára megszólalnak, szavukban sem kellett volna cukkolva pesti telefonutasításokat szimatolnom.

Bronzino méltóságteljes képe: Stefano Colonna tábornok például egy ablaknak volt nekidőntve, a réseken beszűrődő fényről jöttem rá, milyen játékokra csábítja az ecsetet a páncél, guszpus lehetett festeni. Sakkmintás zekéjében az a piperkőc úrfi meg, Bartolomeo Veneto képe, többször is kezemben volt, emelgettem, forgattam, s kezemben Beatrice Cenci is — (ha ő az csakugyan) —, az angyalarcú szörnyeteg serdülő, aki hóhérbárd alatt vesztette el szép fejecskéjét, mint apagyilkos.

S Erasmus. Első ismert portréja 1517-ből, melyet Antwerpenben készíttetett szerelmes barátjának, Morus Tamásnak; Quentin Metsys volt a festő. Üveg nélkül, porral lepve a keskeny arc, egy aszkétikus rókaé, akinek gúny van a hegyes orrára és keskeny szája köré írva, de a szeme ártatlan, bizalomkeltő. Beszélj, mondd, mit tegyek? — faggattam. Hiszen ha valaki, te hányódó, te tudod, hogyan lehet megmaradni épnek, egésznek a hontalanságban. Nemrégén még vesszőparipám volt Erasmus a tanórákon; főiskolás diákjaim farsangra, tréfából, le is rajzolták, amint délcegen meglovagolom. S most, mintha csak ő küldte volna ajándékkul, itt a kezemben az arckép, amely többi portréjához hasonlóan két szállás között készült, vándorúton.

Most? ... Most, igen, most tizennégy éve. Kint lángol a nyár, úgy dől majd rám, ha kilépek, mint egy beomló forró fal. De kísértetnek nincs karórája, se kalendáriuma, a mostban van a múltja. Felelj, kép, csak az imént kérdeztelek, nem késő a tanács, felelj, mit tegyek. Heraldikus méhek a mennyezeti freskón... ez itt

a Barberini... ez itt a Corsini... ez itt a Barberini palota, porosan még mindig kezemben tartalak, kint süt a téli nap, sötétedés után váltogatja színeit a villanyrendőr a Garibaldi-hídnál.

ISMERTEM valamikor egy tündérkirálynőt és egy császárasszonyt. Színésznők voltak. Sok klasszikus szerepe közül Bajor Gizi az életben Titániával azonosult, Paulay Erzsi a bizánci Teodórával. Még kölcsönös levelezésükben is. Hazám német megszállásakor a menedéknyújtó Titánia eltüntetett egy időre a veszély elől; nyomorúságom mélyén, Rómában Teodóra egy-egy rangadó estén elringatott abba az ábrándba, hogy valamiféle szellemi nagyhatalom követe vagyok. A Piazza Venezia mellett lakott; akármilyen messze laktam is tőle, mindig gyalog mentem haza a Vatikán mögé, hogy mire albérleti vackomig érek, megint összeszokjam azzal a „leírt” emberrel, aki voltam.

EGY HÓNAPJA nézegetem reggelenként azt a karcsú tornyot az átelleni dombon, S. Alessio harangtornyát. Kezemben a ceruza, de nem biztatom, nem biztat, kedvemre henyélhetek. S lassan eltölt a halálfélelem, érzem, ahogy körülzárja szívemet. Végre ráérek félni. A nagy árnyéktól a nagy fényben.

Hát ez lappang Londonban a gépesített fegyelem mögött. Most már tudom, te pondró, miért esel reggelenként ágyadtól az íróasztalhoz, miért kapaszkodol úgy bele. Alkotó házat, csigaházat teremteni a halálfélelem ellen. Egy gyenge roppanás, s hol a csigaház? ...

A PÁSZTOROK KIRÁLYA

*Tristis at ille ,tamen cantabitis, Arcades' inquit,
,montibus haec vestris, soli cantare periti
Arcades ...'*

1.

Ünnepük van a latin pásztoroknak, ünnepe a magyar versnek. Megjelentek Lakatos István átköltésében Vergilius pásztori versei, a tíz Ecloga.

Lakatos Istvánt az utolsók közt tüntették ki Baumgarten díjjal. Huszonegy éves korában, jóval Babits, a költő-kurátor halála után, de — úgy éreztük — sírontúli helyeslésével. Egyetlen verskötete, A pokol tornácán, 1949-ben jelent meg. Félreértés ne essék, az a tornác, egy másik pokoltornác küszöbén, a hitleri megszállás volt. Aztán elnémult, „nem az énekes szüli a dalt: a dal szüli énekesét”, írta valamikor Babits. Miféle alvilágjárásra tűnt szem elől? Miféle kopogtató jelbeszédre más pokolfuratok foglyaival a Rém-korszak lenti útvesztőjében?

Messze járt nagyon, — aranyvilágban. Eljött a nap, talán neki is, mint Dantenak, egy Húsvét reggelén, amikor összetalálkozott kalauzával, a szolgálatkész mantovai szellemmel, aki minden költők dicsősége, dísze. *Or se' tu quel Virgilio!* Mert kölcsönszavakkal Vergiliusról beszélek. 1962-ben megjelent a teljes új magyar Aeneis; Devecseri Gábor Homérosz fordítása mellett emberöltőnk legnagyobb vállalkozása az ókori költészet tolmácsolására. Kevés munka tölthet ki magasztosabb feladattal egy életet a mai magyar világban. S nemrég hagyta el a sajtót, nemes köntösben, szép papíron, Kass János rajzaival, a tíz Ecloga. Meghaladja helyünk az Aeneis elemzése; Lakatos formaművészetét amúgy is könnyebb a kisebb méretű Eclogákon bemutatni.

Vergilius első verse, a nyolcvanhárom soros nyitó ecloga s utolsó műve, a majdnem tízezer sornyi Aeneis egyaránt egy elűzöttről szól, aki feldúlt tűzhelyétől menekülve, hazátlanul új házhelyet keres magának az erőszakos világban. Képviselési alakban ifjúkori traumát hordoz a földönfutó pásztor s a honkereső trójai herceg, egy költő traumáját a földrabló zsoldoskatonáról. Mert a kapitány, aki két polgárháború fegyverszünetében, jutalmazása után elűzte Vergiliust apai telkéről — (s ha őt nem, körben a szomszédokat talpalatnyi jussukról) — alig különbözött a betlehemi gyermekgyilkosoktól. Porcelán költészet Vergilius pásztori verse, de a porcelán magas hőfokú kemencében ég ki törékenyre. Az ő kemencéje a ki-kiújuló polgárháború volt. Versei felszínén csak a vetélkedő paraszténekesek látszanak s a takarékosan odafestett növényi díszlet. De láthatatlanul a mázba van égetve a rettegett zsoldoskatonája is, az Ilegen, akitől elnémul a dal a megszentelt földön, mert széjjelfutnak előle berekből, forrásból és a tűzhely mellől védelmező isteneik. Burkoltan kellett róla beszélni, hiszen kíméletlen, fürge kardjának köszönhette hatalmát a költők védelmezője, Octavianus. De azért ott van s hogy ott van, tudta a jövőendő császár is. Csitt, majd kárpótolunk, te költő, máshol a telekért, ahol gondtalan gyermek voltál.

Mert az lehetett, nagyon boldog gyermek. Életéről keveset tudunk. Mantova mellett született, árokparton, az együgyű s mégis mélyértelmű monda szerint. Igaz a monda, ha jelképesen értjük az árkot: öntözőcsatornának, a lombardiai tájnémesítés jelképének. Apja olyan helyzetben lehetett, mint Shakespeareé, amíg jól ment dolga; módosan gazdálkodott, talán nagyban méhészkedett, talán fazekasüzeme volt. Mindenképpen telt a fiú magasabb neveltetésére. Vergilius viselkedése később, a hatalmasok közt jobb származásra utal — bár sejtésnél többre nem jogosít —, mint a görcsös önértető, védekezőn rátarti Horatiusé, a szabados fiáé.

Alsó iskoláit a közeli Cremonában végezte, felsőbb tanulmányokra Rómába ment, ahol évekig csiszolták elméjét az akkor szokásos szabad oktatással. Aztán leköltözött Nápolyba, ott töltötte élete zárkózott, második felét. Mélységes lelki okai lehettek e választásnak. Az északitáliai gyeptérség és határőrség romanizált lakói voltak a legderekabb honpolgárok, a hűség, kitartás, áldozatkészség példái már Hannibál előzőnlő kísérlete alatt; később ők a „római haza” eszméjének a kovácsai versben és prózában. Valamennyi közül legkivált Vergilius. De sohasem érezte magát otthon Rómában. Északitáliai kelta és etruszk paraszttérségről költözött át a görög nyelvű és szellemű Délitáliába, mintegy kitérve Róma elől. Valósággal mániája volt a terheket osztó és vállaló, tettekre várossá a hivatástudat. Vergilius csak megbecsült vendégnek érezte magát ott, még kiforgatása után is, amikor nincs már keresnivalója északon, a boldogító gyermekkori földön. Ne vágjunk azonban a dolgok elé.

Felsőbb tanulmányai abból álltak, hogy sikertelen jogi próbálkozás után kéjjel teleszívta magát görög bölcséleti tanokkal, különösen Epikuroszéval, aki nagy költő elődjét, Lucretiust is lelkesítette. Megfelelt visszahúzó, egyszerű, szerény és ragaszkodó természetének ez a lélektől lélekhez szóló tan. S megfelelt ösztönös aszkézisének, hogy Epikurosz kioldozta követőit a szenvedély szolgátságából. Bölcsellete a független városállam, a *polis* összeomlása után Nagy Sándor világhódításának a vetéséből sarjadt ki,

egymással levelező, bensőséges kicsi körökben, a közélet peremén. A csendes élet filozófiája volt, szektásan összetartó hívek számára.

Amit Vergilius hozzátanult korai emlékeihez, azt Görögországból s a félsziget görög feléből szerezte, meghonosítván latinul, ami Nápolytól lefelé már századok óta virult egy nagymúltú, kifinomult nyelven. Idő kellett hozzá, hogy a megmilliomosodott római parasztok és népverő katonák nyelvükben és lelkükben megérjenek e nagy költői műtetre. Éppen akkor érkezett el az ideje.

A hatalmasok érdemére szól, hogy Vergiliustól várták el a tettet, mikor kiderült roppant tehetsége az első próbálkozásokból. Halála után kétezer évvel is még egyre feszegetik pásztori álarcait: vajon ki mindenki lappang alattuk, hány ismerőset rejti egy-egy idillikusan csengő görög név, egyet-e, többet-e? Az igazság az, hogy sznob baráti körében, ahol tartózkodó, makacs önérzettel mozgott a sötétbőrű, félszeg, magas fiatalember, álarcot viseltek nemcsak óvatos költő-társai, hanem a pártfogó hatalmasok is. Maecenas, a született diplomata és széplélek éppen úgy, mint Asinius Pollio, a hadvezér és műkedvelő drámaköltő, Alfenus Varus, a verselő konzul és földbiztos s maga Octavianus, a tisztelettudó, álszerény olvasó, hamarosan élet és halál ura Gibraltártól a perzsa határig. Viselték hol önvédelemből, hol görögös műveltségüket fitogtatva, sőt mágikus szándékkal is, ősi rítusok és helyi néphagyományok szellemében, új Dionüszosznak, Apollónak, Ozirisznek vagy a latiumi Faunusnak álcázva. Mintegy féltucat jól felkészült latin Szabó Lőrincsel maga körül, ez a társaság vitte előre a költészet ügyét Rómában. Szerencsére — s örök szerencsénkre — választottjuk, Vergilius, aki eleinte habozott, hogy filozófus legyen-e vagy költő, végül halála percéig vállalta a lángelméjére hárított feladatokat, noha egész lényé ellenszegült a feladatokban gondolkozó, hivatástudatért hevülő sztoicizmusnak. Életművében mégis a sztoikusok akarata győzött: hadviselő világszervezők, akik értettek a könyvekhez s a görög vershez is.

Ha vállalta, megvédte amit vállalt a beteges és szemérmes ember. Úgy élt a versnek, mint egy szerzetes Isten szemléletének. Fanatikusan védelmezte műve körül a békét, műve javára a nyugalmat. Lassú munkás volt, de ernyedetlen, a halálos önemésztésig. Nem tudjuk, hány évbe telt, legalább ötbe, amíg 33 éves korára saját ítélőszéke előtt is elkészült az Eclogák 828 sorával; igaz, hogy azóta se bírta kikezdeni az idő. De tudjuk, hogy hét évet követelt második műve, az aránylag rövid Georgica s tizenegyet fordított az Aeneisre, amely így is félbe-szerbe maradt. Még három esztendő telt volna rá, ha tovább él. Úgy tervezte, hogy kiadása után visszatér a filozófiára, ott folytatja, ahol abbahagyta a diák. Ez történt volna-e csakugyan? Emberi fajunk örök fáradozása, sóvárgása és keserű nagysága kimondatlanul benne van már a tíz Eclogában, az Aeneisben aztán lelke gyökeréig átjárta Vergiliust a szánakozó szomorúság, mialatt hőisével végighányódott az isteni rendelés útján egy öldöklő, hazafias hivatás teljesítésében. Vállalta Róma küldetését s elévülhetetlenül megénekelte, de beleremegett e küldetés árába; Róma eszméje felülkerekedett a vér- és agysejtjeiben hordott kelta, etruszk és görög elődökön, de nem némította el őket. Egy világállam sztoikus hivatásáról énekelve, a feladat végén fel akarta újítani ifjúkori tünődéseit a jámbor és bölcs élet szabályairól. Ez a gondolat rejtőzhetett megghiúsult visszavonulási szándéka mögött. Mert tervei elé vágott a korai halál, ötvenegy éves volt, amikor visszaszállították görögországi tanulmányútjáról. Halálos ágyán elégetésre ítélte remekművét a kötelességtudó honalapítóról és meghagyta, hogy Nápolyban temessék el. Talán, mert nincs a világon jobb illatú temető; közönséges fűje is kakukkfű, ahogy Bródy Sándor írta az egriről. Csak második kérését teljesítették. A nápolyi népképzelet ezúttal se volt rest, nagy halottjukat századok múlva, a Középkorban költőből varázslóvá üttették: ő, bizony éppen ő építette tojásokra a várost a szultán lányának; egy csalafinta léggel — maga csinálta bronzból! — elűzte a legyeket; csinált örökzöld kerteteket, meg szoborspicliket, akik idejében elárulták a császárnak, ha lázadásra készült valamelyik tartomány. Egyszer tudtak rajta kifogni, az is egy beste szépasszony volt. Csak félig húzta fel kötélén a földről egy ládában a légyottra, aztán hagyta, hogy bent kuksoljon reggelig. De szörnyű is volt a varázsló bosszúja! Hogy miből állt, az a mese már Boccaccio tollára illene.

*Par femme fut Adam deceu
Et Virgile moqué en fu ...*

2.

Vergilius egy harmadik századi görög költő, a szirakuzai Theokritosz pásztori verseinek latin változatával tűnt fel. Barátaik is foglalkoztatta ez a hódítás egyik nyelvből a másikba; ő az áthasonításánál rögtön megteremtí a műfaj tökélyét. Olyanféle csoda történt, mintha Szabó Lőrinc, kitörve Babits és Tóth Árpád mellől fordítói hármasszövetségükből, átköltötte volna magyar értelmű, önálló remekművé a modern

költészet szinte kánoni tekintélyű, első verseskönyvét, *A romlás virágait*. Vagy — korábbi példával élve — mintha Kazinczy, Shakespeare megmagyarításának ürügyén örökéletű, új Romeot teremt.

Kortársai egyenesen elvárták, hogy verseiben utaljon a kötelező mintára. Stilizált költészetnek rokon költészet az ihletője: érdem, ha emlegeti családfáját a fölket, ifjú poéta, rangot ad neki a címergyűjtés. De ez a tájékozott, már-már tüntető hagyománytisztelet néha megtévesztő, Vergiliusnál föltétlenül az. Theokritosz kozmopolita görög volt, otthonosan forgott a nyelvében és műveltségében egységes, politikai testében száz részre szakadt görög nemzetköziségben, amelynek Galliától Indiáig húzódtak a láncolatok intellektuális cserepiacai. Nagyvárosi emberek számára írt szicíliai és dél-itáliai pásztorokról, rhodoszi, koszi és alexandriai lányokról. Telítve volt egy nagy iskola hagyatékával, átvette szabályait és fogásait, közben mégis a földön jár, tréfál, parodizál, odakacsint az olvasónak. Legalább annyira mai ember, amennyire szirakuzai világpolgár, szemmagasságban áll velünk. Előírt formákban beszélget ugyan, de rejtett értelem nélkül.

Vergilius nem mai ember. Magasabban áll, felettünk, az angyalok résztvevő szomorúságával. Torkig lakott a polgárháborús vérengzéssel, de csak burkoltan beszélhet. Kényszer nélkül is erre a kriptikus beszédmódra ösztönözte volna filozófiai iskolázottsága. Epikurosz tanain kívül Délitáliában találkozott az odával Püthagorasz számmissztikájával is. Tudvalevőleg a görög bölcs számviszonylatokba hangolta össze a mindenséget, egy hangszer húrozását éppen úgy, mint a csillagpályákat. Kiderítették, hogy a tíz ecloga sorai közt is elképesztő számszerű összefüggések vannak. Lehet, hogy erőszakolt ez a fölfedezés bizonyos eclogapárok sorbeli egyezéséről, Dante azonban nem vélte volna annak, hiszen valószínűleg ő is Vergiliustól tanulta el a számok mágikus jelentőségét egy költői mű elrendezésében. Theokritosz nem rejtett el ilyen titkokat a beavatottak kincskereső vesszőjének.

Merőben másfajta a Természet is mester és tanítvány verseiben. Egyiküknél a valóságos Sziciliáról van szó. Urbanizálva, de mégis csak a valóságosról. Ahová, visszafelé pergő időgépen, ma is eltalálna a turista, sátorral és felfújható gumizsákkal. A nyíl nyomán, hogy arra van a „camping”.

Vergilius Árkádiája nincs a földön. Csak *arcasok* vannak, akik megteremtik dalaikkal zenei hazájukat a magasban. E haza — mint látni fogjuk — a földre is van szánva, le fog szállni oda, ha helyreáll a római béke. Theokritosz déli tája nem kötelez semmire; amit ír: játékos, tündéri eszképiasta költészet. Vergilius Árkádiája kötelez, attól csak árulással vagy halál árán lehet szabadulni. Idilli táj, de aszkétikus.

Lakói sem olyanok, mint Theokritosz lányai és pásztorai. Mindenestül köti és igényli őket Árkádiájuk, amely cserében az odaadásért, telítve van érző lélekkel: felelgetni, zengeni, zokogni tud a tamariszk s a venyige, a szikla s az üsző, a tölgy s a hanga. Mondjuk ki végre: Vergilius különböző álneveken költőkről beszél. Parasztvágású költő-filozófusok, telkes költők a szereplői. Az Aeneis s a keresztény Apokalipszis csírái egyaránt föllelhetők már a tíz eclogában: új világrend hajnala dereng, megújul a római állam, ismét békében élhet a pásztor. De nem akármilyen. Ez a pásztor filozofikus diákeveiben felszívta az örök Visszatérés püthagoraszai álmait! Többről, sokkal többől van itt szó, mint egy elkobzott telek visszaszerzéséről.

Pedig látszólag ezzel kezdi. Földi nyomorúságról szól az első és kilencedik ecloga: egyik is, másik is azt panasolja el, hogy dolgos ártatlanokon csattan a polgárháború ostora.

Vajon saját tapasztalatára célzott? Vergilius eltünteteti a lábnyomait, csak bizonyos mértékű felvilágosítással szolgál életéről, bizonyos fokú megértésre. Maga három-négy pásztoralakban jelenik meg. S amilyen a pásztor, olyan körülötte a táj: összetett, akárcsak a tizenhatodik századi olasz és németalföldi festményeken. A Mincio partjára gondolt? Nápolyra? Az Alpok előhegyeire? Vagy a Palatinusra s az akkor kihaló nagy római parkokra, Maecenas és Sallustius kertjére? Ki látott már lapos sziklavidéket, Árkádiát szittyós földdel, nádasokkal? Amellett egyik sorról a másikra váratlanul két-három évszak is összeolvad, tavasz a nyárba, nyár az őszebe, összetett emléktájakat fest, csak lelki tartalmuk azonos mindvégig, orpheuszi egységük, mely a követ is figyelmre bírja, az állatot is feleletre képesíti. Ebben az esetben viszont igazán mindegy, hogy — magyar példával élve — a szelíd lpoly-völgy váratlanul a gyimesi szorosban végződik.

Polgárháborús pusztításról szól az első és kilencedik ecloga, a szerelem pusztításáról a második és nyolcadik. Megértésükre nem sokat segít a keresztény morál. Az Ókorban isteni látogatás volt minden szenvedély; Aphrodité bosszúját zúdította magára a szentségtörő hitetlen, aki — mint Hippolitosz — nem hitte el az extázisról, hogy felsőbb akarat, vagy nem szánta meg áldozataikat, még ha, mint Medea, tébollyal sújtva, gyermeküket vetették is oda prédául. Vergilius valamennyi „utánzata” közül a szerelmi bűvölésről éneklő nyolcadik ecloga hasonlít legjobban mintájához, Theokritoszhoz. Talán azért annyira érthető és modern ízű; érthető lenne akármelyik skót, francia, olasz, magyar, román faluban, városban, hiszen, ahogy a

mondás járja, a vallás meghalhat, de a babona nem. Nincs olyan istentelen nagyvárosi civilizáció, amely ne hinne a szerelmi ráolvasásban, ha titkolja is.

A harmadik és hetedik ecloga körül már világosodik a lég; Epikurosz kertjébe érkeztünk. Földi zenéről, dalmokversenyéről szól a két vers. Az első mesterdalmnok feldob egy témát, vetélkedő társa rátetéz, cifrázza vagy átcsap más irányba, más hangra: feldobja az ellentétét. A forma Theokritoszé, de némelyik görög vidéken, főleg a szigeteken ma is él a nép közt e rávágó énekes rögtönzés.

A negyedik és hatodik ecloga már az egekhez s égi zenéhez közeledik. A hatodik, Silenus dalában, megemlíti az elején Vergilius habozó filozófiai becsvágyait, majd sorokra tömörítve mitikus emlékeket idéz föl a regevilágból. Talán Siro volt éneklő szilénné álcázva a versben, az ifjú Vergilius epikureista tanítómestere, aki örökölt hagyta rá villáját; a „Silenus” metrikailag csakugyan fedi a filozófus ragozott nevét, „Sironem”-et. Egy helyen a költő magasztalva kitér barátjáról, Gallusról; ókori mende-monda szerint Gallus szeretője, egy komédiásnő aztán elénekelte a verset egy színházban. Tombolt a közönség, valaki felismerte Vergiliust, rámutatott, az emberek felugráltak, éltették, szerző! szerző! Így lett belőle egy csapásra híres ember; azzá tette a szép Lycoris. Örök az irodalmi pletyka.

Ha a hatodik ecloga a teremtés-kori múlt felé fordul, a negyedik széttépi szibillai szózatával a jövő fátyolát. Témája, Püthagorasz szellemében, az örök Visszatérés. Végéhez közelít a vaskor, új aranykor derül a világra. Jöttéhez isteni gyermek kell; az ő születését jövendőli Vergilius. Kétértelmű a vers, homályban hagyja a várvavárt égi ajándék kilétét. Nem is lett volna tanácsos nyíltan jóslgatni a polgárháború feszült fegyverszünetében. (Így aztán, eldőlté után, nem kellett átírni a verset). Még az is elképzelhető, bár nem valószínű, hogy fiatalágában az alexandriai irodalmat bújva, Vergilius találkozott az Ótestamentum görög fordításával, a Septuagintával, olvasta Ézsaiás prófétát. De ha átveszi is valahonnan a messianisztikus hangot, a vers mondandója a föld békés *anyagi* megújulásáról szól és könnyed, szinte pajzán berekesztése ellenkezik az igazi messiási látomással, ahogy a Szentírás szerint értjük. Vergilius ugyanakkor *anima naturaliter christiana*; erőszak nélkül tarthat rá igényt a kereszténység. A negyedik ecloga: püthagorasz-i rapszódia, hazafias római jóslat a kozmikus és nemzeti megújulásról a testvérháborúk után és keresztény elősejtés a Megváltóról. Egyszerre mind a három. Akkor óriás volt, hogy verse, ez a világcsofa, könnyen hordozza hármas értelmét.

Az ötödik ecloga vakító sugárkoszorújából már-már kicsendül az égi szózat: ma velem leszel a Paradicsomban. Mert ha a negyedik a várva-várt Születésről énekel, az ötödik témája a Mennybemenetel. Szólni tudnak a sziklák, még a kő is érez; ebben a versében Vergilius aztán csakugyan Orpheusz ivadéka: „Sőt eget ostromló bűgásra fakadnak a borzas / bércefokok is, bercek, sziklák mind zengik a verset: / halld, te Menalcas, isten lett, igen, isten az ifjú!” így kell énekelni egy költő haláláról — mert ha valahol az eclogákban, az ötödikben maga az örök költő a pásztor —, így kell énekelni a legyőzött halálról, amelyben a távozó átváltozik a dal védő istenségévé. Persze ez is többértelmű vers; magyarázhatjuk keresztény sejtelennek — (megtették) — vagy mondhatjuk, mint az ókoriak és legtöbb mai értelmezője, hogy Julius Caesar hivatalos megistenüléséről van szó. Megfejtése mit sem változtat a vers szépségén. Vergilius nem volt udvari költő és nem volt keresztény; misztikája más lelki forrásból fakad, mint akár a császárimádat, akár Krisztus követése. De egyikkel sem ellentétes, mert a költői sugallat a lélek semmiféle magasabb vágyaival nem ütközik.

A tizedik és utolsó ecloga a hatodikban is magasztalva említett barátról szól, Gallusról. Ki lehetett a költő, Gaius Cornelius Gallus, aki megszerezte Vergilius ragaszkodó, lelkes barátságát? Ha mást nem, ízelítőt ad ő is ókori hagyatékunk pusztulásából. Mivel egy *fél-sora* maradt fenn. Csak életét ismerjük, amely beleillik az egyhangú polgárháborús szokványba: gyors tündöklés, nyertes csaták, egyiptomi kormányzóság, kegyvesztés, öngyilkosság. De úgy látszik, Propertius és Tibullus előtt ő volt az első nagy elégikus költő is. Olyan ez, mintha csonkítatlanul ránk maradt volna az Ókorból a teljes Babits, de csak egy fél sor Adyól, akit egyik versében így emleget fiatalabb költőtársa: „Mégis vérek vagyunk mi ketten / bár ellentétek, együtt egyek”.

Az a kísérteties, hogy a tizedik ecloga, mintegy az ötödik ellenpárjaként, már előlegezi Gallus tragikus sorsát: nyomtalan eltűntét századok örvényében. Mert a vers szerint Gallus az aszkéta költő fordítottja, Árkádiából is, a mennyből is kizárta romboló szerelme egy színésznőért, Lycorisért. A szenvedély áldozata, az elnémuló énekes ő. Vergilius csak allegorikusan és félig enyelegve értette a szót, a pusztító idő azonban betű szerint. Becsületszóra, a halhatatlan barátnak kell elhinnünk, hogy nagyot vesztett a világ Gallus megsemmisült verseivel.

3.

Vergilius versművészete káprázatos. Ne ócodjunk a nagy szótól, ha helyénvaló. Vergilius egy volt a világon. Vátesznek; költőprófétának hívták a Középkorban, félreértve a negyedik eclogát. De ő a megszállott félrebeszélők ellentéte, minden porcikájában fontolgató, tudatos művész. Éppen ezt szokták szemére hányni Apolló ellenségei, a poétai önkívület egyoldalú tiszteletében. Megszállott volt azért ő is, a nyelv megszállottja. Tudta, hogy a vers mindenekelőtt szavakból s azokon belül hangzókból és latolgató elrendezésükből áll. Senkise tudta jobban, hogy teste van a versnek.

Ünnepélyes kijelentésnél például soronként végződik a gondolat, megáll a hordozó ütem, ahogy két fúvás közt elnémul az ezüst harsona; dalnokversenyben, versengés közben, szenvedély vagy izgalom festésében viszont sorátvetésekkel él. Se előtte, se utána nem volt nagyobb mestere az *enjambement*-nak, még Milton is őt követi Az elvesztett paradicsomban. De azt se kezeli akárhogyan. Gyakran úgy köt össze két-három sort, hogy soronként azonos hangzóval, alliterálva kezdi s e hangismétléssel alig észrevehetően megnyomja az összeolvadó sorok egyensúlyi pontját a középen:

*ille, latus niveum molli fultus hyacintho,
ilice sub nigra pallentes ruminat herbas*

*carmina vel caelo possunt deducere lunam,
carminibus Circe socios mutavit Ulixi*

*occidet et serpens, et fallax herba veneni
occidet; Assyrium volgo nascetur amomum*

Ha remekel a sorok ritmikai átkötésében, páratlanul ért az egyező hangzók elosztásához, a betűrímhez is. Rendszerint egy-két semleges szókezdő hangzót helyez el az alliterálók közé; sorait első hallásra vagy pillantásra a fellazított alliterálásról lehet fölismerni.

*iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna
nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est*

Vagy a *c* és *p* hangzó cserélgetése a következő sorpárban:

*cum primum pasti repetent praesepe tauri,
si qua tui Corydonis habet te cura, venito*

Nemcsak a szókezdésben, a szavak belsejében is változtatja helyüket:

*o formose puer, minium ne crede colori
alba ligustra cadunt, vaccinia nigra leguntur*

Egyszerre vigyáz az idézett sorpárban az *o*, *u*, *n*, *c*, *r*, *a* helyére *s* viszonyukra egymáshoz; a „crede colori”-ban például a második *r*-t elválasztja a *c*-től.

Gyönyörű az *a* és *i* váltogatása a következő szavak tagjaiban:

Tristis at ille, 'tamen cantabitis, Arcades' inquit

S az *r* recsegtetése a sziklahasító Szibilla-jóslat kezdetén:

*magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.
iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna;
iam nova progenies caelo demittitur alto*

Ismert szonettjének tanúsítása szerint Rímbaudban fehér képzetet keltett az *i* hang; Vergilius is ezzel szuggerál égi ragyogást, mikor kinyílik Daphnis előtt a menny:

*Candidus insuetum miratur limen Olympi
sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis*

Ha hármas az alliterálás, a harmadik összecsengő olykor átkerül a következő sor elejére, hogy egy lebbenésnyi szünettel tompítsa a hatást:

*castaneasque nuces, mea quas Amaryllis amabat,
addam cerea pruna ...*

Aránylag ritka a közbevetés nélküli, hármas összecsendítés, mint például — ráadásul azonos hangzópárosítással! — a negyedik ecloga méltán híres sorában:

si canimus silvas, silvae sint consule dignae

Egészen bizonyos, hogy tartalmán kívül az alliteráló magánhangzók és mássalhangzók tudós elosztása, a sorátvetéssel megemelt ritmus, a mondatfűzés és rianó hangzása tette szállóigévé az Aeneis emlékezetes sorait:

*Tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacisque imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.*

Áthangszerelhető-e ez a muzsika más nyelvre? Magunk előtt Lakatos István fordításával, elmondhatjuk, hogy át. Páratlanul segítette anyanyelve is. Bár a mindennapi beszédet előzőnli a hol ízes, hol szörnyű kültelki szógyártás és ejtésében nyelvünk egyre laposabb, mind tagolatlanabb, a költői nyelvben még erőltetett vagy avatag hangzás nélkül szól a szónoki zengés s antik hajlékonysággal kezelhető a hexameter. Magyarra a költő változtatás nélkül ültetheti át a görög-római versformákat. Vergiliusnál persze nem elég pusztán a formahű áttétel, az bizony édeskevés; ő megköveteli — mint pásztori verseiben a versengőktől — a zengés visszazengetését. Ebben mutatta meg Lakatos István, hogy mit tud.

Elpártol, s baj, hogy elpártol a vergiliusi gyakorlattól a szókezdők összecsendítésében, az alliterálásban. Mesterénél, mint említettem s példákkal mutattam, rendszerint ott van a fellazító semleges szókezdés az összecsengő hangzók közt; Lakatos soraiban olykor hivalgón sokasodnak. Van három sor a tizedik eclogában, ahol tizenhét szóból kilenc b-re alliterál. Egyáltalában nem ritka az ötös összecsendítés:

*és a homokban a hab halakat hamarébb hagy el árván
majd fűszeres füveket foglal fűzőgetve fahéjba*

*S ők kezdtek most váltakozó verssel vetekedni:
váltakozó versben vágytak szárnyalni a múzsák*

(A latinban itt két különböző betűrím van; az egyik szomszédos, a másik, a hármas, már elosztott.)

*hogya pihegve patak partján, pihen épp a pagonyban
hát veszítettük volna veled versed vigaszát is?*

Más a hatás, hasonlóbb az eredetiéhez, ha Vergilius mintájára elosztja vagy legalább lazítja az alliterációt:

*míg mi hazánk édes mezeit s e határt odahagyjuk,
hontalanul bolygunk ...
Ám zsilipeljük az árkot már, fiúk: ittak a földek
fennen lángolnak mindig, füst fogja a félfát*

Ez utóbbiban, akárcsak a következő példában fokozza a zengést az alliteráló hangokhoz járuló magánhangzók cserélgetése:

Fújd, mely a Maenaluson felesel, fuvolám, a felejtőt!

Ilyen párosítással aztán a torlódó betűrím is elfogadhatóbb:

itt fog függeni frisshangú fuvolám, e fenyőről

Ha különböző magánhangzókhoz kapcsolja az összecsengő mássalhangzókat és közben két-három soron keresztül átvetésekkel is él, már megtévesztően vergiliusi a muzsika, tökéletes:

*kikre füelve figyelt, füvelője-feledve a csorda,
s kikre, hegyezve fülét, a hiúz hüledvezve lebámult
és hőkölt a folyó is, hogy hallhassa, ha zengtek —
verseitek dalolom, Damon és Alpheisiboeus.
Réti virágkoszorút öltvén, Silvanus is eljön
s bólogat, ím, bimbós ággal, bájos liliommal.
Arcadiának jön később ura, Pan, pirosítót
s vérszinű bodza-bogyót látunk bíborlani rajta*

Sohasem próbálja sunyi demokratizálással közvetlenné álcázni a tudós költőt. Vergilius szórendje mesterkélt, de úgy hangzik, *mintha* másképp nem lehetne mondani. Lakatos is gyakran mesterkélt, de kitűnő súlyelosztással, az értelem és mondatidomok együttes kiemelésére.

Különösen akkor hat lenyűgözőn, ha a mesterkélt kezdésből hirtelen átvált természetes beszédre s pár sorral kerek kis drámát teremt:

Annyi sok év multán, ó hon, valahára határod
s csöpp hajlék te, füves fedeled meglátom-e vajjon?
S hajdani birtokomon fogom-é bámulni a búzát? ...
Hát amit úgy gondoztam, a föld, ádáz katonáké?
Barbáré a vetés? Íme, testvérharc, a gyümölcsöd!
S ó, nyomorult polgárok, ezek számára vetettük!

Fordítóink lehetőleg megkerülik a latin szórendet, ő viszont tüntetően átveszi a magyar vers dúsítására, érdemet csinál belőle:

*S dircei Amphion, dalolom, mit az, egykor üszőit
hajtvá dalolt Acte táján, aracynthusi bérce.*

*Ah, buta, tőlem futsz? De a dardanus is csaliterdön
élt Paris, és hány mennybeli még! Melyet ő magasított,
lakja a várat csak Pallas, mi a berkeket inkább*

*és te vezetsz, amidőn bűnnek ha marad nyoma bennünk,
el fog enyészni s örök remegés nem ijeszti világunk*

*Légy kegyes és jó hát mivelünk! Íme négyet emeltünk:
Phoebusnak kettőt, kettőt, Daphnis, neked oltárt*

*Mert se ha zúgnak a déli szelek közelegve, se hogyha
zajlik a parton a hab, nem ringat jobban azoknál,
és csermely sziklás völgynek mélyén se, ha csörtet*

*míg a tinókat az Est, számlálva, karómba nem. Űzte,
s el nem fedte, hiába dacolt, az olympusi mennyet*

*S annyi, Sophocleshez méltó darabodra, cothurnust
érdemes ölteni mind, mikor írjam a dalt a világnak?*

Két példa a drámai gyorsításra:

*Az cselükön nevet: „Ez meg, e gúzs, mi? — kiáltja. — Suhancok
oldjatok el! hogy eként láthattok, épp elegendő.
Mondom a verset már, mire vágyódtok, — ti a verset,
ez meg, emitt, kap egészen mást.” Avval dala zúg is.*

*Míg te, keményszívű, jaj (nem, alig hihetem!) te az Alpok
hősüvegét, a fagyos Rhenust, elfutva hazádból,
nélkülem és egyedül nézed. Jaj, a fagy nehogy ártson!*

De ha mindent számbaveszünk, megszentelt költőnk, Orpheusz méltó ivadékaként mégis csak a vers megzengetésével, versei hangzásával büvöl el kétezer esztendő óta. S éppen ebben tudja utánozni Lakatos István. Már a más céllal felhozott példákából kiderülhetett, hogy szemünknek jobban a fülünknek költötte át az eclogákat, mondható verseknek. Most egyenesen azért emelek ki néhány példát, hogy Vergilius magasztos latin zenéje jóformán egyenértékű zenével szólaljon meg egy élő nyelven:

*Múzsák, sícelidák! magasabbra kicsit ma dalunkkal!
Van kit a hanga-berek nem ígéz, sem a törpe bozótos;
zengj erdőt! de a consulhoz méltó legyen erdőd.*

*Íme betelt az idő, amelyet Cumae dala jósolt:
újrászületve az évszázak roppant sora tárul.
Eljön a Szűz ismét, már jön Saturnus uralma,
már a magasságból küld új ivadékokat a mennyből.*

Gyönyörű szép az ötödik eclogából az egész gyászdal Daphnis halálára, ízelítőnek, íme, két-két sor:

*Hulltod — amint búgják, Daphnis, bércek, vadonerdők —
még az oroslán is gyászolta a pún sívatagban.*

*„Én, ki az erdőkből hírem felvittem az égig,
alszom alant, szép nyáj százszor szebb pásztora, Daphnis”.*

Változatosan alliteráló hangjaiért már említettem a nyolcadik ecloga nyitányát, de — mint az ötödiket — teljes egészében lehetne idézni, olyan szép és öblös a zengése. Jellemző Lakatos finom hallására, hogy a boszorkányoló bűvölés elején a sorokat átteszi az *o* és *u* hang fekvéséből a domináns *i*-re; ettől még jobban átragad a hallgatóra (vagy olvasóra) a szertartás hisztérikus magasfeszültsége:

*Hozz ki vizet, díszítsd puha gyapjuszalaggal az oltárt,
húsos gyógyfüveket gyűjtván és jószagú tömjént,
hogy szeretőm szívét babonás bubája dalomnak
visszaigézzé; igen, csakis ez kell már, a varázsdal.
Hozd haza, versem, a városból, ó hozd haza Daphnist!
Mert ide tudja a holdat is ily dal ígézni az égről,
mint követőit Ulixesnek Circe se kímélte,
és a hideg hüllő a mezőn megdermed a dalra.*

Búcsúzásul — oly nehéz Vergiliustól elköszönni! — hadd álljon vagy inkább szóljon itt két példa az édes hangzás, tapintatos alliterálás és latinos szórend ölelkezésére a költőtárs Gallus gyászos szerelméről szóló eclogából:

*Mert jobb énnékem berkek mélyén, vadak odván
s fája bevésnem a fák fiatal héjjába szerelmem;
mint növekednek a fák, úgy fog növekedni szerelmem*

*Ám amit, isteni pieridák, költőtök, a karcsú
mályvából kosarat kötven, ültében idézett,
szűnjön a dal! vele Gallusomat ti üdíteni jertek,
Gallusomat, ki iránt úgy nő mindegyre szerelmem,
mint égerfa tavasz-fakadáskor üdén, ha kizsendül.*

Vergilius jóidőre megint a magyaroké.

A KÖLTŐ HÁZA

*'Ipse deus, simulatque volam, me solvet.' Opinor
hoc sentit: 'Moriar.' Mors ultima linea rerum est.*

HOC ERAT in votis. Erről álmodtam mindig.

Horatius csöndes megelégedéssel emlegeti verseiben falusi házát, kertjét, gazdaságát. De a tájrajz, híven a szigorú antik irodalmi szokáshoz, általánosító. Ha keresnéd, keresd a kiterjedt szabin földön, farkaslakta erdőkben.

„Elnyúló hegyeket képzelj, köztük árnyas völgyet”, írja; „földem jó aratást ad-e vagy szénával, olajfabogyóval, almával teszi dússá s szílrefutó venyigével”, meg: „tele bíbor sommal a cserje, telve kökénnyel”, másutt: „kicsi, egyszerű birtok, hol házam mellett kert s csörgedező patakocska s mindezekon kívül kicsi erdő volna” vagy: „e rejtőző völgy kánikulában is árnyékot ad majd”. Volt egy Dianának szentelt fenyőfája, megtudjuk, hogy cserépkupából ivott, salátát termelt, határkaróit, a mezsgyén áttörve nem tűzdelte mohón a szomszéd földjébe. Hallótávolban a háztól forrás csurgott, elnevezte Bandusiának, „hozzád, hűs gyönyör, a lángkezű nyár soha nem férközhet.” Nincs az a kopó szimatú földmérő, aki ilyen vallomások — vagy inkább kitérő válaszok — segítségével a kataszteri térképre tudna bökni: tessék, itt a tanya. Dehát Horatius nem is akarta volna.

Három szó vonta szűkebbre a hálót a szabin hegyekben. *Varia*, ahová öt kisbérölje, nyilván asszonyostul bejárt a vásárra, tyúkot, gyümölcsöt árulni, lisztet, sót venni; *Digentia*, a versben: gelidus Digentia rivus, egy üdítő hegyi patak és *Mandela*, a versben: rugosus frigore pagus, „fagyráncolta falunk”. *Varia* a Középkor óta Vicovaro vagyis Varo falva; *Digentia* kettős lágyítással ma Licenza; *Mandela* 1870-ig Bardella, sőt Cantalupo — farkasordító — Bardella volt, akkor visszakeresztelték ókori nevére, tiszteletből a költő iránt. E pár elszórt adat útján egy német tudós és vatikáni könyvtáros, a katolikus hitre tért hamburgi Holstenius már a tizenhetedik században kitalálta, hogy körülbelül hol feküdt a gazdaság. Száz esztendő múltán, rejtvényoldásáról mit sem gyanítva — hogyan is gyaníthatta volna az Isten háta mögött! — rájött a helyes megfejtésre Vicovaróban a falusi nótárius is. Hamarosan jelentkezett két másik nyomozó, egy olasz ügyvéd, meg egy francia abbé, hajbakapván egyúttal az elsőségen. Törvényes szerzői jogvédelem előtt a plágium-vád volt írók, tudósok és tudóskodó dilettánsok egyik szenvedélye; vaskos kötetek előszavában, utóhangjában dühöngve, csipkelődve, fitymálva intézik el állítólagos szellemi fosztogatójukat. Már csak a csákány és ásó hiányzott a vetélytársak helyes találgatásához. Ujabb másfél százados késéssel, 1911 és 1930 között feltárták a ház és kert alapfalait. Egy dombon, (nála Lucretilis a neve), mielőtt az ember beér a faluba, Licenzába.

NAGYÚRTÓL kapta a költő. Cím nélküli Szürke Eminenciás, az államfő bizalmasa s időnként teljhatalmú helyettese, Maecenas volt az ajándékozó. Azt is ki lehet hámozni a versekből, hogy mikor, egy-két évvel az Actium-i csata előtt. Abban a tengeri ütközetben számolta fel két volt politikai szövetséges, jellemre: tűz és víz a megelőző zsákmányosztást. Engedelmesen Octavianus — későbbi, ismertebb nevén: Augustus — lábához terült a birodalom keleti fele is; a vesztes Marcus Antonius öngyilkossága után elült a két nemzedéken át húzódó polgárháború. De a győztes holtig úgy tett, mintha csupán első lenne az egyenlő polgárok között, vigyázott arra a látszatra, hogy Róma változatlanul Köztársaság, a szenátus s a nép kezében. Soha nem fogjuk megtudni, mennyit hitt el maga is ebből a lankadatlan hitetésből. Parancsait jótanácsoknak hívták, a hadseregére támaszkodó egyeduralmát meg-megújított, ideiglenes felhatalmazásnak. Dinasztiában gondolkozott, republikánusként beszélt, autokrata módjára cselekedett.

Nem árulta el a játékot sem környezete, sem az örökre hálás szenátus, sem a nép, következésképpen az alkotmány sem. Ugy bűvészkedtek címeivel, hogy kielégítsék a kettős római önáltatást: küldetéses imperialista hódítószomjukkal összenőtt nosztalgikus köztársasági hagyományhűségüket. Akkor divatozott csak igazán a régieskedés; még a Rómában működő görögöket és elgörögösödött zsidókat is megszedítette. „Neo-attikai” stílusban próbáltak írni és faragni — úgy, mint négyszáz év előtt.

MAECENAS mindkét ágon Arezzo-vidéki etruszk fejedelmekig vitte föl eredetét. Sokszoros milliomos volt, annyi bizonyos. De ha már tartott rá, miért ne ismerték volna el a királyi vért roppant vagyona és személyi súlya mellé? Horatius két versben is megtette. Idősebb barátja, Vergilius mutatta be neki. Tapintat szövetkezett büszkeséggel, büszkeség tiszta szívvel a hármaskörben. Sem a pártfogoltak nem próbálták

kegyeire pályázva kitúrni egymást, sem a pártfogó nem ugratta őket kajánul egymásnak. Jóleső látvány abban a korban. Róma a polgárháborúk után szemérmetlenül rákapcsolt az opportunizmusra.

A roppant parkok, vadaskertek, kastélyok, villák ura Róma felett, Tivoliban is berendezett magának egy fényűző szállást, szemközt a vízeséssel. Ezüst csengésű, egyenletes zúgása ringatta el a rossz alvót. Talán hatásosabb s bizonyosan ártalmatlanabb altató volt, mint a mai gyógyszerek. Nem lehetett fokozni az adagot.

Itt, a hűs hegyoldalon vagy a rekkenő főváros egyik dombján, Maecenas esquilinusi palotájában tudta meg Horatius, hogy független kiscgazda lett belőle. Sem az írói keresetből, sem hivatalnoki fizetéséből nem futotta volna a vételre. Csak folytatnia kellett útját Tivoliból északkelet felé, a szabin hegyekbe, hogy eljusson a földig. Egyszer már volt neki, apja, a felszabadult rabszolga és árverező biztos hagyta rá dél-itáliai szülőföldjén, Apuliában, de Philippi után elkobozták, mert a vesztes oldalon harcolt a fiú. Szűk esztendőket következtek; később ugyanazok kárpótolták Brutus megfutamított ezredesét, akik Brutus miatt kirántották a családi telket alóla.

Harminckét éves lehetett vagy egy kicsivel több. Nyolc rabszolga dolgozott a házban s a belsőségen; a földeket öt parasztgazda, *colonus* bérelte. Szerénykedve kicsinyítő képzővel emlegeti birtokát: villula, agellus, angulus. De a völgyben szántók tartoztak a házhoz, az oldalban szőlő, gyümölcsös, olajliget, tölgy- és szilfaerdő. Igaz, hogy mostoha, köves talajon. Sovány lehetett a termés, karcos a bor. Intézője évszámra ott rostokolt, telente városi csapszékek után sóvárogva; a költő is kint élt tavasztól késő őszig, az év nagyobbik felében. Birtokán született a munka zöme, ami ércnél maradandóbban őrzi nevét.

Perfekcionista igénnyel, lassan dolgozott. Háztáji foglalatosság szakította meg a költést, kapált, gazolt, elcsavargott a hegyekbe. Egyszer útjába került egy farkas, de a vad gondolt egyet s elügetett. Esténként iddógált öt bérlőjével, mondásaikban, meséikben s a példabeszédekben gyönyörködve. Egyik verses levele *boni patres*-nek, jó apáknak, derék családfőeknek nevezi őket. Édesapjára emlékeztethették s apja emlékét mindvégig ápolta.

Ismerős a kép egy másik korból és önéletrajzi levélből is. A firenzei köztársaság bukása után kisbirtokára visszahúzódva Machiavelli ugyanígy borozott esténként paraszt szomszédaival a gerendás pincében. Még megvan, San Casciano in Val di Pesából lehet oda találni. Pár éve úgy ittam fapadján a helyi Chiantit a betérő útkövezők közt, mint századok előtt a szerencsétlen hazafi, tétlen belső emigrációra kárhóztatva, látótávolságban a dómkupolától! S mint kétezer év előtt Horatius a maga termését a jó atyákkal. Ha Maecenas látogatott ki, annak jobbfiát hozatott.

NEM SZERETTE Rómát. Menekült a *plumbeus Auster*, ólmos sirokkó elől. Amelytől kihagy a lélegzet s nyirkosan tapad a meztelen bőr is. (Változatlanul megtapasztalhatja bárki.) Fárasztotta a lárma, hőség, torlódás — Róma akkor is tele volt forgalmi dugókkal —, ingerelték a kotnyeletek, paraziták, kullancsok s a förtelmes, de nem alaptalan pletykák fékevesztett matrónákról és úrgazdagokról. A felszabadított rabszolga fia megvetette a rabszolgából lett milliomosokat s a felszabadult úrinőket, akik a heverőn túl akartak tenni leleményben a rablányból lett ringyókon.

Az volt a fő baj, hogy az izzó zsivajban, könyöklésben, kegyhajszában sohasem tudta volna kiheverni a polgárháború idegsokkját. Amelyet talán ügyesen rejtegetett az ember és kincstári hivatalnok, de nem a költő. Kiábrándult az ősi Köztársaságból, pedig valamikor, Athénben diákoskodva, az idealista fiatalember a kétes idealizmusú Brutus felhívására még bőrét is kockáztatta érte Philippinél, a csatatéren. Tisztelte Augustust, a kívül nyájas, belül rideg birodalmi békítő, egyetértett a nagyvonalú rendcsinálóval, de republikánus álarcán keresztül valószínűleg belelátott a jégszívú, veszedelmes számító veséjébe. S utálkozott a nagy megbékítés zabolátlan vámszedőitől, övök volt a Forum. Séta közben alig tudta lerázni tógájáról a fontoskodó-dörgölődő hírgyűjtőket — hiszen istenek barátja ő, a beavatottjuk! — s nem bírta se gusztussal, se gyomorral a parvenűk eszelős lakomáit. El, el, valahová a hegyekbe! S egy völgytorokban, varázsszóra, egyszer csak ott volt az önellátó kisbirtok. Nem tudom, kigyógyult-e álmatlanságából a vízesésnél Maecenas, Horatius idegsokkját mindenestre végleg meggyógyította adományával. Mikor Augustus ráunszolta Vergiliust az Aeneisre, hogy legyen megörökítve Róma világmissziója, Horatiusnak magántitkári állást ajánlott fel maga mellett, hogy megbirkózzék halmozódó levelezésével. Választékos volt az ízlése s jó a sugója: Maecenas; a legkülönbeket akarta befogni az ősinek álcázott új rendszer népszerűsítésébe. De a költő, hátát a szabin farmnak vetve, kitért a nagy megtiszteltetés elől. Költő módjára. Azaz versekkel fizetve a fejedelmi ajánlatért. Valószínűleg akkor írta, szívből, a harmadik könyv nyitó

énekeit, hatot, a birodalomrendező augustusi politika támogatására. E versek nélkül későnszült, dunántúli fia, Berzsényi sem lenne Berzsényi.

DÉLOLASZ volt, a göröglakta, görög nyelvű határszélről való. Könnyebben felszívta, szinte a levegőből a hellén műveltséget, mint a viszonylag faragatlanabb latinok, érdekesebb kelták s a parvenű hajlamú etruszkok. Valószínűleg sohasem ment az országban északra, a jegenyék felé; Tivoli, Tusculum, Palestrina, a környező hegyvidék az, amit szeretettel emleget s Nápoly alatt Baiae, Tarentum. Mulandóságról gyakran esik szó verseiben, avarról nem. Hozzászólt az örökzöldhöz.

Korán öszülő, köpcös, könnyen felfortyanó, de békülékeny aggregény volt. Önábrázolását s mások személyes emlékeit megerősíti a csonka bostoni dombormű, ha csakugyan ő az a kerekfejű, tömzsi ivó. Milyen más, mennyire földibb, mint az ugyancsak parasztos, de betegség-szántotta, melankolikus koppenhágai Vergilius fej! Föltételes a két azonosítás, de meglehetősen egyezik költészetük hullámrezgéseivel.

Fiatalon sok strapát állhatott ki a seregben, de a negyvenes férfi már az öregedést emlegeti. Lehet, hogy beteges volt, bizonyos, hogy óvakodva, kíméletesen élt. Magatartása átragadt Arany Jánosra, aki betéve tudta verseit s kimondatlanul is érezhette sorsuk rejtett párhuzamát. Forradalmár múltjukat Brutus, illetve Kossuth pártján megbocsátották a két Kiegyezés után s már életében példaadó klasszikus, iskolai tananyag lett mind a kettőből. A ráfajzás Aranynál annyira tudatos, hogy néha még szórendjében is nyíltan vall róla: „Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?”

Külsejéről, gyöngeségeiről öniróniával maga tudósít. Ezért gondolom, hogy feltámadva könnyen szót ért nemcsak Arannyal, hanem Arany független utódai közül Kosztolányival és Szabó Lőrincsel is. Téma lett volna elég a kevert borhoz. Milyen nevetséges egy önimádó, vajákos költő! Mit gondol az a balga, mire való a versírás? Mesterség, mint a többi, arra való, hogy átvett idegen formák és ütemek hajaszálát is négyfelé hasítva megdicsőüljön a nyelvünk.

Gyengéit elárulta, nagy erényéről hallgatott. A kényes büszkeségről. Viszonya Maecenasszal — (hát még a császárral!) — sokkal nehezebb lehetett, mint amennyire sejthető a verséből. Kettőjükön múlt, de kettőjükből inkább rajta a barátság holtig tartó virulása. Mert a tapintatos jótevő mégiscsak politikus volt, tudta is, nem is, mi a költészet, — miért ne lehetne például egy jó ügy: az augustusi béke hangszórója? Telve jószándékkal, sőt tisztelettel, Horatius romlását okozhatta volna. Philippinél talán csakugyan elhajította pajzsát az ezredes (nem kell föltétlenül elhinni, ha mondja is), a költő azonban soha. Ebben a fegyverhűségben viszont éppen tanyája, a maecenasi ajándék segítette.

LICENZA előtt, emelkedő kanyarban sárga jelzőtábla állít meg a megyei úton. Balra mutat. *Ruderi della Villa d'Orazio*, arra vannak a romok. Szülőföldjén O betűnél kell keresni a nevét.

Fiatal gesztenye- s tölgyerdőn, cserjéken át visz fel a meredek ösvény egy kiegyenlített teraszra. Azon terülnék el térdmagasságig a romok. *Opus quadratum* a fal, élükre állított téglakockákból rakták volt fel.

Öt év előtt jártam először a maradványoknál, Vadnay Zsuzsa mindenre kész, pöttömnyi cinquecentoján, a feleségemmel. Fehér hajú ember bújt elő az őrházból, betéve idézte Horatiust az odaillo helyeken. Vettem tőle egy magyarázó könyvecskét, penészedett. Jó nedves lehet a házacska. Csinos férfi az új őr, meleg dióbarna szeme Hunyady Sándoréra emlékeztet.

Veterán barátommal, G.-vel tértem vissza most. Padszomszédok voltunk az iskolában, kölcsönösen sügván a fordítást a pad alatti puskából.

*O fons Bandusiae, splendor nitro,
dulci digne mero non sine floribus ...*

Öt év előtt is szólt, szól most is a forrás. S szólt közel ötven esztendeje is. Tanára válogatta, tőlük függött a sugás, Máthé Elek, a későbbi kiváló Plutarkhosz fordító keze alatt például abbahagytuk. Nem feleltetett a költőkből; megrontott velük.

Dél felől nyílt a bejárat. Négy oldalról fal és fedett oszlopsor, amolyan kerengő ölelte körül a kertet és halastavát; a telek magasabb északi szintjén állt a ház. Két nyitott udvar — atrium — köré épített hat kisebb-nagyobb szoba nyugatra, hat keletre. Volt díszkút, éléstár, úszómedence; Horatius fedele alatt háltak a rabszolgák is. Később a kertet megnagyíttatta a domb felé egy ismeretlen utód, még később a villa átalakult télen-nyáron lakott tanyaházzá, a Középkorban kolostor épült egy részére. Szokás szerint több réteget kellett lehámozniuk a régészeknek. Embercsontokat találtak az egykori halastóban; az volt a szerzetesek temetője.

Nekünk a ház nagy, különösen ha magyar költőkre gondolunk, de Horatius más méretekhez volt szokva. Mindenható barátai akkora parkokat és kastélyokat tartottak fenn, légiónyi szolgálattal, mint latifundiális hatalmuk tizennyolcadik századi delelőjén az angol főurak.

Szobrok álltak a kertben s a kúton, töredékük bekerült a falusi múzeumba, pár darab ólom vízvezetékcsővel. Alakos freskók díszítették a falakat, a padlót geometrikus mintájú mozaik fedte. Itt-ott megmaradt valami kevés. Az őz főlemeli a páralepte védőüveget, hangyák futkosnak a színes kőszemecskéken. Kemény volt idén a fagy, panaszolja, a hangyák befúrnak a megrepedt mozaik alá s tovább lazítják. Úgy látszik, Licenzában nem ismerik az irtószereket. Mivelhogy a hangyák bizony öt év előtt is az üveg alatt hemzsegték. De minek szóljak.

Délről állandó szellő legyezte a házat, északnak majdnem másfélezer méteres, patkó alakú hegytorlasz óvta viharoktól. Pártás grófi várával Licenza s feljebb lányfaluja, Civitella úgy kapaszkodik a szűk völgy túlsó felén a közeli oromba, mintha ma is barbár hordák, pestis, árvíz, malária elől menekülne a sanyargatott nép. Utolsó látogatásom óta nagyszálló épült a házak elé, kilátással jó darab szabin földre.

— Ez volt a triclinium, Horatius ebédlője — mutat körbe az őz. — Mikor kint járt az angol nagykövet, ide települt piknikezni a társaságával.

— Mit ivott, teát, termoszból?

— Bort, flaskából.

Hamiskásan csillan egyet a szeme.

— Járt itt egy dán tanárnő. Újraszentelte a Bandusia forrást. Egy üveg bort öntött bele. Borzasztó. A vízbe!

Rájön, hogy Angliában élek.

— Dolgoztam ott, mint hadifogoly. Sörgyárban. Vit... Vit... Vit...

— Whitbreadnél.

— Ott, ott.

— Hol fogták el, Afrikában?

— Líbiában.

Nem tudom miért, olasz ember ritkán mond Afrikát; az országot mondja.

Összemelegsünk. Bent szolgált Rómában, a Diocletian melegfürdőiről elnevezett, antik szoborgyűjteményben. De itt se rossz — nemrégén virított el, ni, az a szép gránátalmafa —, ha kicsit egyhangú is. Kárpótlásul megszálta a hely szelleme, bökverseket, apró szatírákat ír, megfricskázza azokat, akiknek kevés itt a látnivaló. Mit vártak, talán a villát úgy, ahogy lakta? S fürdőgatyában a költőt? Kezdek fülelni. Igénytelen a vers, de nem rossz. S a második sem. Ismerősen hangzik, összecseng a modern római dialektusban költött gunyoros versekkel. A múlt században Belli, napjainkban Trilussa gyakorolta e műfajt mesterien. Belli köcsöghalapos szobra a forgalmas Garibaldi-hídnál fehérlik, Trilussát még láttam néhány év előtt magányosan vacsorázni a trasteverei Romolo kocsmában.

— Egyszer kijött a televízió. Kérték, hogy fölvételek közben mondjam el egyik versemet.

Nyitott ingére bök.

— Nyakkendőt kötöttem hozzá.

Felbukkan egy fiatal svájci pár; úgy szaglászik a fiú, mint aki ért a latinhoz.

Ha rezdül a lomb a házromok mögött, a közelből emeletes villa tűnik elő a résein. Kérdés nélkül megtudom, hogy egy nyugalmazott angol tengernagyé.

— Itt is lakik?

— Hogyne. Pisztrángokat tenyészt.

Okos tengerész. Nem tudtam, hogy ilyen bölcs tiszték szolgálnak Őfelsége flottájában. Horatius nem szerette a tengert. De melyik antik római? Még ha vitézkedtek is rajta.

KRISZTUS előtt 35-ben jelent meg, Maecenasnak ajánlva a Szatírák első könyve, 33 körül kapta házáat és telkét, 30-ban jelentek meg a kevéssel Rómába települése óta írt Epódoszok s ugyanakkor a Szatírák második könyve, 23-ban az Énekek három könyve. Ha emleget is koraósz fűrtöket, akkor állt a delelőn. Utána lelassult, érezhető kényelemmel, saját gyönyörűségére készült az Énekeknel lazábban szőtt, kisebb feszültségű Levelek két könyve s Augustus biztatására, amely elől nehéz lett volna kitérni, néhány vers az Énekek negyedik könyvében s a vegyeskarra írt Századévi Ének, a béke és bőség új korszakát ünnepelendő. Különböző hosszúságú, százhatvankét vers a mű, ötvenedik éve alatt költötte jóformán az egészet, tíz évig falusi idill mögé rejtett teremtmény lázban, hatványozott műgonddal, aztán kihűlőben, ha lelkiismerete később se lankadt, soha. Ötvenhét esztendő volt, amikor meghalt; az utolsó ötben valószínűleg semmit se publikált.

Lehet, hogy kimerítette a nagy erőfeszítés. Egymaga végezte el, irgalmatlanul lepárolva, amit költészetünkben, mutatis mutandis, a deákos iskola, Kazinczy és Vörösmarty megszállottan, de művészi fegyelem nélkül, magyaros bőséggel vállalt. Csak az írásmesterségben szerzett tapasztalattal, többszöri olvasás után lehet rájönni — (s feledve agyonkoptatott epigrammatikus telitalálatait) —, hogy milyen ravasz költő, mennyire tökéletes a hallása, ütemérzéke, gondolatváltó, hangmoduláló és tömörítő képessége. Ha kell, *latinul* négyfelé tudja vágni a legfinomabb *görög* hajszaát.

E tiszta költészetben mégis olyan a belső ellentmondás, mint magában az uralkodó rendszerben, amelytől függetlenségét hajlékony erővel megvédte. Így tükrözi akaratlanul. Mértéktartó, épeszű, romlatlan, sőt megronthatatlan s filozófiailag képzett ember volt. De ő is bort iszik és vizet prédikál. A század tébolyult fényűzése ellen bizalmas barátainak, akik luxusvillákban laknak. Rideg államszervező erényekről fuvaláslányoknak. Engedékeny kamaszfiúknak a faragatlan ősapákról, akik ősen is hős katonák voltak. Jövendő harcosok nemzéséről, perzsák és britek ellen, a megcsontosodott, önző agglégény. Sohasem csal, csakugyan boldogabb lett volna, ha máskor születik: kemény, igénytelen, szántóvető patríciusok korában, amikor cserépkupából ivott a konzul is. De szellemidéző verseiben csupán nosztalgikus az ostorozó harag; tudta ő jól, hogy a múltat föltámasztani nem lehet, legföljebb rituálisan földézni. Amit meg is tettek a Századévi Ünnepek. Igazán akkor van elemében, amikor kihátrál a közügyekből, Cinara s Lyce oldalára, szenvedély nélkül enyelegni. Banyává rútult szeretőjéről szólva már előlegzi a megrondult fegyverkovácsné panaszát Villon balladájában. Erre a versre senki se biztatta. Halandók s nem hivatalos istenszobrok közt vagyunk.

Augustus is csak törvényeivel s nem személyes jó példával járt elől. Három felesége volt, a harmadikat viselősen választotta el urától. (Az asszony egyébként hagyta magát.) Lánya botrányosan élt; lehet, hogy dacos kihívásból, mert keresztüllátott a tiszteletre méltó hipokritán.

Eleinte Vergilius és Horatius őszinte hódolattal s hálával fordult Augustushoz. Ugyan ki bánta, hogy eltűnt a színről az a betyár Marcus Antonius? Spanyolországtól Kisázsiaig évtizedeken át római vértől búzlótt föld és tenger s rómaiak ontották ki. Elég volt, elég volt, elég volt.

De a békeszerző észrevétlenül átalakult zsarnokká, akit — bár csak első az egyenlők közt — isteníteni illett. Vagy *kellott*? Vésték már a cím nélkül is tényleges császár családtagjairól mintázva a Békeoltár márvány oldalaira a magasztos áldozó felvonulást, mintha új aranykor szállt volna a földre, a bőkezű isteneké. Lehet, hogy Horatius elnémulásának ez a másik, titkosabb oka. Vergilius meghalt, sok olyat nem ért meg, amit barátja sem akart volna, például Augustus és Maecenas elhidegülését. Kettőjük között állt, magára maradván, önkéntes hűséggel mind a kettő iránt.

Sötétben tapogatózunk. Augustus az önpropaganda páratlan mestere volt. Nagyrészt csak az maradt fenn negyvenöt évnyi egyeduralmáról, amit ő akart és szövegezése szerint. Tetteit — *Res Gestae* — márványba vésve latinul és görögül sokszorosíttatta; Ankarában került elő a legépebb tábla. „Konzullá választott a nép”, szól egyik mondata. Az történt a valóságban, hogy a szenátorok vonakodtak

megválasztani a kötelező korhatár alatt. Erre egy tiszt besétált közénk és kardjára ütött. „Ha ti nem teszitek meg, ez megteszi konzulnak.”

Erről beszélgettünk G.-vel, a dombról lejövet. A költő tökéletes (inkább az, mint nagy), de az ember még vonzóbb. Kigyógyult sérüléseiből a tanyán, pedig diákkorában bizonyosan éreztették iskolatársai, az úriúruk, hogy ki az apja, s keservesek voltak összeszorított foggal vállalt, első római esztendei Philippi után.

Vergilius nem tudott megindítani az iskolapadban, csak később. Idő, türelem, tapasztalat kell Horatiushoz is. A „kötelező anyag”-ból Catullusért hevültünk és Ovidiust kedveltük. Így voltunk a Lónyay utcai református gimnáziumban, de körülbelül ugyanígy állt az antik költők árfolyama a piarista főzsdén s az állami Mintagimnáziumban is. Nem működött rosszul, két végleten, a diákösztön. Ovidius elmarad ugyan Horatius perfekcionista igénye s Vergilius nyelvi lángelméje mögött, balsorsát az előző nemzedék két titánja nála méltóbban viselte volna, de a költő folyékonyan bűvöl, nem lehet letenni. Catullus pedig a legnagyobb latin lírikus, rendületlenül hiszem szinte egy félszázad óta.

MAECENASSZAL egy évben halt meg, utánahalt. Megjósolta egyik versében: *Ille dies utramque ducet ruinam*, „kettőnk halálát egy nap okozza majd, esküm nem álnok”... Nem egy nap, de egy év, két hónapnyi közzel. Augustust nevezte meg örökösének, bizonyos időre állami jószág lett a szabin birtokocskából. A költőt az Esquilinus dombon temették el, jótevő, hatalmas barátja mellé.

Inkább a tanyára kívánná képzeletünk. Úgy lett volna szép, hogy szemét az intező fogja le. Akit tréfálva korholt, mert városi csapszékbe vágják a farkaslakta hegyekből, ha beáll a téli esőzés. De hiszen igaza volt annak a nyomorultnak!

Esőt sürgetnek a tücskök a hőségben. Visszafelé tágul a völgy, a rövidéletű Licenza patak torkolatához közeledünk. Üres az út, országszerte ebédelnek az olaszok. Versei óta keveset változott erre az étlap, legalábbis a tanyaházakban. Remélhetőleg úgy halt meg, ahogyan kívánatos lenne mindnyájunknak, gyorsan, könnyen, mások terhelése nélkül.

A VARÁZSLÓ PÁPA

II Szilveszter, 999—1003.

Si canimus silvas, silvae sint consule dignae.

1.

KRISZTUS születésének ezredik fordulója körül a hadakozó, de gazdag és viruló földkerekség hadjárta, koldus, gazdátlan pereme, az a kiszolgáltatott romtáj, amit ma Nyugat-európának hívunk, vacogva készült a betelő ezredik évfordulón esedékes világvégre, csillagszakító és sírszaggató kozmikus robbanásra, amint Patmosz szigetén a Jelenések látnoka, János, talán oda száműzve, bosszúálló képzelettel és egynémely agg ember konok embergyűlöletével már az apostolok idejében megjövendőlte a bálványimádó birodalom pusztulásáról. Senkisémet tudta, melyik az az esztendő, mikor zúdul le a jeges és tüzes iszonyat. Rendezetlen volt a naptár, az időt általában még nem a betlehemi születéstől számítják, hanem királyok és pápák uralkodása vagy csillagállások szerint, ahogy csillagálláshoz és konzulok nevéhez igazodott hajdan az ó-római kalendárium. Mikor telik be a Harag Napja? Ha Gyümölcsoltó Boldogasszony egybeesik Nagypéntekkel, szolt egy jóslat. Amikor tűzokádó sárkány száguld az égre, szolt egy másik. Figurás oszlopfőkön összezsúfolva vagy kapuívек mozgalmas szobormezőin még századok múlva is e traumatikus rettegés egykorú miniatűr ábrázolásait utánozták, immár monumentális nyugalommal a kőfaragók. A félelem elült, a motívum megmaradt.

Mélyebbre süllyedni aligha lehetett. A megfogyatkozott ember megfogyott értelemmel, rőfögve tolongott babonák és rémítgetések vályúja körül. Nem volt mindenütt így; Kelet-ázsiaiban választékos modort a parasztok verselő hercegektől tanultak a tizedik század derekán. Dehát őket nem is látogatták vikingek, szaracének és magyarok.

Mialatt a nép a közelítő s megérdemelt végső számadásra készült, néhányan egy csodálatos megújulás reményében sütkéreztek. S e nagy megújulás által, most már Istennek tetsző formában, mint a jubiláló Krisztus megszentelt földi helytartósága éppen az a római birodalom támadt volna fel, amelynek többszakaszos pusztulását annak idején a patmoszi remete, mint valami megzavarodott atomhasító tudós ínyenc szadizmussal és a pogány cenzúrahátóság miatt kriptikus értelmű, homályos képekkel olyan hátborzongatón ecsetelte. Körülbelül 998-ban, két esztendővel a rettegett ezredik évforduló előtt (már amennyire ki tudták számítani!) a mosolygó Bodeni-tó szigetén, Reichenau bencés apátságban készült egy kézzel festett, fősleges Evangeliárium III. Ottó részére. A császár nemrég győzött a szlávokon s utána másodszer vonult le Rómába. Ezúttal végleg odaköltözni.

Évszázadokig Bamberg dómkincstára őrizte a kódexet, később átkerült a müncheni állami könyvtárba. Akinek készült, ott van egyik képén. Bibor palástban, tengerzöld köpenyben, világi és egyházi tanácsosai közt felmagasztalva trónol egy zsámolyon a császár, halandók feletti halandó, aki ültében is magasabb a trónálló országnagyoknál, ahogy a mozaikos templomkupolák Krisztusa egy fejfel az apostolok fölé magaslik. Mereven a túlvilágba pillant, tekintete mennyei hűbérurán függ, nem ér fel hozzá földi zsváj, egy mindenható Világbíró utasítására fülel a palotából. Négy koronázott nő közelít hozzá, alázatos mozdulattal négy szertartásos adózó, akárcsak az őskeresztény ábrázolásokon a napkeleti Három Király a kápráztató bölcsőhöz. Elöl a vallásos áldozat bemutatására készülő, letakart kezű Róma, mögötte Gallia, Germania és Sclavinia, másként a szlávok földje, de egyúttal a földjükkel összefolyó messzi Szkítia is, „*honnan kijött magyar vitéz*” a szerzetes festő képzeletében erre a leghátsó allegorikus hölgyre bízta tiszteletének a bemutatását. Tizenhét éves a császár, szemmeláthatón Traianus, Nagy Konstantinosz, Juszthinianus és Nagy Károly reinkarnációja, nem tud a rengeteg erdők borzalmairól az Alpokon túl, sem városok zülléséről az Alpoktól délre, székel Róma egyik hegyén, az Aventinuson s a többször megalázott, kiháló, de zabolátlan Várost ismét a Világ Fejévé akarja tenni, *Caput Mundi*-nak, ahogy rejtjeles nyelvén a kódexkép is elárulja.

Mire lát ablakából a földön, ha felenged és visszaszáll üveges tekintete? Gyakori fosztogatások és gyújtogatások nyomaira: kormos márványbordázatok, füstös oszloptörzsek, fejetlen szfinxek, lekopasztott, földetlen paloták, a falakon hámló freskók hőregékről, kiszáradt díszutak és halastavak, zúzott arcú, heverő szobrok, utcahosszat foghíjas oszlopsorok, hiányos kövezet, elvadult parkok, porfirkádak a fürdőcsarnokok tátongó boltívei alatt, kirabolt császársírok, pangó víz az ártereken, névtelenség mindenfelé, mert ki tudja már, mire szolgált, kié volt ez vagy az a titáni romhalmaz. Ha nem lenne még mindig megrendítő a látvány,

* Mintául a képhez valószínűleg egy valamivel korábbi, tudatosan és sikerrel antikizáló kódexfestmény szolgált. Azon a nagystílusú ábrázoláson szintén négy koronás asszony: Germania, Francia, Italia és Alemmania tiszteletét fogadja III. Ottó császárapja, második e néven. A kódex 985 táján készülhetett Trierben, ma Párizs mellett a Chantilly múzeum őrzi.

nem lenne olyan siralmas sem. Őt azonban nem zavarja a valóság. Mert vagy rövidesen levegőbe röpköd a föld a büntető, jubileumi robbanástól vagy új aranykor derül rá. Akkor pedig az emberfölötti fiatal fejedelem a négy koronás nő képében hódoló népeket testvéri akolba tereli Krisztus szerelmével, Aachen fegyverei és Róma, mindenkifölött Róma tekintélye által, hogy legyen minden ember szeplőtlen, engedelmes báránny az Isten irgalmából átvészelt, fenyegető évforduló után. Mit mondtok? — tűzeső jön, megnyílik és sarkából kifordul a föld? Óh nem, óh dehogy, ismét a világ tetején tündököl majd a császári Róma.

Itt a nagyralátó, lelkes ifjú, apai ágon germán törzsvezérek ivadéka, anyai ágon görög, sűrűvérű teuton indulattal keresztezett bizánci misztikus, sudár alakú, szélsőséges idealista, aki a ragyogó múlt kerítő sugalmazására a tőle idegen Rómának akarja visszaszerezni azt a hatalmat, amit részben dúló századok megsemmisítettek, részben császári elődök szándékosan átmentettek a katonailag védhetőbb Bizáncba. Itt a fiatal uralkodó, Krisztus fő sáfára, de hol a ságó? Ki ságott érett ésszel, fiatalos szívvel, ravasz élettapasztalattal, klasszikus irodalmi és történelmi tudással a trónállóként odafestett egyházi és világi tanácsosok közül?

Ravennai érsek volt a ságó abban a föltehető évben, amikor az Evangeliáriumbot bencés miniátorok megfestették Reichenau szigetén. Résztvett III. Ottó császárkoronázásán s utána a szláv hadjáratban, ő tanította számtanra, geometriára, csillagászatra és muzsikára, mindenkifölött ő serkentette a borotváltképű, fogékony császárfiban a keresztény római birodalom örökölt eszméjét, azt a szenvedélyes hitet, hogy a halhatatlan antik világkormányzás igazi jogosultja ismét a Nyugat vagyis az Aachen-Róma tengely. *Nostrum, nostrum est Romanum Imperium!* — kiált föl egyik levelében a főpap. *Dant vires ferax frugum Italia, ferax militum Gallia et Germania, nec Scythae desunt nobis fortissima regna.* Mienk, mienk a római birodalom! Nekünk adja erejét gyümölcsös Itália, a katonás Gallia s Germania s az erős Szkítia sem marad el. Te vagy a mi Augustusunk, óh Caesar, rómaiak császára, a legnemesebb görög vérből, aki túlszárnyalod hatalomban a görögöket, örökség jogán uralkodol a rómaiak felett s túltesz mindkettőjükön bölcsességben és ékesszólásban.

Hogyan lobbanthatta ilyen lángoló retorikára a viharvert, idős férfit az ifjú? Nem ő volt az egyetlen rajongó a nagy várakozásban. Mint korakeresztény templomok tünező falfestményein Krisztus körül a görög és latin egyház fő szentjei, III. Ottó jobbán, balján is váltakozva ott állnak ellentmondásos nevelésére a Róma-eszmény és a keleti caesaropapizmus szószólói, a rövid karoling újjászületés nosztalgikus őrzői és a bizánci császárgőg megtestesítői, nomád aszkéták, nyughatatlan szentemberek, vértanúságra vágyó térítők, görög tanárok, német püspökök s egy fejtel magasabban a nyomorult századból kirívó, enciklopédikus elme, akit idéztünk. Legyen a neveltjük az erények foglalata, győzhetetlen mintafejedelem, fegyverrel a káosz ellen, alázattal Isten színe előtt. Építse föl az Európai Egyháznak Salamon templomát a római Forumon.

Túl szép, hogy igaz legyen. Így gondolták az istenek is.

2.

MI A VALÓSÁG? Emlékezetünkben ködölak a koraközépkori ember, a hírese, nagyja éppen úgy, mint a névtelenje. Maguk is csak halvány körvonalakban látták önmagukat; a földi lét „*két hegy között nyílt seb az égre*”, nem érdemes megörökíteni. A mennyország valószínű jegyese emez, a pokol jövődő prédája amaz, minek szót vesztegetni affélére, hogy szerette a pacsirtát, humorral tűrte haja hullását, szemé szivárgását. Ólomkarikás ablakok porkérge alól ki-kiragyogó alakokhoz hasonlítanak a fő játékosok, nem vonásainkkal rokonítható, beszédes római mellszobrokra.

Pedig emberek voltak, az őseink. S micsoda időben! Élni, az életért remegni a század derekán is lehetett ugyan, de hasonló vad körítést a mindennapi élethez legádázabb ellenségünknek se kívánjunk. A népvándorlások kihűlő, roppant lávakérgébe újabb lávapatakok szántottak, vikingek északon, magyarok keleten, szaracének délen. A Duna-völgy emberrabló lovasság, a Szajna-torkolat gyűjtogató villámhajósok, a dél-francia tengerpart nőgyalázó kalózok támaszpontja; vikingeknek, magyaroknak, szaracéneknek jól fegyverezett s a fejtel Európa peremlein egyelőre győzhetetlen szervezetük volt. Kellett is, hogy legyen, ha zsákmányolás a kenyérük. Közben észvesztő kincseivel s a birodalmi folytonossággal kevélykedve ott tündökölt mesés távolban a gyűlölt és irigylet és hiába döngetett Bizánc. Nem csoda, hogy az elnéptelenedve tengődő, erőtlén nyugaton terjedni kezdett a rémhí: jön, jön a végítélet, amikor betelik az ezredév! Pusztuljon más is, ha már ők pusztulnak. Tegyük hozzá, hogy mind a három pusztító az ötvösművészet mestere volt; a zsákmányolt kódexekből is csak telefirkált belüket hányták el, nem a drágakövekkel szemezett és zománcos kötés-táblát, azt tovább adták, lekopasztani, a remek fémműveseknek.

De hátha képes valaki az ellenállásra három tűz között? Nagy Károly hamar szétbomlott birodalmi hagyatékának valamelyik részbirtokosa? — király, törzsfő, vezér, mindegy a cím. Hiszen aki kardéllal megmutatja a kereszténység erejét legalább egy pogánnyal szemben, méltán igényelné, hogy a többi úrnál nagyobbak, császárnak szólítsák és Rómában megkoronázzák.

Volt ilyen, a Nagy Károly kardjával kegyetlenül megtérített szászok fejedelmei. Harcok és házasságok által kiszabadultak a szűk germán törzsi hatalomból; Aachen a tizedik század derekától ismét Bizánc és Ravenna csiszolatlanabb tükre, görcsös utánczója, barbárabb vetélytársa. Bennük testesült meg az ellenállás, „ők szabadították meg az egész Nyugatot a magyaroktól”, emlékezik fő érdemükre egy későbbi krónikairó. Madarász Henrik és nagy fia, I. Ottó s annak fia, második e néven hatvannégy esztendőn át vállalta a hitvédő és hitgyarapító szerepét, neofitákra jellemző buzgalommal, körülbelül olyan viszonyok közt, mint a késő-római katonacsászárok: táborban hol ezen, hol azon a beomló határon, mentő csatákra felállva egy folyó mellett, tavaszi átkelésre várva az Alpok lábánál, kötésig mocsarakban túl az Elbán. Feltartó hadjáratok kelet felé, hadi ingajarat a Brenner hágón, vagdalkozás egy fantommal, mesebeli dzsinnek gyanánt elillanó szaracének ellen, támadók szemben, lázadók a hátuk mögött, — úgy tetszik, hogy a császár mindig másutt van, mint ahol lennie kellene. Pedig ott volt, ahol lennie kellett. Csakhogy egyszerre háromfelé kellene, hogy legyen, egyszerre legalább három helyen van baj, szakad be a laza töltés.

III. Ottó alig volt három éves apja halálakor. Eleve reménytelennek látszott az ügye. Jön a farkaslakoma, ötfelől ugranak az árvára névleg keresztény, indulataikban, erkölcsükben pogányoknál is rosszabb hercegek, a tartós káosz percnyi vámszedői, hiszen a birodalomnak nem voltak központi kormányzó szervei, nem kezeskedett hivatalnoki gárda, állandó hadsereg, udvari hagyomány a folytonosságról, mint Bizáncban. Annyit ért egy-egy császár, amennyit a pallosa. Amíg a farkasok öldösték volna egymást a koronáért, Isten önjelölt ostorai előtt ismét megnyílik minden határ az angolszász tengercsatornától a Lajtaig.

Csakhogy Theophanó, az özvegy császárné görög királylánynak született. Vérében volt a szívós, hajlékony uralkodói ösztön, az a képesség, hogy egymás ellen ugrassa saját ellenségeit. Az egyetértő gyilkosok kése, Bizánc gúnyos öröme évszázadok óta kölcsönös döféssel végül mindig a merénylők hátában állt meg, ha nem is mindig mélyen. Theophanó úgy viselkedett, mintha régens lett volna, bár sohasem választották azzá; védekezésében segített a ravasz görög nőnek anyósa, Adelheid, a kardos burgundi királylány is. Két özvegyasszony, a fiatalon elhunyo fiatalabbik s a hosszú életű öregebbik hárította el az anarchiát néhány országló hatalmú, hű főpap segítségével a szász uralkodó család laza birodalmáról. Köztük volt a reimsi érsek és jobbkeze, *Aurillaci Gerbert*.

Szoros értelemben nincs szó sem igazi birodalomról, sem igazi császárságról. Volt egy folyvást tovább adott, egyetemes sóvárgás, amely átragadt a barbár betörőkre is, mihelyt letelepedtek. Északitáliában, frank és bajor földön, a Rajna-völgyben egyaránt áhítoztak béke és rend után s ez a vágy mindig felszította a római császárság, pontosabban a római béke, Pax Romana emlékét. Senkisé gyanította már, ahhoz túl kevés volt a tudás és túl rövid az emlékezet, hogy micsoda elszánt hadi készütség, mennyi rögtönzött mentő szolgálat, milyen zaklatott tábori élet lappangott annak idején az érmekre vert impériumi eszme mögött. Saját népeiktől, népek megszépítő képzeletétől vették át a szász császárok az eszmévé finomult, homályos emléket Rómáról, politikai népmese volt az, amit kisajátítottak küldetéses családi hivatásnak. I. Ottót 962-ben, fiát 967-ben koronázta meg a pápa. Nincs ugyan igazi birodalom, de van legendás hagyománya s vannak soha nem halványuló, misztikus, múltbeli testetöltői: Augustus és Traianus pogány, Nagy Konstantinosz és Justinianus keresztény oldalon az Ókorban, Nagy Károly a germán elődök közül. Ők azok a védelmező, *jungi* Ősapák, akikben az összevert népek megkapaszkodnak a tudat mélyén. „*Ó, béke! béke! / legyen béke már! / legyen vége már!*” Uram, add meg a te népek fölötti egyházadnak a népek fölött honoló Pax Romanat.

III. Ottót tizenöt éves korában nagykorúsították. Ennek a legendának az emlőjén nőtt fel, ezt a császáreszmét akarta koraérett, ifjú értelemmel valóságra váltani hősi tettektől filigrán szertartásokig a sors által kijelölt örök Városban. Német apja és görög anyja ott esküdött meg; egy szimbolikus elefántcsont táblácskán Krisztus áldó megerősítéssel terjeszti fejükre hatalomosztó két kezét: ifjú pár, ti legyetek a helytartóim! Anyja korán meghalt, nagyanyja visszavonult a nagykorúsítás után, a pelyhes állú, lelkes és okos legényke tovább figyelt Gerbert szavaira. Tízszer műveltebb volt, mint nagyapja, a faragatlan, szerencsés emberszíkla, műveltebb volt írástudó, balszerencsés apjánál is. Kérdés, hogy elég-e a világuralkodói hivatáshoz a sokoldalú tudás s önnön szentségünkbe vetett, charizmatikus hit.

* * Ma a párizsi Cluny múzeumban.

Bonyolult képlet, akárhogy nézzük. A szentéletű Adelheid unokája rajongott az önsanyargató világtagadókért, önként megalázkodott két vándor remete, a rendalapító olasz Romuald és a délitáliai görög Nílus előtt, rengetegekbe zárandokolt utánuk s bezárkózott elmélkedni egy kolostorba az Aventinuson, mert ugyanakkor oda húzódott vissza vértanú halállal végződő, utolsó térítő útja előtt Adalbert, a szlávok és magyarok aszkétikus apostola. Hontalan volt e földön mind a három szentember, Nílus, Romuald, Adalbert; bár hűséggel Péter széke s a császárváros iránt, lelkük már előre átköltözött a mennyei Jeruzsálembe s erre biztatták a felséges ifjút is. Hatásuk alatt meg akart válni a cifra abroncs-koronától, hogy annál jobban égien homlokán a golgotai töviskorona emléke. De Theophanó fia utolsó csepp véréig ragaszkodott is hozzá, minden áron fején akarta viselni. Lelkének ehhez a cézári feléhez szólt három másik kalauz. Philagatus, délitáliai görög szerzetes Bizánc nevében, anyai jusson lelkesítette Róma birtoklására; Bernward, hildesheimi püspök, aki romanizáló szenvedéllyel az odavaló bronz Krisztus-oszlopot is úgy tervezte, hogy a Traianus diadaloszlop mása legyen, Nagy Károly rövid, de ragyogó északi reneszánszát csillogtatta meg előtte. Időrendben utolsó, leghatásosabb lélekidomárja, Aurillaci Gerbert, a híres volt reimsi tanár ősforrásaiból ismerte Róma gyakran megénekelte világmisszióját s mindig a kellő helyen jutott eszébe idézet Vergilius és Horatius verseiből, *Tu regere imperio populos, Romane, memento*. Ideje, hogy e szellemi atléta felé forduljunk.

3.

VÁRATLANUL tehéncsorda ereszkedik az autóútra egy rejtett ösvényről, mintha makacs hátvédharcban még a betonon is feudális legelőjogait védené a betolakodó gépektől. Van mit, bőven megtrágyázták hamuval e földet a körben kúposodó tűzhányók. Emelkedik az út, gesztenye és tölgy erdőkön keresztül Cantal kopár fennsíkjára tart. Háttal a Középhegység kihalt vulkánjainak, Aurillac már a rideg, északias Auvergneben fekszik, de szabadító útért a rengetegből hajdan délre fordult, a trubadúrok piros székhelye, Toulouse és nem a szomszéd fekete lávakőváros, Clermont felé. Akármilyen ősi, kevés az emléke, belerokkant a tizenhatodik századi vallásháborúba. Kolostorait szerzeteségető kemencéknek használták a hugenották, templomaiban katolikusokat sütöttek. A főtéren csenevész közkert, közepében pangó, piszkos tavacska, egy másik téren Gerbert múlt századi szobra. Annyit tudnak róla az idevalók, hogy ő volt az első francia pápa.

A délnyugati Aquitániában született, tíz-tizenöt évvel a magyarok Lech mezei veresége előtt, 940 táján. Pásztor vagy szegény paraszt szülei beadták jöeszű fiukat az aurillaci bencésekhez. Nem másképp, mint akár egy emberöltője a küszködő havasi ember jobb sorsra szánt, betűkedvelő gyermekét, Ábel hasonmását a csíksomlyói ferences zárdába. Újkeletű, szerény, de aránylag háborítatlan alapítás volt az apátság. Gerbert halálával emlékezett egyik tanárára, akinek — úgymond — Isten után mindent köszönhet. Egyetemek még nem működtek, írtásokon megbújó, elszigetelt monostorok és római falmaradványokban fészkelő, parányi püspökvárosok iskolái gondoskodtak a nevelésről, a könyvek egy részét gyakran csak a mester látta, valahol messze földön s emlékezetére volt utalva a tanításnál. Nagy Károly birodalomalapítása után már úgy festett egy félszázadig, hogy Európa kiszabadul az egyhangú borzalmakból. Holott még hátra volt az utolsó inváziós hullám, vikingek, magyarok, szaracének sokfelé villázó támadása a folyók mentén. Összeomlott az antik műveltség szerény mentési kísérlete, amit szétsugározva elkezdtek a császár udvarában, kihunytak a kolostori festőiskolák és másoldák mécsesei, haldokolt a karoling humanizmus csöpp lángja, hamuba temetkeztek a könyvtárak. Hidrogénbomba nélkül is feneketlen mélységbe sülyedhet egy civilizáció. A mai Európának van mitől félnie. Saját múltjától, ezer év előtt.

Feletteseik szerették volna tovább segíteni az Isten háta mögül a nagyra hivatott fiatalembert. Szándékukhoz járult a szerencse, egy nap beállított Barcelona grófja s az apát rávette, hogy vigye magával. Említettem, hogy Aurillac akkor délnek tekintett, a viszonylag védett országszöglet felé. Roppant tudását, egyetemes műveltségét Katalóniában tetőzte be Gerbert, hallótávolságra az ibériai arab iskoláktól. Állítólag megfordult az akkori Vasfüggöny mögött is, Kordovában, a természettudományok kedvéért. Aligha igaz, Gerbert nem tudott a nyelvükön. De halála után gyermektegyemendemonstrációk kaptak lábra ördögös életéről. Egy angol szerzetes, Malmesbury Vilmos főzte ki vagy terjesztette, talán csak azért, mert — mint az őregebbik Dumas — nem tudott ellentállni a jó mesének. Ráfogták, hogy gonosz kalandvágy űzte kolostorából a szaracének közé; a fekete mágia és alvilági rontások földjén lepaktált a Sátánnal s eladta lelkét, hogy övé legyen egy szellemidéző könyv, boszorkányos tanárának a kincse, amit egy csinos leányzó szerzett meg neki. Öreg arab varázsló, romlott szépleány, lopott könyv, ördögi szerződés: a rágalmazó utókor dajkamesékkal és rémhistóriákkal kente be a század világitó elméjét, legmohóbb diákját, talán legnagyobb tanárát és tisztaéletű papját. Mély a Faust legenda gyökere.

Ma már tudjuk, hogy nem kellett Kordováig vándorolni, a hézagos keresztény-mohamedán Vasfüggöny mögé. Meg lehetett ismerni az antik természettudomány roncsait egy előretolt határgrófságban, Katalóniában is. Ördögi paktum se kellett; Barcelona volt Gerbert idején, akárcsak ma a félsziget szellemi boszorkányműhelye. Ripollban, a híres apátságban, Barcelona fölött páratlanul becses kéziratokat őriztek, arab jegyzetekkel a latin szöveg szélén, valószínűleg arab nyelvhez szokott, kalifátusi szerzetesek tollából. Kalmárok és követek ingajáratain s a magasabb szintű mohamedán területekkel határos szellemi csereállomásokon szereztek halvány tudomást a barbár északiak Hellász kallódó örökségéről. Görögül az arabok és zsidók tudtak, nem a frankok és germánok; a latin volt közvetítő nyelvük.

Gerbert örök vándorrá lett azzal, hogy elszakadt Aurillac-tól a vulkánikus rengeteg öléin. Barcelona grófia magával vitte diplomáciai útjára Rómába, a pápát meglepte a szerzetes — micsoda tudós! — és beajánlotta I. Ottónak, a magyarverőnek. Család és pap nem feledkezik meg többé egymásról; három nemzedéken át, holtig tart Gerbert ragaszkodása a szász dinasztiához.

Boldog évek köszöntöttek rá. Elkerült Reimsba, ő a püspöki iskola diákjainak a kedvence, önként elismert tekintélyük. Ez a város volt Chartres tündöklése előtt s a párizsi Sorbonne elődjeként a fő tudósképző. Gerbert elsőként eszmélt az oksági gondolatfűzéssel, racionálisan érvelő és szövegboncoló dialektika szépségére, neveltjei megtanulták, hogyan használják hitükért az eszüket is, ott áll dogma és értelem gyűlölködve szerelmes teológiai viszonyának a bölcsőjénél, ő adja tovább Abélardnak azt a mámorító szellemi akrobatikát, amely — gyakran a spekulálók nagy kockázatára — áthúzódik a Középkor két arany századán és csak Aquinói Szent Tamás monumentális házassági művében, a Summában jut átmeneti nyugvópontra. Nem volt nagy teremő elme, de abban az elvadult században még teremő lángelmével is korai lett volna bölcsészeti rendszerezésre gondolni. „*Romjaimat védem e törmelékkel*”, — sivatagos korszak legjobb fiai is csak vetni tudnak későbbi aratáshoz, fényesebb jövő betakarítóinak a keze alá. Gerbert halála után a rohamos szabadulást e szellemi tetszhalálból és bénító Millennium-várából számunkra ma már hittudományi munkáknál érthetőbben és „olvashatóbban” példázzák a darabos román stílusú kömölékek: templom és szobor, amelyek a kilencszázas évek végétől bizánci, arab és szkíta kölcsönzések ellenére, tájanként s népenként változó formájukban — Focillon szavait idézve — *la première définition de l'Occident*, a latin Nyugat első függetlenségi nyilatkozatai oly sok előzőnlés, rombolás és megszegyenülés után.

Nagy volt a gyanús hispániai évek zsákánya. Régebbi közhit szerint Gerbert honosította meg Európában az arab számjegyeket, a nyugati életforma tipikus jelképének, az ingaórának a feltalálását alaptalanul, de jellemzőn szintén neki tulajdonították, igaz ellenben, hogy magasabb számítások s a tengeri hajózás érdekében tökéletesítette az asztrolábot. Előadásaihoz éggömböket készített a csillagjárásokról s másoknak is szívesen csinált effajta glóbuszt, cserében ritka kéziratokért. Mint számos matematikus, például Einstein, kitűnő muzsikusként volt, leveleiben maga szerkesztette orgonáról számol be, első életrajzírója, Richer látott is egyet Reimsban. Vannak térbeli száműzöttek, ő az idő száműzöttje: már urbánus elme a terménygazdálkodás úttalan korában, könyvgyűjtő korareneszánsz pápák közé illik, ha a főpásztort nézzük, ha meg az egész embert, akkor egyenesen ezer éves volt az időbeli száműzöttség, úgy elsiette születését. Ma a Sorbonne Nobel-díjas díszdoktora lenne s vendégprofesszor Yaleben, Cambridgeben. De az embersors nehézkedési törvénye öröktől fogva úgy szabta meg, hogy kötöttségeiben egy lángelme is a kor gyermeke. Tehetséges, szegény parasztfiú az első Millennium táján s utána még sokáig csak az egyház ranglétráján juthatott előre. Gerbert sem kivétel. Politizáló főpappá lett az enciklopédikus elme és körülrajongott tanár, azzá kellett lennie. Terhes méltóságai elnémították a tudóst, de akkor meg ráeszmélt egy serdülő császár oldalán, hogy a római költőkben más is, több is van, mint nyelvi szépség vagy bölcselő vigasz csüggedt napok válságai ellen, érvényes még, amit Róma világhivatásáról üzennek a sírból, a nagy missziót át lehet fogalmazni eleven, keresztény tartalomra, hogy megszelídüljenek a nyers, fiatal nemzetek.

Rászoktatta hallgatóit Cicero, Vergilius, Horatius, Statius, Lucanus, Terentius és Juvenalis olvasására, hajtóvadászatokat tartott lappangó-kallódó kéziratok után, ebben meg Poggio Bracciolini, egy reneszánsz mesterdetektív őse. Szállnak a levelek a szélrózsa minden irányába, hízelgő és türelmetlen és cinkos és fenyegető levelek, hogy Sankt Gallen, Fulda, Trier, Reichenau, Tours, Fleury, Verona, Pavia szolgáltatssa ki másolatban a kincseit. S merjen csak egy kolostor elfeledkezni valamelyik kölcsönadott kódexéről! *Quo usque tandem*, meddig éltek vissza türelmünkkel, ti tolvajok? Egyházatyákról ritkábban esik szó a vadászlevelekben, mint pogány szerzőkről, azokat nem kellett menteni a fenekedő vagy hanyag tudatlanság elől. Kortársait megdöbbenettette, hogy Gerbert enyhülést antik bölcsekben is talált, nemcsak az imában. Rossz híre ettől a leleplezéstől számítható.

A császárapa után fiával, II. Ottóval is olasz földön találkozott először. Nagy híre kihívásra, talán az első skolasztikai lándzsatorésre ingerelte a magdeburgi iskola fejét, aki egyúttal a trónutód bizalmasaihoz tartozott. Paviában folyt le a torna, decemberben, a császár és bőrökbe burkolt, didergő kísérete előtt;

hajnali sötétől esti sötétig kétszer gyűjtötták meg a szurokfáklyákat. A jelenet ismerős; lehet, hogy tudatos utánzás volt. Bizánc császárai közt többször akadt hittudós, aki teológiai ingyenkedéssel maga hallgatta ki eretnek alattvalóit. Germán ellenlábasuk talán ebben is a lefitymált, barbár Nyugat helyreálló egyenlőségét akarta bizonyítani. Ha Bizáncot nem is, önmagát nyilván meggyőzte.

Teljes volt Gerbert győzelme. A császár elhalmozta ajándékokkal s tett róla, hogy a tudós ember Reimsból, a püspöki iskolából a legendás hírű bobbíói apátság élére kerüljön, Lombardiába. Ott gyűlte össze nemzedékről nemzedékre a legjobb könyvfestők, északangol, ír, lotharingiai, rajnai, déolasz szerzetes illuminátorok. A hely neki való volt, az olaszok nem. *O tempora, o mores*, milyen idők, micsoda népség! — írja. Hálátlan feladatot vállalt, megpróbálta visszaszerezni a tönkrement dicső alapítás elkötyavetyélt vagy szétrabolt birtokait. Először kóstolt bele a közéletbe.

Nemsokára még jobban belemerült. Említettem, hogy II. Ottó korai halálakor, 983-ban ismét atomjaira kezdett széthullani a birodalom. Vakmerőn az apát, fiát és unokáját földi szentháromsághoz hasonlítva, Gerbert a kiskorúság alatt kiállt a családjáért. Tette felerészt személyes hűségéből, felerészt a birodalmi, azaz római folytonosságért. Még nem övé a vezérszerep, csak hathatósan szekundál a Reims és Rajna közti kulksterület Theophanóval összedolgozó főpapjainak.

Az egyház akkoriban bűvös erejű ékesszólással védekezett a páncélöklű, de dadogó erőszak ellen. Voltak fegyveresei is, fő fegyvere mégis a lelki megfélemlítés, azt mérte össze az önbíráskodó, de babonás fenevadakkal. Gerbert gondosan megőrizte több mint kétszáz levélmásolatát, az utókor pedig gondosan tovább adta; e levelekből tudjuk, hogy a békéltető értelem időnként a dzsungeltörvények fölé kerekedett. S ezekből ismerjük a szelídítő stratégia eszközét, a retorikát is. Érsekek, püspökök, apáturak voltak a civilizáló római rendtartás örökösei, légiók támasza nélkül, habár roppant uradalmak élén. (Ahonnan a fegyvereseiket összeszedték.) Szerepük mostohább, mint a hajdani helytartó szenátoroké, olykor mégsem dicstelenebb, feltéve, hogy szerepéhez méltó a vállálója, egyszer grófi, máskor póri származék. A papok egy része, a gyöngéje engedett a dzsungeltörvényeknek és fenevaddá vált maga is, a többiek úgy tettek, mintha ki tudja, hány légió állana mögöttük, dörgő szavuk érvényesítésére. Gerbert a nyomorult század egyik mentő tanúja, ő a mementó, hogy a legsötétebb korban sem kell kétségbeesni az emberi állapot fölött.

Bobbíóból visszatért a béke szigetére, ahol megelőzőleg ő volt a diákok bálványa egy évtizedig. Magasabb, de már békéltlenebb méltóság szólította oda, megválasztották reimsi érseknek. Majdnem a vesztére, örökké feszkelődött a francia papságban a gall függetlenség, akkor éppen megvetették Rómát. Nem ok nélkül, minden egyházférfi tudott szomorú lezúllásáról. Hallgasson hát a Laterán, ne avatkozzék bele döntéseikbe, sem a francia király dolgaiba olasz rablóbarók túsza, foglya, játékszere, a pápa! Ebben a felfogásban Gerbert sem különbözött honfitársaitól. De érsekké választása után ellenségei összefogtak Rómával, viharos tartományi zsinatok elé került az ügy, bemocskolta cselszövés, árulás, hamisság, még egy súlyos eretnokség, a maniechizmus vádja alól is tisztázni kellett magát. Lentről jött, túl puritán volt, megfertőzték az arabok és így tovább, nem kellett. Később szégyenkezve gondolt vissza életének erre a dicstelen mozzanatára. Torkig keserűséggel, lemondott az érsekségről és végleg hátat fordított Franciaországnak.

Hova menjen? Ki fogadja be? Magától kínálkozott az irány, Németország. Ott megtalálta tanár a tanítványát, varázsló a bűvésztinasát, ember a vigaszát. Az öregedő pap összebarátkozott a serdülő III. Ottóval. Túl a méltatlan civódásokon, távol az elpörölt érseki széktől derengeni kezdett látomásában a Nagy Egység, keresztény népek uniója a társuralom alatt álló birodalomban. Feléledt humanista hivatástudata, immár kitágulva a Dunáig, Visztuláig, Oderáig. Valamikor mestere volt bimbózó lelkek ápolásának, most egyetlen fennkölt lelket fog gondozni, edzeni feladatára, pogány istenségek helyett a megregulázott kereszténység jegyében. Nincsenek már körülötte mocskoló-dó-hadakozó papok és rágalmozó szerzetesek, itt a császár, még nem férfi, már nem gyermek, csupa fül. „Tudatlan vagyok, nevelésemet elhanyagolták”, írja tanárának. (Nem volt igaz). „Jöjj és segíts. Javítsd ki a hibákat, taníts meg a birodalom helyes kormányzására. Hámozd le rólam a faragatlan szászt, serkentsd bennem, ami görög elődeimtől való.” Nem késett a lélekidomár boldog válasza: „Görög a születésem, római a birodalom által, úgyszólván örökjogon tarthatsz igényt a görög és római bölcsesség kincseire. Hát nincs ebben valami isteni?”

* Később, a Reformáció alatt, súlyosan veszélyeztetett államérdekek miatt I. Ferenc francia király előtt folyt le a poissy-i és V. Károly császár előtt a regensburgi hitvita, a válaszüti vitának János Zsigmond fejedelem volt a hallgatója. Mesélik egy budai török pasáról is, hogy időnként maga elé idézte vitára az odavaló katolikus és protestáns papot, ő persze már csak mulatságból.

998-ban Gerbertnek jutott, III. Ottó akaratából a megüresedett ravennai érsekség. Seholsem álmodozhatott zavartalanabban (és csalékonyabban) a régi dicsőség feltámadásáról, mint e félig holt város szertartásos görög mozaikjai alatt. Hiszen magát a kápráztató udvart láthatta kirakva a falon. Ravenna külsőre változatlanul Justinianus helytartósági székhelye volt, az utolsó bizánci császára, aki félezer év előtt Keletet átmenetileg ismét egyesítette Nyugattal. Annyi kalandozás után, roppant tudás, világtapasztalat, nép- és emberismeret birtokában Gerbert elérkezettnek látta az időt, hogy visszatérjen az aranykor. Nem magától persze, együgyű varázsütésre. Negyedik nemzedéke harcolt az uralkodó család a kereszténységért, aszkéta remeték s egy térítő mártír formálták fiatal barátját, Róma fél-görög szerelmesét, aki anyja, apja vérétől buzdítva csak azért epedt, hogy alázattal Krisztus, göggel a rakoncátlan kiskirályok iránt, nagy magasságból szolgálja a méltó, a legméltóbb ügyet. Micsoda hajnal hasadt a látóhatáron, mialatt mások a közelítő világvégtől vacogtak! A gyávák, a buták, a senkik.

4.

EGY ÉVIG sem ült az érsekségben. *Scandit ab R. Gerbertus in R. post papa viget R.*: Reimsből emelkedett föl Gerbert Ravennába, onnan meg pápának Rómába, szól önéletrajzi epigrammája. Megbízható ember után nézett a császár, mert apái földjéről, Németországból végleg át akart költözni az antik elődök székhelyére. Megbízható olasz viszont nem volt. Rokona, V. Gergely 999-ben váratlanul meghalt; utódjának az ifjú uralkodó saját nevelőjét, az aurillaci parasztfiút tette meg. Ő pedig attól kezdve hitvallásszerű választással II. Szilveszternek nevezte magát. Hajdani névelődjé, I. Szilveszter egyezett ki Nagy Konstantinossal; szövetségük által lett a kereszténység egy katonai diktatúra védettje és szűkség esetén a hívekre ható segítőtárs. Konstantinosz helyezte át a birodalom központját a bevehetetlen Bizáncba, elérkezett az idő, hogy egy új Szilveszter alatt neveltje és lelki gyermeke, a félbizánci III. Ottó megint az igazi Rómából kormányozzon. Ez a politikai hitvallás rejtőzött a névválasztásban. Szirénhangok, a múlt gyönyörű kísértő dalai szóltak az öreg francia pap s a fiatal német császár körül. Nem költették magukat árbochoz a csábító ének ellen, mint Odüsszeusz, babonás rettegésben vajdó kortársaik vészkonstatása helyett inkább Vergilius mézesajkú jóslatának hittek, hogy örökké tart a történelem-szabta szerep, már valóságként beszélgetett a két ember az újfajta római birodalomról, keresztény népek szent közösségéről, amelyet pápa és császár egyetértő társuralma rendben tart.

S a valóság egy ízben fedte az álmot, követ jött II. Szilveszterhez a Dunától. Szíven találta a kérés, hogy vegyen védelmébe egy országot, mert összezsengett a római múlt szirénhangjaival. István akkor zúzta szét a magyar nép ősi, fél-nomád életformáját, hogy e rombolás árán megmentse a hanyatló kalandozókat a lassan emelkedő Nyugat bosszújától. Könyörtelen volt a kísérlet, kockán forgott a beilleszkedés, segítségére szorult a forradalmi vállalkozás. Látszólag csak egy kéz nyúlt ki érte Rómából, a varázsló pápáé. Kinyúlt egy másik is, vele egyetértésben. Pecsét volt abban a kézben, világraszóló múltat költögető ezzel a büszke körírással: *Renovatio Imperii Romanorum*, a rómaiak birodalmának megújítása. (Értsd: gyarapítása). Közel az Aventinus hegyhez, ahol a császár székel s pár közhajításra a Laterántól, ahol a pápa lakott, marhalegelővé züllött, antik márványtetemetőben, mészégető csarnokromok közt még ágaskodott, mementóként Traianus bronz diadaloszlopa, felfelé tekerődő doborművén a dák hadjárat képeivel. Az Alduna, Erdély és Havasalföld megszerzéséről szólt az ércbeöntött haditudósítás. Tanár és tanítvány, pápa és császár a közeli oszlop törzsén megörökített dicsőségre, Róma civilizáló hódításaira gondolt, amikor megtette a Duna könyökében Krisztus egyik helytartójává a gondterhelt magyar kérelmezőt. *Nostrum, nostrum est Romanum Imperium!* ismét miénk, miénk a birodalom. Emelkedett a Nap, amely — mai szóhasználattal élve — hamarosan beragyogja az Egyesült Európát.

Hitler árnyékában vádaskodó, keserű vita tört ki magyar történészek között a negyvenes évek elején a koronaküldésről. Akár sorsunkat, akár más népek dolgát, baját nézzük, szinte csillagévek múltak el azóta, ma már érthetetlen a feldúlt hang. De csak annak, akinek nincs emléke az égő ketrecről. Nem játszottak üres rémképekkel az aggódok, éppen legjava elméink; az új berlini Kancellária ormán ragadozásra kifeszített szárnyal még ott gubbasztott egy címersas, körében prédája, a földgömb. Szolgacsordákról rikácsolt egy fenevad a bunkerben, eszelős terveket forralt jobbagyi, fél-jobbági jövőjükről vagy a magtalan kiirtásról. Maga körül már fölperzselt hadterületekkel, méltán félt a magyar tudós, hogy e gonosz gyarmatosítás ürügyén, történelmi igazolásul István királyt és kortársát, a lengyel I. Boleszlót utólag lefokozzák apostoli Quislingekké. Nem volt az a kettő más, mint a császár hivatalnoka az örök germán léttérben! Pár szolgálatkész német történész meg is tette. Szorongásukban aztán a magyarok még az ártatlanabbját is Hitler szellemi szállásmestereinek nyilvánították, hazai tanítványukat meg a „császárnál császáribb” német bérencek közé vetették. Ma már ez a történész vita maga is történelem, legalább annyira tájékoztat a nemzetféltő negyvenes évek elejéről, mint az első koronázásról.

Thietmar, merseburgi püspök, az egyetlen korabeli tanú, egy kiemelkedően hiteles krónikaíró följegyzését a királyavatásról kétféleképpen lehet érteni. Tulajdonítható a tett a császárnak és tulajdonítható a pápának, a helyes olvasás majdnem bizonyosan az, hogy István a császár kegyéből és biztatására a pápától szerzett áldást és koronát. A szent királyról szóló Nagy Legenda körülbelül egy fél század múlva annyit mond, hogy „miután meghozták az apostoli jóváhagyó levelet. .. elnyerte a királyi címet és olajkenettel történt felavatás után az országoló méltóság koronájával szerencsésen megkoronáztatott.”

Föltehető, hogy Thietmar korábbi szövegének ismeretében cifrázta ki Hartvik, sokáig a fő írásos kútfő koronaküldéssé a Nagy Legendának ezt a részét. Akárki volt is ő, hitelességében már a Kiegyezés-kor nagy történészei kételkedtek. S az utolsó fél század óta még többet, tízszerre többet tudunk a propaganda lélektanáról. Legendája egy magyar király felszólítására készült, a pápa és császár között dúló, vad investitúra harc melegében. Egyformán jelentős a rendelő s az időpont. Mivel István közvetlen trónutódai országuk területén a pápa teljhatalmú helyetteseinek tekintették magukat (nem minden súrlódás nélkül), Hartvik írása: királpárti irat, hatalmukat öregbíti; azzal pedig, hogy a koronaküldés kibővített történetében egyoldalú világhatalmi tettet vetít vissza II. Szilveszterre, csak órá: pápapárti pamflet, így is, úgy is hallgatólag császárellenes.

Van a koronázásról egy negyedik szöveg is, VII. Gergely levele Salamon királyhoz; ebben már éppenséggel Szent Péter hűbérese a király. A megtisztult pápaság világuralmáért viaskodva, Gergely önigazoló értelmet olvasott bele a közelmúlt emlékeibe és ódon iratokba, révülten még kitalálásoktól sem riadt vissza ez a tisztaszívű ferdítő. Levelének legfőljebb annyi a súlya, amennyi egy vezércikké az Osservatore Romano valamelyik harciasabb (azaz régi) évfolyamában. Marad forrásnak Thietmar, aki kétféleképpen olvasható s a Nagy Legenda, amely hallgat a koronaküldésről.

Ez a hézagos bizonyíték könnyítette meg, hogy a felfuvalkodott bronz sas árnyékában elmergesedjék a vita nemcsak a korona, hanem a szinte párhuzamos lengyel és magyar avatás körül. Istvánt 1000 Karácsonyán koronázták meg. Tavasszal III. Ottó felvonult volt a lengyelek közé Gnieznóba, érsekséget alapított a vértanú Adalbert teteme fölött s ugyanakkor pápai közbeszólás, sőt vallásos szertartás nélkül Boleszlót, számos német országnagy mintájára kinevezvén római patrícussá, azaz munkatársának, felruházta a hatalom jelvényeivel, lándzsát és diadémot adott neki.

Mi a különbség akkor István és Boleszló között? Semmi lényeges az egyik vitázó szerint, ha Thietmar szövegét a magyar királyavatásról császári cselekedetnek olvassuk; István koronája ugyanúgy egy világuralkodótól származik, mint a keresztény hitre frissen áttért szláv fejedelem rangja. Óriási a különbség a másik fél szerint; a lengyelt hűbéresének, országát örökölt hűbéri birtoknak tartotta a császár — (a kódexfestményen is hódol neki Sclavinia!) —, Istvánt viszont nem, őt csak támogatta „kegyével és biztatásával” a pápai áldás és korona elnyerésében.

Kettőről feledkeztek el az égő ketrec vitázó foglyai. Az egyetemes igényű két világhatalom rövid, ökumenikus összjátékában elhalványult a császáreszme mögött lappangó hegemoniális *Drang nach Osten*, a német rendcsinálás. Ottó és Szilveszter lélek szerint egy emberként cselekedett, szellemük együtt volt Gnieznóban is, Esztergomban is. Van rá egy főbenjáró bizonyítékunk: megelőző levelezésük Rómáról. A másik, amiről elfeledkeztek, a holttest. Ha Adalbert csodatevő tetemét nem ott, hanem Esztergomban hantolják el, nincs az a pápa, aki meggátolja (de miért is tette volna?), hogy a misztikus, fiatal császár, Adalbert odaadó bámulója, érsekséget alapítandó magyar földre zarándokoljon s a házígazdát a helyszínen, Krisztus helytartójaként a hatalom jelvényeivel kitüntesse. Nem tette meg, de megtehetette volna.

Persze a buzgó kegyeletbe ezúttal is beleszövődött a politikai gond. Határai védelmére III. Ottónak Lengyelország volt a fontosabb, mert sérthetőbb terület. Apja szinte utolsó leheletéig kevés sikerrel küzdött lázadó pogány törzsek ellen azon a tájon. Tüztengertől Quedlinburg és Magdeburg felhetett az Odera felől, nem Regensburg és Passau a Lajta túlsó partjáról. Ahogy elődje, a fiú is rászorult keresztény szövetségesre a szláv fajtából, akármilyen kétes volt is a magukat függetlennek érző-valló lengyelek hűsége. (Hiszen Boleszló eredetileg igazán nem a császárnak szerezte vissza gyilkosai, a pogány poroszok keze közül a csodatevő holttestet, hanem presztízsből, magának, hogy a terület- és hatalomgyarapító játékban legyen egy nagy mennyei ütőkártyája!) A magyarokkal viszont nincs többé gond a Lech mezei vereség óta, megbékéltek, okosodnak, olyannyira, hogy fejedelmi sarjuk kiérdemelte egy német hercegisasszony kezét.

* Így szól a homályos rész: Imperatoris ... gratis et hortatu gener Heinrici ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit.

Legyünk korszerűtlenek, tegyünk úgy, mintha az első keresztény ezredév fordulóján még csorbíthatatlanul uralkodnék az ókori szellem és ábrázolásmód. Akkor pedig koronát Istvánnak egy telt keblű, sisakos, szoborszerű szépség: Róma Génusza adott. Ezzel az allegóriával járunk legközelebb az igazsághoz, ábrázoljuk a valóságos helyzetet. Gerbert és Ottó, Öregkor és Ifjúság kezdeti kölcsönös vonzalma elmélyült barátsággá, e kivételes barátságot Róma megpecsételte szent szövetséggé, amelynek Vergilius még a síron túl is örülhetett.

Vérbeli tanár holtig megmarad egyben mintadiáknak, az maradt Gerbert is. Több egyházi méltóságot köszönhetett a szász uralkodó családnak, lett volna oka, hogy — mint afféle más könyöklő — három nemzedéken át pusztán érdekből ragaszkodjék mindenható pártfogóihoz. Őt azonban diákos lelkesedés fűtötte. Legvonzóbb tulajdonsága, hogy öregen is tudott rajongani eszméikért és nála fiatalabb emberekért. S ebben a rajongásban papi fele egyetértett humanista felével. Ne feledjük, hogy a többször feldúlt Nyugaton egy-egy püspöki szék nem csupán a hittudomány, papnevelés, lelki gondozás központja, egy-egy kolostor nemcsak szemlélődők és csömörlöttek menedéke, könyvfestő művészek ingyenes menzája. Gazdasági és művelődési szervezet is a kettő, ha megfelelően működik, példák a romeltakarításra. Császári fölényük tudatában az Ottók szorosan összefogtak az egyházzal, védelmük alatt megint nekibuzdult a kolostori élet. Már pedig szinte minden civilizáló feladat: erdőirtás, szőlőültetés, latin szerzők mentése, hadakozók csitítása ezeknek az alapításoknak a háboríthatlan sorsától, jó szervezetétől, anyagi rendjétől függött, mert e háromtól függött morális súlyuk az ököljog ellen. Újravirulásuk növekvő esélyeit becsülte a nagyapa, apa és fiú világkormányzó szándékában Gerbert, a tudós bencés, reimsi tanár és szenvedélyes könyvgyűjtő. Miért zaklatták volna apokaliptikus látomások? Megelevenedett a birodalmi gondolat, e gondolatot tett, azaz rend követi, az újjászülendő rendben talpatatától csúcsáig megtisztul az egyház: monostor, püspöki udvar, maga Róma, ahová már-már végleg befészkelődött az Antikrisztus.

Gerbert a Cluny apátságából kisugárzó nagy reformmozgalom egyik harcosa, a „reformatori lelkiismeret” megtestesülése volt. Háborgó gall paptársai közül annak idején ő támadt leghevesebben a tévelygő főpásztorokra, ő volt a Róma-ellenes ideológiai — azaz kánonjogi — szárny szószólója. Rendcsinálónak került a bobbioi apátságba is. Amikor pedig a császár megtette pápának, tanári buzgalommal és a szerzetesi fogadalom szellemében látott tisztogatáshoz maga körül. Európa forró hamujára szülte édesanyja a szegény parasztfiút, Aurillac kolostorában eleget hallhatott a szörnyű közelmúltról, viking, magyar és szaracén pusztításokról, tudta, hogy többszörös menekült volt minden öregebb rendtársa: szigetekről a szárazföldre, partokról az országbelsőbe, onnan járhatatlan hegyekbe húzódtak elhullatott ereklyékkel és könyvtárak töredékével. De a birodalomújító Ottók akaratából szivárvány hasadt az Alpok fölé; egyik ívével délen Rómára támaszkodik, a másikkal északon Reimsra, ahol kiváló diákokat és Aachenre, ahol egy méltó császárt nevelt. Megváltozik a világ, Yorktól Esztergomig s ki tudja, egy napon Kievig is szigorú érsekek és püspökök beiktatják a Római Béke örökébe Krisztus békéjét, mialatt a császár, szent olajjal ékköves fején, bíbor palástban és tengerzöld köpenyben ül az Aveninuson és imádkozik. Négy koronás asszony közelít hozzá a palotában; Gallia, Germania, Sclavinia élén letakart kézzel hódolni készül az első, aki Róma. Forduljunk vissza e szépreményű ifjúhoz.

5.

V. GERGELY 996-ban megkoronázta III. Ottót. Tizenhat éves volt a császár, rokona volt a koronázó német pápa. Hímzett palástját jelképes szándékkal a Szent Alexius missziós kolostornak ajándékozta; onnan rajzottak ki a szlávok térítői, oda tért be pihenni a fanatikusan Róma-párti Adalbert, mielőtt elindult vértanú halálába a poroszok közé. Aztán apja s nagyapja nyomán III. Ottó felvonult hadakozni az északi frontra. Vele volt Gerbert, talán akkor kristályosodott ki köztük újfajta közép- és keleteurópai politikájuk.

De a római nép csak emlékében ragaszkodott a birodalomhoz, kéjes bánatként dédelgette magában a császárságot. A valóság már gyűlöletes volt, a valóságban megszállás volt az a híres Renovatio. Ékes latin címek alatt német ember ült a trónon, idegen érsekek, püspökök, apáturak foglalták el a kulcshelyeket, segítségükkel kormányzott. Róma fűtyült rá, hogy kapcsos díszkönyvekben miféle látomásos figurává magasztalják fel a császárt hízelgő szerzetesek, jobbára a fajtája. Mialatt ő északon hadakozott, Crescentius, egy helybeli rablóbaró fellázította a várost. Ellenpápát is kerítették, egy délitáliai görög személyében. Az legalább olasz földön született.

A bosszú késett, több mint egy évig, de a bosszú iszonyatos volt. Elrettentésül Crescentius fejébe került a lázadás, az ellenpápa szemét kitolták, fülét, orrát levágták. Tetézte a szörnyűséget, hogy egykori tanára, Philagatus volt a megcsönkített ember.

A császár ezután berendezkedett palotájában az Aventinuson, a hegy déli meredélye fölött, azon a sarkantyún, ahol ma a Máltai Lovagrend villája áll. Bizánci szertartások közt élt, bizánci címeket ruházott a trónállókra; ellentétben őseivel, akik a közös férfiasztalnál forgatták az ivókürtöt, ő külön étkezett, magas dobogón, megközelíthetetlenül és bálványszerűn, mintha minden mozdulatával tudatta volna: semmiben sem vagyunk alábbvalók görög testvérurunknál, ott a Boszporuszon. Néha napokra eltűnt. Hol járt? Nílussal remetéskedett a hegyekben.

Akkortájt emeltette Adalbert emlékére a templomot Róma tenyérnyi kórház-szigetén, Aszklepiosz, a görög orvosisten szentélyének a helyébe, ismét felhasznált antik márvány és gránit oszlopokkal. Eredetileg gyógyforrást kerített körül az ókori szentély; a legendás forrás felett ma is áll egy kerek kútkáva az oltárlépcsőn. Egyike az ezer furcsaságnak, amit római templombelsőök rejtegetnek. Négy simára koptatott alak domborodik az oldalán — (tizenegyedik századi munka) —: Krisztus, a császár és két szent. Noha Adalbert emlékének szánta a templomot, amelyre ablakából is leláthatott, a gnieznói székesegyház testvérének, később Bertalan apostol neve tapadt rá, mert ott vannak az ereklyéi, már csak e néven ismerik Rómában, San Bartolomeonak, a szlávok és magyarok téritőjéről végképp elfeledkeztek.

III. Ottó az ezredik évben fölment Aachenbe, Nagy Károly birodalmi székhelyére, Pünkösdi napján kinyitatta a hatalmas uralkodó kőkoporsóját és szembenézett a holttal. Vajon mágikus erőt akart átvenni? Láncos aranykeresztjét mindenestre elvette, a halottéból saját nyakába akasztván. Nekünk olyan a jelenet, akármennyire ünnepélyes is, mint egy sírháborgatás, az ő szemében császárelkek pünkösdi egyesülése volt a Nagy Terv keresztülvitelének a küszöbén. Búcsúzott is; Aachen helyett végleg Rómát választotta székhelyéül, öreg barátja s mestere, az új főpásztor mellett fogja feltámasztani kőkoporsójából a római birodalmat.

Telivér romantikus volt, nyolcszáz évvel a Romantika betörése előtt. Forró lelke vályogkunyhó és porfírterem, önsanyargatás és kegyetlenség között ingadozott, a vallás neki egyszerre intelem alázatra és felmagasztaló küldetés, gyökérevő remetéért rajongott, de odaadón figyelt a nagyvilágban jártas, humanista *pápára*, elzarándokolt Adalbert sírházhoz, de fanatikusan hitt az uralkodó charizmatikus szerepében, amely görög felségterületeken egyenest a Pantokrator dús szemöldöke alól sugárzik le káprázatos mozaikkupolákról földi helytartójára, a császárra, vezekelt római templomokban és itáliai kolostorokban, de a sűrű tömjénfüstön át is obszessziója volt a klasszikus Róma, régészkedő ráolvasással próbálta költögetni a visszahozhatatlan múltat. Néha II. Lajoshoz, a boldogtalan bajor királyhoz hasonlítják, Wagner és Erzsébet királyné barátjához. Művészlelkű rajongó, kiváltságaira féltékeny autokrata, emberkerülő álomlovag volt a bolond király, aki lovagkori légvárakat épített volna egy barátcellában is, kővéraiban viszont úgy élt, mint egy cellában. Ül a hasonlat: Hochenschwangau holdkóros, neo-gót díszletét III. Ottó rendelkezte volna.

Csak hogy történelemhamisítás, ha utólagos bölcsességet kérünk számon az élő játékosokon. III. Ottóról még föltehető, hogy fantaszta volt, de Gerbert sohasem viselkedett úgy. Már pedig neki sem visszahozhatatlan a múlt, ellenkezőleg! — abban a korban épp a legkülönbek tartották magasztos feladatnak méltó felújítását. Ő is.

Hogyan?

Nagy Károly birodalma nem állta ki az erőpróbát, újabb kudarc ellen csak másfajta világkormányzással boldogulhattak. Realisztikusnak a kétféjű erkölcsi hatalom tűnt Gerbert szemében, az a döntőbírói szerep, amit fejedelmek nagy családjá felett pápa és császár egyetértően gyakorol. Ültessünk Róma köré Rómához viszonyítva rangra egyenlő apostoli királyságokat! A gondolat nem a dicső példaképektől származott, Konstantinosztól vagy Nagy Károlytól, a gondolat új volt. Mester és tanítvány, pápa és császár egy emberré, azonos lelki személylé olyadt a renovációs (értsd: gyarapító) feladat előtt, misztikus szövetségükben feloldódott egyházi és világi főhatalom kezdetől fogva gyakran fenyegető vitája, fényénél eloszlott a kölcsönös félelem vagy féltékenység. Amikor Kegyes Róbert, francia király egyházi ügyben Rómához folyamodott, II. Szilveszter a levelet véleményezésre tovább adta a császárnak, koronát viszont egyetértéssel ő küldött a magyar országfőnek. III. Ottó gránitlelkű nagyapjában még rosszalló gyanút keltett volna a névválasztás; mit akar, mire, miféle jogra, jelképre, örökségre céloz Gerbert, miért éppen *Szilveszter* a trónon? De unokája vagy túlságosan bízott a dolgában vagy túl ábrándos és tapasztalatlan volt ahhoz, hogy aggódva megsejtsen a nagy egyetértés mögött pápák és császárok jövővi viaskodását a végkimerülésig. Nehéz meghúzni tetteiben a határt Róma-misztika és réalpolitika között, nyilván nem volt éles, hiszen Gnieznóban például egyszerre cselekedett a zarándok és a világuralkodó. Miért is aggódott volna ott fenn a szent hegyen, *Caput Mundi*; ha Esztergomban a pápa a királyavató, ő viszont már fiatalon kétszer volt pápacsináló Rómában!

Míg a megelőző térítések akarva-akaratlanul kiszolgálták a keletre törő, középkori germán imperializmust, e szép ábrándban, kettőjük Nagy Tervében elhalványult mindenfajta szoros függés. Róma szabadjára eresztette a népeket, valahogy úgy, ahogy Babits versében az Isten az elbocsátott, de aranyos nyakörvvel megjelölt vadat. Egy percre tartott, ha évezredes a mércénk, mégis századokra kihatott az a perc. Pápa és császár a császári imperializmus átszellemített, keresztény változatával eddig ismeretlen egyesítő politikába fogott. A száz uralkodók pallosa ki-kicsorbult keleten, okosabb volt, ha félemlítő, de hatástalan suhogtatása helyett a népek önként társulnak Rómához, akár patrícus a fejedelmük, akár nem.

Ezer év előtt az egyházon keresztül vezetett út a szabadságba, önálló egyházi szervezeten alapult a királyság. Alakuló, új országnak, teológiai észjárással egy-egy érseki székhely a jelképe s az a hely egyúttal rendszerint koronázó város, ahol lejátsszódik az Őszövétségből ismert és utánzott fölkenés. Szólt vala az Úr, Saul után Dávidot választá és fölkenetté az ő szolgájával. Eloldozván Lengyelországot Magdeburgtól, lehorgonyozzák a Szent Adalbert sírja fölött emelkedő alapításhoz Gnieznóban,* Esztergomnak nem parancsol többé Passau (vagy egy tervezett másik német érsekség), lengyelek és magyarok szabadon alapíthatnak püspökségeket. Attól kezdve „*ül Isztragomban István szent király*”. Történelemszövegeink a magyar népre mindig kétfelől nehezedő (s változó nevű) Két Pogány szorításában gyakran állították, hogy az Országalapító, bölcs érzékkel a bizánci és a német császár helyett, mintegy a kettőjük közti szabad résen a kevésbé veszélyes, de annál tekintélyesebb harmadik világhatalomhoz fordult erősítésért, a pápához. Csak az ő keze volt tiszta, a másik kettőében aranybilincs lappangott. Ne fogjunk rá anakronisztikus bölcsességet; István nem értett sem a polgári történetíráshoz, sem a liberális magyar közjoghoz. Ha II. Szilveszter egy test volt is, két lélekkel hitt az egységes, keresztény Európában, a maga és szellemi gyermeke lelkével. III. Ottó föltehetőleg éppen nevelői hatása alatt engedte, hogy a magyar és a lengyel egyház, német papok keserűségére Gniezno és Esztergom árnyékában alakuljon meg. Tette ezt egy fiatal férfi, akinek dédapját magyar holttestek fölött éltették katonái a riadei csatatéren, tette az unoka, akinek nagyapja magyar holtakkal borította a Lech mezőt. A Nagy Terv szellemében, Keleteurópa megbékítésére jószomszédi viszonyt ápolt a kievai fejedelemmel, Bizánc legészakibb hívével is. Ki tudja, egyszer még bevonhatják a megújult birodalomba, ha nem ő, az utódai, hiszen határtalan és örökké tartó a Renovatio!

Valamivel azonban egyikük sem számolt, sem a mester, sem tanítványa. Azzal, hogy nem olaszok. Róma mindenét elvesztette, csak a gögjét nem, lakóinak jobban esett az örökös házi perpatvar, mint az idegen rend. Felejtvén, hogy valaha barbár tartományokból származtak odaadó szolgái, a katonacsászárok, rossz szemmel nézte örököikben a fél-német, fél-görög fiatalembert, ott fenn az Aventinuson s az ördögös francia papot a Lateránban. Amit Gerbert látott Észak és Dél közé feszülni, Aachentől Rómáig, csakugyan szívdarvány volt: tűnékeny, foszló. Semmisem sikerült a szépreményű ifjúnak. Hiába mondta, hogy ő római, mind hívhatta a város népét szerelmes fiainak, római nekik nem ő volt, hanem Crescentius, a bennszülött terrorista báró, akit lenyakaztatott. Szenátor, konzul, patrícus, matrícia, — efféle címosztogatástól még nem egyesült Itália Germániával, Aachenből sem lett Bizánc attól, hogy főemberei okiratokon görög betűkbe rejtették germán nevüket. Hiába trónolt a Rajna helyett a Tiberisz fölött, Róma kinevette hóbotos szertartásait, német alattvalói meg elidegenedtek a tömjénzagú mű-rómainak. Nem boldogult északon, nem boldogult délen, kétszeresen hazátlanul, hazajáró lélek módjára uralkodott az Alpok két oldalán. Veszedelemes volt a játék. Fegyverekre csak németektől számíthatott igazán, de ő Nagy Károly aranyláncát az Aventinuson csillogtatta, latin sőpredék előtt, nem a legendás emlékű, északi félisten palotájában, germán harcosok öröme. Hát akkor gondoskodjék is magáról! Hamar inogni kezdett alatta a valóságos hatalmi bázis: Németország hónapról hónapra jobban forrongott.

1001-ben újabb lázadás robbant ki Rómában. Nem volt elég embere, utcai harcok után elmenekült a tűzfészekből. Vele tartott a pápa is. Kilopakodtak, amíg nem volt késő. *Nostrum, nostrum est Romanum Imperium?*...

Maroknyi seregével Róma körül bolyongott, ifjú Learként azon keseregve, hogy cserben hagyták kedvenc gyermekei. Dehát az izgága, gúnyos olaszok szemében betolakodó volt, a németek szemében meg áruló, aki elpártolt hazájától Itáliáért s egy francia pap tanácsára kicsúsztatva kezéből a magyarokat és lengyeleket. Isten bocsássa meg neki, hogy önálló érsekséggé tette Gnieznót! — írja *latinul* Merseburgi Thietmar. Századunkban buzgó Gauleiter lett volna az istenes férfiúból. Egy másik krónikás, Thangmar a római lázadás leírásánál már egyenest német önvádnak minősíthető, szemrehányó szavakat ad a szájára. Bezzeg nagyapja, I. Ottó, azt méltán emelte mennyekig hadi tetteiért Widukind története a százszokról! Szintén latin

* Adalbert testét később átvitték Prágába.

nyelven. Nincs még kifürkészve a nacionalizmus történetének minden zuga; hiányzik egy meglepő, de tanulságos fejezet a deákul író, középkori szerzetesekről.

A sors hamar kiutat talált a kínos helyzetből. Róma s a Róma-környék klímája mindig alattomos és veszedelmes volt, nem ok nélkül emeltek már az Ókorban templomokat a Láz istennőjének. Belepusztult III. Ottó is, huszonnégy éves korában leterítette a váltóláz. Egy rongyos faluban halt meg, kietlen hegyek közt, télen, a Soracte alatt; a hegy tetejét akkor is hó boríthatta, mint Horatius versében. Tanára és védenca ott állt a halálos ágy mellett, egy világrendező vágyalom lavinaomlásánál. Jajgató szerzetesek és néma katonák vállán a kihűlt test még egyszer átkelt az Alpokon, hogy Nagy Károly mellé fektessék, az aacheni császárkriptába, két évvel az aranykereszt jelképes leoldása után. A koporsó kísérei közt volt utóda (és István király sógora), II. Henrik is. Keserves út lehetett, ellenséges földön át, fel a csúszós, nyaktörő hágókra; az olaszok legföljebb csúfondáros vagy közömbös szót vetettek utánuk. Apa és fiú születése, halála, nyugóhelye beszédesen jelképezi birodalmi álmuk örökös ingalengését. II. Ottó német földön született, de Rómában temették el, a Szent Péter bazilika alá, ma is ott fekszik, darabos, rideg kőládában, mert díszes szarkofágjából régen kilakoltatták, III. Ottó Róma sugárkörében született és halt meg, de a Rajna mellé tették nyugovóra.

A pápát visszaengedték a városba. Reményei szétfoszlottak, félnie viszont nem kellett. Hívatlan császári vendégüktől megszabadulva, a rómaiak ismét kedvükre háborúskodhattak, egyik erődház a másik ellen. De ki lett volna olyan bolond, hogy kikezd egy varázslóval? Még fejükre olvas valami rontást a lopott arab könyvből!

Másfél év múlva, 1003 tavaszán elköltözött a tanítvány után. Valószínűleg egyik halál siettetette a másikat. Sercegni kezdett jámbor szerzetesek kezében a lúdtoll, intelemül, hogy mire vezet pogány költők társasága s az ördögi paktum. Volt neki egy beszélő szobra, attól sok titkot megtudott, de haláláról már becsapta, hamisat jövendölt. Elhitette vele, hogy csak akkor hal meg, ha bemegy Jeruzsálembe. Akármilyen ravasz volt a pápa, beleesett a csapdába, élt nagy vígan a boszorkányos könyveinek, amíg egy napon mise közben rosszul lett. Akkor rémült rá, hogy a római templomot a *jeruzsálemi* Szent Keresztről nevezték el, Santa Croce in Gerusalemme a neve. Sietve meggyónt és méltó önbüntetésül elrendelte, hogy négyfelé vágott testét kössék tüzes paripákhoz s ott hántolják el, ahol megállnak. A lovak, égi kegyelem jeléül hamar megtorpantak, már a közeli Lateránnál. Ámde a halálban sincs nyugvása; valahányszor haldoklik egy pápa, verejtékezni kezd a sírkő és borzalmas csontzörgés hallatszik mögüle. Így a legenda.

Remélem, csakugyan irgalmas volt a költözése. Megtörő tekintetét ritka könyvein jártatta, gyöngéd mosollyal eszébe jutottak ravasz és hízelgő és erélyes vadászlevelei, erőtlén keze helyett valaki más megpörgette ágyánál a maga gyártotta éggömböt, boldog sóhajjal eszébe jutottak kedvenc tanítványai, akik mind sokra vitték azóta, püspöki vagy apátsági iskolákban tanítanak. Valamelyikük talán épp most mondja legjobb diákjának, reimsi diákéveire emlékezve: Isten után mindent Aurillaci Gerbertnek köszönhetek. Aztán összefolynak a képek, egy tehéncsorda imbolyog elmosódva, mint egy meg-megszakadó látomás a kövér legelőre Cantal-ban, a vulkánikus hamuágyon.

Csöndes a lateráni sír, fölötte a latin feliratú, domborműves emléktáblát Fraknoi Vilmos, a nagynevű magyar főpap és történetíró vésette 1909-ben. A kő már nem verejtékezik, de megmaradt a hagyományos neve, *pietra sudante*.

6.

ENNYI maradt hát a szövetségből? Így házassította össze pápa és császár Róma, Bizánc, Aachen hármas birodalmi hagyatékát, ennyi maradt mester és tanítvány, az öreg humanista s a fiatal Róma-rajongó Nagy Tervéből? Egy korai temetés s egy verejtékező sír? Egy bíborpalástos császárkép a bambergi dómkincstár valamelyik polcán, alázatos, de légnemű hódolókkal s egy makacs mende-monda az ördög cimborájáról? Maradt más is, több is. Egy végzetes, de már kivérzett politikai s egy máig eleven szellemi örökség.

III. Ottó viselkedése és címei: Jézus Krisztus Szolgája, a legelső, az Apostolok Szolgája, Péteré és Pálé, a legfőbb, kiáltványai és levelei a Bizáncban uralkodó caesaropapizmusra emlékeztetnek. Az anyja fia volt, nagyon az. Levonulásától kezdve többé nem a pápák lateráni székhelyét hívják *sacrum palatium*-nak, — az övé a szent palota, fenn az Aventinuson; maga a város: *urbs regia*, ahol korabeli okmány szerint ő egyszerre római, szász és itáliai. Megtette előbb rokonát, majd tanárát Péter utódjának, családi hagyományuk szellemében kegyosztóként viselkedett az egyházzal. Ki tudja, ha tovább él még egy negyed századig a két rajongó szövetséges, kölcsönös jogbitorlásért talán halálra keresték volna egymást. Elgondolkoztató, hogy 1001 kezdetén kiadott s a pápának szóló, felsőbbbbséges hangú ajándéklevelében már hamisításként kezeli a

csakugyan hamisított, híres „konstantinoszi adományozás”-t, amelyre a Kúria világi jogigényei legfőképpen támaszkodtak.

Sok minden jóra szolgált az a korai császárhalál, valószínűleg megmentett egy halhatatlan barátságot, amelynek a magyarság volt akaratlanul egyik fő haszonvevője. Emlékeztet, hogy milyen keservesen csalódott II. Henrik, angol király, amikor kebelbarátja, Becket Tamás váratlanul más emberré lett a primási széken. Szent a népnek, áruló neki. Attól kezdve túske a király testében az a tegnap még solymászó, poharazó, legtitkosabb terveibe is beavatott cimbor. Hasonló változáson ment át Gerbert. A galliai tartományi zsinatok egyik szószólója volt ő, beszédeivel jól befutott Rómának; a hang s a szónoki hatás már-már egy szakadáré. De a pápai trónon egyszeriben kicserélődik, autokratikus hadjáratot indít az általánosan túrt szokás — szerinte: eretnokség — ellen, hogy püspök, apát és más magasrangú pap kufár világi uraktól vásároljon zsíros egyházi méltóságot a kiskirályságukban. Két nemzedék múlva a maximalista VII. Gergely átmeneti győzelmével végződik ez a hadjárat. Első szolgánk, nem uralkodótársunk a császár! — huszonhét tételes memorandumának tizenkettedik tételében már az áll, hogy akár el is csaphatja.

Cluny, az egyházreform akkori kútfeje III. Ottó mellett állt, pápáknál is nagyobb tekintélyű apátja, Odilo még közös ügynek tekinti a római birodalom s a kereszténység megújulását. Igaza volt, de csak rövid időre. Véget ér a szégyen, római bárók terrorja a Laterán felett, a szigorított szellemű, megtisztult pápaság kilábal a tizedik század mocsarából s a szabadulás éppen azzal a két északi születésű pappal kezdődik el, akiket III. Ottó megtett munkatársának. Unokatestvére volt az egyik, családjuk hű embere a másik. De haláluk után császár és pápa sohasem fogja egyetértő hatalommal igazgatni keresztény népek birodalmi nemzetközösségét (hogy mai terminológiával éljek), a Sas és Bárány jegyében. Egy század sem telik el s a megszállott hivatástudat örlő-öldöklő harcba taszítja a főpásztort Isten másik helytartójával. Hadd lám, melyikük az első ispán az örökös várúr birtokán? Mi tagadás, egy angol kastélyban jobban volt rendezve butlertől a fűtőig a rangsor fő- és alcselédék között. Az Ottók saját trónutódaik romlásán dolgoztak Róma morális fölemelésével, szívós, könyörtelen ellenfélnek és rivális igénylőnek készítették elő a jövődőt. E hosszú harcban megsemmisült a millenneumi Nagy Terv, ironikus csengésű címmé sorvadt a német-római császárság s irtózatosságot kapott a pápaság, amely végül is — mert fegyver nélkül nem boldogult a császár ellen — a piszkos munkát becstelen francia reálpolitikusokra bízta. Vérpádot ácsolnak Nápoly piacán egy serdülő császársarjnak, vérbe gázolnak a Szicíliai Vecsernyén, elcsattan Anagninban VIII. Bonifác képén a vaskesztyűs pofon, francia utódai önként vállalják a „babiloni fogság”-ot Avignonban. Ez volt a végzetes politikai örökség. Még ennél is rosszabb, *Inter duos litigantes tertius gaudet*, — amíg morzsolta egymást a két gigászi vetélytárs, szabadon virultak az olasz városállamok s egymás közt felosztották Németországot a területiális fejedelmek. Ha az Aachen-Róma tengelyen állandósul a hatalmi atomizálódás és nem kristályosodik ki a Brenntől sem északra, sem délre az angol, francia vagy spanyol királysággal egyenrangú, központosuló nemzetállam, részben e hosszú birkózás az oka. Súlyos, nagyon súlyos volt érte később a fizetség; a velejáró kibebrendűségi érzést a végre egyesülő Németország azzal a „Machtpolitik”-kal akarta lázasan kiegyenlíteni, amely Bismarck viszonylag magas és realisztikus szintjéről egy félszázad alatt Hitler ámokfutó, sörházi szintjére zuhlott.

De Ottó és Szilveszter közös álmában megfogant egy újfajta európai tudat is. Az a szellemi örökség, amely kitartott elérhetetlen s mégis szükségesnek érzett politikai eszmeként a Középkoron át. Fölszívta magába mindazt, amiről barátságuk kezdetétől tanár és tanítvány beszélgetett: a világrendező bizánci és karoling szándékot, Cluny egyházreformját, Szent Adalbert askétikus térítő szellemét, Hildesheimi Bernward és Aurillaci Gerbert humanizmusát s a Vercellitől Bolognáig ébredő olasz világi műveltséget. Mihelyt firenzei és más humanisták, köztük Poggio Bracciolini, a már említett mesterdetektív, mintegy Gerbert szellemétől ihletve nekiláttak rendszeres vadászatnak kolostorok padlásán és polcain antik szerzők írásaira, mihelyt az ősnymodák szedni kezdték a zsákmányt, megkezdődött az újjászületés, amelynek máig adósai és elkötelezettjei vagyunk, szétszaggattatva jobban, mint valaha. Pápa és császár megálmodott Egyesült Európája helyreállt az elmékben, ott pedig nem fog rajta sem fegyver, sem váltóláz, sem aggkor.

7.

NÉMETORSZÁGBAN és Itáliában megbukott a birodalom igazi feltámasztása, elmaradt a körpecsételen, udvari címosztogatásban, zengzetes levelekben, császári szózatokban hirdetett nagy Renovatio. Romosodott s nyomtalanul eltűnt a szent palota az Aventinuson. De a félvad apostoli királyság megkapaszkodott a Kárpátok pajzsa alatt.

Népek életét gyakran úgy intézi a sors, hogy vereségből származik haszon, nem győzelemből. Ez történt a magyarokkal is. Bomladozott lovasnomád életformájuk, az ocsúdó Európa úgysem tűrte volna sokáig, a

Lech mezei nagy vereség után meggyorsította felszámolását. Vessen, aminek vesznie kell, odaveszett a vad dölly, hogy ők az Isten lankadatlan ostora hitványabb népek hátán. Ez a kijózanodás könnyítette meg, hogy Árpád ivadékai egy félszázad alatt beilleszkedjenek népükkel a keresztény Európába. Amit az apa tapogatódzva, pragmatikusan elkezdett, a fiú fanatikus eréllyel keresztülvitte. Idegen segítség kellett hozzá s a segítséget muszájból vérei ellen is fölhasználta. Mindig voltak, ma is vannak, akik turáni ősbánattal a lelkére róják. Köszönnék meg neki és idegen vasasainak, hogy még mindig magyarul tehetik. Hogy nem csupán magyardombok őrzik, avarombok módjára emlékünket idegenajkú régészek számára. András herceg, a megvakított Vászoly fia s a pogány párt reménysége, visszatérően orosz feleséggel kievi bujdosásából, habozás nélkül vállalta s folytatta István művét. Nem kesergett családi sérelmekért, hamis nosztalgia sem szédítette, a nomád múlt a múlté, nincs oda visszaút, apja megvakítottjának adott igazat.

Olyan jó volt az alapozás, hogy átvészelt ötven év válságain. Mert III. Ottó utódai már észbekaptak, politikájukban ismét felülkerekedett a *Drang nach Osten*. Abból állt e gyarmatosítás egykorú, feudális formája, hogy szomszéd királyok fő hűbéruruknak ismerték el a császárt. Nem spirituálisan, ahogy II. Szilveszter fellengző tanítványa kívánta — (de vajon meddig? beérte volna ezzel egy viszontagságos, hosszú életen át is?) — hanem valóságosan. Ürügyet a behatolásra és alávetésre készségesen maguk a magyarok szolgáltattak, ismétlődő trónviszályokkal. Pauler Gyula gyakran idézett összegezése szerint 39 év alatt hatszor cserélt urat az ország, kilencszer zúdított rá idegen hadat a királyi család villongása, öt király alázkodott meg, segítségükre számítva, német királyok trónja előtt.

Mégsem hullt szét az alap. Bár érdemtelenül, a szerencse is kitartott a magyarok oldalán. Megkezdődött a hatalmi küzdelem pápa és császár között, enyhült nyugatról a nyomás, Szent Lászlónak már szabad keze volt, hogy rendet teremtsen. Keménységben nem maradt az Országalapító mögött. De a mű meg volt mentve, sötétendő századok múltán Zrínyi Miklós, a horvát-magyar költő változatlanul ennek az apostoli királyságnak a védelmezője. Templomőrző lovas lett a lovas nomádból. Egy régi szép szoborra gondolk.

Ki a Lovas?

Bajor földön van, ahonnan István feleséget hozott. A középkori mintázó művészet egyik remeke, nyugodt szépségében, sugárzó nemességében maga a lovageszmény, amelyre törekedni lehetett, elérni nem, mert betöltése tűrhetetlenné tette volna a földi életet. Bambergben áll, a dóm keleti kórusában, oszlopnak támasztva, az oltárlépcsőzet alján, valószínűleg nem ott, ahová a rendelő és faragója szánta. Elnéz a messzeségbe, mintha egy vezérlő csillagot követne. Szokatlanul van öltöztetve, vállig érő, hullámos haján nyitott korona, e korona kivételével nincs felségjelvénye, sem rendi jelképe, fegyvertelen. Bal kezében királyi pálcát tarthatott, jobbával hosszú köpenyének a szíját fogja, hogy ne csússzék hátra. Ismert mozdulat volt gyalog is, lóháton is, az udvari-lovagi elegancia előírt tartása férfinál, nőnél, akárcsak kesztyűs jobbuk játéka az arany nyakláncal. A szobor állítólag Szent István. Lovas nomádok megszelídült fia, leánynézőben a bajoroknál.

III. Ottó trónutódja, II. Henrik alapította a bambergi püspökséget, magyar egyháznagy neve is áll az alapítólevélen. Feleségével a dómban nyugszik, faragott képmásuk a keleti homlokzaton áll, az Ádám kapu fülkéiben. Valószínűleg egyszerre készült e szoborpár s a Lovas, valamikor a tizenharmadik század második harmadában, mintegy kétszáz évvel a német-római császár s a magyar király halála után. Honnan hát a Lovas azonosítása a rég elhunyt Istvánnal?

Gizella királyné II. Henrik testvérhúga volt, császár és király sógorságban állt egymással. Példásan békés, baráti sógorságban. A szoborrendelőnek, Andechsi Eckbertnek szoros köze volt a magyarokhoz, Szent István alakja összefonódott Bamberg történetével és legendáival, miért ne lehetne akkor a Lovas? Rokon a dómalapító rokonok között, lovas szobor a rokonokat ábrázoló kapuszobrok társaságában.

Az a baj, hogy a királyt csak 1729 óta kezdték együtt emlegetni a Lovassal. Már pedig a tizennyolcadik századnak nagyobb volt a tudálékos képzelete a múlttól, mint a tudományos lelkiismerete, hiteles bizonyítéknak fogadta el a hitelesen hangzó mende-mondát is. István véres lázadásokkal küzdött meg az új rendért, aligha ábrázolták volna fegyvertelenül éppen őt.

Hét-nyolc jelölt merült föl eddig; a lovas nomádok megbékélt fia csak egy a többi jelképhordozó legendás vagy történelmi alak közül. Hátha Nagy Konstantinosz ő, minden keresztény császár elődje, első a földi Pantokratorokból? De lehet valamelyik német császár eszményítése is, talán az egykorú II. Frigyesé, aki *Stupor Mundi*, világsoda volt, amíg élt s hazajáró lelke máig ott bolyong Apulia lehanyatlott városaiban s vadászvárak és solymásztanyák körül. Frigyes rájött az antik császármék politikai hasznára s maga is felhasználta az önpropagandának ezt a fajtát. Jó féltucat monumentális vagy miniatűr képmásáról tudunk, a képmás ezúttal, sajátos célja miatt: ideálkép. Később, a Hohenstaufen uralkodók bukása után szétzúzták a

szobrokat, csak érem-portréja maradt fenn csonkítatlanul. A bambergi Lovas egyesek szerint a délitáiai Capuától Magdeburgig húzódó szoborláncolatba illeszkedik be, hiszen a rendelő: Andechsi Eckbert jó embere volt a császárnak.

Ámde az a messzibe vesző tekintet inkább egy csillagot követ lóhátról, semmint sólymokat. Akkor pedig valamelyik a napkeleti Három Királyból, a legfiatalabbik, tehát a legdaliásabb, Betlehem felé tájékozódva. Csak málhájuk volt tevéken, maguk lovon mentek. Egyik megfejtés annyit ér, mint a másik. Valószínűleg sohasem fogjuk megtudni, hogy ki a szobor.

Annál többet tudunk rendelőjéről, a püspökről. Felső Bajorországban, az Ammer-tónál volt a család törzsfészke, amely ősi bencés búcsújáróhely. Címekkel, földekkel gyarapodva, isztriai őgrófnoknak, meráni hercegeknek hívták magukat. A merániak! Ismerős a szó, füstölve lobbant ki Petur bából. Gertrud királyné Eckbert nővére volt.

Több szál kötötte a főpapot Magyarországhoz. Először pápai követként fordult meg Esztergomban, két évvel e követjárás után egy császárgyilkoló belviszály elől átmenekült sógorához, II. Andrásához, aki feudális szokás szerint javakat adományozott neki a Szepességben. Gertrud rossz királyné volt, de gondoskodó, jó rokon. A keresztes háború alatt Eckbert a Szentföldön járt Andrással, később, amikor megbékélve ismét püspökségében székel, magához fogadta unokahúgát, az otthonából elűzött özvegy thüringiai őgrófnét. Menedéket adott II. András lányának, magyarországi Szent Erzsébetnek. Pár év múlva készült a Lovas.

II. Frigyes rőthajú és rövidlátó volt, István királynak szakáll tapadt a sárgás bőrére. Testileg egyikük sem hasonlított a csupasz képű férfieszményhez, akit a szobrász, egy névtelen nagy mester, francia és német lovagköltők szavaiból, a Parzival megénekelt alakjából költött át másfajta nemes anyagba s mélyenülő, látnoki szemmel magas kápájú nyeregbe ültetett, felszabadítván hely és idő rabsága alól.

Akkor pedig miért ne lehetne a miénk? Mindegy, hogy melyik szent, melyik császár, melyik király nevét viseli. Az eszme és a múlt köti hozzánk, nem valamelyik legendás vagy történelmi név. Ma már ez a Lovas legalább annyira ősrű, mint az a másik, sötétebb bőrű, zömökebb, aki elégedetten hunyorogva lenézett a beregi dombokról az eléje terülő síkságra.

1968

Lázár a Gianicolón

ROZOGA gép volt, régóta nem láttam a párját, lehetett huszonöt-harminc éves. Magas életkor a levegőben. Végigszolgált a világháborút, aztán eladták valami zug vásáron olasz fuvarosgebének. A délceg angol hadimén, amely halálos paraszakat fújt német városokra, recsegve-ropogva, kinnal zihálva pendlizik az Alpok fölött, turistacsoportokat szállít Londonból a napos, a napos, a napos Itáliába. Mint egy lassított filmen, alig mozdulva közelítettek, jóformán karhossznyira a kopár csúcsok. Be voltunk kerítve. Ha most megroggyan, úgy felmetszi hasát valamelyik, mint késével a halét egy kofa. Báránnyelűk bújócskáltak a gleccservályukban. „Mit gondol, jó a repülésünk?” Ártatlan arcú, idős észak-angliai nő ült mellettem. Először repült, először szállt az Alpok fölött, először mozdult ki a szigetről. Láttam, hogy szorong. „Eszményi”. Suttomban lekopogtam. Szedd össze magad, öreg pára, hasadra fenik sziklapengéjüket a csúcsok. A gép elfordult, csillogni kezdtek az új szögben a pengék. Jégpáncél és hótakaró borította. Nagycsütörtök volt, kora délután.

Milánótól társas autóbusszal robogtam át a lombárd síkságon. Olyan volt az ég, amelyet Olaszország fölé szokás képzelni. Modenában rám alkonyult, Bologna előtt teljesen besötétedett. De amikor felértünk az Appenninek hágójára, egy hajlat mögül hirtelen utunkat állta szemmagasságban a telehold. Mint egy klasszikus rablótámadásban. Attól kezdve nem tágitott Firenzéig.

Mind jobban kiestem az időből. Milyen év van s miféle évszak rejtőzik az ezüst derengés mögött? Ismertem ezt a rideg vízvázalástó vidéket, a holdfény ismeretlenné szelídítette.

Társas autóbusszal indultunk vissza Pestre, 1947 őszén. Mi volt, szeptember vagy október? Először látta Rómát, először s utójára. Megesküdtünk volna rá. Mentünk haza, örök búcsúval a szívünkben, reménytelen elősejtéssel az idegekben. Velencéig szólt az autóbuszjegyünk az „utolsó út”-on, onnan vonattal folytatjuk Budapestig. Csattan a zár; rácsok mögül fogunk visszamerengeni egy sugaras emlékre. S ki tudja, mennyi időt hagynak még emlékezni?

Csendesen sírt. Sokáig, pontosan tudom meddig, megjegyeztem a hely nevét, olyan édes volt, ahol elálltak a könnyei. Aquapendente. Itt álltunk meg első pihenőre is, nyújtózkodtunk, a dupla fekete földértette. Nem volt rágódó természet; gyógyírnak használtam önkínzó kedélyemre.

Kevés idő múltán szemembe tűnt a szó, Aquapendente, egy magyar vers fölött. Már nem emlékszem, melyik folyóiratban.

*Aquapendente? Jól hallottam? Úgy
Nevezik azt a kis toszkán falut,
Ahol — reggel volt, kilenc óra tájt —
Az autóbuszunk először megállt?
Csüggedten, álmosan szálltam ki, még.
Visszafejt a sötétkék, holdas ég
Alján a kis narancsszín virradat,
A Palatinus, bukó nap alatt,
Hogy hét nap még, s szabadságom lejár,
Hogy Rómából el kellett jönni már.
Nem reggeliztem, feketét sem ittam.
Rossz előérzet áradt tagjaimban.
De hirtelen az ősz lehellete,
A nap, a szél, egy csésze fekete
Felvidített...*

A Révai könyvkiadóban összeszaladtam Vas Istvánnal.

„Köszönöm, Pista, hogy megírtad a versemet.”

Orvtámadóból átváltozott adakozó útitárssá a hold, Firenzéhez közelítve nekem adta kastélyszerű, emeletes parasztházaival és szigorú szépségű, emeletes villáival az elpihenő Toszkánát. Az volt az érzésem, hogy egyetlen fa sem alszik, nem mer, nehogy bántódásuk essék a menedékében bízó, alvó madaraknak. Aludni a madarakkal együtt csak újholdkor mernek a fák, teljes sötétben. Rosszul teszik; akkor is lát a macska.

Nini, beértünk, ez már a Via Nazionale, elhajtottunk Bartali, a volt biciklibajnok sportüzlete előtt. Az autóbusz letett a vasútállomás közelében. Naívvul körülnéztem taxi után. Este kilenc óra volt, örvöző csúcsforgalom. Gyalog vágtam neki kofferemmel az Arno-partnak.

Az eldugott kis Croce della Trebbia téren hívogatón világított a kocsmá nyitott ajtaja. Itt szeretett megbújni velünk két hangversenye közt Fricsay Ferenc. Azóta televízióval szerelte föl sportrajongó törzsvendégeinek a gazda. Mellette éppen csukott a fodrásznő. S már csukva volt a G. bár; pultjánál a Teatro Nazionale díszlettervezője vagyont érő jegycsomót nyomott a markunkba a Fesztiválra. Hadd érezze magát pár óráig, zenétől ittasan májusi királynak, királynőnek két földönfutó. Rézsút szemközt csukva volt a nagy könyvesbolt is, ahol szegénységében, már kacagtató szegénységben vett nekem egy francia verses könyvet, nem tudom, milyen alkalmából, ha agyonütnek se tudom, mit. S itt komorlik a roppant méretű Strozzi palota, inkább vár, mint városi ház, mintha építésénél már fejedelemséget előlegezett volna magának a patrícius család, gyanakodtak is a rivális Medicik. Nappal virágolt a körbefutó köpad egyik sarka; az árus kedves szóval mindig kezébe nyomott egy szál virágot, ha arra haladt. Így tanultuk napról napra, hétről hétre, hogy a bennszülött firenzei vérében hordja a humanizmust, anyatejével szívja be, nem könyvekből. Még nyitva volt a G. cukrászda, láttam az üvegajtón át, hogy Bruno a főzőgépénél áll, megőszülve. Száraz arcú, nobiles etruszkká változott, aranykori etruszkká, amikor még nem ették magukat dagadtra. Benyissak? Nagyon megvágytam a sűrű mérgét, arany gyűrűkkel a felszínén. De mit mondjak, ha egyedül állítok be s ő kérdez a Signoráról, pedig kérdezni fog, miért öljem meg Brunóban? Elértem az öreg hídhoz. Átalakított középkori lakótorony a szálloda. A portás kipipázta a lefoglalt szobát.

„Kint áll a kocsi?”

„Nincs kocsim.”

Emelkedni kezdett a lift. Nincs többé vacsora Fricsay Ferencel a kiskocsmában. Nincs többé hajmosatás. Nincs többé ingyenjegy a májusi zenei Fesztiválra. Nincs többé virág a számára a Strozzi palota sarkán. Nincs többé számomra francia verses könyv. Nincs többé számunkra feketekávé Bruno masinájából, nincs, nincs, nincs, nincs, nincs. A liftes fiú kinyitotta a szobaajtót és betessékelt maga előtt.

De ha holnap, Nagypénteken kora reggel ablakomhoz állok, a kelő nap ismét rásüt a szemközti ciprusokra Bellosguardo magasában s szólnak, szólnak a madarak a hullámszó látóhatárig, szólnak odaát a dombok közt Arcetriben is, ahol hajdan az öreg, fogoly Galileit költögették Húsvétra.

KÉT HÓNAP múlva csak tankolni szállt le éjjél után Milánóban a sugár meghajtású, londoni gép. Odaváló üzletember lehetett a legtöbb utas; majdnem üresen folytattuk a repülést Rómába.

Alig szálltunk fel, óriási fehér bomba robbant be az ablakon. Ismét telehold volt. Űrpilóták másképp ismerik, mint mi, szabad szemmel is lefotografálták dermedt krátereit, de légi ablakomból szintén másnak látszott, a szokottnál legalább kétszerakkorának. Félelmes és szomorú volt, tiszta és szájalomraméltó.

Odalenn a földön felcsillant egy kivilágított sakktábla. Beszölt szájmikrofonján a kapitány, hogy Firenze fölött repülünk. Persze, ott a főtér, szorosan mellette a dómtér, a Keresztelő Kápolnával.

S akkor megláttam őt. Ruganyos, élénk, örökifjú járással jött lefelé a dómlépcsőn.

*Árván kötélre vágytam magam is,
amíg derűs, időtlen lányalak
Szent János védett bárányai közt
a dómkapuban újra láttalak ...*

Hazafelé sietett. Megállt egy percre a Sabatini vendéglő előtt, végigfutott az étlapon (csak a kitűzött példányt tanulmányoztuk, mindig az utcán, sohase bent), elment törzsmozink előtt, az volt a legolcsóbb, vajon mennyire emelték fel azóta a száz Lírás belépőt, már a vásártéren volt, odaköszönt az ezermester ernyőfoltozónak, beért a Via Faenzába, forró feketével kínálták a vastag kofák, megosztva vele csészéjüket, mert mást nem tehettek a menekült asszonyért, de igen! mást is, mivel éles volt a szemük, firenzei, nagyszívű rangadományozással *marchesa francesenek*, márkinőnek szólították. Átment az útesten a pályaudvar előtt, körülbelül ott, ahol Húsvétkor letett az autóbusz. Aztán csak állt, csalódottan, tanácstalanul. Csukva volt kedvenc temploma, a Santa Maria Novella, zárt kapuk mögött tisztelegtek Máriának friss szülése után, mennyezetes ágyához járulva gazdag redőzetű, pompás ruhákban a nyúlánk, illedelmes firenzei patríciuslányok Ghirlandaio freskóján.

Ismét sötétbe borult a föld. Visszafordultam a holdnak. Az ember nemsokára eléri, meghódítja, beméri, leméri s ha lehet, hasznosítja rücskös felhámját, az unokám rajta fog síelni barátnőivel. (Vagy gyökereket rág az eltűnt London bozótos környékén). S *onnan* nézve utódaink talán végre megbecsülik és szívükbe zárják földünket, ezt az izzó, kék oázist a kietlen, hideg űrben.

Éjjel kettőkor letett a gép. G. integetett túl a vámon, az ajtóból, ötven éves barátságunk erőt adott a lábamnak. Megindultam a sorompó felé.

LÁZÁR oldódó halotti gyolcsba s szalagokba gabalyodva, négykézláb, vaksin kezdte a föltámadást. Mert a lélek már holtában meghallotta a Hangot és élt, de égő szemhéja még összeragadt, s amikor görcsös torkán áttört a csuklás, repedezett szájából omlott a nyál maga köré. Tekintete kérges lábakig ért fel, Jézusból is csak poros lábfejét látta, csúszás közben vissza-visszacsuklott arccal az éles kavicsokra. Mit tehetett érte rokon, barát, gyászoló nép s két nővére, mit tehetett a szeretet? Iszonyodó részvétellel nézték a csodatett után.

Mozog az ajkatok, nekem szól a serkentés, de csak ti halljátok, biztat a szemetek: kelj föl és járj, de körülöttem hánytatón forognak a sziklák, hullámszik a falu, hintázik a messzi Jeruzsálem, mintha tüzes lepedőről fel-feldobva pörgetnének a levegőben. Könnyeztek az örömtől, mosoly süt a könnyeken át, hogyan találjak vissza közéték? Lábfejtől a térdig, térdtől az ajkatokig? Mit ér a lélek igaz élete, ha nem vall már hűséget a földnek a test? Parancsra visszaengedett a halál barlangja; a parancs volt kemény s a halál irgalmas.

Nem ismerek Rómára. Nézem a várost — negyvenöt éve láttam először —, de halványabb a Gianicolo domb tetejéről, mint elmosódott gyermekkori emlékem Brassórol. Mi lehelünk lelket az istenekbe, Rómába is. Ha pislákol a test hite, vértelen kísértet az örök város. A világ valóban csak a képzetünk; Michelangelo kupolája buborék s elpattan, ha hitét s hevét veszítve elejti fantáziám.

CÉL NÉLKÜL, gyanútlanul kezdődött a reggeli séta. Tekerődött a mélyút, jobbkézt velem kanyargott a Gianicolo platánlombos támfala (itt-ott merengve kikönyökölt rá valaki), balra, a beépítetlen horpadáson túl halomról halomra hullámszik, koreográfikusan csoportosuló pínafaenyőekkel a roppant Doria-Pamphili park. Utam mentén néhány kertészet, tyúkok kotyogtak a kerítés mögött, lángoltak a gladióluszok. Bent van Rómában a néptelen út, Viale delle Mura Aurelie s mérföldekre tőle. Kétszáz esztendeje, a lapos Tiberisz-könyökbe zsúfolt negyed kivételével ilyen lehetett az egész város. Elszórtan egy-egy tanya, aztán valamelyik fordulóban egy áttört, nyurga harangtorony, újabb árnyas kanyarok után egy gyöngyházfényű kupola. Az most is megjelent, a Szent Péter templomé. Leértem a Vatikán oldalába. Balra fordultam, arra húzott a lábam.

Rövid zsákutca, nekiütközik a vasúti töltésnek. Vatikán-város teherpályaudvara van mögötte. Az utca elején templom, kívül semmitmondó parlagi barokk, belsejét sohase láttam. Mögötte, a különálló harangtorony alatt, lovaglóülésben a védőpárkányon, villámgyors ujjmutogatással kiabálva *morra-t* játszanak a gyermekek, ahogy édesapjuk kiabált, ágaskodó gyermekujjakkal ki-kilökvé kezét, éjjel egyig, kettőig az ablakom alatt. Mert közben egy híján elmúlt húsz esztendő; fiaikból áll ez a kölyökcsoport. Denevérek vitorláztak annak idején a torony s a bérkaszánya között, szólt a bagoly, ha elcsöndesült az utca. Sokáig virrasztottam.

A nyolcas szám alatt kezdtem el hontalanságom első napját, Balestra néni hónapos szobájában. Mondhatom persze úgy is, hogy második életemet.

Lám, megurasodtak. Márvány borítja már az olajfestékes kapualjat. De az óriási udvarra rögtön ráismerek: sütő-főző-ruhamosó-szárító-virágöntöző-gyermekregulázó-éneklő olasz komuna belső várnegyszöge, kalitkaméretű, rengeteg erkéllyel s az erkélyek köré aggatott még kisebb kalitkákkal. *Szó!* a ház, hasig lát egymás életébe egy fél falura való ember. Balestra néni meghalt.

Via Niccolò Terzo, numero otto, interno ... ? Az ajtószámot már elfelejtettem s azért igazán nem mászom föl az emeletre. Semmit sem tudtam akkor III. Miklós pápáról, nincs is róla sok tudnivaló. Miért kapott utcát? Rudolfnak, az ős-Habsburgnak volt kortársa, védekezett, ahogy tudott a francia Anjouk olaszországi imperializmusa ellen, hatalmaskodó, merev politikájával ő is megtette, amit tehetett, hogy reménytelenül tovább romolják a testvéri viszony Róma és Bizánc között. Ezért utca jár?

A templom belül is érdektelen. Mert benéztem. Ott is maradtam, hirtelen lesújtva, egy padban. Egyedül voltam, sötétvörös ámpolna világított az oltárnál.

Odaát, a hónapos szobában kezdtem sürgetni levelekkel: *jöjjön, jöjjön már utánam!* (Hogyan másképp, mint kettős aknazáron át?) Útszélre voltam kivetve, bajtárs kellett, hogy felálljak. S ő szemem láttára állt ki tűzpróbákat — hányat! — a Nazik bevonulása s Mindszenty letartóztatása közötti években.

Óvtak, hogy ne menjek Firenzébe, kísértetek után. Elmentem. S nem találkoztam kísértettel. A veszteség itt terített le, az elhagyatott templomban. Nehéz óra volt, néha az örökmécses vörös pislogása is elúszott. Miért itt, miért épp itt, ahol sohase járt, amit rejtegettem előle, sohase látta! Miféle titkos önsanyargatás csábított a katasztrofális sétára, mi terelt minden út közül e zsákutcába, hogy a végén az elesett élettárs rejtett nagysága s hősi emléke meggyőtorjón? Amitől Firenzében féltettek, itt következett be. Miért, miért? Felbukkant a sekrestyés, zárni.

Nagyon meleg volt az úton visszafelé. Firenzében már együtt küzdöttünk, hazát rakott körém egy hónapos szobában. A helyzet *most* azonos: egyedül vagyok, hívnom kell. Ez a segélykiáltás szakadt föl a templomi csöndben.

De hova címezzem a sürgető leveleket, hogy *jöjjön, jöjjön már utánam*, kússzék át a halál aknamezején! A nyolcvannégyes parcellának, egy salzburgi havas lábánál?

Platánok. Píneák. Örökzöld tölgyek. Gránátalmafa. Oleander. Róma a szép fák városa is. Két néger papnövendék biciklizett el mellettem. Lassan, mert az út emelkedik. Nem kell írnom levelet, harmadik életem már elég rövid, hogy kibírjam valahogy, segítség nélkül is.

MI A HALÁL? A megoszthatatlan öröm és társtalan bánat. Jeleket adunk, de a távolodó nem tud ránk nézni, nyomorult testünk olyan vakító fényforrás neki, mintha napistenné változtunk volna, visszamaradva a parton. Már csak enyém Róma felett a latin pásztorok szent hegye, a Monte Cavo s a fülledt útvesztő — egy feketéző pihenővel — a Pantheonról a Tiberiszig. Mosni, mosogatni, főzni, ágyazni magam is tudok úgy-ahogy. Az hiányzik, aki szerette Róma fáit. Már csak enyém a magnólia, örökzöld tölgy, gránátalmafa, píneafenyő, platán, oleander. Nézz oda, nézd csak, mekkora magnólia virág, egy császári lakomára való asztaldísz, kínai porcelánból! De nem nézi.

Az a halál, hogy szól bennünk a hangja, de már nem hallja a mienket. Szamárság, tudom, nincs semmi jelentősége, mégis tudnia kellene, hogy félrevezettem. Akaratlanul, hiszen engem is megtévesztett a memóriám. A felvirágozott Patraszban voltunk; Szent Andrásért díszítették föl a peloponneszoszi kikötőt. Akkor történt.

Több országa s tartománya van az apostolnak, ő Skócia, Oroszország, Achaia, Brabant, Burgundia, Braunschweig, Holstein, Luxemburg védőszentje. A legenda szerint Patraszban feszítették föl a nevét viselő keresztfa átlós szárait. Feje Rómába került, de az ökumenikus békülés jeléül s a vértanúság emlékezetére a pápa nemrég a görög kikötőváros katedrálisának ajándékozta. Emlékeztem, hol őrizték azelőtt, a Gianicolo oldalában van a templom, csendes helyen, egy éles kanyar után. Majd megmutatom, ha egyszer megint Rómába kerülünk.

A Szent Péter bazilikában őrizték. Alacsonyabb rangú helyen nem is illett volna ilyen ereklyét, hiszen testvérek voltak Péterrel. Templom helyett csak egy szoborra kellett volna emlékeznem, keresztartó, retorikus szobrára. Azon a helyen, ahol elorzása után ismét megtalálták a főt. Hálából állíttatta oda egy pápa.

Így kibabrál velünk a memória. Amit Patraszban mondtam neked ... amit Patraszban mondtam... amit... amit...

Álltam a szobor előtt, az éles kanyarban. Mert a kanyar, az ott volt. Tolvajoknak való hely, ritkán jár valaki arrafelé, még ma is. Hagyd már abba a halált, mondtam tehetetlenül.

De azt se hallotta.

ESŐ UTÁN csak lassan apad le a szivárványlító tócsa a Pantheonban; villanygyertyákat tükröz halványan a színe. Egyszemű a Pantheon, mint Polüphemosz, a homéroszi óriás: kilenc méteres környílás van a kupola tetején. Az a fényforrása, az egyetlen, azon hull be az eső is. Augustus császár alatt tervezték ezt a hatalmas mérnöki csodát, de építői atavisztikusan emlékeztek még a kerek őskunyhókra. Azokból, kémény híján középtű, a tetőnyíláson át távozott a tűzhely füstje.

Felhőszakadásban meggyűlik az esővíz a rácsos lefolyó körül. A Tiberisz partszabályozása előtt az áradás néha elöntötte a teret is; maga a Pantheon rezgett-hullámzott fejére fordítva a sáros tóban.

Szakadoznak a felhők, nemsokára felszárad a padló. 1949 tavaszán elég gyakran esett. Mindegy volt, hol várom ki, amíg eláll, kapu alatt-e vagy a Pantheonban. Tükrözve száguldtak a felhők a gyűlő tócsán, szakadásaik közt fel-felderült egy tenyérnyi kék folt a *lábamnál*. Futásukból próbáltam kiolvasni, mint egy kiselejtezett etruszk jóspap, hogy viszontlátom-e valaha, átvérgődik-e a szöges drótokkal súlyosbított aknazáron? Mi lesz, ha nem mer nekivágni? Vagy leterítik? Levelezésünkben a velencei Giovanni Bellini kiállítás volt az ürügy a hívásra, jöjjön, jöjjön már, mert ősz végén csuknak. Átkúszott, még láttuk Bellini békés Madonnáit a szelíd tájban.

Elmúlt két esztendő. Berenson settignanói villájában, a Tattiban teáztunk, karhossznyira egy Bellini képtől. Az asszony tévovázott, ott volt ez a festmény Velencében, kölcsönadta? Nem emlékszik a képre. Nem is emlékezhettek, felelte a házigazda, mert visszatartotta egy háborús sérülés miatt. „Firenzéből mentek föl a kiállításra?” fűzte tovább a szót. „Budapestről utaztam le érte”, volt a válasz. „Megérte.”

Berenson helyeslőn bólintott. Váltott a beszélgetés, egyszer csak a szakállas kis aggastyán gondolata visszarebbent a feleletre. Elnémult, fürkészve nézte az asszonyt, aztán megint bólintott, valahogy másképp. A cári Oroszországban született, véres pogromok alatt, a ghetto peremén. Tudta, hol lakik az isten, a politikáé. Akinek nagyobb a hatalma életünk felett, mint a hét állócsillagnak. Augustus veje, Agrippa tábornok az ő tiszteletükre építtette a Pantheont.

EMLÉKTÁBLÁK hagyományos retorikája. Mesterei voltak az antik rómaiak, tőlük szállt a pápai Rómára, attól örökölte az Egyesült Itália.

Megpántozott tölgy roskad acél mankójára a Gianicolo oldalában. Nem akármilyen fa.

„E tölgy árnyékában Torquato Tasso, közel az áhított babérokhoz és a halálhoz, hallgatagon visszagondolt minden nyomorúságára és Neri Fülöp vidám zsvajnak közepette bölcsen gyermekké vált a gyermekekkel.”

Megindító szöveg, olasz eredetije egy horatiusi vers fonatos szórendjében s ugyanúgy sűrítve. Mialatt Tasso rohamosan fogyó erővel költői dicsőségén és hányatott földi sorsán merengett a tölgy alatt, az oratoriánus rend alapítója fiúkkal labdázott a közelben.

Si faceva co' fanciulli fanciullo sapientemente. De bizony a kis suhancok közül valószínűleg csak egy volt igazán gyermeklelkű. Goethe kedvenc muzsikáló szentje, maga az ősz Neri Fülöp. Hallgat arról a tábla, hogy a humoros átnyelő római és külföldi címeres urak ágyából gyűjtötte össze a „galeri” kölykeit. Róma templomai tele vannak kétértelmű barokk oltárképekkel s azokon, mint a Shakespeare darabok ma divatos angol rendezésében főleg az ifjú hímnem meztelen. Kihívó mosolyukkal, kacéran hasított ingben vagy lepelben a bodros fürtű angyalokat is inkább megrontott kamaszoknak nézném egyik-másik festményen, szobron, mint égi ártatlanoknak.

Lehet, hogy vallomás Caravaggio, a zilált életű, nagy festő képe is a Borghese gyűjteményben. Dávid, Góliát fejével, önarckép a levágott, szakállas férfifej, egy római utcagyerek markolja kezében, talán zsarolója, erkölcsi-testi hóhéra. *Il suo Caravaggio*, írta a fiatal modellről egy római krónikás, még abban a században. Caravaggio édes kicsi Caravaggioja. Akkor már nem élt Neri Szent Fülöp, elnémult a játék a Gianicolo tölgyei alatt s az új galeri megint kiszolgált a nyenyec rómaiak, előkelő idegenek és mosdatlan festők különleges kívánságait.

MILYEN szépek a római magyar nők, hét napig néztem, mint a márvány kutak legyezősen zuhogó szivárványát s aztán még hét napon át s harmadszor hét napig. *A l'ombre des femmes mûres en fleurs*, virágzó érett asszonyok árnyékában az ember nem töpreng, közel a halálhoz, sem áhított babéron, se a múltak nyomorúságán. Mária, Klára, Zsuzsa, Veronika, Magda, Zsuzsanna, Anna, mind nőrimre csendül a nevük, egy kivételével ott vannak a Szentírásban, szépek, szolgálnak, temetnek s az a kivétel is testvérünknek, Assisi Szent Ferencnek volt a lelki húga.

TANÍTVÁNYOM volt Pesten, a Képzőművészeti Főiskolán. Ülünk egy bár előtt, a Szent Péter térre vezető, rövid sugárúton, oldalnézettel a híres oszloposztorúra.

— Miért költözik vissza New Yorkból?

Átnéz a szemközti házra. Rozsdaszínű a vakolata, öt-öt ablak van rá metszve, éles profillal, a sima fal két emeletére. Ott rozsdásodik négyszáz esztendeje.

— Ezért.

Meg se moccan, kezét se mozdítja. Átnéz a hétablakos szomszéd palotára.

— Meg azért.

Hát persze. Ezért, meg azért. Villogtak alkonyi vadászatukon a fecskék.

— Az arányukért.

Átvillant a nyugodt asszonyarcon a szemtelen diáklány hajdani mosolya. *Csaedeker*-nek hívott a hátam mögött.

— Ahogy nézem a profilját, végül a tanár úr is itt fog lesátorozni.

Mit feleljek? Róma az én csalogató, örök Szalontám, zöld lomb... azaz ... mirtusz árnyán hova múzsám el-elvárnám. Dehát Arany Jánosnak *csak* a Margitsziget adatott meg, ahol csodálatos tölgyek alatt öregségére is féltérden szolgált a Múza. Nekem meg *csak* a Hyde Park.

ÁRVÁN érzem magamat a járdán, percekig nem találkozom gyalogossal. Az úttest tömören ki van öntve kocsikkal a két járda közében. Szemaforról szemaforig, benzinkúttól benzinkútig hörögnek, robbannak, fogukat csikorgatják. Négyzetkilométerre számítva itt több az autó, mint Londonban. A lelkük is más, hisztérikus, mintha bélféreg rágná bendőjüket, akár csak az örvongó Heródesét. Róma lélekszáma legalább a háromszorosára nőtt életemben, területe is körülbelül megduplázódott, de a duzzadó forgalomból jóformán semmire szívódik a föld alá. Mekkora levezető csatorna a londoni és párizsi metró!

Már csak szemmagasság fölött látszik a város. Aki először fordul meg itt, nem bánja, hiszen el se tudja képzelni másnak. De egy római tér, például a Farnese palota előtt, még igazi tér volt nem is olyan rég: lassan kialakult, remek kompozíció. Közepén szökőkúttá átalakított porfír kádak egy ókori melegfürdőből, s az ősi proletár bérpaloták, külsőre szó szerint paloták közé demokratikusan besorakozott három stílusrendű homlokzattal egy óriási magánpalota vagy — mint a zárt kis Pace téren — félköríves oszlopsorral egy templom. Persze a piac volt az ösztönzőjük. Drámai érzékkel rendezték el szerény életük nagyszabású kódíszleteit. Az élet egyszerű, józan és családias volt, a színpad megrészesítő.

De most már csak az első emelettől fölfelé látszik, alsó felét eltakarják a táborozó autóbuszok és teherautók. Vasárnaponként s holdfényben hétköznapiakon is sejthető, milyen volt napos és árnyékos oldal és síkjaira hasítva egy római tér.

Benzingőzős pokol. De a léleknek, legalább is az enyémnek jobb kúrahely, mint Bath, Baden, Karlsbad. Aszfalt-nomádnak születtem. Szerelőgarázs szerelőgarázs mellett Michelangelo sikátoraiban, lambretta lambretta farán Raffaello zugaiban, millecento millecinecento hátán Bernini zsákutcáiban.

NEGYVENÖT éve tanulom Rómát — (Fenyő Miksa hetven éve) —, minden utamon valamit. Pontatlanul emlékszem a történetre IX. Piuszról, akinek vérében volt a város, valahogy így szól. Különböző időben kihallgatáson fogadott három külföldit. Az első azt mondta, hogy egy félévbe telt, amíg végigfűrkészte Rómát az utolsó zugig, a másodiknak egy év kellett hozzá, a harmadik felsóhajtott, hogy évek óta igyekszik

kiismerni, de nem jut a végére. Csak ettől az egytől búcsúzott viszontlátással, *Arrivederci!* — a másik kettőt elbocsátotta a szokásos áldással.

Lenézek a Villa Lante mellett a Gianicolo tetejéről; onnan van Rómára a legszebb rálátás. (A finn követség és római intézetük székel a házban). Piranesivel társulva Vasi is körülbelül innen vette föl minden idők legméltóbb panorámáját Rómáról s a latin hegyek karzatáról roppant méretű, aprólékos metszetén 1765-ben. Alattam, a folyóparton többtagú hatalmas épület; tetővonalait követve királyi palotához méltó az alaprajz. Elöl két párhuzamos szárny, szögletes tornyocskával az elsőn, a hátsóhoz rézsútosan csatlakozik két rövidebb oldalszárny és rákapcsolja a latin kereszt alakú lezárásra, a kereszt metszéspontján lovagol a második szögletes tornyocskára. Mi ez a nagy mű, hogyan történt, hogy sohase vettem észre a parton?

A Regina Coeli börtön.

A KENTAUR. Egy olasz kamasz annál férfiasabb, minél lármásabb a motorbicikli a feneke alatt. Azzal kezdi, hogy leszereli a hangtompítót.

Dongó méhek a méhkirálynő körül. Mert a kisasszonyka is megköveteli, hogy szóljon a fiatalúr fartájéka. Hozzáértarozik a motorizált misztikus szerelmi tánchoz. Aztán a kentaurok közül fennakad egy, körülfonja a családot, Lázárt se jobban a halotti gyolcs. Időnként égnek fordul a szeme, fellöki két karját, *Gesù Maria Vergine!* s örökre kirohan — felhörpinteni egy feketét a sarki bárban. Könnyörtelen a matriarchátus, a bőszi hím legfőljebb egy-egy hiábavaló, melodramai gesztussal tiltakozhatik. S még azért is vezeklés jár: könnyzsáritó torta, selyemsál, miegymás és kettőzött lelkesedés lámpaoltás után az ágyban.

APRÓ szokásaiban legnehezebb kiismerni egy népet. Ha egy szegény olasz, mondjuk a szobafestő nyájasan odakínálja papírból, kendőből az ebédjét: *vuol favore!* *favorite!* tessék csak, tessék vegyen, s te félve, hogy megbántja a gögöd, gyanútlanul elfogadod s törzs egy falatot, megnyúlna az ábrázata. Azért kínált, hogy — *buon appetito!* — jó étvágyat kívánj neki.

Arab földön hallottam, hogy a nomád mindenét felkínálja a vendégnek, legkedvesebb ágyasát is, s a vendég hálálkodva mindent elhárít, elsősorban a nőt, ha kedves az élete.

MÉG MAGYARORSZÁGON kezdtem figyelni. Gobbi. Púposék. Gobbi Hilda. Tito Gobbi. Firenze történetében: Pazzi. Bolondék. Rendszerint többes számú a toszkán családnév, magyarul így hangzana: Kisék, Nagyék.

Dermesztő, mikre bukkan az ember a telefonkönyvben s más címjegyzékben. Egy füzet kitelne a nyilván középkori csúfnevekből. Nem tudom miért, Olaszországban nagyon bonyolult a névváltoztatás. Sokan ragaszkodnak is a magukéhoz, akármilyen meghökkentő. Patinája van, régiségre vall, a viselők távoli őse talán *il piovano Arlotto*-val, a csípősnelyvű tréfacsinálóval játszott kicsi korában s az kente rá.

Persze van másfajta is. Luigi Mangiagallo: Kakasfaló Lajos. Ez férfias, ráillene egy garibaldista szabadsághősre. „Kakasfaló Lajos elesett a capuai szuronyrohamban.” De — Monsignor Cagna! Szuka őminenciája. Mazzacane, Sintér. Pepe Mazzacane, Sintér Jóska. Dottoressa Vacca: a diplomás Tehén. Ráadásul kettős értelmű a szó, viharvert rimát is jelent.

Várjunk csak, van cifrább is. Hová mentek ma este? Da Castrati, Heréltékhez. Heréltné habostortája híres. Ki volt a bálkirálynő az idei farsangon? Fehér csipkeruhában a sudár Antonietta Castracane. Arany márkás név: Kutyaherélő Tónika talán egyenesen Lucca középkori zsarnokától származik. Cacavo, Caccavale, Budelli, Culotta, mintha valaki vérhasban fetrengve s félrebeszélve gyártott volna tisztességes családneveket. Hát még ha a repeső szülőket hatalmába ejti a történelmi dicsőség — „évezredek néznek le rátok” — s a drága magzatot Homérosszal, Vergiliusszal, Horatiusszal, Caesarral párosítják a keresztelő medence fölött! Cesare Cacchione, Becsináló Cézár, olimpiai versenyző. Vagy tankerületi főigazgató. Vagy tábornok.

S a legcifrább. Pisciacavallo. Ami sok, az sok, ezt nem vállalnám. Lópisi László. Még ha tökéletes csengéssel allitérálnak is a magán- és mássalhangzók. Még ha gombozás közben maga a kis Boccaccio kente is kicsi ősmre, akkor sem.

TAKÓ István. Ott állt a gyászjelentőn. Szálkás, szürke papírra nyomták, nagy késve jutott el hozzám, nevével és nevemmel a süjtöttak között. Édesapám a sztálini években halt meg Budapesten. Mindenes legénye volt Takó Pista, az írástudatlan jász-kún közhuszár, egy bukovinai lövészároktól szolgálta a sírig. Gondolom, egy marék földet is szórt rá.

Olaszoknál a Takó István olyan rang és vagyon jelző szimbólum, *status symbol*, mint Amerikában Joneséknél az autó. Örök a versengés a szomszéd Jones családok között, hogy melyikük kertajtaja előtt áll nagyobb autó, jobb márka s melyikben van több önműködő játékszer.

Ravaszabb az olasz. Autót nem lehet a rokonság közé iktatni: „gyászolja beépített televízióval, telefonnal és géppuskával nyolchengeres Chrysler kocsija”. A vagyon és rang jelző szimbólum megtorpan a halálnál.

Itáliában akkor ragyog fel igazán. Mert a gyászjelentőt nemcsak barátoknak, ismerősöknek postázzák, közzéteszi a sajtó is. Joggal, mert stilsztikai remekmű egyik-másik. Sok ezer olvasó értesül, hogy a megboldogultnak volt szobalánya vagy inasa, esetleg mind a kettő. Esetleg sofőrje is. Várúr volt.

De hogyan lehet tudni, ki a cseléd? Együgyű kérdés, megvan rá a kulcs szó, *hűség*. Az elköltözőtt rokonai lehetnek búsak, megrendültek, vigasztalhatatlanok vagy összetörtek, a cseléd következetesen hű s a hű mindig cselédet jelez a gyász jelentőn. Gyászolja il fedele Giuseppe, la fedele Tonietta. *Il fedele Stefano Takó*. Nem egy autó orrhosszával, — cselédhosszal verik meg egymást, ha tekintélyesen akarnak átköltözni a másvilágra.

RÓMA főutcája a tizenhatodik században a Via Giulia volt. Középkori sikátorsűrűn vágták keresztül, II. Gyula parancsára, ahogy a név is elárulja. Az ő síremléke mérgezte meg évtizedekre Michelangelo életét.

Tündöklő építészeti korszakához közelített a város; az egy kilométeres sugárút oldalán jobbra, balra egymás után emelték a nemesen szigorú, dísztelen palotákat. Mágán apátnők, köből. Ezalatt Velencében kurtizánok épültek, márványból. Napóleon édesanyjának a féltestvére: Fesch, a műgyűjtő bíboros birtokolta egy ideig a Falconieri családról elnevezett palotát. Itt székel a Magyar Akadémia, azaz Intézet. 1949-ig nappal nyitva volt a kapuja.

Háznak és utcának is van biológiai sorsa. Az ódon paloták odvasodó-férgesedő testét megszállta a szegénység; kishivatalnok, kézműves, napszámos húzódott be az eltűnt urasági szolgálhad helyére. Így volt Rómában, így Párizsban, az utolsó évtizedig.

De amióta toronyházas telepek gyűrűje rakódik a Jóléti Államok székvárosai köré, megjött az ősmag divatja. A látóhatáron ágaskodó ükunokák szaporodásával versenyt szépül középült a szépanyjuk. Tatarozzák a Via Juliát, az egyik kapun kiköltözik a zálogházi becsüs, a másikon beköltözik az amerikai filmíró. Dollárcsekkben is elfogadják a felemelt lakbért.

Fesch bíboros életében egy darabig a Falconieri palota második emeletén lakott Napóleon húga s legkedveltebb testvére, a jólelkű, kelekótya, világszép Pauline, férjezett Borghese hercegné s Venus reinkarnációja, ha hihetünk a szemtanúknak. Hókeblét máig kegyeletesen őrzi Róma. Mikor Canova a hercegné félmeztelenül heverő alakját mintázta, gipszöntvényt csinált a jobb melléről. Ami igaz, igaz, a természet csodát remekelt, olyan a kebel, mint egy érintetlen magnolia szírom. Pedig meg-megérintették. Pauline adakozó, nagy szívére vall, hogy nemcsak az öntvényt, az eredetit is közszemlére s hozzáférhetővé tette. Ma már csak üveg alatt, gipszben áhíthatjuk. Zöld bársonyszövet habjain domborodik a szírom, a Napóleon múzeumban. Maga a mester öntés közben sem áhította, őt a fáma szerint jobban lelkesítették Ganümedesz királyfi, mint Venus istenasszony ivadékai.

MÉG MEGVAN a kis borbélyműhely, ahol húsz vagy annál is több éve tolmácsként szolgáltam Ottlik Gézának egy hajnyírásnál. Ritkán szagolt ki az Akadémiáról, egy angol regény fordításába volt elmerülve. Hazaindulása előtt, félig már becsomagolva, talán a kedvemért átrobogott a Szent Péter bazilikába.

Este rántott egyet a két vállán.

— Túlméretezett pályaudvar. Hány mozdony férne bele!

Ami széptani kritikának meglepő, de lehet, hogy Pál apostol egyetértett volna vele.

VELASQUEZ arcképe X. Ince pápáról a Doria képtárban. Különálló fülkébe helyezték el; olyan, mint egy házikápolna. Lehet is imádkozni a kép előtt. Add meg, Uram, a mindennapi munkához csak tizedét ennek a természetes adományként ható, sohase szédítő, sohase tüntető, tökéletes tudásnak. Velasquezben példásan ki volt egyenlítő rendíthetetlen önérték és független alázat. Alázat a keze alatt születő munkák s nem a rendelők iránt. Valószínűleg egy világért se cserélt volna lelket a modellel.

Baj támadt, ahová nézett szúrós szemével ez a jogász pápa. Bullája a janzenisták ellen belháborút zúdított a katolikusokra s az effajta háborúnak vérontásnál is rosszabb lelki megszállás a vége. Fölszámolva elődjének hírhedt nepotizmusát, maga is buzgón üzte egy ragadozó, intrikus sógorasszony vezetéken.

Hanem a kép Európa művészetében a *portré*. Átlag harminc másodpercre kukkantottak be a látogatók. Együtt gyorsul a múzeumjárás a turistaszállítással, lökhajtásos gépeken lökhajtásos nézők repülnek, a Louvre is csak egy szippantás.

Volt egy kivétel, egy anya a kislányával. Jó tíz percig beszélt dallamosan a képről vagy — a képhez? Úgy skandálta szavait hiába feszített fülemnek, mintha hexameterben beszélne. Máskor közömbösen hagyott volna, hogy nem értem, amit mond, de most mind azt mondtam magamban: folytassa már, lelkem, magyarul. Messze szakadt rokonom volt, finnül beszélt.

OLTÁRKÉP a szent családról a Santa Maria dell'Anima templomban. Egyedül vagyok. Nem egészen, — frissen vágott virágokkal.

Mekkora családirtást rendeztünk mi, protestánsok! Felháborodva, hogy kijáró-vesztegető kísérletek folynak a mennyben. Hajtott a becsület, szétszórtuk a népes latin familiát, mert a hívek naivul kenni, zsarolni próbálták őket. Hova lett asszonynépe, a kedves ángyomasszony, drága nénémasszony, édes napamasszony és a szép nyoszolyók, a sok közbenjáró, akik ártalmatlan női fifikával csitították, puhították a retentő családfőt, mielőtt mennydörgő színe elé kerültünk. S van-e emberségesebb gondolat annál, hogy bajtól sújtva egy bűnbánó szülőgyilkos is lehet szószólónk a szentek karában?

Dehát elkerülhetetlen volt a protestáns forradalom. Nem teológiai okokból, nem azokért, noha forró hitük szerint azokért gyalázták, nyársalták egymást két oldalon. Jönnie kellett, mert a robbanva kitágult univerzumot csak tragikusabb hittől megacélozva bírták vállalni a tizenhatodik században. Ezt az elszánt hitet adta meg a kepleri naprendszer és két világoceán magános hajósainak a zord protestantizmus.

Igaz, hogy acélos hitükkel hamarosan a jezsuiták is beleszoktak a félelmesen kitágult univerzumba Ázsia, Afrika, Amerika partjain és csillagvizsgáló tornyokban. Csakhogy protestantizmus nélkül sohase lettek volna jezsuiták! A hitújítás kihívására rendalapításuk volt a katolikus visszavágás. Érzik maguk is, Luther örökös vonzó-taszító igézetében, mintha valaki törvényes apja helyett egy gyűlölve bámult és kitagadott férfiról gyanítaná, hogy az igazi apja.

ÉDENKERTNEK is hívják a San Prassede templomot, a mozaikjairól. Született római, a viharos életű I. Pasqualis pápa boríttatta be a hajó diadalívét, az apszis záróívét és kupolahéját. Rendszerint ezt a három épülettágot rakták ki mozaikkal a bazilikákban.

Az összezsugorodott, középkori Rómának is volt néhány gondozója, Pasqualis a legnagyobb. Válogathatott a kiváló görög emigránsok között. A bizánci képrombolás elől menekültek át, felajánlani parlagon maradt, káprázatos tudásukat. S a pápa élt az alkalommal, rászabadította őket a templomokra. Amelyek már *akkor* újjátásra szoruló, megviselt épületek voltak! Ma is szolgáló emlékekről azt mondták ezer év előtt Rómában: no, itt az ideje, hogy renováljuk.

San Prassede díszítése a kilencedik század elejéről való. Jelképrendszere s alakjai, a töretlen hagyomány jegyében visszautalnak a Cosma és Damiano templom háromszáz évvel korábbi mozaikjára, a legősibbre. De a stílus merőben más. Közben eltűnt a tógás mennylakók szabad mozgása; udvari szertartásmester illetmanához merevedtek. Nem lendületes szónoklatra állnak fel a Szenátusban — (mint Krisztus oldalán az öregebb mozaik atlétikus szentjei) —, hanem kihallgatásra a császárnál. Térdelni fognak csókra nyújtott saruja előtt.

Bizánci s mégsem egészen bizánci a stílus; hatott rá a levegőváltás. Az újjászülető római mozaikokat görögül érző helyi iskola csinálta. Itt látszik, mennyire egy a töve görög és latin kultúrának. Kötetlen vagy kötött magatartás mögött középpontjában változatlanul ott van az ember. A kiszámíthatatlan. Aki ma még

hittel csókolja a sarut, de holnap ráeszmél, hogy egy darab összevarrt borjúbőr. S akkor nemcsak a varrást és szabást és viselőjét bírálja, hanem saját térdhajlítgatásait is!

Pasqualis pápa, azaz Róma *püspöke* sírhelyet építtetett édesanyjának a templomban. Jobbkézről nyílik a fehérítő angyalfigurákkal és azúrkék glóriakörökkel ékesített, aranybélésű San Zenone kápolna. Ékszerdobozba fektette az édesanyját. Leírása több író tollát ragadta áriákra a múlt század óta.

Különös véletlen, hogy Robert Browning remek drámai monológjában a pompakedvelő, művelt, elvilágiasodott reneszánsz püspök — egyik legelevenebb költött figurája — szintén ide rendeli sírját.

*Szent Praxedis a béke temploma,
s a sírkövem ... hisz foggal és körömmel
harcoltam, hogy a fülkém meglegyen ...
.....
Bronzból ígértetek domborművet,
azon a nimfák, Pánok és talán
tripodus, thyrsus, váza vagy ilyesmi,
vagy tán a Megváltó hegyibeszéde,
vagy Szent Praxedis glóriája, Pán
a nimfa végső leplét épp lerántja,
és Mózes a kőtáblákkal —*

Browning még mai szemmel is bámulatosán értett az olasz Reneszánshoz. Állítólag a cinikusan világias, megvásárolható nagy mecénás és többszörösen bukott pápajelölt: Ippolito d'Este kardinális volt a mintája. Egyik római útján a költő (firenzei lakos) benézett a Prassede templomba, meglátta egy bíboros síremlékét, villant a pillanat, olvasmányai összeolvadtak a látvánnyal: ide, ide rendeli síremlékét az elképzelt püspök! Persze a versbeli sír tízszerre szebb és jellemzőbb a korra, mint a valóságos, ha csakugyan az volt a minta, püspöke izgatóbb és szövevényesebb egyéniség, mint a híres Villa d'Este építtetője, ha csakugyan ő volt a modell. Browning tudta, hogy nagyszerű a vers; írók rendszerint megérik, amikor telibe találnek.

Később Ruskin, a műtörténész lovagiasan azt mondta — de csak az igazat mondta —, hogy amihez neki harminc oldal kellett a *Velence Köveiben* (a reneszánsz-kori lelkület rajzára), elmondta már előtte ugyanannyi verssorban a költő.

*Fiúk, jáspisból mindent, ha szerettek!
Jáspist mondatok — megbánom különben,
hogy rátok hagytam szép fürdőimet.
Egy tiszta zöld tömb, pisztáciazöld,
hisz van még bőven jáspis a világon —
ne kérjek hát nektek Szent Praxedistől
lovakat és görög tekercseket
és sima, márványtestű szeretőket?...*

MÁSKOR terveim voltak Rómában s a tervezés elvakít. Most kezesen sodrására bízom magamat. Ki-kitesz ismeretlen partra, rejtett kincsekkel, boldogító kis fölfedezésekkel jutalmaz s visz tovább.

Látom egy reggel, hogy motoros kocsikára szerelt, forgó kefékkel fényesítenek egy templompadlót. Milyen tökéletes a kőberakás! A színek párosítása s az örökkétartó, hajszálnyi összeillesztés. Bíborosi kalap, bojtos címerek, gyümölcs, mértani formák márványalapba ragasztott színes féldrágakövekből a padlón s a falakon, fel a boltozatig. Ebben, abban, amabban a templomban, amelyet máskor elkerültem. Valamikor utolsó rostjáig átjárta a nemes munka Rómát.

A legtöbb oltárképet félig megette a füst, penész, idő, egyébként is futószalagon gyártották, bevált fogásokkal, kongó retorikával. Festőiket nyilvántartja minden valamirevaló nyomtatott kalauz. A keménykő intarziák megható kézműves odaadással készültek, mint a legszebb bizánci mozaik. Mesterükről hallgat minden valamirevaló kalauz. Iparosszámba vették őket annak idején; papírsüveggel a fejükön, félmeztelenül fűtyörészve térdeltek a padlón. Egy mohamedán műértő csak az ő munkájukban gyönyörködne tisztelettel.

Hogy megszépülnének „faragott és festett képek” nélkül a barokk templomok, mint az absztrakt művészet csarnokai!

Pietra dura az eljárás neve. Magyarul: firenzei mozaik. Gyönyörködésemet fokozza fellobbanó firenzei hazafiságom. Amikor már állítólag kihamvadt Firenze, mert a Köztársaság végleges bukása után elfojtotta a teremtő lélek lángját a levegőtlen Nagyhercegség, „kimerülten és lélektelenül” ezzel az új művészettel állt elő.

Alig lehet számbavenni, ki mindenkit adott Rómának. Szentet, festőt, építész, ötvöst, bankárt, mozaikművészt. Csak pápákból adott elég gyenge minőségűt. Péter bankárainak jobban beváltak, mint utódainak.

VITORLÁSSAL a braccianói tavon, tisztító, erős nyugati szélben. Négy vitorlát számolok össze a látóhatáron. Ilyen szélben úgy ellepnék a Balatont vagy a Chiemseet, mint a rajzó lepkék. De az olasz rejtélyesen visolyog a tavaktól. Vasárnaponként sok-sok kilométerre összeragadnak az autók a tengerre vivő utak izzó szalagjain; a Nemi, Vigo, braccianói és bolsenai tó körül magában kószálhat az ember. Végig a tírreni tengerstrand olyan zsúfolt, mint hajdan egy néger rabszolgahajó, a tópartok csak szórványosan vannak beépítve. Vajon mi az oka? Hogy motorizálva nyájnép az olasz is? Vagy a bambino korlátlan zsarnoksága, a csöpp homokos vödöré, homokvárépítő kanálé?

Ősz férfi a hajósom, gyakorlottan kezeli a köteleket, tudja a dolgát. Itt tanulta volna? Ahol kell, feleli. Kamaszkorában a norfolki partok előtt. Beadták egy angol iskolába, diáktársai lefitymálták a „selejtes nép” fiát, durváskodtak. Átkozottul szenvedett. Akkor fogadták be, de akkor rögtön, egyenrangú pajtásnak, amikor nagy szélben egy vitorlásversenyen lepipálta *angol* rokonát. Jobban tud, mint mi? Oh, milyen szeretetreméltó!

Kár, hogy kivesz a világból a nagy gőg; nagy lovagiasság járt vele. Rangján aluli a gőgnek a hiúság.

ANGOL gyermek, ha verekszik, boxállásba helyezkedik, mert ősei verekezés közben öklüket használták. Olasz kisfiú úgy tesz, mintha kést rántana elő az ingéből. De közben mind a ketten kattognak, mint a géppisztoly. A mozdulat atavisztikus, népi, a hang halad a korral. Amerikai. Ruszki.

BOROZUNK a Monte Cavón. Nevet. Tudod-e, hogy Jézus Krisztusnak olaszul van a legtöbb címe?

Kisül, hogy ő is lovag, *cavaliere*, az olasz lovagrend tisztje. Még nem volt állampolgár, amikor kitüntették. Takarékos a minisztérium, a rendjelt neki kellett volna megvennie. Egyszer beszólt egy boltba a keresztért, de drágálta, drágálja azóta is.

*Járnak hozzám méltóságok,
Kötik rám a méltóságot:
„Megbocsásson méltóságtok,
Nem érzek rá méltóságot.”*

Arany János a Bibliánk, írtam egyszer. Mint a Biblia a prédikátornak, úgy van nyelvünkön ő is, rendszerint olyan sorai, amiket iskolán kívül fedeztünk fel.

M. egy nagy palatáblát tesz elém. Az emlékkönyve, írom alá. S ad hozzá egy különleges plajbászt. Kicsiben olyan a tábla, olasz és magyar autogrammokkal, mint az esztergomi Babits ház tornácfala. Szemembe ötlék Dottore Karinthy Ferenc. Lám, Cini, az olasz filológus tudja, hogy ebben az országban cím teszi az embert. Fogom a plajbászt s írom: *Professore Cs. Szabó László, patriota e letterato*. Hazafi és irodalmár. Nem én találtam ki. Ez volt a foglalkozása a sarki tábla szerint annak az úriembernek, akiről elnevezték utcámat a Gianicolón. Egyetlen olasz ismerősöm se hallott róla.

MIND PATRIÓTÁK. Százan, a márvány büsztjük, tömött bajusszal és pofaszakállal, hajadonfótt vagy bersaglieri fővegben udvart állanak a Gianicolo parkírozott tetején Garibaldi lovasszobra körül. Amely a

maga múlt századi, utánérző stílusában mértéktartó, jó munka. Itt a felesége is, Anita, ágaskodó lovon, karjában csecsemő, kezében pisztoly. Szedd le a lóról, felejtsd el a nevét s kész a fametszet egy ponyvaballadához. Zsóri Borcsa rettenetes története avagy a ruca viribe ejtett lepedő.

Valaki fejhangon rikácsol, vajon melyik beszélő szobor? Egyik sem. Keskeny fabódét állítottak fel a hazafiak közé, Paprika Jancsi rikoctoz. Telefonhívásra házhoz is megy. Ő jöhet, a többi hőst felejtse a platánok alatt. Eleget ágáltak hajdan országos bábszínházukban, a Parlamentben.

MILYEN szorgalmasok. Európa japánjai. S hogy értenek a pénzhez! A latinok zsidói. Mikor szerencsémre közéjük vetett a sors és hónapokig kószáltam az utcákon, mindig számokat, számfoszlányokat kapott el fülem a szembejövők ajkáról. Tízezer ... százezer ... egy millió ... tíz millió ... száz millió ... Sohase Donatelle Leopardi, Fermi, Croce.

De a turisták nagy része ma is szalagos-csörgős dobbal látja őket, mert száz év előtt az első turista csoportok (még nem csordák) mulattatására azzal táncolták a tarantellát. Régi nóta, mindenütt ugyanaz. Ady, Babits, Bartók, Eötvös Lóránd, Fehér Lipót, Csontváry, Moholy-Nagy nemzete rakott szoknyában ropja a csárdást, karikás ostonnal hajt egy szilaj ménest a nyugatiak képzeletében. S mivel parancsoló képzeletükben, hát engedelmes szemük előtt is, bármit lássanak.

RÓMA Itália parazitája, mondja a többi olasz, főleg a milánói. Ő csakugyan soha nem volt az. De a többi? A többi volt Észak Európa, a Levante s az amerikai gyarmatok parazitája.

Firenze teleszívta magát eladósodott angol királyok kamataival, Velence kifosztotta Bizáncot, Genova sáfárkodott saját hasznára a spanyol világbirodalom kincseivel.

S mi lett, pár freskómaradványon és oltárképen kívül az aranygyapjúból, amit lenyírtak angol juhokról? Hova lett, Szent Márk kincstárán kívül a mérhetetlen bizánci zsákmány? Mi lett, pár barokk palotán és Van Dyck portrén kívül az Újvilág lefölözött hajórakományával?

Hova lett a tavalyi arany?

Ci SONO soltanto due tipi di uomini, i furbi e i fessi. Szó szerint: csak két emberfajta van, a ravaszok és a buták. De az olasz eredeti némileg mást mond, árnyaltabb. Csak két emberfajta van: a kisokosak és a palik. Akiket bepaliznak a kisokosak. Arról még csak meg lehet győzni rossz órájában egy olaszt, hogy lusta, piszkos, gyáva, becsstelen. *Lei ha ragione!* — kegyednek igaza van, sóhajtja önsajnálkozó ábrázattal, megrendülten. De hogy ő együgyű? Bolond, aki mondja.

A ravaszok persze magukat palizzák be. Épp a ravaszság alapkelléke hiányzik az olaszból, a képmutatás. Ragyog a képükről, csillog-villog szemükben a fene nagy ravaszság, fitogtatják, mint majom a garast. A legnaivabb bepalizók.

Róma rettenetesen és rohamosan piszkosodik. Ravaszságból. Minek igénybe venni a szervezett személtelhordást? — a *furbiók* túljárnak a városi tanács eszén. Nem a csekély díj miatt, az meg se kottyan nekik, hanem a mindennapi bizonyosságért maguk előtt, hogy ravaszok ám, nagyon ravaszok! Egy elmés római polgár esténként összeszedi a szemetét, begöngyöli újságpapírokba s hóna alá szorítva, vacsora utáni séta ürügyén elviszi a szomszéd sarokig. Vagy odáig se, csak a szomszéd kapuba. Ha valaki aztán reggel más szemetét találja a maga háza előtt, diszkréten tovább helyezi egy sarokkal vagy a harmadik kapuba. Csak jön egyszer a bús utcaseprő vagy jön a szél!

Barátom megesküdött, hogy túljár a *furbiók* eszén, akik túljárnak a szemétyűjtő városi tanácsén, megleckézteti a leleményes szemétkakukkmadarakat. Calvino, a kertésze történetesen közrendőr. Az majd meglesi, nyakoncsípi s lebünteti a ravaszokat. De mielőtt szólhatott volna, arra ébredt reggel, hogy eltűnt kertjéből az összesöpört nagy halom rohadó falevél, galy, gaz, mifene. Hova lett? Azt bizony Calvino már elszállította. Éjfél volt szolgálatban, az őrszobáról jövet három-négy fordulattal az egész ganét, szemetet elhelyezte szomszéd kapukban a sötétség leple alatt. Ő is az ötvenmillió kisokos közé tartozik.

HOGYAN riasszuk el küszöbünkről a boszorkányokat? Szintén fifikával. Megtévesztjük a rontó szándékú, de buta asszonynépet, többször jól hallhatón ismételve: *nálam ma szombat nap van.*

Szombatonként a boszorkányok Beneventóban gyűléseznek, egy diófa alatt s kötelező a megjelenés. Egyszerre még ők se lehetnek két helyen!

NEHÉZ kiművelni egy emberfőt, könnyen megy viszont az ősemler civilizálása, úgy felgyorsítható, mint egy motor.

Ez a szardíniái lány nemrég ereszkedett le hegyeikből, ahol még eleven a pásztorkirályok törzsi szokásrendje. De már ott is amerikai lőfegyverrel állnak vérbosszút.

Beállt szolgálni Rómában. Mikor a család nyáron mindenestül vidékre készült, kijelentette, hogy ő bizony marad, a fogsora miatt. Mű fogsort csináltatott magának. De hiszen a szájában van már! — szolt az ellenvetés. Ott van, persze, de a Signora tudhatná, hogy az ínynek hetekig kell szoknia az idegen elemhez. Ő még orvosi megfigyelés alatt áll.

Szolgálatá óta felszökött a telefonszámla is. Ha este kimarad a család, felhívja a bakáját Casertában s a hűgát Nuoróban, a szigeten. Hamar rájött, hogyan kell tárcsázva eltereferélni az országgal.

De a vőlegény berámázott fényképét változatlanul úgy bűvöli, mint Theokritosz és Horatius antik boszorkányai. A véreből — s az a vér nem a kisujjáról való! — pár cseppet rontás ellen az üvegre mázol, nehogy a legény más boszorkány hatalmába essék.

GYAKRAN jókedvűek, humoruk szálnalmas, szellemes az öniróniájuk. Szelídebb, mint a franciáké, mert itt már négyszáz esztendeje letűnt a Gloire. Mások szerint kétezer éve.

Szent Mihály bronz szobra az Angyalvár tetején visszadugja tokjába a lángpallóst. Tudom-e, miért? Hogyne tudnám, benn áll minden kalauzban. Végzett a városdúló pestissel. Mese! — legyint az olasz. Rájött szegény, hogy a rómaiakkal még az ő sátánverő kardja se bír.

Magukat kicsúfolják, de külső kritikára roppantul érzékenyek. Nem tudják megbocsátani az olasz Barzini-nek, hogy *angolul* írt egy könyvet erényeikről és hibáikról. Azt mondja, remek? Önöknek, de nem nekünk.

Divat volt a két világháború között az összehasonlító néplélektan. Madariaga írt az angolokról, franciákról, spanyolokról, írekről, gróf Keyserling jóformán minden európai népről, Ortega beletükrözött a spanyolokba, Thomas Mann a németekbe, Babits, Szekfű a magyarokba. Egyik sem ér fel Barzini jellemrajzával. Egyszer interjút adtam egy olasz lapnak. Meg is jelent, csonkán. Kihúzták Barzini dicséretét.

Az angolok mindent inkább töröltek volna, mint azt a részt. Remekül mulatnak külföldi szidalmaztatásukon. Ami persze a nemzeti önhietség legdőlősebb formája. De a legelegánsabb is.

TAVASZTÓL őszig habozva-szorongva megyünk be más lakások mellékhelyiségébe. Némelyikbe télen, a bő téli esőzések idején is. Bah! — pukkan egyet spleennel a csap s kifúj egy kis száraz levegőt. Rómában örökös a vízhiány.

Hol, Rómában? Hiszen mennydörgő vízesésekben áztatja feltört lábát a turista! A turista igen, köztereken, de nem a lakó, négy fal között. Róma kútjai zeneszerzőknek, költőknek, fényképészeknek, festőknek, mozirendezőknek s poétikus útikalauzoknak fitogtatják a bőséget. A fürdőszobában mindig lutri, hogy folyik-e a csap, működik-e az öblítő.

Bezzeg az antik Rómában! Tizenegy vízvezetékvonulat hátán 430 kilométer ólomcső táplálta hegyen-völgyön át. A népvándorlás alatt beomlottak, akkor kezdődött a nyomorúság. Később kitétek magukért a pápák, de máig se tudták utolérni a Traianus-kor vízellátását, amelyről könyvében: *De aquis urbis Romae* pontosan tájékoztatja az ámuló utókort Sextus Frontinus a „vizek főfelügyelője”.

A köbtartalom csakugyan imponáló volt. De a császár jövedéket szedett az elosztó mellékcsatornák bérlőitől s a telektulajdonosoktól. Ráadásul a bérkaszárnnyákban — már pedig ilyen az antik római házak többsége — nem volt se vezeték, se csatornázás, víz csak a földszinti lakásoknak jutott, azért laktak *lenn* a gazdagok. Martialisnak, a költőnek például nem volt. Közutak s vízfordó árusok látták el a népet; vödörkben kellett fölcipelni a vizet. Szép, szép a merengés a campagnai antik vízvezeték ívek és pillérek méla és megtört vonulásán, de ugyan mit csinált ép korokban is a peches szegény ember, ha nyáron rájött a hasmenés a negyedik emeleten?

Évezredek óta folyik Rómában a szemfényvesztés a vízzel. Olyannyira, hogy a zárándoknak is *Neptunhoz* kell folyamodnia a Trevi kútba dobott filléréivel, ha vissza akar térni a város megszentelt küszöbére. Hogy aztán hiába forgassa a csapot, húzza-nyomkodja az öblítőt.

SANTA MARIA MAGGIORE, az antik ión oszlopmenet s a felső ablakok közé illesztve, a templomhajó két oldalán keretes mozaiksor, ótestamentumi jelenetek az ötödik század első harmadából. Az egyiken katonák vesznek körül Jerikót, kerek pajzzsal, tarajos sisakban. Jozsué zsidó seregét csak római légióknak tudták elképzelni az őskeresztények.

Ráháb, a parázna asszony áll a kapu fölött, ő bujtatta az ostromlók kémeit. Éppen omlik kifelé a városfal.

Jeruzsálemből leereszkedve a Jordánhoz, pár év előtt láttuk a romjait. Orrán felejtette a bifokális szemüveget s egy ásatás szélén a lépcső mellé lépett, a tátongó, köves mélységbe. Utánam kapott, megindult alattam a törmelék, vele zuhantam, átbukfenceztünk egymáson.

Felültem, felült. Vértett a homloka, arca, válla, könyöke, combja, éles kőszemek tapadtak sebeibe, a felhorzsolts bőr alá.

— Megütötte magát? — kérdezte.

S kábultan mosolygott, amikor látta, hogy rázom a fejemet.

SANTA COSTANZA, a Via Nomentana végén, az immár körülépített tenyérnyi oázisban, amelyet valamikor csak bőrét kockáztatva kereshetett föl a zárándok. Utónállók lapítottak a katakombák és távoleső kegyhelyek táján.

Eredetileg Nagy Konstantinosz egyik lányának volt a mauzóleuma az oszloppárokkal tagolt körtemplom. Szüret folyik a külső gyűrű boltozati mozaikján, pucér baccháns kölykök himbálózhatnak, madarakat riasztva az indákon, ökörpár húzza a fűrtökkel rakott, kétkerekű szüreti kordét.

Egy *másik* asszony fedezte föl sok év előtt magának és kamasz fiának ezt a keresztény értelmű pogány ünnepet a negyedik századból. Táskájában római tanrendemmel. Nem állt rajta a Santa Costanza, kiesik minden útból! Mégis rátalált.

Mi csalogatta ide? A csillámló márványmadárkák csiripelése? Vagy a szőlőszedő kis bacchánsok sivalkodása? Ez is, az is a földi öröklét magas rezgésű hullámán, amit nem hall a fül, de felfog a test.

Álltam két elvesztett asszony árnya között, egyedül, a gyönyörűségtől fennakadt szemmel s észrevétlenül könnyekre fakasztott az öröm. Mennyi surrogó madár lesz halálunk után is, mennyi szemezgető páva, szalagos borostömlő, kicsattanó gránátalma, mennyi, de mennyi szüret lesz még! Muzsika szólt, halálomon túl, valahol a jövőben, húzták a lányunokám lakodalmán.

VÉGY PÉLDÁT Rómáról. Nem törődik a múltjával, annyi a súlya, mint egy madártollnak.

Átmegyek a Garibaldi-hídon. Jobbkézre az Aventinus hegy, tanultam az iskolában, balkézt a Forum nyúlványa, felettem róla latin órán, fel az Aventinusra, balkézt a Palatinus háta, ismerték a római költők, szemben a Caelius hegy, tele őskeresztény emlékekkel. Előre, a sírokon át!

Itt van és nincs itt a múlt, a holtak élnek az élőkkel, az élők élnek maguknak. Az egyensúly csodája ez a város, eleven örök perc, időtlenség és egyidejűség. Csak a benzingőz új, a tülekedés a régi, Maecenas házába menet ez taszította, sodorta, sodorta el lábáról Horatiust.

A letűnt pápai Róma naivan cinikus optimizmusa működik a gondűző, gondtalan, vad és vidám hajsza mögött. Az a felszínes őshit, hogy ha betartják a rítusokat, övék a mennyek országa, eleve örök üdvösségre van ítélve a római ember. Pokol csak a böjti szentbeszédekben van: kötelező fenyegetés, amit Húsvét előtt megkövetel a néphagyomány. A valóságos pokolba a protestánsok jutnak, talán azok sem. De a milánóiak mindenesetre.

Menekülni akartam az első negyvennyolc órában. Hogy megromlott a város! Megromlott-e csakugyan? Mindig romlott volt és romolhatatlan. Hiába fújnam, nem száll el Michelangelo kupolája, mint a buborék.

„Ne légy már olyan elnéző, Laci! Műveletlenek és tudatlanok, azért bírják könnyen a roppant múltat. Rabszolgák ivadékainak és a bevándoroltaknak közömbös az úr-nép múltja, semmi közük hozzá.”

Igen ám, de mégis csak itt van, a szemük előtt, nekik is, nemcsak áhítatos idegenek és bennszülött régészek számára. A holtak versenyt élnek az élőkkel, az élők élnek maguknak, csodálatos egyensúlyban. Igenis, bámulom, hogy csak pehelysúlyú a múlt.

Az ellentét Firenze, amely új Róma volt az 1400-as években. Versenyt Sienával, hiszen a sienaiak még városcímerükre is rátették a capitoliumi farkast! Azóta is sérült a firenzei ember. A leglármásabb, látszólag Rómánál is előbb városban lakik, de a múlt ólomsúlya alatt. Mint Juhász Gyula Anna emlékéitől, Vajda János Gináétól, ők se tudnak szabadulni ifjúságuk hősiek aranykorától, obszessziójuk a Quattrocento. Hol vagy Donatello, Brunelleschi, Masaccio, hol vagytok szerelmes fiaim? Visszhangzik lelkük kongó tárnáiban a hiábavaló hívás, az új Ráhel siralma.

MÉG EGYSZER, száraz szemmel a Via Niccolo Terzoban. Mi vagyok, hazajáró lélek vagy feltámadó Lázár? Vagy egyszerre a kettő? Hány visszaeséssel még, a fájdalom tehetetlen kóráiba!

*Amint lassan felült, balvállá-tájt
egy teljes élet minden izma fájt.
Halála úgy letépve, mint a géz.
Mert feltámadni éppolyan nehéz.*

Ha van jövő a halálban, egyaránt van a halott számára és van nekünk; ha nincs, akkor csupán a múlt van, a halott múltja, halálán innen, az életbemaradóknak, amíg kitart emlékezésük a halottra, de neki semmije sincs. Ám ha van jövő a halál után, hagyni kell, hogy a halott tovább ható szeretete csöndesen lefolytassa lelkünkben szenttéavatási perét. Így élhetünk, már halálunk előtt a szentek egyességében, őrző halottainkkal. Nincs halálos szerelem — az a múlandóság pusztuló, pusztító része —, csak halálos szeretet van: halk, megtartó áthallás az örökkévalóságból.

Róma romban

TUSCANIA a nevében viseli az etruszk alapítókét. Toscanellára változtatta a Középkor, századunk elején visszabújt ősi formájába. Emeli az odavaló benzinkutak méltóságát.

Magyarul talán Oltárköre keresztelte volna a nép. Mert San Pietro, a székesegyház s mellette a romos püspökpalota, homlokát egy tornyos, kihalt erődudvarnak fordítva úgy függ szentélyével a sziklaperemen, mint egy oltárkőn. A csöndnél csak a hőség iszonyúbb. Hogyan került ide ez a toszkán csoda a tizenkettedik századból? Méltó lenne akár Pisa vagy Lucca piacára. Maga a városka áthúzódott a szomszéd gerincre. S a templom immár olyan, mintha szűz sziklán fakadt volna, ember nem látta kövi virág, magának adta a természet s maga rombolja szét.

Az ablakrózsa bal felén, tekerődő, páros indázatba fonva az Erények éremszerű jelképei, tetejükön a misztikus Bárány. Jobb felén e jelképes mennyei birodalom ellenpárja, a Pokol. Indák nőnek ki egy kígyófonatos, háromarcú sátánfejből, a kacsok gyűrűjében a Bűnök jelképei, tetejükön hármaz ördögarc, egy második. Koronás mind a kettő, a gonoszság fejedelmei. Türelem, még nem fogytunk ki az alvilági hadakból. Emberfők és bestiák vigyorognak a törpeárkádok karzaton, mintha fürgeteges lovasrohamra zárkózott volna fel egy pogány horda e poklot idéző hőségben.

*A borzasztó birodalom királya
a jégben állt, kiütve fele mellett.
S több volnék én egy óriáshoz állva,
mint egy óriás volna karja mellett.
Számítsd ki hát, hogy ilyen taghoz illjen,
testének lenni mekkorának kellett!*

.....

*Ó, mily csodás volt, hogy előmbe tűne,
s megláttam három arcot, a fején;
egyik elől volt, vérvörös a színe.*

*A másik kettő válla tetején
nőtt ezzel össze, felelvén a vállat;
s egymással hátul, a taraj helyén.*

*S a jobb arc fehér s sárga között állott,
s a bal, mint amily népek kóborolják
a földet, hol a Nílus völgynek árad.*

Időtlen a Hely Szelleme. Egy ókori fellelővár halott templomudvarán, Latium félreeső zugában jöttem rá, hogy a Színjáték gyökereit etruszk sírok táplálják, etruszk volt Dante toszkán képzelete, alvilág-béklyózta rettegésükből vergődött fel a keresztény költő a drágakövekkel ékes, mennyei Jeruzsálembe. Csupa titkos és makacs helybeli összefüggés! Tuscania koronás háromarcú sátánja a rózsablak jobb felén és hasonmása, Lucifer a Színjáték harmincnyedik énekében, a szintén toszkán Michelangelo ördögfülű, szörnyű révsze az Utolsó Ítélet kárhozottjai között és Charu, a horgasorrú, kígyófürtű, kalapácsos démon innen nem messze, egy tarquiniai sírban ugyanannak a Réznek sorozatos alakváltásai. Dante a pokljárást időtlen időktől örökölte, a szülőföld betemetett s akkor még ismeretlen sírkamrái sugalmazták az új sarjnak. Éppen e lidércnyomástól szabadította meg Vergilius, a latin költő s a Teológia nemes hölgye. Nem a

sötétség középkori benne, hanem a világosság: a földi paradicsom fényözőne a Purgatórium végén és a látomásos, vakító fényrözsza, amely fölissza a földi színeket a Paradicsomban.

Alig láttam szebb altemplomot. Honnan ered a kriptá? — tűnődtem, mi lehetett első mintájuk, vajon az ókeresztény betlehemi bazilika? Mindenütt szentek csontjait helyezték az oltár alá, talán a földalatti sziklajászol emlékezetéül. Arra épült rá a ma is álló bazilika. Nagy Konstantinosz és Justinianus bőkezűsége által felmagasztalva, a Szentföld egy ideig egyetemes stílusforrás és lenyűgöző példa; fénykorában a császári Kelet tanította építkezni, faragni, festeni az ámuló, alázatos törzsi Nyugatot.

Üldögélünk a hűvös oszloperdőben. Nyolcadik századi a templomalapítás, a tizenegyedikben átalakították, akkor készült a márvány cibórium, a következő század megnagyította, e korból való a bizáncias falfestmény s a mozaikpadló. Szabó Zoltán azon szokott tréfálkozni, hogy írásaimat átdolgozom, az átdolgozást kibővítem, a bővített átdolgozáson javítok, bővítem, a bővített bővítést, javított javítást átdolgozom. Nézz körül, ez történt a legtöbb középkori templommal.

Pár száz lépésre, a lejtőben ért a második meglepetés, a Santa Maria Maggiore. Hát csupa varázsló Kőműves Kelemen működött ebben az országban? Régészeti ásatás folyik odabenn, figyelmeztet az őt a kapunyitásnál. Nem is jutunk túl a bejáraton. Végiglátok a freskódíszes diadalívig, de alattam megnyílt a föld, felásták a padlót a templom hosszában. Ha csak egyet lépek, pogány sírok közé esem. Római temető húzódtott meg a mélyben. Csak római sírok, jegyzi meg az őt. Errefelé nincs sok becsülete annak, ami más, mint etruszk. Nekem hátborzongató: Pécs és Aquincum egy fedél alatt.

„Jár errefelé valaki?”

„Eddig körülbelül tizenötezren.”

Az év közepén tartunk.

„Tizenötezren az idén?!”

„Főleg németek, franciák, svájciak.”

Három alapos nép, fölkerekedés előtt végigbolhásszák a kalauzokat. Olasz kevés jön, teszi hozzá szemrehányás vagy hamis szégyenkezés nélkül. Ekkora múltat csak módjával lehet elviselni.

VITERBO. Ült, ült, csak ült a viterbói palotában a pápaválasztó konklávé, nem tudott dönteni. Megdühödött a nép s lebontotta a tetőt a bíborosok feje fölül. Egyszeriben volt határozat, 1271-ben trónra került X. Gergely. Ő aztán elrendelte, hogy a választásokon fogják vízre s kenyérre a késlekedőket. Kár, hogy üres szó maradt a bölcs parancs.

Oka az ismétlődő huzakodásnak a nagypolitika volt. Dante születése tájától francia pápák és bíborosok egy negyedszázadon át kezesen kiszolgálták Anjou Károly herceg fondorlatos hódító terveit. (A magyarországi Anjou ág kalandor dédapjáról beszélek.) Szent Lajos király szentségtelen öccsének ugyanis a ronccsá vált bizánci birodalomra fájta a foga. Szicília már az övé volt. Jó ugródeszka, onnan egyenest belefejeselhet a tengeren át a császárságba. Csakhogy ugrás előtt összeroppan a deszka: helyőrségét lemészárolták Palermóban, a hírhedt húsvéti vecsernyén, több ezer franciát öltek meg, futnia kellett a szigetről. Szétfoszlott a birodalom délibábja, de a légkör már meg volt mérgezve, az olasz papok gyűlöltek francia paptestvéreik között a gall imperializmus csatlósait, egy-egy konklávé is e két nemzeti csoport marakodása miatt húzódtott el hónapokra, évekre. Megválasztásuk után Péter utódai monotonan fogadkoztak, hogy most aztán jön a sürgős egyházreform (aminek senkise mert nekilátni), a Szentföld felszabadítása (ugyan hány naiv rajongó hitt még benne?) s a kibékülés elszakadt keleti testvéreikkel (föltétel nélkül dogmatikai megadás árán). Hosszú avignoni fogsággal végződött a sok hangzatos szó és fogadalom.

Viterbo a pápák második székhelye a Középkorban. Zivataros volt a város viszonya magas vendégeivel. Átkot a pápák vagy innen hirdettek vagy polgáira mondtak ki. De Viterbo nélkülük sem unatkozott volna. Máig érintetlen a Pellegrino negyed, amely felülmúlja egy szédült díszletező képzeletét is. Harcedzett lakótoronyok, függő lépcsők, gyilok-folyosók az utca fölött, bolthajtásos sikátorok, rostélyos ablakok sötét kőházakon, leszálló sarkok, eszményi hadszíntér mindennapos belháborúknak. Viterbo története, mint a legtöbb olasz városé fátylas menetekkel és álarcos bálakkal fűszerezett folyamatos párbaj Tybalt, Mercutio és Romeo között. Lehet, hogy Assisi Szent Ferenc megszelídítette a legendás gubbiói farkast, még paroláztak is, de az egykorú polgárok túltettek az emberevő ordason. Haraptak, hadakoztak, féltek. A középkori festőiség országszerte a félelem emléke; szűk városokba összezárva még vadabb volt az ember,

mint vár és jobbágyfalvak között a hűbérúr birtokán. Rettegtek a ragálytól, császári zsoldostól, francia szabadítótól, egymástól s legfőképpen a világ végétől. Dante Pokla azért olyan szemléletes, mert ismerte a bandaháborúkat; a teológus költő nem szorult volna Truman Capote vagy a *théâtre de la violence* oktatására. Miniatur Chicago volt minden olasz város. Hasonló volt a vitalitásuk is.

Lehet, hogy a jövőről beszélek, nemcsak a múltról. Egy ideje, megnőtt arányban, ismét ehhez az állapothoz közelít a civilizált ember. Lehet, hogy Londonban, amelyet jámbor városnak ismertem meg valamikor, végül gázárlarcos amerikai tengerészatonák fogják őrizni követségüket, géppisztolyos mongol vörös katonák a szovjet diplomatákat, lángszórós politikai rendőrök a miniszterelnök szállását. Angolszász regények és drámák már otthonosan forognak ebben az erőszakos világban s az irodalom csápjá igen érzékeny.

A TIZENÖTÖDIK században lehült Viterbo népe, elült a belharc. Megmaradtak ugyan a lakótornyok és erődházak, de méltóságteljes gazdájuk szelídebb életre váltott át a hadakozóról. Házi humanistái a kalmárba is beoltották szépség és ősiség kultuszát; etruszk büszkeséggel mozogtak szűk, számító, de választékos környezetükben. Lorenzo da Viterbo volt a festőjük. Érte jöttem vissza.

Messziről kell kezdenem. Sok, sok év előtt rám bízta a Magyar Rádió irodalmi osztályát, örömmre időnként besántikált gondos kéziratával Elek Artúr, „a legfehérebb ember”, ahogy — tiszta lényére célozva — Fenyő Miksa szerint Ady Endre hívta. Láthatatlanul elfogadtam, amit hozott olasz művekről és művészekről. Megtudtam az egyikből, hogy élt egy Lorenzo da Viterbo nevű művész, emelkedett, de élénk stílusban ő festette ki nemes szoboralakokkal a Santa Maria della Verità templom kápolnáját. Forradalmár fiatalember lehetett, két titáni humanista festő: Piero della Francesca és Melozzo da Forlì vívmányaival tört be szülővárosába.

„Győződjék meg személyesen”, biztatott Elek Artúr. „Ne hagyja ki uram Viterbót, ha megint megy Rómába.”

De nem én mentem le, a második világháború jött meg.

Csak 1950-ben követhettem tanácsát s nem úgy, ahogy a legfehérebb ember képzelte. Főiskolai tanári igazolványommal, amelyen a pecsét érvénye túlélte a hon elhagyását, becsöngettünk a római Restauráló Intézetbe. Oda szállították a tengelyháború súlyos sérültjeit. Hosszú asztaloknál fehér köpenyben szelíd arcú fiatal nők és férfiak szemezgettek aranyosóként a szétteregetett mészmorzsákban. Ez mi? — tudakoltam. Mantegna ifjúkori festőbravúrja volt; a szétlőtt padovai Eremitani templomban söpörték össze. Valami húszezer törmelék, körömnýtől tenyérynyi nagyságig. Hasonló látvány fogadott a következő kórteremben. Morzsakupacok, szétteregetett mésztörmelék, por, por, por. Lorenzo da Viterbo freskója. Közel volt a pályaudvarhoz a templom (akárcsak Padovában az Eremitani), találat érte a kápolnát. Mellém szegődött sebész köpenyében egy fiatal restaurátor. Ha majd összeáll képpé a sok ezer mozaikszem, a pótolhatatlan részeket kirajzolják és meghagyják semleges foltoknak, szörnyű háborús sebek emlékezetére. Ami elpusztult, elpusztult, nem rejti hamisítás alá a helyreállításon. Hitetlenkedtem, csakugyan hiszi, amit mond, lesz, lehet ebből feltámadás? Mosolygott.

Lett. Itt függ a Mazzatosta kápolna falán Mária eljegyzése Józseffel. Nagy parti a lány, összegyűlt a fényes kézfogóra Viterbo krémje, előkelő matrónák, gőgös patrícusok és eladó lányaik, bankárok, írástudók, nótáriusok, kecses úriak, városunk pálcás-kesztyűs piperkőcei. Mikor kialudt a kápráztató pompa a burgundi udvarban, az olaszok vették át s kezdték diktálni a férfidivatot. Masolino, Carpaccio, firenzei kelengyeládák képei s — íme — Lorenzo da Viterbo szavatolják, hogy letűnt időkben vérbeli eleganciával viselték a jól szabott, drága kelmét egy pápai bankár lányának az eljegyzésén. Mert a bibliai történet már csak ürügy, hogy a halandó fölzsabadultan magát ünnepelje. „Mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló angyalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez! a világ ékessége! az élő állatok mintaképe!”

Látod, szívem, erről is tudnod kellene. Hogy mégis feltámadt porából, hamujából, a kórtermi asztalokra teregetett törmelékből Lorenzo da Viterbo freskója. Halál, hol a te győzelmed? Halál, hol a te fullánkod? A régi helyén van, semleges foltokkal, szörnyű háborús sebek emlékezetére, majdnem úgy, ahogy Elek Artúr, a fehérlelkű zarándok úr látta, lankadatlan itáliai sántikálásai közben. Erről is tudnod kellene, szívem, hiszen a legelegánsabb pesti asszony voltál. Apám figyelmeztetett rád ezekkel a szavakkal egy nyári alkonyatban az Erzsébet hídon, a régin.

CIVITÀ CASTELLANA. A dóm oszlopos előcsarnokának építőmestere fiával együtt „civis romanus”-nak nevezi magát egy vésett feliraton. Joggal, mert nézd csak, az antik szellemmel átlelkesített (s nem dadogva majmoló) Reneszánsz itt volt már a tizenharmadik század kezdetén. Tökéletes arányú ión oszlopok tartják a mozaikborítású, csillámló koronapárkányzatot s középpütt, a főkapu tengelyében hirtelen felmagaslik egy félköríves római diadalív!

Antik szobortöredékek állnak az előcsarnokban. V. a karom után kap, „nézze csak, mit csinál az a kölyök”. A kölyök egy márvány henger tetején lovagol s ütemesen rugdos cipősarkával egy bakkhánsnőt. Hol a zilált fürtjeit, hol a pántlikás botját. Éppen lábmagasságban táncol a mámoros hölgy a csonka hengeren. Teheti a fiú, az övé. Mi csak jövevények vagyunk ezen a tájon.

Hetek múlva jutott eszembe a történet Eckermann naplójából. Goethe aznap földézte egyik öreg barátjával közös római emlékeiket. Volt a Marcellus színháznál egy suszter, aki ókori márványon kalapálta ki a bőrdarabokat. Császárféj volt a márványtömb, a boltja előtt állt. Goethe és cimborái gyakran látták arra menet „e dicséretes foglalatosság közben”. Mi másra is szolgálhatott volna egy császárfő?

Zárva volt a dóm. G. benéz a szomszéd házba, hátha ott a sekrestyés. Integetve tér vissza, úgy látszik, látott valamit. Látott csakugyan. Túl a hosszú kapualjon fejükre fordított római oszlopok falusi ambitust formálnak egy kert körül, lapos tetejükön rácsokra futtatott szőlőlugas. Két oszloptörzs egy távoli, kéklő hegyet foglal keretbe. Mint Torda mellett a Székelykő, ez is magányosan emelkedik föl s magasabbnak látszik, mintha más hegyekkel osztoznék a látóhatáron.

„Ráismsersz?”

Tétovázom. Honnan ismerhetném.

„Ej no, Laci. Versenyt próbáltuk lefordítani az iskolában. *Vides, ut alta stet nive candidum Soracte* . . .

A Soracte, Horatius hegye! Dehát hogyan ismerhetnék rá, így nyáron? Képzeletünkben örök hó borítja, mert hó földi a kétezre éves versben.

VILLA GIULIA, a legjobban rendezett római múzeum, levegős etruszk kincsesár, ahol sohasem lankadok el. Különösen a Castellani gyűjtemény vázái körül szeretek ácsorogni, hogy meséljek magamnak hőskori égiek és halandók dolgairól s közben újfent rájöjjen Babits igazára: az istenek halnak, az ember él.

Ezt tettem ismét. Ég Trója, Meneláosz dülva-gyilkolva összeakad szökött feleségével a lángok közt, emeli kardját, hogy leszúrja, ám Szép Heléna félkeblről lecsúszik a peplosz s bénul a bosszúálló kar, — talán okosabb, ha együtt térnek haza Spártába, részletezőbb szerelmi tudással, mint az első nászúton? Tíz év telt el a szöktetés óta, azóta még szebb az asszony, érett gyümölcs íze jó ám csak igazán! Persze a vázaképen nyoma sincs ennek a mesének, két szertartásos alak áll szemközt, hieratikus nyugalomban. Vadkanra vadásznak egy másik vázán, mezei nyulat fogtak egy harmadikon. Nézem Paris ítéletét, istenek verekedését, a ruhamosást, olajverést s a versenyfutókat, nézegetek ki az ablakon.

„Megint hályogos az ég”, kezdem a szót.

Kettesben vagyunk a teremőrrel. Feláll a székről, odasétál. Rosszak a fogai. Beszélünk az idej nyárról s hogy milyen az angol idő, beszélgetünk Angliáról, Magyarországról s a Szovjetunióról. Politizálva ismerkedik az ember latin emberrel. Okosabb lenne, jegyzi meg, ha Moszkva nem háborgatná külön útjukon a nemzeti kommunizmusokat. Nyilván az Unità olvasója.

Egyszer csak rátér a svéd királyra. *È un bel uomo, alto come lei*. Termetre hasonlítunk. S ugye tudom, hogy kiváló régész? — sokat áldoz etruszk kutatásokra. Ő is el szokott időzni ebben a teremben; amott, az a kedvenc vázája, meg amaz, meg az ott, ni. Barátjáról beszél.

Hadd lám, ismerem-e az olasz népet. Ebben a helyzetben tapintatlanság az áhított borraival, vissza fogja utasítani. Kilépett hivatalából, magánemberként beszélget a világpolitikáról és királybarátjáról, nem kérek tőle szolgálatot vagy szolgáltatást. Szívességért pedig sértés a borraival.

Búcsúzásnál kezébe nyomok két százast. Azonmód visszakerül, fürgén és ügyesen szivarzsebembe gyűri. *Dovere mio*. S hogy még jobban meggyőzzön: *piacere mio*. A legkevesebb, amit tehetett. S örvend a szerencsének.

Felvidulva folytatom a nyúl vadászatot a vázákon.

BELGYÓGYÁSZ volt, jóképű, szikár legényember. Közel laktunk egymáshoz Firenzében, megvizsgált egy-két apróbb bajom miatt. A nemi életre nincs panasza? — *mi raccomando*, vigyázzon, hogy ne is legyen.

Beállt az ősz. Ha szabadult a betegeitől s a női rajongóktól (tettető vagy képzelt betegektől), fogta a vadászpuskát s autón lehajtott egyedül a Maremmára. Megjöttek a fanyar illatú, nagy szelek Casentinóból; mind a ketten szerették ezt az évszakot. Merengve beszélt a bús, néptelen-hangtalan lapályról, amely élesen elüt Toszkána festői, hullámozó részeitől.

„Útközt néha letérek Populonia vagy Vetulonia felé...”

Kérdő pillantással megtorpant.

„Mondja csak, mondja.”

Pakktartójában a vadászfegyverrel fölkereste holt kincses városok temetőit, amelyek szinte nyomtalanul föld alá tűntek a múlt századig, holott „mintha az élőket is védelmeznék kupolás sírjaik”. Az etruszkoké. Bolyongás közben több évezrede kihűlt salakhegyekre s kohókra bukkant. Populonia ércolvasztói dolgozták fel az elbai vasat, a szomszéd hegyekből a rezet. „Arrafelé még most is ők a néma urak, alig bolygatják betolakodók a jóakarató hatalmukat.”

Szinte fiúi ragaszkodással beszélt róluk. Ilyen egyéneken tudtam kitapogatni az olaszok mély gyökereit. S azt is megértettem, hogy csak ő érdeklődött nemi életéről; azelőtt magyar, később angol orvos soha.

„Egyszer elviszem magukat is. Állítólag Vetuloniától vagy Vulcitól vette át Róma a liktorköteget.”

Nem ő vitt el s nem oda. G.-ékkal mentünk ki a mai Tarquiniával határos temetővárosba. Ólomszínű ég alatt ólomöntvény volt a tenger, mozdulatlanul húzódott a szemhatárig. Óraszámra botorkáltunk sírkamrából sírkamrába a hegyen. Acetilén kézilámpás volt az őrnél; hallom, azóta áttértek villanyra, a földalatti sírokba is bevezették. Feltárásuk idején füstölő fáklyákat használtak s nem törődtek a szigeteléssel. Pusztító volt a nedvesség támadása a két és fél ezer esztendőes légmentes elzártaság után. Később az egyik kamra megviselt freskóját a Restauráló Intézetben láttam viszont.

„Római időkben finom len és kender termett ezen a vidéken”, mondta az ő. „Tarquinia szállította Scipionak a hajókötelet és vitorlavásznat.”

S a legtermészetesebb hangon:

„Hogy legyőzzük a pún flottát.”

Két festett bikáról van elnevezve a legrégibb sír. Hátsó falán Akhilleusz egy oszlopos kút mögül leselkedik Tróilosz királyfira, hogy dárdával elejtse. Fölötte pornográf képecskék, mint a Pompei bordélyban. Ott értettem, helyükön voltak, de itt?

Csak hogy nem malac a kép, kultikus az értelme. Római temetésen táncosok és színészek lépdeltek a muzsikások mögött. Egyikük magát az elhunytat játszotta, bolondozott, trágár élceket süttött el. Így jelképezte, alig pár lépéssel a halottvivők előtt, hogy nincs halál, a halott csak új lét felé halad. *Mi raccomando*, vigyázni kell, hogy ott is rendben legyen a nemi élet.

A PREROMANTIKUS sír és éj költészet előre megsejtette, hogy holtak ezrei közelítenek. Hamarosan fel is bukkantak a Vezúv kérges hamuja alól Pompeiben, Herculaneumban s etruszk törzsi királyságok nekropoliszaiból. Mert az etruszkok egész városokat terveztek és rendeztek be halottaik számára, mintha a túlvilági szellemek vetélkedni tudnának élő ivadékaikkal. Ha nektek, hát nekünk is ízlik még a bor, meg a csók! Penészfoltos metszeteken lázas fölfedező mérnek és rajzolnak szurokfáklyánál, drámai boltozatok alatt, kürtőkalappal, magas gallérú malaclopóban. Canino hercege, Lucien Bonaparte az egyik. A család esze. Csak őt és római jellemű, republikánus anyjukat lehet igazán becsülni a nemzetségből.

Lucien volt a világverő testvér rossz lelkiismerete, mementó jakobinus múltjukra, ha — mint hű korzikai — nem árulta el is a vér parancsát. Amíg hatalom Napóleon, feszült viszonyban éltek; hiába parancsolt rá a zsarnok, nem vált el polgári születésű feleségétől, hogy egybekeljen valami címeres kotlóssal, mint a többi poronty. Nagy földkaraj járt volna neki az osztásnál, valószínűleg egy királyság, de nem kért belőle, a makacs republikánus hercegi címe finom ironiával pápai cím volt, az egyháztól vette ici-pici feudumát. Villámló testvérbátyja s a szelíd VII. Piusz egyformán nagyra tartotta, becsülték az angolok is. Elfogták egyik hajóútján; a császárság utolsó éveit kényelmes rabságban a szigeten töltötte. A vész kibékítette Napóleonnal, melléje állt a végsőkig s a katasztrófa után leköltözött Itáliába, mint a többi visszaolaszosodó

családtag. Nyakig eladósodva nagy lábon élt, főleg szenvedélyének, az etruszk régészetnek. Elárverezett hagyatékából ered a káprázatos müncheni gyűjtemény: I. Lajos, bajor király vásárolta meg az arany ékszereket és festett vázákat. Lucien etruszk földben porlad, Caninóban, antik sírvárosok varázskörének kellős közepén. A sors ironiája, hogy nem ő, hanem bátyja ütött vissza legjobban a fajra. Mert az elhízott fogoly úgy festett Szent Ilona szigetén, mintha bűvös érintésre felültettek volna koporsófedelén egy heverő, kövér etruszkot.

Aztán megjelent az angol. Nincs olyan zug a világon — főleg, ha veszélyes —, ahol föl ne merült volna Viktória királynő valamelyik éles szimatú, elszánt, magános alattvalója, lélekvesztőn, számárháton, fölfújható hálózásokkal, hordágyon (bár szedi váltóláz ellen a kinint), gyógyszeres ládikával és rajztömbbel. Spanyol cigányok és kalábriai útonállóak közt a tábornoknál, mexikói dzsungelben, a Nílus öldöklő forrásvidékén, hasoncsúszva Jeruzsálem ókori aknáiban, az Ochrida-tónál, arab rabszolgakaravánok csapásán, Babilon és Ninive romjai fölött, az Eufrátes mocsaraiban, Nagy Sándor hadiútján s amerre a Buddha se járt.

George Dennis 1842 és 1847 között kutatta fel az etruszk nekropoliszokat. Kalauzok nélkül, sziklaszorosokban rábukkant repkénylepte, festett kamrákra, bozótok alatt sírkupolákra és boltíves városkapokra, amelyek kövezett út helyett legelőre nyíltak. Mesterművét: *Cities and Cemeteries of Etruria* meghaladta a tudomány, de nem győzte le az idő. A második, átdolgozott kiadásra gondolok, amely 1878-ban jelent meg, harminc évvel az első után. Okosan van írva, éles, intuitív szemmel és fűti még a múlt századi hit, hogy pattannak a záruk, törnek a pecsétek, a fehér ember, új Herkulesként előretör minden területen minden titok nyitjáig. Teljes lesz a Tudás a fiúk vagy unokák életében. Ámde az etruszkok mindmáig megőrizték egy sereg titkukat.

Dennis a szabadrablás édeni korának a tanúja. Birtokosok kedvükre kutattak a földjükön; ami nem látszott elsőrendűnek, azt a vacakságot — *roba di sciocchezza!* — a munkavezető helyben összetiportatta a napszámosokkal. Gondos gazdaként gyomláltak is: gyomlálták az Ókort, nemcsak ásták! Dennis elmeséli látogatását a Campanari fivérek tuscaniai villájában; a kert szabadtéri múzeum és áruraktár volt. Smith Ádám szabadkereskedelmi tanának dicsőségére tökéletesen működött hármuk közt a munkamegosztás: kutatott a legidősebb, régészeti lapokban értekezett a középső, Londonban, a vevőknél lakott a legkisebb fiú. Az első volt az árubeszerző, a második a reklámfőnök, a harmadik az eladó. Ha milliószámra szabadon kivándorolhattak az élők egyik világrészből egy másikba, miért gátolták volna sírszobrok mozgását? Magukkal vihették a koporsójukat is.

LEHET-E hiteles tanú a hódítóvá lett alattvaló? S lehet-e hinni egy kalóz vetélytársnak, ha vetélkedésük a tengerek uralmáért folyt? Főleg római és görög forrásokból tudunk a lankadt, gyáva, nőies, falánk, kövér, buja, rest és szadista etruszkról. Ismerős szavak, a győztes egyik kipróbált fegyvere az önhitt botránkozás, ősidők óta gyalázkodó fölénnyel szokta bemutatni a vesztest. Persze a képből rendszerint van több-kevesebb igazság is, de egészében olyan hamis, mintha Wilde jellemét kizárólag a homoszexuális pör vádbeszédéből hámozni ki.

Megkívánta Róma világhatalmi rangja, hogy olyan mítosszá költse át egy parasztnép múltját, amelyben ígéretesen, mint valami előképben már ott sejlik a birodalomszervező hivatás. Tisztos volt a múlt, nem volt szürke vagy szégyenletes a maga rideg valóságában sem. De a legenda-képzésnek elleneszegült az a kínos tény, hogy ők bizony felülkerekedésük előtt jó ideig az etruszkok alattvalói és tanítványai. Megkerülni a valóságot csak letűnt idők ködösítő átrendezésével lehetett. Az új rendezésben minden méltó szerep az önábrázoló rómaiaknak, minden méltatlan az elnémult etruszkoknak jutott.

A görögök viszont nem ok nélkül gyűlölködtek és irigykedtek rájuk. Utóvégre etruszk federáció gátolta meg, Karthágóval szövetségbe, rohamos terjeszkedésüket a tenger-medence nyugati felében. Így estek el gazdag érctelepektől Korzika, Elba, Szardínia szigetén s Etruria partvidékén, pedig már-már megkaparintották! A réz és ón, később a vas olyan éltető eleme az archaikus világnak, mint a mainak az olaj és uránium; nagy tengeri vereségük után — Krisztus előtt 535 körül — a görög kereskedő-kalózok Cornwallig kénytelenek hajózni nyersanyagért, a nyílt óceán borzalmas kockázatait vállalva. Róluk ragadt át az etruszkgyalázás a rómaiakra, akik egyébként csak elvéve beszéltek vagy írtak becsmérlőn ellenfeleikről. Nem ők, hanem a görögök voltak fajgyűlölők, mielőtt elmerültek az öngyűlöletbe.

Ha legalább fennmaradt volna Claudius, a könyves császár történelmi munkája! Ő még a közelmúltról írt, bő etruszk források segítették, etruszk nemeseket, jóspapokat hallgatott ki, vallásuk és hagyományuk iránti nagy tisztelettel. Olvasnánk is, ha történetesen Julius Caesar lenne a szerző. Claudius nyomorékká tette valami betegség, talán a gyermekparalízis és gyakran úgy viselkedett, mint egy félkegyelmű. Nem volt

tekintélye a családban, sem kortársai, sem az utókor előtt. A könyv elkallódott. Tudjuk gondosan megőrzött jelentéseiből, hogy Julius Caesar hány ezer rakoncátlan gall harcosnak csapatta le többől a kezét (és mindig készen a nagylelkű kegyelemre, ha föltétel nélkül behódoltak), de az etruszkokkal máig szabadon játszik a képzelet.

S holt népek dolgaiban a képzelet néha eszeveszetten elrugaszkodik.

Kellemes és ártalmatlan szenvedély az *etruscheria*, üzi a svéd király is. Vitathatóbb volt D. H. Lawrence kultuszá hevülő lelkesedése. Roncsolt tüdővel, közel a halálhoz 1927-ben végigbarangolta a sírvárosokat. Regényes képzelgésre ragadták a kamrák érzéki festményei: itt, itt a föld alatt lelte meg lelki hasonmásait, akik szintén a test misztikusai voltak, vérükkel és nem agyukkal gondolkoztak! Kapva kapott minden alkalmon, hogy más népek forróbb ösztönét növekvő indulattal halvérű honfitársai fejére olvassa. De mi keresnivalójuk volt a valódi etruszkoknak e magánháborúban északi puritánok között?

Miért rendezték be hegyoldalakra fúrt, terjedelmes sírvárosaik? Mit jelentenek a képek? Ábrázolásaikban miért kölcsönöztek annyit és oly sokáig a görög hitregéktől? Miféle gondolkodás, életmód, rend, hit húzódik meg tárgyaik és művészetük mögött? Bár írásuk meg van fejtve és sok ezerre rúg a régészeti adat, nem jutottunk el minden titok nyitjáig, ahogy George Dennis és kortársai hitték száz év előtt.

Gens ante alias dedita religionibus, írja Livius; a vallásnak éltek, a villám, dörgés, üstökös, madárrepülés, állatbél és alvilág titkainak szaktekintélyei, minden tettüket megszentelő szertartások szabályozták. Senkisem fürkészte nagyobb odaadással Itália földjén, hogy mik az istenek várható szándékai — virágkorukban a jövőendő és nem a múlt az obszessziójuk —; jóspapok által szerkesztett könyveiket bukásuk után változatlan áhítattal fordították a hódító rómaiak. Papoktól származik a fő etruszk babona is. Ősi szokás papi körökben, hogy közbenjáró-közvetítő hatalmuk védelmére világvége felé fenyegetőznek. (Végső soron nem alaptalanul). Megtették Mexikóban is; az ottani tömeges emberáldozás egyenest az időszakonként esedékes naprobbanás elhárítására szolgált. Az etruszk vallás szerint a sors különböző népeknek különböző hosszúságú léteket szabott ki. Nekik nyolc vagy kilenc *saecula* jutott, egy-egy *saecula* száztíz, százhusz esztendő között ingadozott, Krisztus előtt 206-tól 88-ig tartott a veszedelmes nyolcadik. A sorsban aztán, ha már fejükre idézték, volt annyi gonoszság, hogy engedett a jóslatnak. Mindössze száz évet tévedtek, a kárukra. Krisztus előtt 900 körül tűnnek föl Itália földjén; a hatodik században a Po-völgytől Nápolyig terjed uralmuk, nyelvükön beszélnek Etruriában, Umbriában, Latiumban, Róma első civilizátor királyai is etruszkok; a római Köztársaság végén ugyanez a terület nagyrészt romanizált, a császárkorban kihalt a nyelvük. Illetett tudni, hogy Augustus szürke eminenciása, Maecenas etruszk királyi sarj, s egy-két évtized múltán Claudiusnak etruszk a vallási tanácsadója, de ő már régészként foglalkozott a nagymúltú néppel, szinte úgy, mint a mostani svéd király. Körülbelül harmadfél századon át tartott az aranykor, 750-től 400-ig; mint Szent Istvántól Nagy Lajos haláláig a magyarok emelkedése.

Elvegyülésük vagy felszívódásuk előtt — melyik a találhatóbb szó? — nem tudunk olyan élet-halál küzdelemről, amilyenbe a szívós, büszke Karthágó lángolva alámerült. S hiányzanak Mínósz király palotájának tűznyomai is: a vonzó, üde krétai műveltség sejtethető lánghalálához hasonló zárójelenet. Veii, Volsinii elpusztult ugyan, szétrombolták a rómaiak, Vulci népét száműzte a malária, Vetulonia kikötője elhomokosodott, kimerültek az ércbányák, Populonia salakhegyei alá süllyedtek a kohók, de a többi város tovább vegetált; elhanyagolták az öntözőcsatornák gondozását, de a megritkult nép úgy-ahogy tovább gazdálkodott. Egy névváltozás tanúskodik a táj elszomorító változásáról. Ami *opulenta arva Etruriae*, Etruria dús mezeje volt, *pestilens regio Tuscorum*, a toszkánok miazmás vidéke a későbbi útirajzokban.

Talán a beljősök sötét jövődöléseire gondolnak a hanyatlás-kori szarkofágok cinikus heverő figurái. Élethűnek tetszik a portré, a fejet ugyanis külön ragasztották az előregyártott törzshöz. Kövér és lomha, néha nevelésesen kövér zabafi lett a valamikor karcsú és kecses etruszkból. De bizonyos-e, hogy valaha is élt az a darázsderekű és mandulaszemű, karcsú és kecses férfi, háromszögű arcán a farkas mosollyal? Talán független volt a vaskos modelltől, hízog álarc volt, amit előkelő családok ion szobrokról és athéni vázákról lestek le s parancsoltak aztán a bennszülött mintázóra. Hiába gyűlölték a görögök az etruszkot, maga az etruszk mindvégig görög bámuló maradt, sírkamráik tanúsága szerint beleélték magukat a trójai háborúba, mintha őseik vívtak volna a Szkamandrosz partján s a görög vázák művészettörténetét csak etruszk sírleletek segítségével, kimeríthetetlen másvilági gyűjtésük alapján tudták megírni. Lehetséges hát, hogy nem a valóság, hanem importált műtárgyak utánzata volt a gazellatestű, mosolygó, szerelmes férj és nő az aranykori koporsók fedelén.

Lehet, de nem valószínű. Testi változásuk olyan szembeszökő, akkora a különbség a korai és kései sírfigurák között, hogy társadalmi felfordulásra, fajváltozásra, vérkeveredésre gondoltak a kutatók. Holott csak az elferdült lélek harapódzik el a testen, mondhatnám a hordóhason. Kitéltetett a nyolcadik századév,

karthágói és krétai tűzvész nélkül teljesült a jóslat, elveszett itáliai birodalmuk, el a tengeri hatalom is. Hurka lett a felajzott nyílvegyéből.

Mi történt? Karthágó volt hagyományos szövetségesük, együtt vágta el a kirajzó görögök terjeszkedését a Korzikánál vívott, döntő tengeri ütközetben. Együtt is fizetett vissza nekik több, mint egy félszázad múltán 474-ben a görög flotta a délitáliai Cumae partja előtt. Van a British Múzeum-ban egy etruszk sisak, görög felírással. Hadizsákmány. Sziraküza zsarnoka ajánlotta fel az isteneknek, hála jeléül s a győzelem emlékére Hellász egyetemes szent helyén, Olümpiában. Jelkép a megviselt, néma vasdarab, *memento mori*, a hanyatlás észrevétlen kezdetét testesíti meg. Nemsokára betörték a Po felől a földéhes gallok. Mivel laza federáció volt az etruszk birodalom, könnyen szétrepedt a görög-gall harapófogóban. Róma is lerázta a civilizátorok uralmát s ellentámadásba lendült, elesik Veii, feszítő vasuk az etruszk terület szívéig hatol. Akkor tanultak bele a rómaiak a nagyszabású rablásba, melyet később Etruriáról Görögországra, Kisázsziára s Északafrikára is kiterjesztettek. Zsákmányéhségük rendtartó szenvedéllyel, jogász ésszel, puritán önfegyelemmel, családkultusszal és közéleti misztikával párosult, ezért volt kezdetben csekély a kollektív rablás erkölcsromboló hatása az egyénre. Morális dölyffel beszéltek a vesztesről, aki valószínűleg okot is adott rá; a nyers Catullus versében megjelenik az *obesus Etruscus*, dagadt etruszk, Vergiliusban — *hosszá* illőn, valamivel finomabban — a *pinguis Tyrrhenus*, kövér tirrén. S a vádlott önvédelme, ha volt ilyen, elkallódott. Sejtelmünk sincs, hogyan vélekedett Rómáról az etruszk. A királyivadékok eltörpülve belevegyültek a vidéki társadalomba, áttértek latin beszédre, éltek rangosan, tétlenül, cinikusan. Emlékszem kisgyermek koromból Barcsay Domokosra; erdélyi fejedelem volt az őse, „fejedelem” volt az ő tréfás neve is, így hívták az úri kaszinó tagjai és kávéházi fizetőpincérek. Bánffyhyunadot képviselte a millenneumi ország parlamentjében. Emléke segít értenem, ki volt az *obesus Etruscus*.

ORRUNKNÁL fogva vezetnek. Ahány sírváros, annyi temetkezési forma, az etruszk holtak birodalmában nincs egységes szokás, egyetemes válasz. De ha volna, akkor is csak holtak tájékoztatnának élőkről. Olyan ez, mintha régészek két és fél ezer év múlva szorgalmasan kutatnának a budai hegyek festett kriptáiban, hogy föltámasszák a magyarok mindennapi életét. Sohasem tudnák meg, miről beszélgetett Ferenczy Béni Pilinszky Jánossal egy Váci utcai presszóban. A koporsófedelek heverő alakjain a férfi kezében van az áldozó csésze, mert ő, a család fő érintkezik az égiekkel, a nők tojást, gyümölcsöt, legyezőt, tükröt tartanak: kacérság és termékenység szép földi jelképeit. Rangjuk, szabadságuk jóval nagyobb volt, mint görög és római asszonytársaiké a klasszikus korban. Egyre folyik a heves vita az etruszk eredetről, őslakók voltak-e vagy bevándorlók Kisázsziából, de sok minden érthetetlen, ha eleve tagadjuk keleti származásukat. Kincsekkel temetkeztek el, akár csak az egyiptomiak (görög és római ilyet nem tett) s a nők rangja, szabadsága is elárulja, hogy ragaszkodtak ahhoz az ősi mediterrán világrendhez, amely fölött még Magna Mater, a Földanya örködött és uralkodott a medence keleti felében.

Ez a látszólagos menetrendi késés jellemzi különös csatlakozásukat a görög kultúrához is. Mert az etruszk kölcsönzésekben van trójai háború és van pokolra rabolt Perszephoné és van emberáldozás: a kedvező szeleknek felkínált Iphigeneia s az elesett Patroklosz máglyája mellett lemészárolt hadifogoly, a halott kiengesztelésére, de nincs Szokratész. Mindvégig nincs. Az a döbbenetes, hogy amikor közel kétezer évnyi ugarolás után ismét kivirul az ősi génusz Etruria földje alól, Donatelloban megújul az odaváló antik bronzöntők drámai realizmusa és Michelangelóban a rettegető demonológia, de Szokratész megint hiányzik!

Kegyetlenek voltak, a rómaiak szerint kifinomult szadisták. S a finom szadizmus csakugyan jobban összeillett életművészetükkel és a vallásos obszessziókkal, mint holmi nyers kegyetlenség. Róma tőlük vette át nemcsak a hatalom jelvényeit, hanem a rituális eredetű gladiátor játékokat is. Nem véletlen — az átvétel eredetére mutat —, hogy a hullaeltakarító szolga még a császárkor idején is Charu, a kalapácsos alvilági etruszk démon öltözetében húzta ki a tetemeiket! Ő és Phersu és Tuchulcha, a karvaly orrú, hegyes fülű, sok ördögfajzat etruszk pokolból rajzott elő, onnan népesítették be a dermedt fantáziát, örökség útján a középkori keresztényeket is.

Etruszkok teremtették meg az első nagy civilizációt Itáliában. Szinte minden, ami a latinokat és félszigeti rokonaikat megkülönbözteti a többi indo-európai rokonnéptől: családnév, rítus, jóslás, állami és vallási szertartások, építkezés, csatornázás az ő hagyatékuk. Remek fémművesek és terrakottaszobrászok, pompakedvelő bányakitermelők és rabszolgakereskedők, kiváló földművelők, mesteri városépítők és páratlan vízmérnökök voltak. Etruszk király csapolta le a római Forumot is. Ritualisztikus gondolkozásukban a vízgazdálkodás összefolyt vallásukkal, megszentelt papi hivatás a hidak gondozása is, a fő ellenőr címét átvették a rómaiak, e latinizált forma él tovább a római katolikus egyház fő címzésében. Főhidászt jelent a

Pontifex Maximus. Lehet, hogy Leonardo da Vinci rejtélyes obszessziója a hol öldöklő, hol hasznosítható vízzel: örvény, sodrás, vízözön, csatornázás arra vall, hogy nemcsak az etruszk bronzöntők tehetsége támadt fel Firenze táján Donatelloban, nemcsak a nép démonteremtő félelme Michelangelóban, — ritualisztikus vízimérnökök, forráskutatók, artézi kútúrók lelke is újra testet öltött az ezermester új haruspexben, aki tudományához aztán főpapi szakállt eresztett. Mindenütt kitartó a Hely Szellemé, toszkán földön időtlen.

Az aranykori etruszkok állandó kapcsolatban álltak Athénnel és a kisázsiai ión városokkal; azok a kikötővárosok voltak a korai görög műveltség stíluszabályozói dalban, tudományban, szobrászatban és divatban. Vajon Etruria művészei közül hány az etruszk ízléshez alkalmazkodó görög és hány a görög hatás alatt dolgozó helybeli? Utóvégre a görögök remekművekkel látták el a barbárokat is Szkítiától a kelta Cornwallig, ha jól megfizették. S ezúttal át sem kellett hajózniuk a tengeren, csak fölhúzódtak délitáliai településeikről. Mivel etruszk nagyurak gyűjtötték vagy importálták hajdani földjük leleteit vagy nekik készültek annak idején, kár töprengeni, hol kezdődik az igazán etruszk, hol végződik az igazán görög. Csak azt tudjuk bizonyosan, hogy a sírkamrák festményei athéni s más *vázaképekről* vannak áttéve *falra*. Hogy milyen volt az eltűnt monumentális görög falfestészet, arról sokkal többet árul el római másolatuk Pompeiben.

Persze mindig az a kérdés: melyik sírképek? Mert azok hasonló változáson estek át a hanyatlás alatt, mint koporsófedelén maga az etruszk. Kegyetlenségük nyoma már ott van a legősibb ábrázoláson, de szakítják a rózsát is, szól a flóta, ujjuk körül forog a füles serleg, táncolnak, vadásznak, birkóznak, szeretkeznek, tovább tart odaát a lakomás élet. Aztán mind jobban elkomorul a kép; másfajta halál ígézetében mélézva készülnek az alvilági útra. Úgy festenek immár, mintha Dante szikár, sötét árnya szemlélné őket, szánakozó szomorúsággal egy szikláról. De hiába kapkodunk gondolataink és érzéseink után, csak az üres levegőt mártogatjuk. Hiányzik a kulcsunk, Claudius, a kacsázó-hebegő császár enciklopédikus könyve. Vagy abból sem lennének okosabbak? Lehet, hogy D. H. Lawrence mégis rátapintott az igazságra: karrierista nép volt a római, az etruszkok viszont nem akartak mindenáron érvényesülni. Fűtültek a Történelem ítélőszékére, máson járt az eszük, nem a hatalom önigazolásán. Talán hivatástudatuk sem volt. Ezért buktak el. De nem nyomtalanul.

Hol vannak a hellének és hol a celták? (És hol az etruszkok?) Eltűntenek ők, valamint. . .

Dehogy tűntek, itt vannak. Pásztortüzet gyűjtanak Kréta hegyeiben. Ír nótát dudorászva kifőstik a szobámat. Paradicsomot árulnak Arezzo piacán.

ÖTÖDNAPJA hengerget kínvallató ágyamon a nedves hőség. Sirokkó, sirokkó! Lehet, hogy Romulus, a robusztus csecsemő farkastejen gyarapodott, de podagrás vénységére bizonyosan gyógyvizet kortyolt. Mert a sirokkó már a városalapításakor sem kedvezhetett az izületeknek. Rómában templomot szenteltek a Láz istennőjének; volt rá okuk, mondhatom.

Nem is akarta elpörölni senkisé a bivalypásztoroktól a Tiberisz mocsárterületét. Több eszük volt annál körös-körül a hegylakó népeknek, illatos erdei fészükben. Csak főjön barmostul odalenn a kásás gőzben az a társaság, rázza ki a váltóláz. Tavasztól késő őszig ma is megkönnyebbül az ember, ha fölmenekülhet egy szippantásra a szabin hegyekbe. Tudta Horatius, micsoda hálával tartozik Maecenasnak, amikor milliomos barátja kiscgazdasággal és villával lepte meg egy szélfogó csúcs alatt.

A pásztorok aztán sorban térdre kényszerítették szomszédaikat. Kifelé, más népekkel szemben csak kemények és makacsok voltak, a fegyelmező kegyetlenséget saját portájukon gyakorolták. Engedetlen fiúk fején elcsattant brutusi apák halálos ítélete. Vajon csakugyan „római jellem” volt a hongyarapító, puritán, fakupás római, valóban halálra ítélte parancsszegő gyermekeit? Nem lényeges. A lényeg az, hogy ezt az emberfajtát választották eszménynek, magukról e zord képet hagyták az utókorra. Plutarkhosz jellemnevelő életrajzaival a fejükben, még a francia jakobinusok is az ősi Köztársaság erkölceit utánozták s a vérpad szállítóivá szegődtek retorika órákon fölszedett, iskolás emlékek hipnótikus hatása alatt. Csak éppen megfordították a sorrendet: léha apák fején csattant el feddhetetlen fiúk halálos ítélete a terrorperekben.

Forgolódom a nyirkos lepedőn. Róma sokféle története közül hiányzik egy. Amit a sirokkó jegyében írna meg egy klímaszakértő, új Gibbon. „Ólmos sirokkó húzódott a város fölé. Sulla már pirkadat óta diktálta a névsort a kivégzendő törvényenkívüliekről...” Vagy: „Rekkenő hőség volt június elején. Majd jött a sirokkó, párás, meleg, közben hűvös is. Marius ötödnapja nem aludt. Meztelen kardja tompán fénylett a derengésben...” Vagy: „Fullasztó sirokkóval kezdődött szeptember abban az évben. Manlius és Catilina, a két elszánt összeesküvő...” Vagy: „A szokottnál is gyötrőbb volt a téli sirokkó, hideg és izzasztó egyszerre.

Marcus Antonius és Octavianus, mécsesüknél a halálra kiszemelt szenátorok listájára hajolva..." És így tovább és így tovább. A nevek után mindig vérontás következik. Ma a volán szolgál villámhárítóul, akkor talán az aréna vezette le a feszültséget. Sirokkós napokon még a vadállatok is bőszebben viselkedtek, sirokkós állapotban aligha könyörült volna meg az oroszlán fölismert, egykori jótevőjén, a koncul odavetett Androclesen.

MIÉRT volt annyi polgárháború Rómában? Vércsapoló láncolat a patrícius Gracchusok földosztó kísérletétől Sulla diktatúráján keresztül Octavianus zárógyőzelméig Actiumnál, a tengeren.

Félelemből. Róma ég, szenátorai kardélen! E rémképtől szaladtak bele kardokba az arisztokraták s adták meg magukat legvégül a császárságnak. Veszteségük a kiújuló kölcsönös koncolásokban nem lehetett sokkal kisebb, mintha az égő Róma utcáin csakugyan felkoncolták volna egy részüket a szegények.

A Köztársaság ódon hőskoráig visszavetítve, köznép és patríciusok vitájával kezdődik a Coriolanus. Egy politikai lángész írta, Shakespeare. „A soványság, mely bennünket gyötör”, mondja az első polgár, „az arcunkra írt nyomorunk a jegyzék, melyben jóllétök el van sorolva; a mi szenvedésünk az ő nyereségök. Bosszuljuk meg dárdáinkkal, mielőtt magunk is olyan szárazak lennénk, mint ezek, mert az istenek látják lelkemet, hogy kenyér-éhségből beszélek és nem bosszúszomjából.”

Mire Menenius, a népszerű szenátor megadja a csitító választ:

*Aztán e nyomort
az istenek szerzik, nem a nemesség.
Ezen nem kéz, de térdhajtás segít. Ah,
Az inségtől fölingerelve, még majd
Több bajba estek. Piszkolódtok a
Kormányra, mely atyátokul vagyton, míg
Ti mint ellenség átkozzátok őt.*

Versben beszél, ahogy úrhoz illik. De a polgár visszavágja prózában az igazságot:

„Atyánk! a' bizony! Sohasem volt ránk gondja. Minket éhezni hagynak, s az ő magtáraik tömnék gabonával; rendeleteket adnak ki az uzsora ellen, hogy az uzsorásokat segítsék; naponként visszavonnak egy-egy üdvös törvényt a gazdagok ellen, s naponként keményebb rendszabályokat állítanak föl, hogy a szegénységet megköttözzék és zabolázzák.”

Amit ír, későbbi időkre talál igazán, dióhéjban ez a válasz a sorozatos polgárháborúkra *úrpárti* (optimates) és *néppárti* (populares) urak között a Respublica alkonyán. S a háborúkat már mindkét oldalon zsoldosokkal vívták, nem népfölkeléssel, kiváltságaik szűkebb vagy tágabb keblű védelmére. Csak az érvényesülés jelszava különbözött; lehetett konzervatív és lehetett radikális.

Róma kinőtt Itáliából. A középheleti és afrikai hódítások kincset, birodalmat, rabszolgákat szereztek az uralkodó kasztnak. De mintha csak megfogant volna valami sötét pún átok a győztesen, Karthágó végpusztulása után kincs, birodalom, rabszolgahad tönkretette latin földön a szabad parasztokat. Hiába vetette föl Rómát az arany, megtört a nép gerince. Uradalmi rabszolga gazdálkodásra tértek át a hódítások lefőlözői.

Attól kezdve nagyjából így működött a hatalom mechanizmusa: Egy ígéretes fiatal szenátor, a kelő csillag fülig eladósodik valamelyik lovagi rangú bankárnál, kölcsönéből lepénzeli a választókat, hogy egy évre főhivatalba emeljék, a tisztség letelte után elvonul kormányzónak egy tengerentúli tartományba, kisajtolja, megszabadul adósságaitól, vagyont szerez, visszatér a szenátusba, ahol egy ígéretes fiatal szenátor, a kelő csillag bevádolja harácsolásért, hogy a botránypörben feltűnjék közjóért lángoló erkölce, aztán maga is fülig eladósodik egy bankárnál, kölcsönéből lepénzeli a választókat... elvonul kormányzónak egy tengerentúli tartományba, kisajtolja... visszatér a szenátusba, ahol egy ígéretes fiatal szenátor, a kelő csillag ... harácsolásért... aztán maga is fülig eladósodik... a tisztség letelte után elvonul egy tengerentúli tartományba ... vagyont szerez ... visszatér a szenátusba, ahol egy ígéretes fiatal szenátor, a kelő csillag ...

Néha betársult e hatalmi játszamába az uzsorás is, például Crassus, aki a fuldokló Julius Caesart szanálta. Közéleti befektetés volt a segítség; megszimatotha, hogy kelő csillagra tesz. Annál is többre, egy istenre tett

a szerencsés bankár. A fiatal Caesar mind azon törte az eszét, honnan a fenéből kerít másnap még száz sestertiust? Halála előtt az volt a gondja, hogy másnap honnan a csudából szerez még száz milliót? Ez a különbség: a megistenülés.

Kamatszedésben és behajtásban nincs irgalom. Utóvégre jogász nép volt a római. A gyanútlan Petőfi eszménye, Brutus, e „derék, becsületes férfiú” negyvennyolc százalékos kamatot számított kölcsöneire s lovaskatonákkal hajtatta be az eladósodott gazdákon Ciprusban. Tőkehalmozás és osztálymonopólium egyszer volt a világon betűhűséggel Marx tételei szerint, Rómában, az államválság előestéjén s a polgárháborúk alatt. Akit okkal, ok nélkül gátolt vagy félresöpört érvényesülésében a hatalmi mechanizmus, felbőszülve fegyverhez fordult a szenátus ellen, mint Catilina, majd Caesar. Balszerencsével az első, isteni szerencsével a második. S többször majdnem e választóvonalig jutott hataloméhes, elvtelen támogatójuk, Crassus is. Puccskíséret, összeesküvés bármikor átcsaphatott osztályharcba: Róma ég, szenátorai kardélen, gyűjtogatni, mészárolni fog a csőcselék! E rémségtől csak egy védelmező kard óvhatta meg őket, kitört a polgárháború úrpárti és néppárti (azaz konzervatív és demagóg) urak között, a háborúban aztán teljesült a törvény: kard által haltak meg sokan azok közül, akik félelmükben, kiváltságaikat féltve egy kihúzott kard segítségéhez folyamodtak.

Persze más volt tetteik fedőszövege a szenátusban, fennköltebb. A Köztársaság megszentelt alkotmányát védtek ősapáik szellemében egy-egy belső áruló egyeduralkodó betörésével szemben: szobrot álltak, mint zsarnokölők. Sokan hittek is saját fedőszövegükben, ironikus módon legjobban a patrícius nagyurak érdekeit lelkes hiúsággal szolgáló, csak lovagi születésű Cicero.

Félelemre volt ok. Róma népi gerince megtört a rabszolga-gyűjtő, imperialista hadjáratokban, a földjevesztett kisember tömegestül betódult „csőcselék”-nek a latifundiumokról, zsúfoltság, éhbér, munkanélküliség gyúlékonnyá hevítette a levegőt. De rettegni kellett a rabszolgáktól is.

Krisztus előtt 135 és 73 között három lázadás tört ki; a harmadik, Spartacusé már igazi háború volt. Bukásuk előtt a szenátus négy hadseregét verték szét a fölkelők. Elrettentésül hatezer feszítettett fel közülük a Via Appia mentén Crassus, a bankárból lett hadvezér. „Nem volt valami gazdaságos terrorcselekedet”, írja egy angol történész, „dehát Spartacus komolyan fenyegette tekintélyét és befektetéseit”. Később másfajta, még nagyobb hadi babérokra pályázott, a perzsa nagyhatalmat akarta megleckéztetni. Katasztrofális volt a veresége, maga is ott pusztult.

Alig oszlatta el Róma ijedelmét a ritmikusan ismétlődő hatezer feszület, egymás után megjelent a politikai színen két elszegényedett arisztokrata: Catilina és Julius Caesar. Kezdődött előlről a félelem. Vajon mit forral ellenünk ez a tőlünk elpártolt kalandor? Csak magáért vagy magáért és a népért akar a nép hátán hatalomra jutni, ha kell, fegyverrel? Kétféle traumatikus veszélytől szabadult meg a milliomos szenátori réteg, amikor a Köztársaság immár csak ál-homlokzata mögött kegyelemre megadta magát a császárságnak. Saját kebeléből fenyegetett az egyik, rabszolga csordákból a másik.

A császárság alatt megkezdődött aztán a Catok és Scipiók ivadékainak komikus elfajzása. Római úr, törzsökös családok fogyadkozó sarja, megtartván társadalmi kiváltságait milliomos, tétlen emigráns lett saját hazájában, mert az atyáskodó rendszer kizárta a közéleti felelősségből. Tehetett, amit akart, amíg nem tett igazán semmit. A császár és minta hadserege (részint barbár elemekből) és engedelmes hivatalnoki kara (köztük arisztokraták) gondoskodott a birodalomról; klienskirályok, törzsfők, papok s a nyelvi, vallási, faji világszórványok legtöbbször szívesen együttműködtek a helyi kormányzóval. De Rómából eltűnt a hajdani államszervezők puritán világa. Kiket, miket talált volna utcáin a magához, véreihez és másokhoz egyformán zord, méltóságteljes honatya, a jakobinus eszménykép, ha feltámad kőkoporsójából? Pikareszk gúnyregénybe illő figurákat. Tenyér- és csillagjós, szalonfilozófus, örökségvadász, kincsásó, rangos koldus, hazárdjátékos, festett-pomádés homoszexuális, méregkeverő bős szuka, milliomos dillettáns költő, meggazdagodott csepűrágó, nimfomániás matróna, rabszolgakereskedő, herélt miniszter, hermafrodita aranyifjú, besúgó, zsaroló és temetkezési vállalkozó tolong Róma kirakatában. Gonosz tréfamester a sors; a tétlenségre kárhoztatott római urak ugyanúgy végezték, ahogy a legyőzött etruszk nagyurak. Elhíztak, hurka lett a felajzott nyílvezzőből. Nincs becsülete a munkának; lecsúszott úriemberek — köztük Juvenalis, a költő, „Róma ostora” — hajnaltól ácsorogtak a milliomos pártfogó folyosóján, amíg megkönyörült rajtuk egy néger főkomornyik és kiosztotta a ciberelevest. Hasonmásukat Arany János még a Kiegyezés utáni Magyarországon is megtalálta:

*Egy dicső ház végső sarja —
(Tudja: Várna, meg Mohács ...)*

*Nem lehet, ha birtok már nincs,
Sem szijgyártó, sem kovács.
Volt, igaz, még egy tenyérenyi:
De a rozsdá és aszály ...
No, meg Homburg, s a zsidóság ...
Hanem a rang: az muszáj.*

HOSSZABB római tartózkodása alatt Dickens végignézett egy nyilvános kivégzést. Rablógyilkos volt a bűnös, nyaktilóval lefejezték. Utána a gondos riporter fölment az állványzatra s döbbenet láttá, hogy mennyi a vér. Szemléletes tudósításokat küldött volna londoni lapjának a Colosseum-ban tartott ókori játékokról is. Gladiátorok búcsúlakomája, kardélesítés, fegyvervizsgálat, ejtett és kapott sebek, megüvegesedő tekintet, halálhörgés, holttestek kihurcolása, s mit csinál ezalatt díszpáholyában a császár? Bízhattunk volna kiapadhatatlan, színes tollában, hiszen az ő gyermekfigurái haldokolnak leghosszabban.

Bizánc keresztény császárai betiltották a játékokat; később feszület emlékeztetett az arénában a hitvalló áldozatokra, így hát Dickens csupán merengeni kocsikázott ki romjaihoz, holdfényénél, mint előtte két másik körülrajongott író, Childe Harold, a világfájdalmas zarándok mezében Byron és az őskeresztény vértanúk zengzetes bárdja, Chateaubriand. Mindketten remekül értettek a színpadi hatáshoz, mégis a francia nyert. Ő a borongáshoz magával vitte egy borzongató őszi naplementében haldokló kedvesét is. A legyengült nő pár lépés után egy kőre települt, nem gyanítva, hogy ebben a tragikus történelmi keretben fog modellül szolgálni, évtizedek múltán az öreg emlékirónak. Aki tiszteletreméltó önkultusszal még az asszony sírkövére is rávéssette saját nevét.

A Colosseum volt az érett olasz Reneszánsz egyik művészeti mintaképe. Példa és kőbánya, stílusát utánozták, anyagát rabolták; Bramante és Michelangelo, a pápai Róma két építész fejedelme adósodott el alkotásaiban a névtelen római vagy görög tervezőknek.

Hány ember és állat pusztult el a gyűrűben? Halottengesztelő etruszk szertartás volt eredetileg a játék, úgy kezdődött, hogy emberáldozatot mutattak be egy friss sírnál. Roppant méretre Augustus alatt duzzadt; századok során, a betiltásig sok millió, ismétlem: sok millió volt a felhajtás emberben, állatban. Ugyanakkor önfeláldozóan üldözték tilalmas vallások papjainak bűnös rítusát, az — emberáldozást! Egyszerre voltak életvédő humanisták Galliában a druidák és Szíriában Baal szolgái ellen és a láncolatos önkivégzés ingyenc nézői Rómában.

A játéktartás mindvégig uralkodói monopólium és kegy. Más nem is győzte volna, hiszen milliárdokat költöttek rá. Némelyik császár unta vagy utálta, de egyik sem fújta le, még távollétével sem igen tüntetett. Nép és ura meleg családi körre forrt össze, egygyé boronálta őket taps és fütty, már hogyné! hiszen követelésükkel a nézők szinte a császár egyenrangú társai voltak az élet-halál osztásban. Ha már olyan jól feltalálták a népindulat biztonsági szelepét, egyik sem hanyagolhatta el a népszerűség, sőt! a császári „állás” kockáztatása nélkül. Ez volt a közélet folyamatos pótléka, szabályozta a politikai szenvedélyeket, lármás, de veszélytelen csöcselékké fokozván le a népet, amely századok előtt még történelemalakító erővel tudott jogaiért küzdeni. Róma nem hódolt semmiféle fajelméletnek, pusztán a hatalom költséges, de kipróbált védelmére rendeztek be cézári látványos Belzent, Auschwitzot minden idők legszebb vesztőhelyén, egy építészeti csodában. Elsorvadt a színház, meghalt a dráma, még csepűragó mímusok nyilvános vetkőzése, a szabadtéri strip-tease sem tudott versenyezni a torokmetsző pengék varázsával, a vér vonzóbb látvány volt, mint a szép csöcsök s a formás fenék. Szent Ágoston a Vallomásokban sötét dramatizáló tehetségével elmondja, miképp hatolt a mótely a fülön át egy behunytt szemű ellenállóba, akit barátai erőszakkal a nézők közé vonsoztak.

„A küzdelem egyik fordulatanál, mikor a közönség tapsvihara heves izgalomba hozta, engedve a kíváncsiságnak és hiú módon azt remélve, hogy bármi történt legyen, megvetése a látványon is győzedelmeskedni fog, egyszer csak kinyitotta szemét, s ekkor súlyosabb sebet kapott a lelke, mint annak a teste, akit látni akart, és nyomorúságosabban bukott el, mint az, akinek elbuktán felcsattant a taps: a taps, ami fülén hatolt be és felpattantotta szeme zárát, hogy rajta keresztül érhesse találat, és miatta sújtta vereség addig is inkább csak vakmerő, mint állhatatos lelkét, melynek éppen az volt a gyengéje, hogy magában bízott, pedig Benned kellett volna bíznia, Istenem. Mert alighogy a vért megpillantotta, nyomban eláradt benne a kegyetlenség mómora, és nem fordult el, hanem odaszegezte tekintetét, és habzsolta a tébolyt, és belefeledkezett, és örömet lelte az ádáz öldöklésben, s valósággal megrészesgítette a vérszomjas szórakozás. És már nem az volt, aki odafelé menet, hanem csak egy a tömegből, amelyikbe keveredett, méltó cimborája azoknak, akik odacipelték!”

Pedig nem csupa válogatott szadista ülte végig a folytatásos emberölést és állatirtást, olyan türelmes üléppel, mint annak idején, egész napon át az athéni közönség a felséges tragédiákat és komédiákat. Egyszer Pompeius roppant költséggel elefántokat hajtatott dárdavetők elé s az állatok rémülten trombitálva menekülni próbáltak. A tömeg fölháborodott: kegyelemért trombitálnak, magukat siratja el lengő ormányuk, gyalázat, micsoda kegyetlenség! — s az emberek átkozni kezdték bőkezű mulattatójukat. Az sem tetszett, ha valaki csak a vérontásért járt el, nem a művészi párbajokért; hol a sportszellem?! Mivel félszeműk az udvari páholyon függött, megrökönyödve rájöttek, hogy Tiberius fia, az ifjabb Drusus szadista. Persze nem mindenkinek furcsa ez a finom szőrözés. Szenvedélyes vadászok vagy a szorító rajongói számára ma sem az. Apám, a jó puskás óvó példaként, rosszalón emlegette gyermekkoromban, hogy mészáros volt Rudolf trónörökös, nem vadász, az eléje hajtott *szegény állatok* tömegén töltötte ki idegbaját a radnai havasokban.

Megáll az ész a pocskékolástól. Milliárdokba került hadifoglyok, kis és nagy bűnözők, szökött rabszolgák rituális lemészároltatása egymás keze által, kipusztultak gazdag vadterületek. S a szegény ember közben éhhalálra ítélte csecsemőjét, hogy ne szaporodjék asztalánál az éhes száj. A római világbirodalom sohasem aknáztá ki az alexandriai görög természettudomány fölfedezéseit, hogyan is tudta volna ilyen munkaerő gazdálkodással? Egyesek persze már az Ókorban rájöttek az esztelenségre. Plutarkhosz is, Epiktétosz is utálkozott az arénától, Lukianosz egyenesen megkérdi: nem lehetne okosabbra használni ezt az „anyag”-ot? Görögök voltak mind a hárman és nem laktak tartósan Rómában. Kikelt a játékok ellen Seneca, a filozófus szenátor is. De neki csak módjával tudok hinni, olyan gyatra jellem ez a fennen háborgó sokszoros milliomos és humánus erény-sznob.

Az igazság az, hogy boldogtalanok lennénk, ha valami visszafelé forgó időgép ejtőernyővel ledobna a császári Rómára. Hol egy jó hangverseny, színház, opera, kiállítás, vértelen mérkőzés, horgászhely, vitaklub? Nem gyanítják a mai nosztalgikus andalgók, hogy a túlaranyozott, vérszagú, parvenű zsákmányraktár: Róma tízszeresen megnemesedett a lekopasztott romjaiban. Tragédiák helyett hallhattunk volna csalogányhangú, elcsukló ripacsokat, láttunk volna hermafrodita balett-táncosokat, egy boroskancsó helyett kiraknak színpadi kelléknek háromezret, egy öszvér helyett fölhajtanak a színre ötszázat. Tombolt a nagyzási téboly. Traianus, az emberséges császár, akit a korai egyházatyák nem ok nélkül kimentettek a pokoltűzből, más pogány kárhozók közül, nyolc év alatt körülbelül huszonháromezer gladiátor bevetésével rendezett játékokat. Erről a korról írta Gibbon (betéve tudja elég sok angol), hogy „ha felszólítanának valakit, mondja meg: a világtörténelem melyik korszakában volt legboldogabb és legvirulóbb az emberfaj, habozás nélkül azt választaná, amely Domitianus halálától Commodus trónraléptéig tartott”. Vagyis aminek Római Ezüstkora a neve. Habozás nélkül? Legalább habozva! Keserűbb tudással mi már azt tesszük. Dehát Gibbon sohasem látott nyilvános kivégzést.

Vegyes örömről telt volna abból is, ha kegyesen meginvitál vacsorára egy milliárdos. Úristen! mit illet, kellett végigenni, még ha könyökre dőlve, nyitott nyakkal, nadrágszíj nélkül heveredett is az ember a falatozásnak. S mennyit összevedelni a választott borkirály parancsára! Kocaemlőt kagylóra, osztrigára pávát bíbormártásban, halat és vadkant fűszeresen töltve, csirkét roston, szarvast többféle gombával s fő-fő ínycsalatnak a szabadkozó házigazda verseit — („csak mert ti követelitek”) —, hastáncosok és elsuttogott udvari pletykák közé beszúrva. Psszt! hallottad? csak neked árulom el. Tudod-e, hova tűnt a császár? Titkos nászúton van a nápolyi öbölben egy versenykocsissal. Erről s effélékről reggelig. Hacsak közben ránk nem zörget egy szakasz élén a pretoriánus gárda egyik századosa, azzal a kitüntető kéréssel, hogy gazdánk fogadja el a felséges úr figyelme jeléül e különlegesen kifent kardot, mindjárt bele is dőlhet, ő megvárja, mert — íme a golyos — egy levágott fejfel kell visszatérnie a Palatinusra.

Maradt volna ín्यünkre való helynek valamelyik közkönyvtár, a teljes latin irodalom mellett a teljes göröggel. (Babiloni, perzsa, zsidó, hindu s egyiptomi anyagért már át kellett volna hajózni Alexandriába). S maradtak volna a közfürdők. Délben nyitották, kongatással, vacsoratájt zártak, nem volt sem faji, sem osztály korlát, a dögönyözők mestéri kezelése után lehetett ostáblát, morrát játszani, rejtvényt fejteni, tornászni, felolvasást hallgatni, dumálni egy hűvös márványsarokban — („csaó! holnap ilyenkor légy a Laokoon alatt”) —, csemegézni, szemeztetni egy szőlőfürtöt. A közfürdő volt a legcivilizáltabb hely Rómában; kitalálták, miképp lehet a Japán és Central kávéház egyúttal Lukács fürdő.

S maradt a katakomba. Akármilyen hitevesztettek vagyunk, előbb-utóbb behúzódtunk volna egy csendes gyülekezetbe, annak a légköre lett volna legelviselhetőbb. „Ételből csak annyit fogyasztunk, amennyi éhünket elveri, italból csak annyit, ami nem tesz szégyentelenné”, írja Tertullianus, az egyházatyja. Persze akkor még nem volt államvallás a kereszténység. Ádázul vitáztak egymással a teológusok, de nincs hatósági fegyverük, hogy kényszerítő nyomatékot adjanak a vitáknak. Nem késett sokáig; meghalt az üldözés, éljen az üldözés, az erőszak királyi széke nem ásíthat üresen! Akik betiltották az embertelen gladiátor játékokat, egyúttal meggyújtották a lélekmentő máglyákat eretnek hittestvérek alatt. Gyorsan a tűzre, mielőtt

elharapódzik a ragály! Madách jól tudta, miért nem vidítóbb a konstantinápolyi Tankréd jelenet, mint a megelőző pogány római lakoma; Ádám hiába menekül át egyikből a másikba.

*E szép virágot egykor ismerém,
Üldött hitünknek zsendülő korában.
Ki az a bűnös, aki tönkretette?...*

ARÉNA, cirkusz, vadak etetése emberhússal, kocsi-verseny napokon át, gőzölés naponta a fürdőkben, mindez potyán, mert a császár fedezi vagy majdnem úgy s esténként valami olcsó csapszék: jobb időtöltés az átlag rómainak, mintha ülné az édes otthonban. Hogy főjön nyáron, vacogjon télen. Körülbelül negyvenötezerre tehető a többemeletes *insula*, bérkaszárnnyal a fénykorban. Amelyet néha beomlás, állandón tűzvész fenyegetett. Telekspekulánsok építették kívül tetszetősen, tarkára pingálva, balkonokkal a silány szerkezetű házakat, mert volt ugyan hatósági szabály és bírói felelősségrevonás, de volt kenés és eltussolás is; beomlásért ritkán került valaki lakat alá. A szobák nagyrésze szűk, alacsony, a bér: zsarolás. Ha nem vigyáztak, a padlóra folyó mécesolaj, lehulló gyertya vagy a rézmelegítőtől és a serpenyő alól kiugró parázs lángra lobbanthatta a téglahomlokzattal leplezett gerendavázat. Volt bőven egér és patkány és poloska. Ha jól emlékszem, János apostol egyszer igehirdető vándorlásán leparancsolta fogadóbeli lócájáról a zaklató férgeket; engedelmesen meg is bújtak reggelig, a küszöbnél. Róma bérakóinak nem volt ilyen hatalmas szavuk a poloskák ellen vagy — az apostolcselekedetek krónikásával vetélkedő képzeletük.

Nappal a görbe, szoros, meredek, gyakran sikátorszerű utcákon zajlott a munka, vásár, terepere és gyalogos forgalom. Gyaloghintók útjából kitértek, mert szolgaleppjük falhoz kenhette a kétlábú akadályt. Járdá nem volt, sem közvilágítás.

*Sparsus, szegény fejem pihenni, tűnődni
nem lel magának egy zugot se Rómában.
Az iskolamester reggel, a pék meg éjjel csap
lármát, s egész nap csak kalapál a rézműves,
itt pénzbevaltó nagy halom Nero-krajcárt
csörget unatkozva, bepiszkolt asztalán,
odébb kopott követ ragyogó ütőjével
hispan aranypor-műves egyre csapkodja,
Bellona-hívek tombolása nem szűnik,
hajótöröttek roncs-mutatva kántálnak,
kéreget, kitanítva otthon, zsidó gyerek,
háza kénnel ordibál csipás árus.
Ki írja össze álmaink elűzőit?
hogy mennyi lábost vernek össze Rómában ...*

Még zaklatóbbak az éjszakák. Irodalmuk vörös fonala a panasz, hogy Rómában nem lehet aludni. Julius Caesar virradattól estig kitiltotta a teherforgalmat, tehát besötétedés után zendített rá a szekérsörgés, vásári felhajtás s a cifra káromkodás a forgalmi dugókban. Juvenalis harmadik szatírája a város mindennapi életéről szól. Húsz soron belül az egyik szegényre rászakad a bérház, a másiknak megsemmisül cók-mókja egy tűzvészben, mehetnek kéregetni. Aztán rátér az éj gyönyöreire.

*Képzeld most el az éj sokféle egyéb veszedelmét:
mily magasan nyúlnak föl a házak, ahonnan agyonvág
mindenféle cserép, ha lyukas vagy csorba edények
hullnak az ablakból, s mily súllyal ütik meg a járdát,
szinte kívágya. Hanyagnak tűnsz, ki előre a nem várt
bajra nem is gondol, ha sietsz vacsorára, s előtte
még végrendeletet se tesz. Mert annyi halál les
éjjel, ahány ablak virraszt feltárva utadban!
Így hát azt kívánd, s e siralmas vággal eredj: bár
lenne elég nekik az, hogy nagy tálból lelcsolnak.*

Hiszen ha mindig csak tálból, nem másfajta edényből! Költőnknek volt egyéb tapasztalata is:

*Szenved az arcátlan részeg, ha nem adta ki senkin
még a dühét. Úgy tölti az éjt, mint hajdan Achilles
sírva barátjáért, hol háton fekvő, hol arcán;
így tud aludni csupán. Az ilyennek jót verekedve
jön meg az álma. De bármint is szilajítsa az ifju-
kor, tüzesítse a bor, nem köt bele abba, akit jobb
— bíbora, hosszú sor követője miatt! — kikerülni,
míg sok fáklyával s bronz lámpással vonul arra.
Engem, akit csak a holdfény meg pici gyertya szokott így
elkísérni, minek fonalát kímélve beosztom,
engem megvet. Halld, hogy a bús párbaj hogyan indul,
már ha ugyan párbaj, ha te ütsz, s én tartom a hátam!...*

JUVENALIST idéztem. S hányan előttem a Középkortól! Amíg élt, senki; kortársak írásaiban, leveleiben alig bukkan fel a neve. Halála után fedezték föl a keresztények, terhelő tanúnak. De mennyire megbízható? S mennyire megbízható a többi római író?

Vergilius természetesen az, valahányszor a paraszteletről és a gazdálkodás módjairól beszél. Szívügye volt. Horatius sem áldozta fel az igazságot drámai hatásokért, nem is forrtak benne torzító indulatok. Ovidius utánajárt legendák, rítusok, népszokások, babonák eredetének; folklór kincsesbánya a naptári ünnepeket feldolgozó *Fasti*. Lelkiismeretes bogarász volt a léha hírű költő. Csirkefogók, úrgazdagok, paraziták, stricik, csatornatöltelékek dolgaiban megbízható az Ókor legjobb, bár töredékes regénye, a *Satyricon*. Nyelvészek gyönyöre is, mert jassz nyelvvvel keveri az irodalmi.

De mennyire higgyünk Suetonius beavatott és lebilincselő pletykáinak? Csakugyan szörnyeteg vagy pojáca vagy szörnyeteg pojáca vagy többszörös gyilkos vagy többszörös gyilkos pojáca volt nyolc császár az Augustus után következő tízből? S mennyit higgyünk el a halottgyalázó Tacitusnak, aki jószándékú tetteiben is megszimatoz valami gonosz hátsó gondolatot? Nincs olyan hamvas rózsza, amelyen ne talált volna féregrágást. Holt zsarnokokon kitöltött dühéből lehet sejteni, hogy óvatosan mit hallgathatott el az élőkörül ez a szintén pletyka-ínyenc lángész. S mennyire higgyünk az első hat szatírában szinte magánkívül örvöngő Juvenalishoz?

Ő is, Tacitus is az Olvadás írói: Domitianus rémuralma kísért a Szatírákban s az *Annales*-ben. Válogatás nélkül sújtott a császár; Epiktétosz, a szolga származású és Aranyuszájú Dión, a jómódú görög bölcs s a lovagrendű római Plinius szintén veszélyben forgott, túlélők mind. Csak Martialis kivétel, ő szemérmetlenül a zsarnok képébe hízelgett. Megérték ugyan a biztonságos állapotot Traianus mérsékelt diktatúrája alatt, amelyet Gibbon az emberfaj legboldogabb korának vélt, de az Olvadás sem szabadította meg őket lidérces emlékeiktől, utóvégre minden terrornak hosszú utóélete van az idegekben. A szabadabb szolás idején szokták burkoltan vagy nyíltan kibeszélni, hogy miken mentek keresztül, *amit mi elviseltünk, emberek*. Tacitus és Juvenalis visszaható bosszúvágya, Epiktétosz aszkézise, Plinius tapintatos hajbókolása a hatalom előtt a múltra árulkodik, Domitianusra, aki szó szerint értette volt *isten*i rangját.

Juvenalis tehetős vidéki nemes családból származott. Vajon mi siklatta ki, amikor tüzes ifjúi becsvággal fölment Rómába? Hogy, ki tudja, talán fölvigye császárságig. (Csalódott császár-önjelöltből lehet a legmaróbb szatirikus). Életéről keveset tudunk; úgy látszik, még valamirevaló hivatalhoz sem jutott. Túl nyers, nyakas, érzékeny, becsületes vagy szókimondó lett volna? Vagy egyszerűen peches? Ez a valószínűbb. Harminc éves korában egy gúnyverse miatt Egyiptom mélyére száműzte Domitianus. Kegyelmet kapott a császár meggyilkolása után, de addigra kikopott és kiöregedett az érvényesülésből. Más potyázók közé sodródva, résztvevett a reggeli pofafürdőn, előszobákban, palotafolyosón, a konyha táján lézengett morzsáért, lecsúszott élősdiékkel. Valami csak kerül a szatyorba? Az a lényeg, hogy — mint később Versaillesban — ott kell lenni a szertartásos *levéen*.

A patrónus megvetette kliensét s a kliens lázadozott patrónusa ellen, de érzéseit ki-ki megtartotta magának. Mert a nagyúr tekintélye megkívánta a népes kíséretet, ha feltűnt a Forumon vagy fontos perekon, a slepp gyomra viszont megkövetelte a hódoláért kijáró alamizsnát. Kész volt az egyezség.

Verseiből kivehető, hogy a bűzös, zajos, zsúfolt Subura negyedben lakott, rossz körülmények között. Róma tovább adja gyökerein át a helyi hagyományt; két ezredév múltán sem valami híres negyed, ami a Subura romjaira épült. Mai főutcáján, a Via Nazionalén sétál Moravia regényében, *La Romana*-ban az utcalány; határszélén terül el a nagy piac, ahol De Sica filmremeke, A biciklitolvajok kezdődik. Juvenalis irgalmatlanul lefesti a bérkaszárnnyák életét, de azért nem mozdult ki Rómából, szidta és maradt, szidta és maradt. Barátja, a simulékony Martialis következetesebb volt; elszánt kéregető levelekkel és hízelgéssel valamelyest megszedvén magát, visszavonult spanyol szülőföldjére.

*Míg talán a zajos Subura táján
kóborolsz Juvenalis, izgatottan,
vagy bolyongsz a dicső Diána dombján,
míg urak küszöbére űz az izzadt
tóga, és mialatt bolyongva járod
Caelius kicsiny és nagy ócska halmát,
engem — annyi december elsuhanván,
engem elfogadott parasztnak ismét
Bilbilis, szinarany s vasérc hazája.*

.....

*Hosszú, végtelen álmok andalítanak,
s tán a harmadik óra jött ver föl,
jóvá így teszem azt, hogy életemben
harminc év folyamán csak éjszakáztam.*

Juvenalis is vehetett volna magának egy takaros házat a tengernél, Frosinonében, azon a pénzen — írja ő maga — *mit egy évre fizetsz ma odúért.* Dehát úgy látszik, kellett epéjének a sűrű dühroham milliomosok, ajtónállók, talpnyalók, színészek, homoszexuálisok, idegenek, katonák, zsidók és a nők ellen. Bő társaság.

Vajon mennyire megbízható forrás egy antimilitarista, antiszemita, nő-és-görög-és-idegen-és-szabados gyűlölő, sértett ember? (Idegengyűlölő főleg akkor, ha sokra vitte a mocskos asszimiláns.) Verseiben mennyi a hiteles nyersanyag és mennyi a jól betanult retorika, a káprázatosan alkalmazott irodalmi fogás?

Fölvetem s nyomban el is ejtem a kérdést. Mivel haszontalan. Élethű-e Hogarth metszetein az a disznópajta, értsd: London, amelyben hercegtől lámpagyújtogatóig a nép apraja-nagyja vígan rőfögve hentereg? Szó szerint vegyük-e Molièreben a Mizantróp kitöréseit?

*Je vais sortir d'un gouffre où triomphent les vices,
Et chercher sur la terre un endroit écarté
Où d'être homme d'honneur on ait la liberté.*

Olyan mély fertő volt-e csakugyan, amiből Alceste, a parókás, új francia Juvenalis undorodva menekülni vágyott? Ő is botránkozik és marad, botránkozik és marad. S megbízható kép-e a millenneumi Magyarországról Vajda János kiátkozó verse, Sodoma?

Önmagukban van a hitelük, írói és művészi szenvedély teremti meg örökké tartó valóságukat. Egyik se megbízható történelmi forrás, afféle értelemben, ahogy egy kiásott konyhaszámla vagy bugylibicska, mégis megtámadhatatlanok. Önmagát hitelesíti Hogarth víg pokoljárása London utcáin, Alceste világgyűlölete a selyemtapétás szalonban, Vajda János prófétikus haragja a dunaparti kufárhad ellen és tűztől, beomlástól rettegvé, lármától gyötrötten Juvenalis álmatlansága Suburában, nem tudom, hányadik emeleten, mialatt Rómára húzódik a sirokkó.

RÓMAI írórsors. Lucretius negyven-negyvenöt éves lehet, amikor meghal, Terentius nincs negyven, Catullus alig van túl a harmincon, Propertius körülbelül harmincöt, Tibullus ugyanannyi, Persius huszonnyolc. Ilyenformán Plautus, Lucilius, Vergilius és Horatius hosszúéletűnek mondható, mivel megérte a félszázadot.

De Vergilius gyakran betegeskedett és Horatius ötven után néma. Hárman elvesztették apai földjüket a polgárháborúkban; később, költői érdemükért feléjük fordult az elkobzók kegye. Seneca, Petronius, a Satyricon valószínű szerzője és Lucanus öngyilkosságra kényszerült, Juvenalist évekre, Ovidiust végleg száműzték. Talán Hitlerig nem volt az irodalomnak hasonló veszteségi aránya.

A nyomás rendszerint tapintatos a császárok paternális rendszerében, elegendő a tanács vagy eltanácsolás. Egy darabig visszafojtott hátsó gondolattal, „reservatio mentalis”-szal írnak, később második természetükké válik az illeszkedés. Mert amint a pénzforgásnak van Gresham-i alaptörvénye, (a rossz pénz kiszorítja a jót), van időtlen idők óta a szavak forgásának is, az Orwell-i alaptörvény. A hatóság figyelme vagy az öncenzúra által megrontott gondolkodás mellébeszélésre szoktat, a mellébeszélés felpuffasztja a nyelvet, nyúlós szavak nyomulnak be, a dagályos nyelvtől aztán még jobban megromlik a gondolkodás.

Két szelepük maradt a római íróknak. Egyik a modoros alexandriai költő-tudósok majmolása, mai nyelven a formalista játék. Ebből állt legtöbbször a pedáns felolvasás milliomos műkedvelők villájában. Másik szelepük a hullagyalázás, döglött lovak csépelése: oldalt kacsintó, szatirikus bosszúhadjárat letűnt idők hírhedt halottjai ellen. Tacitus és Juvenalis a két nagymester e műfajban.

De a jövő már Ovidius esetében előrevetette baljós árnyékát. Az ötvenkét éves költőt termékeny munka közben űzte el a császár. Tomi (a mai Constanța) a világ végén volt akkor, olyan messze esett Rómától, mint Szent Pétervártól Kelet-Szibéria a cárok alatt. Ürügyül a szerelmeskedésről szóló könyve, *Ars Amatoria* szolgált, tíz évvel a megjelenés után. A valódi ok állítólag a két Juliával, Augustus lányával és unokájával függött össze. Ovidius falazott a feslett fiatalasszonynak vagy voyeurkodó vagy részt vett nyilvános kicsapongásokon. Egyszerre száműzték az unokával. Akkor már a lány anyja évek óta fél-fogságban senyvedt. Életfogytig tartott mindhármut eltávolítása.

Azért-e, mert anya és lánya szeretett férfival hálni? S mert a költő falazott nekik? Még jobban megrontotta cinikus szerelemtanával az amúgy is laza közerkölcsőt? Lehet, de nehéz elhinni.

Politikus csak a politikát veszi komolyan, azt viszont halálosan. Augustus a képmutatás mestere volt, nem volt azonban se boszorkányégető bostoni puritán, se Viktória-kori prúd aggszűz. Ha rettenetesen ütött saját véreire, akkor uralmát félthette s az erkölcsi purifikátor álarca mögött a politikus cselekedett, aki semmitsem hajlandó kockáztatni a hatalom teljhatalmú gyakorlásában. Vagy rivális császárjelölttől tartott vagy a két nő barátai közt tovább parázsló republikánus érzéstől. Hol a határ családi intrika és összeesküvés között? Megvonását nem lehet csak úgy a véletlenre bízni. Augustus többször is gondoskodott, hogy az a meglepett kiáltás: *Et tu, Brute?* ne hangozzék el másodszor. Nagybátyja esett össze e szókkal a gyilkosok törei alatt.

Ovidius a két nő baráti köréhez tartozott. Valószínűleg a hatalomféltés áldozata volt, nem egy tíz éve keringő bestseller írásé. S akkor egyszeriben világos a császár hajthatatlansága. Ígyék holtig kancatejet a barbárok között.

ROMJAIBAN is látszik, hogy a Traianus fórum volt a birodalom egyik nagy, talán legnagyobb városrendező alkotása. Ha valahol, itt dicsőül meg a tereppel, domborzattal és forgalommal ésszerűen számoló, nagyvonalú urbanizmus, amit először Kisázsia átépített kikötőiben alkalmaztak a hellenisztikus kor tervezői. Görög volt a fórum mestere is, Damaszkuszi Apollodorosz. Valószínűleg nem vesztegette napjait tippelgetve, tapsolva, hurrogva az arénában, mialatt készült a Traianusnak szentelt templom, mellette a bazilika (olyan méretű, mint a mai Szent Pál), két könyvtár: görög és latin, csavaros domborműszalagjával az emlékoszlop Dácia meghódításáról, több emeletes, fedett bolt-utcaival a csatlakozó vásártér. Róma nagyvárosi stílusát abból a rom-émlékből lehet igazán feltámasztani, amit a roppant arányú Traianus fórumon a ráragadt házak alól kiszabadítottak a fasizmus idején. Mussolini egyik maradandó érdeme.

Erdély aranyából építette a császár. Mert Erdély volt a Gibbon által csodált Ezüstkor aranytermő, mesés Amerikája. Jégre téve a hiábavaló dákoromán vitát, magyarok és románok békésen együtt sütkérezhetnek egy remekmű fényében, honukra emlékezteti. Vajon mennyi vér folyt el érte? Talán nem sokkal több, mint amennyit a villongó törzsek egymásból csapoltak.

Mendemonda szerint Traianus fogadott fia és utóda, Hadrianus megölette Apollodoroszt, mert bírálni merte a császár amatőr építészeti terveit. Ez is amolyan vastag ókori pletyka. Minthogy a névleg szabad, gyakorlatilag kiskorúsított nép többé nem szavazott, választott és politizált tetszése szerint, csak isteníteni vagy rágalmazni tudta mindenható urait.

JORDÁNIA sivatagában hajtottunk az új műúton a nabateai kalmárok rózsaszínű, holt karavánvárosa, Petra felé. Megálltunk tankolni egy mesterséges itatónál; több ezer juh, kecske és néhány tevecscorda tolongott a medence körül. Hosszú sátor volt a közeleső, pusztai bár. Nyitott felében burnuszos férfiak ültek hűsítő italoknál, vállukon a világháborúból megmaradt terepszínű köpeny, lábukon bilgeri csizma. Vezetőnk, egy jeruzsálemi keresztény arab a szemhatárra mutatott. Gondoltam, valami sivatagi tünemény a látnivaló. Nem láttam semmit.

„Nézze azt a hosszú, alacsony vonulatot. Ott húzódik a régi római út a Wadi Mojib fölött.”

„Hát itt is jártak?!”

„Hogyne, a Vörös-tengertől, a mai Akabából vitt az út Petra és az Ammán melletti Gerasa érintésével a főnőcsiai kikötőbe s a sivatagi Palmyrába. Traianus kötötte össze a karavánvárosokat.”

Csak álltam, jobban megigézve a prózai valóságtól, mintha csalóka tündérszöveg játszott volna velem. Ez is a hídverő és útkövező katonaké volt. S a Vaskapu is, a dunai szorosban. S az a másik szoros is a világvégi Óceán és a latin beltenger között, Gibaltár!

Percekre olyan hűséges, néma tiszteletet éreztem a császár iránt, mint egy kiszolgált centurio.

A BELVEDEREI Apolló szobor. Külsőre három férfifajta van: kutyaférfi, medveférfi és az Apollók. Furcsa, hogy kutyák és medvék sikere hölgykörökben gyakoribb, mint az apollói típusé.

Többször puhatoltam az okát. A nők elbámulnak, aztán ravaszok mosollyal rájönnek, hogy nahát! valóban így van. De a válasz már tétovázó; a jó ég tudja, miért tetszett nekik jobban ez vagy az a kutyaférfi, medveférfi, mint egy festeni való Apolló. Talán mert szabadabban játszik a fantáziájuk? Vagy az ősi Földanya választ bennük még most is párokat? Ragaszkodnak a nőuralom alámerült, de még érvényes törvényeihez? Halandók közül szemelt ki magának szeretőket, isten sohasem kellett neki.

KÉT BÜNTETŐ tűzvész győzött meg egy nagy görög elmét Róma világhatalmáról. Polübiosz volt a neve.

Elmerült lángokban a pún Karthágó, maradék lakóit felhajtották rabszolgavásárra. Még abban az évben egy konzul haddal ment az engedetlen Korinthusz ellen és földig égette. Polübiosz szemtanúként állt az egyik tűzvésznél, a győztes kíséretében, mert védelmező barátja volt a sírva gyújtogató Scipio Aemilianus, később tanácsadónak használták fel udvarias fogvatartói, újratelepítvén a másik büntetett várost, a görögöt. Nyomós intő példákön medíthattak s e tünődéshez nagy valóságérzéke is volt. Belátta, hogy végképp föl kell számolniuk féltett politikai örökségüket, a szabad városállamot. Mert eljátszották, noha féltették; a végzet is ellene fordult.

Közelről figyelhette Rómában, hogyan festenek a történelem új főrendezői. Vagy a Vak Szerencse eszközei? Jogi ügyekben például szószálhasogatón. Amikor tengeren Rómába szállították a zsákmányolt, ódon mesterműveket Korinthusz hamvaiból, a konzul kárbiztosításról is gondoskodott. Kikötötte, hogy a hajósgazda hiányzó vagy sérült darabokat köteles ugyanolyan értékű szobrokkal pótolni. Mintha szabályos adásvételi ügylet előzte volna meg a szállítást, nem szabadrablás.

Polübiosz az Akhaiai Liga egyik mozgó szelleme és lovassági parancsnok volt. Már apja is szolgálta, tábornoki rangban, ezt a városközi, területiális szövetséget. De a görögök nagy püdnai veresége után, Krisztus előtt 168-ban a rómaiak ezret a ligatagok javából magukkal hurcoltak, nyilvános perbefogásra. A tömegpör elmaradt, a foglyokat mégsem eresztették el, nagyrészüket haláláig Rómában senyvedt. Polübiosznak szerencséje volt, bizalmába fogadta s kiemelte társai közül a tekintélyes Scipio család.

Felvilágosult, filhellén körükhöz tartozott Lucilius, az első római szatírásköltő (Horatius mestere), Terentius, a komédiaíró s a rhodoszi Panaitiosz, aki egy hanyatló nagy nép bölcséleti önigazolását, a szóltan túrésra és magános világpolgári szemléldésre nevelő stoicizmust gyökeresen átdolgozta a római államéletbe illő szolgálati etikává. Scipio őt is, Luciliust és Polübioszt is magával vitte diplomáciai utakra s a megtorló hadjáratba, amely irtózatossá tanította Karthágót. Ám lássák a púnok (s egy mellékharcúterén a korinthusziak), micsoda városhamvasztással jár, ha nem tudnak szabadulni fényes múltjuk heccelő emlékeiktől. Annak a múltnak befellegzett, Rómáé a jövő.

A görögök szemében nagyon sokáig két részre oszlott az emberiség: magukra és barbárokra. Később méltatlankodva hátráltak egy lépéssel, maguk s a barbárok közé beiktatván a rómaiakat. S ezeknek volt annyi fölünyes ironiájuk, hogy belementek a játékba, csak a sorrenden változtattak: rómaiak és görögök és

mások a föld lakói. Attól kezdve, hogy Scipio apja, a görögverő-görögbarát Aemilius Paullus áttelepítette a makedon királyi könyvtárat Rómába, a Köztársaság nagyjai, később meg a császárok között mindig bőven akadtt filhellén. Igen ám, de tiszteletük kivétel nélkül a múltnak szólt, maguk az élő görögök csak amolyan *graeculi*, görögöcskék a szemükben, önző, felelőtlen, önhitt, anarchista, romlott népség. Csodálatos a kulturális múltjuk, még csodálatraméltóbb azonban Róma rendtartó műve szerte a földön, sikeres, *tehát* isteni eredetű pásztorkodásuk más népek fölött. Ebbe a rideg ténybe a görögök, papíron a politikai tudomány és történelembőlcelet nagymesterei sehogyansem tudtak beletörődni. Ami emberileg igazán érthető. Gondoljuk el példának a franciák állandó rossz közérzetét, ha könyvespolcukon Montesquieu, Diderot, Rousseau, De Maistre, Tocqueville, Proudhon, Sorel elméleti műveivel túrniók kellene, hogy német helytartó s állandó helyőrség fészkel Belfortban, Brestben, Toulonban s a porosz törzstisztek közben egekig magasztalják Racinet!

Mi lehetett a titkuk, az a rejtélyes elem, amely örökké Róma javára billentette harcok mérlegét? Nyitjára a legszigorúbb görög logika sem tudott rájönni. Mivel valahányszor e fürkésző nagy logika a hódítókkal kezdett foglalkozni, odalett az ésszerűség, felülkerekedett sértett indulatuk. Fitymálva vagy borzadozva, de mindenképpen saját fölmentésükre a Vak Szerencsének tulajdonították a titkot. Ha kihaltak is az istenek, túlélte őket *Tükhé*, beleszólt a mindenség oksági rendjébe, számolni kell szeszélyeivel. Tehetnek a görögök akármit, érthetetlen módon Róma a kedveltje.

Polübiosz másképp gondolta. Róma nem csak a szeszélyes Tükhé kegyeltje, *Moirá* tette naggyá, a Végzet. S a Végzet bizonyos határig meghagyja szabad cselekvésünket, meghagyta Oidipusz királynak is, hogy behatoljon saját múltjába, földeltesse korai bűnét, ítélkezzék maga fölött. Róma a családban, törzsben, intézményeiben jellemileg, politikailag és katonailag fölkészült fényes szerepére, világuraságát nem a véletlennek köszönheti, abból nem telik ki tartós csoda. Az Akhaiai Liga élén Polübiosz fenéig belelátott honfitársaiába, majd kiváltságos fogolyként jól kiismerte nagy és nagylelkű ellenfelüket. Magukra vessenek a görögök, ha még „civódásait sem mondhatják magukénak”, ha elhamvadtt Korinthusz, provinciális fészekké néptelenedik Athén s békét egymás között egy tisztelő idegentől remélhetnek csupán. Szomorú, józan, becsületes ember volt, csak jót kívánt hazájának, amely nagyon megnehezítette fiai számára, hogy szeressék.

Távolról Bibó Istvánra emlékeztet. Stílusa csikorgó, nehézkes; elemző, fáradhatatlan értelme bővül el, nem a nyelvi kellem. Boncolás közben nincs tekintettel semmiféle kollektív hiúságra vagy érzékenységre, de a kaján bíró szerepében sem tetszeleg, épp úgy kerül a bölcselletté álcázott mentegető kibúvókat, mint a fészekbe rondító apokaliptikus szidalmat. A kiút érdekli, — hol az út, amelyen egy másik nép: a rómaiak erényét saját emelkedésére fordíthatná önmarcangoló népe, kettőjük morális életközösségében?

Az együttélés erkölcsi és politikai problémái megint felújultak a birodalom ezüstkorában, amelyet számos kiváló görög egyúttal hellén újjászűletésnek tartott, római császárok kegyéből, oltalmuk alatt. Plutarkhosz, a hű boiótiai lokálpatrióta, aki már csak ártalmatlan sóhajjal nézett vissza a letűnt szabad városállamokra, ugyanúgy hitt Róma világhivatásában, mint a városállamok végvonaglásainak tanúja, Polübiosz, a nagy szellemi előd. „Azoknak”, írja a római Camillus életrajzában Plutarkhosz, „akik az ilyen csodákba vetett hitet megerősítik és védelmükbe veszik, legfőbb bizonyítékul a Város sorsa szolgál, amely csekély és alacsony kezdet után nem juthatott volna a hatalom és dicsőség legmagasabb csúcsára az istenek gyakori és különös jelekben kinyilatkoztatott kegye és kedvezése nélkül.” Vagyis természetfölötti erők öröködnék nagyságán, viszonzásul az irántuk tanúsított tiszteletért. Kijár a rómaiaknak az egyetemes uralom, saját érdemükből tartóssá vált kormányzásukban a Szerencse, olyan tartóssá, hogy átolvadtt az örök Gondviselésbe. Marathónt, írja beletörődve, görög ember már csak szónok-iskolában utánozhatja s a hajdani, dicső városállamok hagyományhű polgára (amilyen ő) egyet tehet csupán: közérdekből egyenrangú barátságot ápol a prokonzulokkal. „Ha nem vesszük számításba a marathóni diadalt és a szalamiszi tengeri csatát, Platait és Thermopülait”, olvassuk Flaminius életrajzában, „Görögország minden más csatáját önmaga ellen és saját maga leigázására vívta meg, minden diadaljelét saját szerencsétlenségére és gyalázatára emelte, s legtöbbször vezéreinek gonoszsága és összeférhetetlensége döntötte romlásba. Most pedig vadidegen emberek, akiknél legfeljebb az ősrégi rokonság halvány nyomairól és elmosódott emlékekről lehet beszélni, és akiknél csodálatraméltó dolognak kellene tartani azt is, hogy jó szóval és tanáccsal lennének Görögország hasznára, tették szabaddá és ragadták ki a legnagyobb veszélyek és fáradalmak árán a despoták és zsarnokok keze közül.” Más szóval helyettük és értük rómaiak vívták meg az új Marathónt, nem is egyet. Kényes volt Plutarkhosz görög önérzete, de legitiálisabb gondolatában is lemondott már az ellenállásról, mert őseik végzetesen visszaéltek a szabadsággal.

Amit ő hűvösen vet vérei szemére, arról a vele körülbelül egyidős kisázsiai Dión retorikus felindulásban beszél, tele romantikus nosztalgiával a megszépült hőskor iránt. Talán kétféle helyzetükből adódott a

hangkülönbség. Egyikük mindvégig zavartalanul élt boiótiai birtokán s bajok helyett barátok látogatják, a másik, szerencsés pályakezdés után a birodalom barbár peremén bolyongó vándorfilozófus. Ő is szenvedélyes görög, mint Plutarkhosz, de kulturális gőgje a birodalom keleti, hellenizált felének a nevében reménységért már nem saját fajtájához fordul, hanem a római császárhoz, aki Herkulesként az egész emberiséget szolgálja, az ő érdeme, ha megférnek egymással a marakodó görög városok. Tapasztalatból beszélt.

Két ezüstkori császár, Traianus és Hadrianus kortársa s előzékenyen kezelt alattvalója volt mindkét görög. Közvetlen nyomukban a szintén kisázsiai születésű Ailiosz Ariszteidész hódolata már szárnyaló ujjongásba csap át. Nincs többé görög és nem-görög, hirdeti dicsbeszédében, nincs bennszületett és idegen, Róma közös hazát teremtett mindenkinek. Amit mond, helyenként meglepően emlékeztet Pál apostol levelére a kolosszeiekhez, hogy nincs többé külön zsidó, külön pogány. Ariszteidész szónoklata nem volt pusztán divatos műfaji tornamutatvány, a szép valóságot is tükrözte. Évszázadokkal a Scipiók után Marcus Aurelius személyében olyan császár örködött a birodalmon, aki szó szerint megfogadta a római államélet számára átdolgozott stoikus szolgálati etikát. Annyira, hogy a rárótt kormányzói kötelesség terheiről már nem latinul, hanem görögnyelvű írásokban elmélkedett ez a római Herkules.

Négyszáz esztendőn keresztül a hellének java Rómában, Boiótiában, Athénben, Kisázsiaiban, Szíriában megpróbálta valamiképpen lerázni felséges múltjuk holtsúlyát, hogy összebéküljenek a jelennel, amely Róma jóakaratótól függött. Nem volt játék ez a filozófiai elvonó kúra. Utóvégre antik viszonylatban ők emelték Chartres, Bamberg, York katedrálisát, szerezték a Roland és a Nibelung éneket, volt Shakespearejük, Calderonjuk, Michelangelojuk. De közben kivájták egymás szemét s a végén „édes római birodalmunk” biztosított nekik nyugalmat, jólétet. Leereszkedően elfogadták s megindult köztük az acsarkodó tülekedés pretori, konzuli s egyéb római címekért. Immár egyenlő volt minden nép az egyenlőn védettek vagy egyenlőn elnyomottak vagy erővel megfélemezettek között, de ezen a jogi fikción mindig átizzott önáltatásuk, hogy a görög mégis csak egyenlőbb a többinél! S a titkos fölényérzésről van egy döntő bizonyítékunk.

Mihelyt lehanyatlott a birodalom, római címkórságuk alól kirobbant a lappangva izzó keserűség. Attól kezdve, hogy Konstantinosz, egy félbarbár katonacsászár áthelyezte székhelyét Bizáncba, görög lakói *romanoi*-nak, rómaiaknak hívták magukat, mert ők voltak az „igazi” rómaiak, övék volt az „igazi” birodalom, s a nevet egy évezred múltán még a török hódítóval is elfogadtatták, ez a forma ment át a szultán nyelvébe. (Előtte fekszik egy levél 1964-ből; nyomtatott felzetén *Rum Patrikhanesi*-nek: *római* patriarchátusnak nevezik az isztambuli — görögök számára: konstantinápolyi! — ortodox főpap hivatalát.) Nem Mekka vagy Kairó, hanem Róma volt szívük súlyosabb átka alatt; bizánci császárok és nyugatbarát főpapok békülési kísérlete mindig megfeneklett a nép ellenállásán, kiegyezésüket Rómával a birodalom végveszélyében is elsöpörte a népharag, mert ha két rossz között kell választani, hát jöjjön a pogány, elviselhetőbb a turbán, mint a tiara igája.

Máig sem változtak meg; két görög mindig két hadakozó városállam. De ha valamelyikük Patraszból áthajózik a szemközti olasz Brindisibe, azt mondja, hogy megy — Európába. Vajon mit gondol? Hogy a szellemi gyarmatára?

CSÖNG a telefon.

A Temze-partról szólít egy férfihang. Előkertes kis házból, amelyet szikár, diákos gazdája folyton építgetve beburkolt szökre sűrűlt, nemes fafaragásokkal. Pár lépés a töltés, nagy fáit már vetkőzteti az ős. Arról a töltésről szokott rözsét szedni bekecsben; e szokását jobbfajta angol szomszédai is eltanulták. Hasábok alá kell a rőzse, a kandallóba. Szemközt, a túlsó parton egy csapszék színes villanyfűzése rezeg- gyűrődik a víztükrön, valamivel lejjebb, folyás iránt tenyérnyi, bozótos sziget, lakóbárák lapulnak az oldalához. Nagy ritkán kibukkan a hold. Rétre s teniszpályákra néz az emeleti két ablak, hideg fényű, acélkék ívlámpák határolják. Ott hajlik az út a botanikus édenkertbe. A csönd olyan siri, mint nálam. Vagy egy folyó fenekén.

„Dolgozol?”

„Nemrég fogtam bele valamibe.”

„Mibe?”

„Azt én is szeretném tudni. Nyáron készítettem Rómában néhány jegyzetet. Aztán elkezdett kerekedni, már látom, hogy könyv lesz belőle.”

„Ne siess vele, légy hosszú. Túl hamar abbahagytad a Halfejű pásztorbotot, legalább is nekem. Mióta írod?”

„Mostanában kezdtem el... Oh, dehogyis mostanában. Negyvenöt esztendeje írom. Amióta először láttam Rómát. Vagy huszonnyolc éve. Annyi évig szerettem egy halottat, amíg élt. Rómáról s egy halotról szól egyelőre. Arról, hogy amióta meghalt, miképp hat rám, a valamikor meghalóra mindnyájunk örök Rómája, amelyet együtt szerettünk. S hogyan hatok én, Róma feltámasztó hatása alatt a halott ragaszkodó szellemére s ő az enyémre, hogyan élünk együtt. Ezeket latolgatom. De mást is.”

„Ha jól értem, három hőse van a könyvnek. Róma, te s az, akit szerettél.”

„Két hőse, Róma s az, akit szerettem s egy tanúja, én. Napló, emlékezés, útirajz, történelem, életem regénye ... a jelen összefonódik a közelmúlttal, de az Ókorral is, van benne gyász és politika és líra és burleszk ... Te Zoltán, te érted?”

„Mit?”

„Hogy burleszk is van benne.”

„Nem nehéz érteni. A gyász visz rá, hogy kibírd.”

„Ha kertész lennék, azt mondanám, hogy újfajta virággal kísérletezem. Egy tulipánt próbálok termesztetni, fekete tulipánt, de olyat, amitől nem szomorodik el egy fiatal lány. A címében sem vagyok biztos, talán az lesz, hogy Római muzsika.

„S te hol vagy ezalatt? Milyen *időben*?”

„Belekérdeztél. Mert ezt is nyomozom. Az emigráció állítólagos Senki Földjén az állandó kétlaki jelenlétet nyugaton és otthon. Ami végül megszabadít mindenfajta nosztalgiától, a hazaitól a nagyvilág felé s az ittenitől hazafelé. S nyomozni próbálok a folytonosságot, amelyről hányatott életem mind jobban meggyőződött. Úgy értem: a folytonosságot nem a magam, hanem az istenek gyermekkora óta. Minden itt van, semmisem halt meg. Csak éppen arra nem fogok rájönni, hogy halálával miféle javamat akarta.”

„Pedig Bözsiről aztán csakugyan nem lehet mást föltételezni.”

„Emlékezz vissza, Zoltán, hogy mit írtál róla magad. Az asszonyfölnynek arról a fajtájáról, amely a férfit emberének fogadja, de emberszámba azért egészen nem veszi. Mert úgy hiszi, hogy férfiember magára hagyva nem állja meg a helyét, nem is egészen életrevaló. Te írtad. Enyhén kinevetett s közben szakadatlanul szolgált. Soha nem bántott meg akarattal, halálával is valami jót akarhat, a javamat. Sok mindent megtudok majd Rómáról s az emberi sorsról, de ez az egy valószínűleg írás közben sem fog kiderülni.”

„Gyula kint van Párizsban.”

„Hallottam.”

„Azért hívtalak fel, mert átnézek hozzá. Mit üzensz neki azonkívül, hogy vigyázzon magára?”

Valahol mentőkocsi szirénázik. Vagy rendőrautó? Világvárosi életünk örök kísérő zenéje. Kék villanyszem forog a kocsi tetején, mint az örülteké.

ABBAZIA delle Tre Fontane, Három Forrás apátság. A legenda szerint Pál apostol levágott feje labdaként háromszor visszapattanva a földről három forrást fakasztott azon a helyen. Erőnek erejével se tudta volna követni felfeszített Urát a megszegényítő szolgálalába; őt hóhérkard illette meg, mint római polgárt. Vértanú sorsnak is lehet olykor helyzeti iróniája.

Messze a terpeszkező császárváros határán túl történt a kivégzés, ha ott történt, az ostiai út mentén, ismeretlen esztendőben, Nero alatt, talán a hatvanas évek végéig. Róma egyik modern függvényén, a feszes acél, üveg, beton bordázatú világkiállítási negyeden, az E.U.R.-on át lehet kijutni oda, rövid letérővel. Van egy másik út is, a régi; vigasztalan, elrákosodott proletár településen keresztül. Seholsem romantikus a szegénység, Rómában sem. Van negyed, délen a Szent Pál, keleten a Szent Lőrinc bazilika táján, amely mindenestül úgy fest, mint egy férges éjjeli menedékhely. Elkerülik az idegenvezetők, annál jobban kiaknázták neo-realista filmrendezők az ötvenes években, ez volt kedvenc vizuális vadászterületük.

Három templom épült jó korán a kivégzés legendás helyére, egyik magába zárja a három forrást. Aztán elmocsarasodott a környék, lakói megfutamodtak a malária elől. Csak a múlt században támadt föl az apátság, trappisták hódították vissza eukaliptusz ültetéssel a gyilkos leheletű, pangó vizektől. Gyors növéssű, nyurga fa, Izraelben egész országgrészt szárítottak ki segítségével termőföldnek, helyenként még az útszálon korhadnak, szolgálatuk végeztével a kidöntött gyökerek.

Száz év alatt ligetté nőtt a lengő fűrtű eukaliptusz ültetvény, ma is trappisták gondozzák, de valahogy nem tágít a hely hajdani súlyos melankóliája, dohos harmatként arcomra csapódik a halál lehelete. Kripta ez, nem liget. Igaz, megszállt már leverőbb állapot is Pál nyomában, Középkeleten. Holt vagy félholt terület, kórólakta sivatag, tengődő láp, putrifészek lett a művesekkel hivalkodó nagyvárosokból és kozmopolita kikötőkből, ahol térítő útjain beavatta titkába a fiatal egyház híveit, hogy nincs többé halál.

Ő az egyetlen az apostolok közül, akiről személyi lapra illő, pontos leírás maradt fenn. A többi csak ködlik. Péter és János föltehetőleg nagyerejű volt, emez indulatos is, Fülöp derűs és jóindulatú, Jakab térde megkérgesedett a sűrű, buzgó imáktól. Neve szerint Simon, a zelóta — mai szóval: ellenálló partizán — talán fegyvert hordott magánál.

Pál hús a húsunkból. Szívós rostozatát a hit szinte sebezhetetlenné edzette. Megkövezik, holtnak véelve ott hagyják heverni a városhatárban, magához tér s másnap harminc mérföldet gyalogol. Kopaszodik, szemöldöke összenőtt, horgas az orra, lábai görbék, felsőteste erős, olyan átlagos, szürke alak a világbirodalom keleti felében, akiről lesiklik a szem. Kiderül egy személycseréből is. Missziós útkon beállítanak Barnabással egy kisázsiai városba, Pál meggyógyít egy bénát, csoda, csoda történt, „istenek szálltak le hozzánk emberi formában!” kiáltja az álmélkodó tömeg, de Barnabást nézi Zeusznak, a beszédesebb, alacsony Pál csak Hermész, a szárnysegéde.

Betegségéről maga tanúskodik. „Hiszen tudjátok, hogy először testem erőtlenségében hirdetem nektek az evangéliumot, s mekkora próbát kellett kiállnotok testi állapotom miatt. De ti mégsem utáltatok s nem utasítottatok vissza, hanem úgy fogadtatok, mint Isten angyalát, mint Krisztus Jézust.” Mire céloz, mi a betegség? Talán epilepszia. Isten-csapásnak tartották az Ókorban, — óvakodjatok, emberek a betegtől! mert démonok lakják és gyötrik. Babonás önvédelemmel le is köpdösték, nehogy átragadjon a lelki fenéje.

Vele nem így bántak a Galatiabeliek, akikhez a levél szól. De az volt-e csakugyan a betegség? Elgondolkoztató, hogy íróvá minősítve s új-pogány korunkba vetve, magától az epilepsziás Dosztojevszkijé változik át.

Nemcsak külsőre elevenebb, mint a többi alapító, hatása is az. Kortársaitól kezdve az élő Robert Gravesig sohase fogtak ki gyűlölői. De minden hitújítás hozzá fordult vissza. Az is, amelyik hű maradt Rómához, az is, amelyik elszakadt.

Pál a több milliós hellenizált zsidó szórványból való. Görögnyelvű zsinagóga képezte ki tudós, fiatal rabbivá egy kisázsiai görög városban, Tarsusban. Görög költőt, tragédiaíró, bölcselőt azonban sohasem idéz. „Izrael népéből, Benjamin törzséből származom, zsidó vagyok a zsidók közül, törvénytisztelő farizeus voltam.” A Holt-tengeri tekercsek föllelése óta még nyilvánvalóbb, hogy hite az egykorú zsidó misztikában és messiástanban gyökerezett. Egyistenhívő görög bölcselők Világszelleme: isteneszményük nem törődött a történelemmel, a zsidók viszont hősi múltjukról siralmas jelenükre tekintve, siralmas jelenükből jövőendő szabadulásért fohászkodva, minden földi mozzanatban Isten könyörtelen vagy könyörületes beavatkozását sejtették. Titokzatos nagy terve volt velük hajdan az Úrnak s ha tévelygésükben, tompa elmével, gyenge hittel el is rontották, roppant áldozat árán s a közelítő messiás által még mindig helyrehozható.

De ki lesz a messiás? Lehet Dávidhoz méltó hadvezér, amolyan ókori Dayan tábornok, aki megmutatja, hogy a választott nép erősebb, mint egymás sarkára hágó leigázói s körbe suhogtatott kardjával végre kimetszi örökké sajtó, traumatikus tudatukból a babiloni fogságot, Nagy Sándor erőszakosan hellenizáló utódait, istenkáromló császárképeivel Rómát, egész romlott pereputtyával Róma kegyencét, az edomita Heródest. De lehetett a jövőendő messiás égi tünemény is, aki angyalsereg élén ereszkedik le a föld fejedelmei ellen, kozmikus hadjáratban megtöri a Gonosz hatalmát s végitélete után felvirrad a szeplőtelen élet: Mózes törvényeinek egyetemes érvénye s az örök béke. Ilyenformán lehetett nacionalista vezér, aki fölzsabadítja apák szentelt földjét s lehetett földöntúli csoda, aki metafizikai zsidó világgyőzelmet arat.

Jézus, a gyógyító vándortanító csalódást okozott mind a két várakozásnak. Fegyvertelenül járkált és úton-útfélen tisztátalanokkal érintkezett. De a személye körüli messiási találgatások miatt mégis veszedelmesnek tűnt az éber, ideges római hatóság szemében s felforgató, eretnek tanaiért gyűlöltek a társutas papok. Éppen úgy kivégezték hát, mint a fegyveres lázadókat. Azokat évtizedek óta futószalagon. A halálnem is azonos volt, keresztrefeszítés.

Pál néhány évvel lehetett fiatalabb nála. Működése előtt ment föl Tarsusból Jeruzsálembe, hogy tovább tanuljon a galamblelkű, bölcs Gamalielnél. Rejtélyes módon sohasem látta és hallgatta Jézust. Az különbözteti meg a jeruzsálemi ősgyülekezet tagjaitól, hogy nem kötötte semmiféle személyes emlék. A többiek, a tanúk, Jakab puritán vezetése alatt szigorún ragaszkodtak a jeruzsálemi Templomhoz; aránylag szűk körben áldozva, imádkozva várakoztak s lelkiileg előkészültek a közeli, diadalmas Második Eljövételre. Föltámadt uruk hamarosan visszatér az Atyaisten jobbjáról, ítélkezni elevenek és holtak felett! *Názáréti*ek volt a nevük a többi zsidó szájában. Gúny árnyalta a szót; úgy értették, hogy a fél-pogány Galileából való a társaság, egy názáreti ember követői, ha váltig mondják is, hogy Dávid szent városában, Betlehemben született.

Pál két-három évvel a keresztfeszítés után találkozott velük, valószínűleg már túl a húszas évein. Miért üldözte őket olyan fanatikusan épp a szelíd Gamaliel tanítványa? Mestere fordítva viselkedett, fedezte az egyházi nagytanácsban Krisztus követőit. Hagyjátok őket békén, mert észrevétlenül elpárolog a mozgalom, ha embertől származik, ha meg Istentől való, úgysem lehet szétrombolni. Pál természete azonban elűtött a mesterétől, nem volt sem szelíd, sem szabadelvű. Ezért volt képes szertelenül nagy szeretetre, a boldogító megsemmisülésig, levelei ezért képesítenek másokat arra még ma is, hogy kiszabaduljanak önmagukból.

Már egy korai levélben elkülönül a jeruzsálemi gyülekezettől. „Nem hallgattam testre és vérre, Jeruzsálembe se mentem föl apostol elődeimhez, hanem kihúzódtam Arábiába, majd visszatértem Damaszkuszba. Három esztendő múlva aztán fölmentem Jeruzsálembe, hogy megismerkedjem Péterrel s nála maradtam tizenöt napig. A többi apostolt nem láttam, csak Jakabot, az Úr testvérét.” Három év az arab pusztában és Damaszkuszban, tizenöt nap Jeruzsálemben, egy-két találkozás Jakabbal, a gyülekezet fejével. Szembeszökő az időkülönbség. Másutt, az apostolokról szólva, alig leplezett daccal írja: „Krisztus ... mindnyájuk után, legutolszor pedig, mint idéltlennek, nékem is megjelent. Mert én a legkisebb vagyok az apostolok között, arra sem méltó, hogy annak nevezzenek... De Isten kegyelméből vagyok, ami vagyok s rám árasztott kegyelme meddő nem maradt.” Sohasem idézi Jézus mondásait vagy a példabeszédeket, holott nyilván hamar kiforrt végleges szövegük, betéve tudták, hogy szájról szájra adják a szaporodó, új híveknek. Ő külön úton járt — vagyok, ami vagyok —, csak a föltámadt Krisztus költözött belé, a többiek viszont emlékeztek Jézus poros lábára és szavaira arámi nyelven, tarsusi görög mellézköngék nélkül! Csoda-e, hogy elkeseredett vitákról értesülünk önvédelmében, amit a korintusiakhoz intéz? Hevesen ír, de burkoltan, a címzettek persze elértették. A jeruzsálemi ősgyülekezet küldötteire célzott. Ők változatlanul Izrael megváltóját hirdették a roppant szórványban.

De ki tudott versenyezni a megszállottal? Fáradtságot nem ismert, csak ő volt római polgár az apostolok közül, eléje terült a betű szerint határtalan birodalom. Plutarkhosz egyik dialógusában két barát találkozik a Delphi jósdánál, Görögország közepén, az első Skóciából, a másik a Vörös-tengertől jövet s útközt egyikük sem útközik országhatárba! Ez a mozgási szabadság a hellenizmus öröksége volt. Misztikus világhódító útján az isten-viselős Nagy Sándor minden irányban messzebbre akart elhatolni, mint előtte Dionüszosz, a boristen és Héraklész, a megistenült hős. Céljába csak halála — vagy eltűnése? — után ért, nem sejtett politikai örökösei, a rómaiak által. Közhely, hogy Pál tértítő stratégiáját megkönnyítették a rendőröz légiók s a római műutak, seholsem olvastam azonban, hogy ez a hellenizált zsidó tulajdonképpen Nagy Sándor utóda. Közös volt a nyelv; Antiokheiatól Rómáig görögnyelvű góccok segítségével látott neki az eszeveszett vállalkozásnak, hogy a cézárak egyeduralmában megbékélt világállamot békésen megszerezze Krisztus egyeduralmának. Nem véletlen, hogy épp a római gyülekezethez írt levélben idézi a tizenkilencedik zsoltárt: „Végig a földön szárnyal a szavuk, világ végéig elhat szózatuk.” Állt a korabeli rómaiakra.

Missziós vándorlásain találkozott s megmérkőzött az antik hit változatos formáival. Csak ő volt igazán felkészülve rá, még tarsusi éveiből. Harc és szervezés türelmetlen, autokratikus hangra szoktatta, ritkán tudott uralkodni magán a szenvedélyek forgószélében. Az a megrendítő, hogy e perelő, hencegő, néha hisztérikus hangból sohasem hiányzik a ragaszkodás, bizalom, hűség s a csüggedés fölé kerekedő öröm. Isten csak a langyosokat köpi ki, a hibásakat eláraszthatja kegyelme, őt elárasztotta: Pál, az izgága Pál szeretetreméltó. Mikor utoljára találkozott az efezusiakkal, a vének sírvafakadtak a búcsúnál s nyakába borulva csókolgatták. Ma már földézhethetetlen az a repeső várakozás, amellyel egybegyűlt barátai valamelyik nagyvárosban vagy kozmopolita kikötőben feltörték levelein a pecsétet. Még ha lekapta is őket a tíz körműkről. Egy író bibliaolvasás közben is író, a mesterség rabja. Valamikor írói szemmel, elhamarkodva úgy véltem, hogy bármilyen szép a négy evangélium, Pál levelei után „esik a mű”. Meggondoltabban ítélek már, beláttam, hogy csupán különböznek; a négy evangélium mindenkinek való, gyermekeknek is, Pál azonban csak a felnőtteké, a felnőttekből legjobban a sújtottaké.

„Bölcsességet hirdetünk mi is”, írja, „de csak a tökéleteseknek. Nem e világ bölcsességét, sem e világ pusztulásra ítélt fejedelmeit, hanem Isten elrejtett, titokzatos bölcsességét, melyet öröktől fogva elrendelt a

mi dicsőségünkre. Ezt senkisémet értette meg a világ fejedelmei közül, mert ha megértették volna, sohasem feszítik föl a dicsőség Urát." Ha csupán leveleiből állna az Újszövetség, nem tudnánk sem Pilátusról, sem Kajafásról. De hátha *ők* a világ pusztulásra ítélt fejedelmei, képletesen, nevük említése nélkül? Lehetséges. Csakhogy az eredeti görög szöveg értelme szerint lehetnek a csillagok alatt uralkodó démonok is, akik vesztükre megfeszítették Krisztust — (mindegy, ki volt az eszközük) —, hogy aztán a feltámadás által megsemmisüljön fő fegyverük: a halál az eredendő bűn foglyaival szemben. Pál sohasem foglalkozik a földönjáró, „történelmi” Jézussal, csak a dicsőség feltámadt Urával s a Golgotára ácsolt feszület egy kozmikus méretű kereszt parányi vetülete. A pör sem érdekelte.

„Ezentúl tehát nem tekintünk senkit sem test szerint. Ha Krisztust azelőtt test szerint tekintettük is — (görögül még nyomatékosabban: *kata sarka*, hús szerint) — többé nem úgy ismerjük. Mindaz, aki Krisztusban van, új teremtmény, íme, elmúlt a régi, minden újjá lett. Mindez Istentől való, akit Krisztus megbékített velünk s aki ránk bízta a kiengesztelés szolgálatát. Mert az Isten kiengesztelődött Krisztusban a világgal s nem számítja be bűneinket, sőt ránk bízta a kiengesztelés ígését."

Írtam, hogy hite az egykorú zsidó misztikában és messiás-tanban gyökerezett. Érintetlen az ősi alaphit, ótestamentumi nagy látomásuk, hogy öröktől fogva elrendelt, időtlen terv, Isten előre megfontolt szándéka működik a nép életében. Krisztus halálában és feltámadásában is ez a rejtett terv érvényesült, — csakhogy a mindenség démon-fejedelmei s nem pusztán Róma ellen! Itt szakad el Pál Jeruzsálemtől. A dicsőség Urának megfeszítése független a történelmi háttértől, amelynek évekig napról napra szemtanúja volt a többi apostol. Nincs benne külön a szenvedő Izrael, de benne van a bűnbeeséstől szenvedő, elbukott s állandó belső halálra ítélt emberiség. Ha a többi apostol a keresztfeszítés után is viszonylag háborítatlanul és rendszeresen tovább áldozhatott a Templomban, annak a jele, hogy urukat zsidó messiásnak ismerték el, azaz Izrael szabadítójának s ebben a hitben készültek a Második Eljövételre. Pállal tökéletesen másképp akartak bánni, *elbánni* a hithű zsidók. Csak a hirtelen ott termő római helyőrség mentette meg a lincseléstől a Templom udvarában. Őt már eretneknek tartotta a tömeg. Joggal, ha bőrükbe bújunk, mert Pál a lélek csataterén egyetemes forradalom apostola. Szakít a zsidó messianizmussal, amely táplálta a damaszkuszi fordulatig, kiragadja a megfeszítés értelmét a helyi és korabeli történelemből. A szeplőtlen szeretet a feloldozó isteni stratégia terve szerint kezesen mindenkiért vállalta a képviselői halált, hogy kiszabaduljunk a Gonosz büntető uralma alól, az örök halálból. Vesztükre feszítették meg Krisztust a világ démon urai, odaveszett hatalmuk halandó áldozataik fölött.

„Test és vér nem örökölheti Isten országát, sem a romlandóság a romolhatatlanságot. Íme, titokba avatlak titeket. Nem halunk meg ugyan mindnyájan, de mindnyájan elváltozunk, hirtelen egy szempillantásban a végső harsonaszóra. Megszólal a harsonaszó, feltámadnak romolhatatlanságra a holtak, mi pedig elváltozunk. E romlandó testnek föl kell öltenie a romolhatatlanságot, e halandónak a halhatatlanságot. Mikor pedig a romlandó test romolhatatlanságba öltözik és halhatatlanságba a halandó, akkor válik valóra az írás szava: A győzelem elnyelte a halált, Halál, hol a te győzelmed? Halál, hol a te fullánkod?"

Század századnak adta tovább az üzenetet: Halál, ne hencegj. Páltól John Donneig, a barokk költőóriásig, tőle Szabó Lőrincig, aki hitetlenül is hitetön tolmácsolta:

*Halál, ne hencegj; szörnyűnek, erősnek
mondanak, de nem vagy az; mert akit
letiportál, mind csak elköltözik;
és, szegény halál, engemet sem ölsz meg.*

*Mennyivel több jó fakad tebelőled,
ha már másod: az álom üdvözít;
mikor a jók hívásod követik,
csontjuk pihen s lelkükkel égbe szöknek.*

*Munkához tör, harc, kórok mérge kell;
uraid: sors, királyok, háborúk;
mák és bájital, mint te, éppen úgy,
sőt jobban altat, — mit pöffeszkedel?*

*Rövid álmunk öröklét kezdete,
s nem lesz halál, csak egy fog halni: te.*

MIRE megvénülünk.

„Ha már a Szent Pálnál jártál, miért nem néztél be D'Arrigo Kornélhoz? Ott lakik a bazilika táján.”

„D'Arrigo! Hát még él?”

„Még dolgozik, a családjára. Azt hiszem, nyolcvannégy éves. Későn házasodott. Van valami kicsi kis állása s olcsón laknak. Tudod, a negyed olyan szerény negyed.”

Mit tesz egy tapintatos *r a g* helyén.

Operettszínész volt. Fiuméből vagy Triesztből származott, mende-monda szerint egy szubrett szoknyája után jött Pestre s megbabonázva ott ragadt. Idegen kiejtése miatt csak előkelő másodszerceket kapott, télen a Városi Színházban, nyáron a Budai Színkörben. Az egyiket átkeresztelték, a másik eltűnt. Gáláns, de korrekt nagyherceg, daliás kamarás, huncut tengernagy, milliomos hamburgi nagybácsi, békebeli bon viveur volt, ő édesgette össze a duzzogó szerelmeseket a harmadik felvonásban, drámai szakító tangójuk után. A fruskát vagy dámát tizenhattól negyvenig az időtlen Honthy Hanna játszotta.

Szerelmesek voltunk egy görbe. Öten, gimnazisták. Kinek a mamája, kinek a nővére varrt egy fekete selyem plasztront, azzal vonultunk be a bal egyes páholyba. Hivatalos páholy volt, a városé, potyán szerezte meg időnként polgármester rokonától osztálytársunk, egyik az ötből. Úgy festettünk a fekete selyem nyakravalóval, mint az öngyilkosjelöltek klubja, első bevonulásunkon megdermedt a pálca a karmester kezében. Volt módja megszokni, ötször, hatszor láttunk egy operettet a kisasszony kedvéért. Belépett D'Arrigo.

*Mérges az albán hu-hu-hu,
Viszket a talpán hu-hu-hu ...*

Az volt a terv, hogy egyszer villamoson kivisszük szerelmünket a Hűvösvölgybe és — megetetjük. Virágcsokorra nem telt, a szalámis zsömléket viszont hazulról vittük volna. Nem tudom elképzelni, min bukott meg a ravasz hódítási manőver. Már a Magyar Rádió irodalmi vezetője voltam, amikor nyílik egyszer az ajtó s megáll a küszöbön egy virágzó fiatalasszony. Rögtön felismertem. Kéziratot hozott, ő írta, a halászat örömeiről. Férjhez ment, az uráról ragadt át kollektív szerelmünkre a horgász szenvedély.

D'Arrigoval az ötvenes évek derekán találkoztam utoljára Rómában, a legendás Greco kávéházban. Még mindig remek volt a kiállása. Elbeszélgettünk tűnt idők széplányairól, név szerint pontosan emlékezett a csibékre. Közben egyenként mustrálta a belépő nőket, nemcsak a szépijét. Válogatás nélküli, rajongó tekintetével a csúnyácskákat is felmagasztalta, üdvözlően kacsáztak tovább az asztalok között.

„Legyen szerencsém, ha egyszer Középkeleten jártok. Boldogan állok a rendelkezésedre.”

„Hát te ott mit csinálsz?”

„Konzul vagyok Haifában.”

Javított a szerepén. Konzulátusi tisztviselő volt.

MINDEGY, hogy katakombában találták-e páros arcképüket, az első zarándokok kegytárgyai közt, aranyfestésű pici üvegen vagy emberfölköti nagyságban csillogó mozaik-mezőn, Péter és Pál, a két fő apostol korán kiforrt, kötelező ábrázolásmódja élesen különbözik egymástól. Nem tudtam rájönni, mi az oka, hogy Péter kemény kötésű „ária” paraszt, Pál ellenben, aki a jeruzsálemi ősgyülekezet növekvő aggodalmára pogányok közé vegyülve őket is térítette, héber. Cselekedeteik szerint inkább fordítva lenne jellemző a megszabott kép. Kerek kobakján Péter őszülő kefehaját visel, kerek szakála rövidre van nyírva, Pálon minden hosszúkás, tojásdad a feje, hegyes a szakála, sötét haja ritkul, kopasz a fejebúja.

Vajon így akarták tudtul adni, hogy kettőjükből Péter az egyenes szívű, lobbanékony, egyszerű halászmester, Pál meg a csavaros eszű, képzett farizeus, aki tudott kora görög bölcsesétéről? Egyetemi város volt Tarsus, a szülővárosa. Ha nem is járt a főiskolára, akarva-akaratlanul beszívta tudós légkörét. Persze az is számítt, hogy Péterről nem maradt testi leírás, jelleméről jóval többet tudunk, mint külsejéről, Pál zsidós szabását viszont szájhagyomány alapján szavahihetően őrizi egy korai apokrif irat.

Ha fajra s bátorságra egyforma is a két apostol, helyénvaló volt a következetesen elűtő tipizálás. Jeruzsálemtől Rómaig Péter mindenütt talált barátságos zsidókat, kézről kézre adták, szállásolták, ellátták az új tanításhoz húzó hittestvérei. Nem így Pál. Őt gyakran kikergették a zsinagógákból, lehurrogták, elverték. Ilyenkor kiállt a piacra és görögül folytatta görögöknek, amit hiába magyarázott felbőszült rabbik és volt farizeustársai előtt. Szabadon közlekedett nemcsak a világbirodalom útjain, de a két fő diaszpóra, görögök és zsidók nyelvében is. Tűzből jeges vízbe, jeges vízből tűzbe lépett. Ha a zsidókkal „törvényszegései” miatt csapott össze, a görögök mindenestül gyűlölték a fajtáját. Izzó antiszemiták voltak Keleten, csak Róma bírta fékentartani a hellenizált nagyvárosokban zsidó szomszédaikra fenekedő indulatukat.

Pál maga is nagyvárosi ember. Míg Jézus hasonlatai szinte egytől egyig földművelő vagy kézműves életre utalnak, az övéi a stadionra, színházra, törvénycsarnokra s a piacra. Népi szókinge volt az egyiknek, urbánus a másiknak, a kettő később egyesült az Újszövetségben.

KÉT NAGY diaszpóra élt a római birodalomban, szétszórva Gibraltártól Babilonig, a görög s a zsidó. Az összlakosság hat-hét százaléka zsidó a császárkor elején, helyenként több, Alexandria népének például egynegyede. Félsszázezren lehettek Nero alatt a milliós Rómában, volt számos zsinagógájuk, katakombá temetőjük. A hétágú gyertyával és *Cupidokkal* ékes sírkövek felirata szerint egymás között valószínűleg görögül s nem latinul beszéltek, bizonyoságul, hogy a hellenizált Keletről települtek be. Nem számított a nyelvük; előkelő vagy tanult római ember maga is tudott görögül, a közösség belső életét meg nem bolygatták. Magatartásukra a Horatius-i satírák enyhe csipkelődése jellemző, nem Juvenalis gyűlölködése.

Nyeresség volt a rómaiak szemében, használt a birodalom sima belső forgalmának, hogy a nagy zsidó diaszpóra összetartott a mediterrán medence körül s a hátszágokban. Vallásuk főleg a nőt érdekelte, Nero szerelmét, Poppea Sabinát annyira, hogy ok nélkül prozelita hírébe keveredett. Amikor a fiatal Josephus Flavius, judeai megbízottként ki akarta jární a császárnál néhány elfogott papjuk szabadonbocsátását, itáliai földre lépve rögtön összebarátkozott egy zsidó színésszel. S a színész Poppea útján elintézte az ügyet, emberünket még dúsan meg is ajándékozta a császárné.

De a térítéstől el voltak tiltva. Augustus állítólag e vád alapján parancsolta ki őket egy időre Rómából. Más oka lehetett az újabb kitiltásnak Claudius alatt. Két forrás is említi, az Apostolok cselekedetei és Suetonius császárelrajza. „A zsidókat, akik Chrestus bujtogatására szüntelenül zavarogtak, kiűzte Rómából”, jegyzi föl a történetíró. *Impulsore Chresto*, — miféle Krisztus bujtogatására? Hiszen rég halott volt, egyébként sem járt a fővárosban. De akkortájt történhetek az első összetűzések Torah-hú zsidók és Krisztus követői közt. Pogányokra kiterjedő missziós működése miatt Pált megintette már a jeruzsálemi gyülekezet, amely eleinte, Jakab konzervatív vezetésével ragaszkodott a Templomhoz; gondolható, hogy mennyire gyűlölték a szigorú ortodoxok. Vallási villongás tört ki, ahol csak megfordult a viharkeverő apostol. Már pedig kultusznak, szektának, istennek, istennőnek addig volt hatósági engedélye, amíg nem járt rendzavarással. *Ruhe und Ordnung!* Akármennyire tobzódtak a parvenü fényűzésben, a rómaiak az Ókor poroszai. Viselkedésük elképesztően változott az alávetett nép viselkedése szerint; lehetett olyan civilizált, mint századunk elején egy brit alkirályé Indiában s lehetett olyan bestiális, mint Középeurópában egy hitleri Gauleiteré a második világháború alatt. Népiirtástól sem riadtak vissza.

Kegyetlenül elbántak a vallásos zsidó nacionalizmussal is. Keserű paradoxon, hogy a „választott nép” jobban élt a diaszpórában, mert ott erélyesen megvédte a római hatóság mindenféle (főleg görög) gyűjtogatás, fosztogatás és szurkálások ellen, mint a leigázott ígéret Földjén, a hazában, ahol rögtön fölfeszítették, ha fegyverrel próbált szabadulni ugyanettől a hatóságtól. Nem állt elhagyatva az idegen hatalom: tíz zsidó közül nyolc-kilenc az együttműködő főpapokat és templomi pénzváltókat is Rómához számította. Csak önnön szemében tündökölt a papi kaszt, mint az Úr pásztora, a többiek az Úr árulóinak tartották e „népmentő realpolitikuskok”-at. Akár jól állt a kollaboráns társaság szénája a császárnál, akár rosszul, mindenképpen az idegen helyőrség védelmére szorult.

Vallás és politika végzetesen összefonódott a messiásvárásban s a négy éves Nagy Háború megsemmisítő végén, 70-ben Róma a politikai lázadás miatt a vallásra is lesújtott. Jeruzsálem elhamvadása után hadizsákmányként diadalmenetben hurcolták végig azokat a százszor szent templomi tárgyakat, amelyekhez egyébként tisztelettudó közönnyel sohasem nyúltak volna.

Modern történelmi regényekben és novellákban jómodorú, mértéktartó, ironikus úriember egy római helytartó. A Palesztina fölé kirendelt főtisztviselők többsége azonban durva, korrupt, silány bürokrata volt.

Kihívón viselkedtek, fölősegesen ingerelték az amúgyis ingerült népet, a fenyegető zavargás elfojtására aztán mérsároltatni kezdtek. Megtette Pilátus is.

Persze a feladat sem volt könnyű. Barlangokban bujkáló terroristák, pusztai bandavezérek, fanatikus ellenállók, megszállott népszabadítók, vértanú vágytól részegen a legendás prófétákat szólították oldalukra, láthatatlan fegyvertársnak. Rólam, rólam beszél a jövődőlés, jövők Mózes varázsvesszejével, Josué fegyverével, hogy visszavegyem Dávid örökségét! Mit tehetett a megriadt helytartó? Életével felelt a közbékéért, amelyet császárra rábízott. Nemcsak kés volt a tébolyultaknál, dölyfős istenzsarnokuk küldöttjének is vallották magukat, elhitették a néppel, hogy szövetségesük az ég. Cselekedni kellett, könyörtelenül. Vértanúságot akarnak? Legyen az akaratok szerint. Mindegy, mi a nevük a három leggyakoribb közül: Jézus, Júdás vagy Barabbás. Nyilvános megkorbácsolásuk után egy százados vállukra tetette a feszület keresztgerendáját, hogy felségsértő bűnük alatt jelképesen is roskadozva, maguk vigyék a veszthelyig.

HÁROM Róma-párti, zsidó vonatkozású forrás maradt fenn a császárság első századából. Egyik a diaszpóra hangja Jeruzsálem romlása előtt: Philo, alexandriai bölcsele. Városában a császár megbízottai védték pogromtól, rombolástól a lakosság egynegyedét; neki is, hittestvéreinek is volt okuk a kitartó államhűsre. Pedig e hűséget Caligula ugyancsak próbára tette. Kihallgatásán a fiatal császárnál (*istennél*, — javította volna ki emez), a szelíd nagy ember hamar rájött, hogy örüllt van dolga. Szerencsére saját testőrei nemsokára megszabadították a birodalmat a holdkóros vérfertőzötől.

Judea behódolt hangja a másik. Josephus Flavius, a Nagy Háború egyik vezére fogságba esvén, átpártolt a fölkelőktől Rómához. Nem lehetett nehéz a csere, mert a hellenizált műveltségű, kollaboráns papi rétegből származott. De népével érzett az árulás után is, megmaradt hithű, büszke zsidónak, gyalázkodó történelmi írásai egyúttal mentő szándékú védőiratok. Azért szidalmazza a végsőkig ellenálló hősokeket, hogy meggyőzze s nagylelkűsre bírja a felbőszült világhatalmat. Csillapodjék a győztes Róma! — csupán egy maroknyi terrorista kisebbség, „latrok”, „banditák” uszítására lázadt föl balgán a máskülönbben békés természetű, jámbor, államhű nép. Latrokon, banditákon *zeloták* értendők, hazafiak. Hogy micsoda vértanú hősiességre voltak képesek asszonyostul, gyerekestül, tanúsítja a végső ellenállás nemrégien kiásott sziklafészke a Holt-tenger fölött, Masada.

A négy evangélium a harmadik forrás. Csak háttere zsidó, a Szentföld; négy görögnyelvű keresztény gyülekezetben keletkezett és összeforrt Újszövetséggé. Mind a négy menti Rómát, Jézus haláláért főleg a zsidók felelősek, János, időrendben az utolsó evangelista egyenesen az ártatlanság tanújának teszi meg az ítéletmondó judeai prefektust.

Mi történt?

Sokan foglalkoztak a perrel; a mai vallástörténet radikális szárnya Jeruzsálem pusztulásától visszafelé nyomoz. A mentő szándék föltehetőleg Márktól ered. Evangéliuma, a legősibb a négyből 70 körül íródott, Rómában. Oda billent át a fiatal egyház egyik súlypontja, mert a jeruzsálemi ősmag szétszóródott a katasztrofális háborúban. Ezáltal megsemmisült a vágy is, hogy hagyományos szentföldi messiáshittel kitartsanak a Templom árnyékában, tovább áldozzanak oltárán a repesve várt Második Eljövételig. Jeruzsálem romjain a történelem Pál vitatott térítő módszerét igazolta holta után, borzasztó kegyetlenül: a pogányoknál gyűjtsetek híveket, köztük legyetek lélekhalászok. Márkra, a római evangélistára új környezetében már újfajta feladat hárult, apologetikus. (Hogy Rómában élt, arról Péter első levele tudósít.) Tisztáznia kellett gyülekezetüket a zsidó nacionalizmus gyanúja alól, veszedelmesen közel az arénához, amelyben vadállatok szép számmal zsidó hadifoglyokat is széttéptek. S ahol pár év előtt Nero keresztény alattvalói már alaposan belekóstoltak a vértanúságba.

Ellenséges volt körülöttük a légkör a kimerítő hadjárat után. Vespasianus diadalmenete 71-ben, a dinasztiaalapítás lélektani előjátékaként jól a rómaiak orra alá törölte, hogy a család — ő, meg idősebbik fia — milyen veszedelemből szabadította ki a birodalmat sebezhető sarkán, Egyiptom és Kisázsia között, hátukban az örökké nyugtalanító perzsákkal. Ahogy Josephus Flavius védőiratában a zsidó nép zömének nincs köze az átokfutó, gonosz „banditákéhoz”, akik földézték a reménytelen háborút Róma ellen, úgy Márk védőiratában a keresztény gyülekezeteknek sincs sem vallási, sem politikai közük a lázadó zsidósághoz, hiszen két római tanúskodott Mesterük ártatlanságáról: a ranglétra tetején Pilátus, az Antonia erődben, alsó fokán a százados, a kereszt lábánál. Márk nyomában maradt a többi evangelista is, még jobban kimunkálva elkülönítő, apologetikus igyekezetét. Nő a zsidók felelőssége, javul Pilátus szerepe, feltűnik mentő szavaival

Pilátusné (akit egy keleti egyház később szentté avatott), végül a helytartó már-már Isten fiának a tanúja az önvessztükre törő, elvakult istengyilkosokkal szemben.

A kereszttel volt a baj. Aki tisztázni akarta Krisztus követőit a lázadás-lázítás makacs gyanúja alól, előbb a halál-nemet kellett tisztáznia. Egyértelmű jelkép volt a keresztfá; tudta minden jogértő római, hogy rabszolgákat és — zsidó földön — forradalmárokat szögeztek rá, leverte fölkelések után sok ezret. Jézust harmadmagával feszítették meg s a másik kettőnek az evangéliumok szerint is lator, zsvány, görögül *lestai* volt a neve. Már pedig a megszállók az ellenállókat hívták így. (Nem először és nem utoljára.) Az volt a neve a bibliabeli Barabbásnak is. Meg kellett győzni Rómát, hogy Jézus a látszat ellenére sem volt zsidó nacionalista bandavezér. Pilátus fölismerte ártatlanságát, el akarta bocsátani, csak a tömegnyomásnak engedett.

De Lukács evangéliumában felvillan egy helyen a helytartó vérengző természete. Kitér személyére a Róma-hű Philo és Josephus Flavius is; merev, kíméletlen, arrogáns hivatalnoknak festik. Nem tartozott a kézmosók fajtájához. Ilyen szokásról egyébként sem tud a római jog.

„Krisztust kivégeztette Tiberius alatt Pontius Pilatus kormányzó”, írja Tacitus az *Annales*-ben. Gyűjtögettek-e, nem-e, követőit ezért a váderít itélték kínhalálra a nagy római tűzvész után. Egy félmondatral intézi el a szekta alapítóját, minek több szót vesztegetni az ítéletre. Ha sommás volt, a szenátori rangú történetíró szerint nyilván megkívánta a birodalom nyugalma. Három nemzedékkel Jézus halála után, a kivégzés háromnegyedszázados fordulója körül magasrangú körök szemében a kereszténység még mindig zsidó eredetű, veszélyes mozgalom, *exitialis superstitio*: halálos babona, veti oda Tacitus; az emberi nem újfajta, ártalmas babonája, Suetonius szerint; határtalan, ostoba babonaság, téboly, írja az ifjabb Plinius hivatalos levelében Traianus császárnak. Igaz ugyan, hogy első hóhéruk, Nero szadista volt, de azért joggal égtek az áldozatok, mint eleven szurokfáklyák, mert szörnyű bűn: *odium humani generis* juttatta őket e sorsra, az emberfaj ellenségei. Azáltal, hogy kereken tagadják a védelmező római istenségeket, magukon kívül másokra, istenfélő rómaiakra is baj és büntetés zúdulhat e megátalkodott ateisták vétke miatt, meddő lesz a föld s a házasság, elpártolnak a tűzhelyektől az ősök szellemei, megvadulnak vizek és vulkánok, véreső, pestis fog végigdúlni a birodalmon. Egyetlen római sem mélyedt el az evangéliumokba, hogy meggyőződjék Jézus ártatlanságáról. Ha meg véletlenül mégis kezébe került volna, elhül a per leírásától. Hogyan, — egy tartományi kormányzó, élet és halál ura alkudozni kezd a csöcseléssel holmi népihitet: vállasszatok egy másikat a bitóra, ne ezt az ártatlant s ha mégis az ártatlan vére kell, én mosom kezeimet? Hogyan, — a császár teljhatalmú képviselője enged a kényszernek s jobb belátása ellen, vonakodva kivégeztet valakit, éppenséggel Jeruzsálemben, ahol úgyszólván örökké résen kell állni, vasöklöt mutatni? Pár év alatt összeroskadna a birodalom ilyen kormányzással!

Justizmord történt, de alkudozás nélkül. Pilátus egyetértett a főpapokkal s abban a hiszemben feszíttette föl Jézust, két lázadóval együtt, hogy Róma-ellenes partizán. Tessék, három nyelven olvashatjátok a feje fölött s okulhattok belőle, miképp jár, aki jóváhagyásunk nélkül zsidó királynak tartja magát. Bizonyos, hogy keresztfán végezte Barabbás is. Nemzedékeken át változatlan a szenátori és udvari körök magatartása, a keresztényeké viszont helyzetük szerint változott. Pál a rómaiakhoz írt levélben, missziós útjain szerzett kedvező tapasztalatokkal még engedelmességet ajánl a felettes hatalom iránt: „adjátok meg tehát mindenkinek, ami jár neki: akinek adó, annak adót, akinek vám, vámot, akinek hódolat, hódolatot, akinek tisztelet, tiszteletet.” De a kisázsiai hívekhez címzett levelében Péter már babiloni (vagyis fogoly) egyháznak hívja római egyházát. Volt oka rá, mert a szövegből kivehetőn megkezdődött az üldözés, hamarosan a két fő apostol is áldozatául esett. Újabb szélcsönd állt be Vespasianus és fia, Titus alatt, elkészül Márk evangéliuma, amely szerint annak idején Jézus is adófizetői engedelmességet ajánlott: „adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené”; római katonának mind a négy evangéliumban jó szolgálátokat tesznek, az Apostolok cselekedeteiben egyenest ők mentik meg Pált a lincseléstől. Újra fordul és elkomorul a kép a századvéggel; Patmosz szigetén az apokaliptikus látnok elé lovagol skarlátvörös vadállaton, bíborba, karmazsinba öltözve a babiloni szajha, aki „megrészegült szentek és Jézus mártírjainak a vérével”. Domitianus uralkodik Rómában, dominus *et deus*-nak nevezi magát, végigsöpör a hitvallókon a második ördöklési hullám. Mindazonáltal nagy és tartós volt a Parázna Asszony hatalma a lelkeken, sokkal nehezebben pusztult el, mint ahogy a patmoszi látnok jósolta az Apokalipszisben. Évszázadok múltán, amikor már uralkodó vallás a kereszténység, Ágostont Északafrikában, Jeromost Betlehemben még mindig győtrő *Hassliebe* bilincseli Rómához.

Maguk az evangélisták nem gyanították, milyen következményekkel jár majd a húsvéti villámpör leírása. Pál sokat veszekszik leveleiben a zsidósággal, vadul szidja őket vad csökönyükért, mit rugódoznak a megigazulás ellen! De hallgat a perről. Ha a keresztények az ő nyomán követték volna Krisztust győzelmes harcában végső ellenfelünk, a Halál ellen, talán nem szállt volna hatvanadiziglen vérvád egy nép fejére.

De a zsidók mégis éppen őt akarták mindenáron agyonverni.

SÉTAUTAM reggelenként a Villa Sciarra falánál kanyargott el a Gianicolo tetejéig. Akarva-akaratlanul emlékeztem.

Hónapos szobámból, a Vatikán mögül feljártam akkortájt még szinte néptelen parkjába, hogy elüldögéljek valamelyik lombsátor alatt, egyszer boldogan, máskor tanácstalanul, néha kétségbeesve. Így múlt el egy tavasz s egy nyár. Száz éve annak... Nem, még húsz sincs egészen.

Gyors szárnycsattanást hallottam, hármát, négyet. Olyan hang követte, mintha nagy lendülettel kardot suhintottak volna el fölöttem. Tíz lépésnyire puffant le a galamb, vergődött egy pillanatig, aztán megmerevedtek pici karmai. Fiatal nő jött szemközt, riadtan a mozdulatlan tollgomolyagra, esdeklőn rám nézett. Keményen a szeme közé néztem, hogy ne reméljen semmit, nem adatott meg nekem a feltámasztás hatalma.

Azelőtt sohase láttam meghalni madarat. Ebben az évben már a második volt a római galamb, az első egy londoni piac-utcán zuhant majdnem a lábamra. Ugyanezt az éles szablyasuhintást hallottam; kihűlt meteorként, holt súllyal hasított át a levegőn egy eresztől a járdáig. Társai szétrebbentek a párkányról.

Vajon könnyen hal meg egy madár? Két barátom, egy orvos s egy természetkutató szerint könnyen, agyhúdásban, percek alatt. Ennél szebben már csak az tud, aki mindennapos álmából észrevétlenül átfordul az örökbe.

Nyári délutánokon Balatonföldvár magaslatán szerettünk sétálni, hogy átlássunk Tihanyba; alattunk mozdulatlanul hallgattak a szálas kanadai nyárfák. Még ma is szemembe világít a törzsük. Felmutatott a tiszta égre.

„Nézd, ott keringek.”

Vércséhez hasonlított csakugyan. Egyszer találtam egy régi, színes metszetet erről a madárról; berámáztatta. Múltak az évek, jöttek a borzalmak, sokasodtak. Elszakadtunk, aknazár, megszállott négyhatalmi övezet, érzékeny országhatár tiltott el háromszorosan egymástól. Sorra áthatolt rajtuk. Egy adriai olasz halászároskában vártam rá, közel az osztrák havasokhoz, hogy ismét egyesüljünk. *Ha tőlem egyszer válnod kellene, S élnél, hol nem süt Isten napja se, Utánad mennék erdőn, tengeren, Bilincs vasán át, dúló fegyveren ...* Szerb Antal egyik kedvence volt a régi német vers. Visszatért emlékembe, vártam s mondogattam. Főlnézek a tiszta égre, ott köröz egy vércse, mint a védelmező totemje. Nemsokára megjelent ő maga is az utca végén. Könnyű volt a halála, mint a madaraké.

A levélváltás

Nem a bizonyosság, csupán a történelmi lehetőség határai közt folyik ez a levélváltás. Gondolatát akaratlanul a Plutarkhosz-fordító Máthé Elek sugallta. Néhány gondolati és nyelvi egyezés arra a gyanúra ébresztette az életrajzok átültetése közben, hogy a szerző esetleg találkozott Rómában Lukács evangelistával. Föltevéséről beszámolt a Theológiai Szemle 1965-ös folyamában; ez a cikk kezdte érlelni *A levélváltás* anyagát. Három levélíró a négyből csakugyan élt, a negyedik: Pontius Pilatus fia, Lucius költött alak.

Plutarkhosz, a görög-római Párhuzamos életrajzok, a Moralia és a Lakomai beszélgetések kétezer éve kedvelt írója s mellékesen Shakespeare és a francia forradalmárok fő antik forrása széleskörű tanulmányutak végeztével szülővárosában, a boiótiai Khairóneiában telepedett le. Kétszer járt Rómában, Kr.u. a hetvenes évek végén s a kilencvenes évek elején; Máthé Elek az elképzelhető találkozást első útjára teszi. Nyílt elméjű, tanulékony, világlátott férfi, vonzó jellem és nagytudású nevelő, de gyenge gondolkozó volt, felvilágosult, rokonszenvező ismerete kiterjedt a század burjánzó vallásaira.

Lukács neve görög, a kutatók többsége származásra is annak tartja, annak tartotta már a korai hagyomány. Orvos volt, valószínűleg a szíriai Antiokheiában született, telepes családja Makedóniából szakadhatott le, Philippi vidékéről. Ma már vitathatatlan, hogy ő írta a harmadik evangéliumot s az Apostolok cselekedeteit; utóbbiban néhány helyen Pál apostol útítársaként névtelenül többesszám első személyben említi kettőjüket. Osztatlan a vélemény abban is, hogy azonos a Pál leveleiben emlegetett „kedves orvos”-sal, „munkatárs”-sal, evangéliumhirdető „testvér”-rel. Vitatott a nevét viselő evangélium datálása, még inkább a folytatásé, amit följegyzett az apostolok cselekedeteiről; az a leghihetőbb, hogy 80 és 90 között írta Rómában vagy Achaiában. Pál római állampolgár volt, ő nem; az orvosok nagy része szolgáorból eredt. Egy korai forrás szerint a családtalan, tisztos agg ember Thébaiban halt meg, tehát Plutarkhosz boiótiai szülőföldjén! Pál összegyűjtött leveleit csak a századforduló táján kezdték körözni, egyenként azonban nyilván ismerte a szeretett útítárs.

Josephus Flavius, az Ókor egyik legkiválóbb történetírója a nagy zsidó háború kezdetén Galileában szervezte a szívós védekezést Róma ellen, de fogságbaesése után átállt. Büszke volt farizeus származására, hitét sohasem tagadta meg, hízelt öntükrében népe s az ősi zsidó műveltség leghivatottabb szószólójaként működött, kiérdemeltnek tartott római kegydíjon. Gyűlölködve írt a végső ellenállás hőseiről, akik szerinte Jeruzsálem pusztulását 70-ben a zsidóságra zúdították; e gyalázkodásban sértettség és bosszúvágy mentegető szándékkal keveredik. Ő is, a görög Plutarkhosz is őszintén bámulta Rómát.

Pilatus kitalált fia, Lucius a mai Lyonban él.

A levélváltás a kilencvenes évek legelején folyik, mielőtt Plutarkhoszt pappá választják Delphiben, Rómában pedig kitör Domitianus császár alatt az újabb keresztényüldözés. Lukács már idősebb férfiú, Lucius Pilatus egyidős vele, Josephus Flavius tíz évvel, Plutarkhosz hússzal fiatalabb.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözlét.

Nem tudom, emlékszel-e rám, tisztelt férfiú. Két ízben találkoztunk Rómában, Vespasianus császár uralkodásának a végefelé. Tanulmányúton voltam. Odavaló, tekintélyes barátommal fölkerestem Itáliában néhány híres csatateret, láttam nevezetes sírokat s a könyvtárakban Nero császárra vonatkozó adatok, okmányok után kutattam. Persze értékes a személyes visszaemlékezés is, ha gondosan átszűrjük. Szeretném egy életrajzban megörökíteni görög népem s a magam háláját e művelt, látnoki, felszabadító császár iránt. Athéni diákoskodásom idején ellátogatott Periklész és Platón városába, rajongva beszélt a görögök érdemeiről, hervadhatatlan a múltunk, virágzó a jövőnk, mondta könnyek között s minden szónál ékesebb, nagylelkű cselekedettel bizonyította be, hogy szívéből fakad a magasztalásunk. Kivonta hazám földjéről a római csapatokat.

Szülővárosomban élek, nehogy emigrálásommal még kisebbé legyen a néptelenedő Boiótia, remélem, hamarosan megválasztanak Apollón papjának a szomszéd Delphiben. Ha értelmünk megszabadítja bárgyú hiedelmek és rontó babonák élősdí szövevényétől a vallást, bármelyik istennek szolgálva a legfőbb Gondviselés félelem nélküli áhítatában élhetünk, akár szemlélődve, akár tevékenyen. Fiatalkori mesterem rábeszélte volt, hogy nézzek körül Egyiptomban, mert — úgymond — Athénnek Alexandria a kiegészítő iskolája, engedtem a tanácsnak s a Nílusnál lassan rájöttem, hogy Ozírisz és Dionüszosz azonos égi hatalom. Azóta közelebbi példáról is tudok; tiszta életű barátnőm, a nemes származású Clea Delphiben a Dionüszosz kultusz papnője, de szülei Ozírisz titkos szertartásába is beavatták. Odaadását az egyik isten iránt nem csorbítja a szolgálat egy másik isten oltáránál.

Tanítok, gazdálkodom, szeretettel elvárom házamban barátaimat, akik Britanniától a Perzsa öbölig közlekedve útba ejtenek. Ilyenkor egy napot lehetőleg Delphineket szentelünk. Persze tudományos munkám Rómába csábít; hiányoznak kezem ügyéből gazdag könyvtárai. Te nem akarsz átköltözni hozzánk? Boiótia csendes, a római békében elcsitult az öldöklő, szakadatlan görög pártoskodás. Fölüldítené tödődöt a levegő, mely a parnasszoszi olajfák és tölgyek illatától édes.

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözlét.

Bocsáss meg, hogy késve válaszolok, de egy üvegszilánk megsebezte kezén fiatal barátomat, akinek diktálni szoktam. Jól emlékszem rád, második találkozásunkon ott voltál gyülekezetünkben, amikor felolvastuk dicsőségben elhunyt mesterem, Pál egyik levelét. Ragaszkodj szülővárosodhoz, szolgáld holtig hűségesen. Róma levegője romlott, a szó kettős értelmében is. Rossz a klímája, nyáron maláriás, télen nedves, mindig miazmás. S a város fulladásig tele van dörgölődzökkal, tülekedőkkel és semmittevőkkel, a nép fele, ha ugyan méltó még erre a névre, talán a felénél is több vérszagon él, inkább azon, mint kenyéren, hagymán s olajbogyón, vérbe részegült tekintete reggeltől estig az aréna porondján lelegel. Nagyrészüket már se ide, se oda, sehová sem tartozik.

Öregszem. Egy ideje azon gondolkozom, hogy végnapjaimra átköltözöm Görögországba. Mondhatnám úgy is: visszaszármazom. Családom Philippiből való, Pál kérésére annakidején gondoztam egy darabig ottani gyülekezetünket. Elég sok bajjal, mert istenfélő, de izgága a népe. Hadi úton fekszik a város, zaklatottabb, mint szülőhelyed, de levegője balzsamos, mert a Pangaeus erdei frissítik. Szemközt a parttal, Thaszosz szigetén a csendességet is megelém.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözlét.

Kétszer is előfordul írásodban barátod és tanítód, a „dicsőségben elhunyt” Pál. Arra jól emlékszem, hogy amikor köztetek voltam, valamelyik híved felolvasta szép levelét, de arra már nem, hogy személyéről is beszéltünk. Miféle dicsőség fűződik halálához, katonai vagy polgári?

A név máshonnan ismerős, bár valószínűleg két különböző személyről van szó. Első diplomáciai utamon, városom érdekében Achaia prokonzulánál jártam Korinthoszbán. Alig lehettem több húsz évesnél. Kozmopolita város, rakodóján s a bordélyokban egy tucat nyelv, oltárainál még több vallás keveredik, népes a zsidó kolónia is. Sokáig jámborul viselkedtek, egy ideje azonban fel-fellángol köztük a viszály, mondta kihallgatás után, hivatali gondjairól beszélve, a prokonzul. Elődjé, a tragikus végű Gallio alatt kezdődött el a baj. Errefelé őt ma is nagy becsüléssel emlegetjük, megvesztegető modorú, művelt úriember s tapasztalt kormányzó volt. Unokaöccse, Lucanus, a fiatal költő összeesküvésbe keveredett Nero ellen s ez a megbocsáthatatlan könnyelműség nemcsak őt sodorta korai vesztébe, a császár öngyilkosságra kényszerítette két nagybátyját, Senecát és Galliot is. Alatta történt, hogy a felbőszült korinthuszi zsidók ítélőszékéhez hurcolták egy ázsiai hittársukat s követelték, hogy végezzen vele. Pál volt a vádlott neve. Azt állították, hogy tiltott vallás követője, erőszakkal terjeszti, békebontó. Gallio egy darabig udvariasan hallgatta, aztán rájött, hogy házi perpatvarukkal, amolyan kofaperrel untatják s szétkergette a társaságot, menjenek zajongani a zsinagógába, ott tépjék egymást, ha nincs jobb dolguk. Gondolod, hogy a meghurcolt Pál azonos volt mesterreddel a bölcséletben?

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözlét.

Pált kivégezték Rómában. Főtisztviselőiről úgy vélekedett, mint te. Ha neked az achaiai prokonzullal, neki más római urakkal volt jó tapasztalata s bízott pártatlan jogszolgáltatásukban. Dicsőséges halálról azért beszélünk, mert halálával az igaz ügynek szolgált. Hogy mindenestül elváltozva mi is, mint ő, még a Második Eljövétel előtt romlandóságból romolhatatlanságba, halandóságból halhatatlanságba öltözzünk.

Ő volt az a zaklatott ember, akit Korinthoszban a kormányzó elé vonszoltak. Keserves idejére emlékezünk, mikor arról az időről beszélsz. Ki volt merülve a rengeteg rágalomtól, szidalomtól, ütlegtől, amely városról városra kísérte. Néha elborította a fekete bánat, balsikereiért gyatra külsejét és csekély ékesszólását okolta. Tanúja voltam csüggedéseinek, alig tudtam orvosolni súlyos depresszióit. Napokra szótlanul magába roskadt, aztán rájött a beszéd, csak beszélt, csak beszélt, egyszer olyan sokáig, hogy egyik hallgatója elaludt az ablakpárkányon s kifordult az utcára. Halottnak hittük, de Pál életre keltette egy öleléssel.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözlét.

Leveledben van egy homályos utalás valami Második Eljövételre, legalább is nekem érthetetlen. Nyilván vallásod kriptikus tanítása, amelyről nem tudok. Megilletődve tanulmányozom valamennyi hitet, mert letisztítva, az értelem fényénél egyformán az örökkévaló, legfőbb Jóra mutatnak. Hogy romlandóságból öltözzünk romolhatatlanságba, halandóságból halhatatlanságba: magasztos cél, lelkünk öröklött sóvárgásaként festi le Platón is, rituális lakomáin erről a vágyról szokott elmélkedni az a zárkózott testvéri kör, amelynek Püthagorasz az ősapja.

Örülök, hogy hazaköltözésre gondolsz. Olyan nemeslelkű, tapasztalt és tudós férfiúnak, mint te, most görög hazánkban a helye. Mindenünk újul, irodalom, bölcsélet, vallásos élet, ha a jósdák elnémulnak is. Nem siratom, csak a démonok szócsövei, botfűlű pap veszi át a rejtelmes szövegeket sánta verslábbal, silány ritmusban egy faragatlan parasztlánytól. Más a Gondviselés hangja.

Nero öngyilkossága után, a kiújuló polgárháborúban elfogott a kishitűség, már-már kétségbeestem — mi lesz, ha széthull a birodalom három ellencsászár csataterain? Magunkért aggódtam, magunkat féltettem, hiszen a görög nép meghódítva, de nem behódolva, Rómával mintegy társuralomban a világ kovásza ma is. Restellem, hogy meginogtam. Rómát megérdemelten arra rendelte a Végzet, hogy örködjék az örök béke fölött. Új Reform-kor virradt ránk, görögökre, filozófus barátaim szellemi pezsgésről tudósítanak a félvad Duna-torkolatától Bactria határáig. Szívesen írok birtokos rokonomnak Thaszoszba, hogy nézzen a szigeten nekedvaló ház után, ahová még halkán felhallatszik a fonólanyság és halászsok éneke, de a csácsogásuk már nem.

Most pedig, tisztelt férfiú, rátérek kérésemre, amelyért első levelemben, címed hosszas tudakolása után másodszer bemutatkoztam. Segítségemre szorulok. Említettem Nero császár életrajzát, amelybe sok-sok éve, még első római utamon befogtam. Azóta tetemesen bővült a terv. Nemes görögök és rómaiak párhuzamos jellemrajzában kimutatom, hogy az egyik nép nem fecsegő piaci bölcs és álnok szélkakas, a másik nem faragatlan világrabló s úrhatnám paraszt, ahogy egyik a másiktól gondolja. Erdemeik kölcsönös felismerésétől és méltatásától függ a halhatatlan birodalom összhangja. Római találkozásunkon beszéltél egy szenvedő palesztinai hősről, Jézusról, aki népéért áldozta életét, megfeszítették. Szemléltetted, szép példabeszédeid idézted. Szeretnék róla többet tudni, hogyan élt és halt meg, írd le, kérek, hősi halálát, mert belefűzném az Agisz és Kleomenész spártai királyokról s a két Gracchus testvérrel készülő párhuzamba. Emlékszem valamire mestered, Pál felolvasott leveléből is. Azt mondja, hogy „közülünk senki nem él és senki nem hal meg önmagának”. Följegyeztem, mert megragadott a mondás magasztos erkölcs. Azóta kiderítettem, hogy a spártai Kleomenész ezekkel a szavakkal tért ki az öngyilkosságra buzdítás elől: „szégyenletes volna, ha valaki csak önmagának élne vagy halna meg”. Különös egyezés. Kleomenészt is megfeszítették, igaz, csak halála után, börténbe varrva, hogy szégyent kenjenek az emlékére.

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözlét.

Az én Jézusom a te Jézusod is, ha hiszel benne s vallod. Gyülekezetemben van fuvaros, vízfordó, kocsmáros, varrólány, egy légióparancsnok felesége s egy özvegyasszony, a császár rokona.

Jézust megváltónak hívjuk. Zsidók értelmezése szerint legnagyobb királyuk, Dávid századok óta visszavárt trónutóda a megváltó: nép- és országszabadító fejedelem. Bár Jézus Dávid házából eredt s

néhányan felismerték, hogy ő a várva várt megváltó, nem volt serege, földön jártában gyógyított, tanított, sohasem hadakozott, keresztrefeszítése után pedig harmadnapon feltámadt s azóta ő a királyok királya, nem Izrael fölött, hanem az örök életben. Ahogy mesterem, Pál írja: „Krisztus föltámadt halottaiból, mint a holtak zsengeje. Egy ember által jött a halál, egy ember által jön a holtak föltámadása. Amiképpen Ádamban mindnyájan meghalnak, úgy Krisztusban mindnyájan megelevenednek. Mindenki a maga rendje szerint: Krisztus az első zsenge, majd azok, akik Krisztushoz tartoznak, amikor eljön. Azután következik a vég, midőn átadja uralmát Istennek, az Atyának, eltörölvén minden birodalmat, hatalmat és erőt. Addig kell neki uralkodnia, amíg ellenségeit mind lába alá veti. Utolsó ellenségét, a halált is megsemmisíti. Mikor pedig minden alája van rendelve, maga is aláveti magát annak, aki mindent alávetett neki, hogy az Isten legyen minden mindenben.”

Tudnod kell, hogy a zsidók szent könyvei szerint Ádám volt az első teremtetett ember, aki megteremtése után a bűnt s a bűnnel a halált választotta. Mesterem, Pál a föltámadt Krisztus korai diadalmas visszatérésére készült, ítélkező világuralmának a neve Második Eljövétel, most már látod a szó értelmét. Ha pedig hamar eljön, nem kell írásban is megörökíteni földi napjait, mondásait. Mi másképp gondolkozunk s lejegyezzük. Elaludtak az apostolok, nem maradt emlékező tanú, aki szájról szájra adja, mi történt.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözlét.

Leveled zavarba ejt, csak félig értem. Említett athéni tanárom, Ammóniosz ösztönzésére hosszabb utat tettem Egyiptomban, ott ismertettek meg az alexandriai papok Oziriszről szóló tanításukkal. E tan ősi és szövevényesebb a görög misztériumoknál, de szertartásuk olykor elfajzik kicsapongássá. Vallják, hogy istenük nem a törzsé, népé, államé, hanem a kiválasztottaké s haláluk után örök életet szerez követőinek. Egymagában, az Isten kegyelme nélkül senkisé nem nyerheti el, a leghatalmasabb egyénnek sincs hozzá, ereje. De a kegyelmes Ozirisz jelképesen átmege a halandók szenvedésén és halálán, majd föltámad, a beavatottak megtisztulnak e példaadástól s tisztulásuk kezekedik a halhatatlanságról. Félreértettek Rómában; egy nép hősi vértanújára véltem emlékezni, holott egy vallásos dráma jelképes istenalakjáról beszéltél.

Engedd meg azonban, hogy kellő tisztelettel óvatosságra intselek. Igaz, amit Ádám bűnbeeséséről s e bűn megváltásáról írsz; magam is tanítom, hogy a bűnöket kell gyűlölni, nem a bűnösöket. Meglep viszont a Jézusról szóló rész. Álszerénység nélkül egyik művemre utalok, Thészeusz életrajzában írom: „Bárcsak kihámozhatnám a meséből azt, ami benne ésszerű, hogy a történeti hitelesség látszatát kelthessem! De ha mégis vétenék a hihetőség ellen, és összekeverném a mesét a valósággal, kérem olvasóimat, fogadják megértő jóakarattal az őskori mondákat.”

Kell a megértő jóakarattal, de kell az éberen vigyázó értelem is, hogy átszűrjük a mítoszokat. A tettek még friss. Minden vallásban van olyan hitrész, amely egyezik az értelemmel s van, amit nem tűrhet az ész, mert az égiek és földiek közt mesterkedő, középfokú démonok sugallták s méltatlan az emberhez. Akkor már jóra valóbb a nyílt isten-tagadó, ő nem tulajdonítja bajait legyőzhetetlen felső hatalmaknak, tehát félelem nélkül él, míg a babonás lélek szüntelenül retteg kártékony erőktől, félelmében szemfényvesztőkhöz folyamodik vagy nevetséges parancsoknak engedelmeskedik.

Vallásokat a zsidókéból szakadt ki s az övékről tudok egyetmást. A Makkabeusok második könyvében olvashatod, hogy szombat napon ölbetett kézzel nézték, amint ellenségük ostromlétrákat támaszt a városfalnak és beveszi — babonájuk hálójába estek! Aki csak rituálisan tiszta s nem az elméjében, annak a templom fenevadak barlangja. Óvakodjatok ti is, nehogy bénító, ritualisztikus babonává torzuljon a feltámadási mítosz.

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözlét.

Jézus halála nem volt jelképes, római katonák szögezték keresztre egy jeruzsálemi kapun kívül. A legszegenyletebb halálnemet választotta, a rabszolgáét. Magad írod, hogy Kleomenész király holttestét is keresztrefeszítéssel gyalázták meg. Igéiben szoktuk őt a hívek lelki szeme elé idézni, nem testileg; ha úgy ábrázolná valaki, ahogy kiszenvedett a húsban, összetévesztenék Spartacusszal.

Dávid városában született egy szűztől, világrajöttét csodálatos jelek kísérték. Galileában nőtt fel, első követői és tanúi, a tizenkét apostol is nagyrészt odavaló volt. Együtt vándoroltak, vihar elől egy fa alá húzódtak, egy csúrnban háltak, együtt hajóztak szülőföldjük viharos taván. Ember-alakban ismerte mind a

tizenkettő. Úgy is haldokolt több órán keresztül, római katonák szemeláttára s nem egy szimbolikus istentörténetben.

Vallásunk gyökeresen különbözik az Ozírisz kultusztól és más misztériumoktól. Sem Ozírisz, sem Attisz, sem Mithrasz nem áldozta fel valóságos testét, váltságul a hívők bűneiért. Áldozatuk csupán vigasztaló példázat: meghalnak s új életre támadnak, mint tavasszal a növényzet. Mi nem bújunk barlangokba, titkos beavatási szertartásra, padlórács alá se kuporgunk, hogy felülről ránk csorogjon a kiontott bikavér, kecskevér. Egy isten nevét viselik jelképesen azok az állatok, amíg elfolyik vérük a rácson át. Jézus egyszer halt meg s egyszer támadt föl, de akkor igazán. Tiberius császár uralkodása és Pontius Pilatus, a helytartó hivatalviselése alatt. Övtől az elferdülő mítoszoktól. Nincs mitikus istenünk. Mesterem, Pál egyébként nem tartotta fontosnak a születés körülményeit; Jézus természete a fontos, mondotta s nem az, hogy csodálatos jelek közt született.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözet.

Megragadott, amit a szűzi fogantatásról írsz. Vonzó tanítás, vallásodat ezen a ponton rokonítja egyik mítoszunkkal, így született a fáradhatatlanul szolgáló Héraklesz, a türelem példája is.

Egyetértek Pál szavaival a halálról. Kislányunk halálakor én is azzal vigasztaltam feleségemet, hogy nem megsemmisülés. Mivel lelkünk isteni származású, isteni a sorsa is, halhatatlan. Áldás, ha fogsága rövid a testben; kislányunknak nem volt ideje, hogy megszeresse kalitkáját, mint egyik-másik fogoly madár. Hiszen az öregség legnagyobb nyomorúsága nem az ősz haj, fogatlanság, tagjaink elgyöngyülése, hanem a túlságos összeszövődés evilági dolgokkal. Hosszantartó tévelygésektől szabadul meg az, akit korán elszólítanak az istenek. Pál bizonyára olvasta Platónt. Hova való volt?

Lucius Pilatus Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözet.

Nagyhirű férfiú, sokfelől és sokan megfordulhatnak szerető házában Delphi tájékán, ha kiderítetted, hol élek. Leveled^{*} fölélesztette judeai gyermekkorom éveit — rossz emlék. Mivel látom, hogy Róma törhetetlen híve vagy és görög földön rangunkhoz méltó történelmi mű foglalkoztat, igyekszem legjobb tudásom szerint válaszolni.

Apám, Pontius Pilatus tíz évig volt Judea prefektusa. Már ez a hosszú szolgálat is kiválóságát bizonyítja. Tiberius császár tisztában volt, milyen háládatlan a feladat. Nehéz helyen örködött, hiszen a marakodó, hisztérikus zsidók egyszersmind az állampolgári rakoncátlanság elrettentő példái hazájukban: lojalitásunk legártatlanabb jelképét, a császár iránti köteles tiszteletadást is félremagyarázzák, vallásgyalázás a szemükben. Évtizedekre nyúló tapasztalatom csak fokozta ragaszkodásomat apám emlékéhez. Vérengzés nélkül kezelni tudta a kezelhetetlen népet olyan gyanakvó s igényes uralkodó éber szeme előtt, amilyen az isteni Tiberius volt. Meg kell adni persze, hogy egyik-másik főpapban józan és higgadt munkatársra talált. A kormányzó hatalma korlátlan Judeában, de apám úgy vélte: jobb, ha ritkán alkalmazzuk, kevés beavatkozással, legjobb ha az ember szemet huny furcsa vagy eszelős hagyományaik előtt. A világmissziót sem kell túlságosan emlegetni, katonaember meg sem érti, mi az, bajtársaihoz, a centuriohoz és zászlájához ragaszkodik, nem a misztikus küldetéshez, sebekkel borítva kitartón szolgál anélkül, hogy hallott volna Vergilius aranyveretű szállóigéiről. Persze, ha már valaki költő, legyen olyan, mint ő s ne Ovidius, a kivénhedt aranyifjú. Jellemző, hogy behízeglő, romlott és megrontó verseiért azok a feslett nők lelkesedtek, akik belekeveredtek egy elvetélt palotaforradalomba az isteni Augustus ellen.

Tíz évi példás szolgálat után rágalmozói visszarendeltették apámat. Szerencsétlenségére Tiberius meghalt az igazoló eljárás alatt. Bizonyos, hogy a rettegett, rideg, de higgadt és igazságos császár fölmentette volna. Apámat ide száműzték, Lugdunumba, önérzete nem bírta elviselni a sérelmet, végzett magával. Síremlékét költségemre a legjobb helyi művész faragta. Tíz esztendő óta a pénzverde igazgatója vagyok.

Kérde, mit tudok Jézusról. A kisfiú nem emlékezne rá, de apám hátrahagyott iratait rendezve, bepillantottam az ő ügyébe is. Kliensünk, Herodes Atticus negyedes király birtokán, Galileában évekig büntetlenül szervezkedett és bujtogatott. Tudnod kell, hogy mind gyanús, aki odavaló zsidó. Első mozgalmi vezérük, Júdas is galileai volt, jóval Jézus megjelenése előtt garázdálkodott, amíg el nem kapták.

^{*} A levél elveszett.

Hasonszörű utóda banditákból válogatta ki vezérkarát, egyiküket leplezetlenül Zelotának hívták, a szözendülőt jelent. Különösen három volt közülük veszedelmes, Simon, más nevén a Kőszikla, János, más nevén a Mennydörgő és Júdás — ez az egy judeai —, aki később elpártolt. A megveszekedett nép Titus és Silva felgöngyölítő hadművelétéig úgy bújtatta s fedezte a banditákat, mintha szabadítói lennének. Mi alól? — kérdem. A római béke, rend és jólét alól? Tébolyodott nép, tudja mindenki, legjobban tudta apám. Egyszer aztán megért a büntetlen izgatás gyümölcse s mondhatom, keserű volt. Nekik, nem nekünk. Jézus a fő zsidó ünnepen királyi bevonulást tartott Jeruzsálembe, mintha valami legendás hódító támadt volna fel a múltjukból, fegyvereseivel megszállta templomukat, menekülnie kellett onnan minden papnak, pénzváltónak, nehogy felkoncolják, azzal a csatakiáltással, hogy Róma csatlósai, a mi bérenceink. Négy napig tartott az ellenállás. Apám sohasem kegyelmezett lázadóknak, de óvatosan járt el a zsúfolt városban, amely tele volt törvénytisztelő, jámbor zarándokkal. Hazáján kívül, mások közé vegyítve ugyanis nem rosszfajta nép a zsidó. Amellett tudta apám, mennyi rágalom gyűl már ellene Rómában. Óvatosságának köszönhető, hogy kiverésük közben csak a templomterasz egyik sarokbástyája roskadt be a faltörő kos lökéseitől, pár fölkelő a romok alá vészett. Apám sommás ítélettel fölfeszítette Jézust és két oldalán két szárnysegédét. Egyik a keresztben ellene fordult és szidalmazni kezdte, a másik haldokolva is tisztelettel szólt hozzá, mint őrmester a kapitányhoz. Tetszett apámnak a katonás viselkedés, derék lator volt, mondta, mikor jelentették a kivégzés végrehajtását. Később Jézus hívei előbb sugdosva, majd nyíltan terjeszteni kezdték, hogy uruk és vezérük pár nappal a temetés után feltámadt s eljön újra, másodszor. De ez a mende-monda már nem tartozott a helytartó ügykörébe. Volt éppen elég baja más zendülőkkal. Judea és Galilea között a szamaritánus szekta, amely nem fért meg sem velünk, sem a zsidókkal, szintén felkészült egy király vagy ahogy ők mondják: megváltó fogadtatására, persze ők is fegyverrel. Szabatosabban szólva pálmaággal a kézben, törrel az ing alatt. Hat évvel Jézus felfeszítése után apám szétverte őket szent hegyükön s a foglyok bitófára kerültek, prófétájukkal együtt. De ha csend volt az országban, tartózkodott a vérontástól.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözlét.

Római barátaim hívnak, biztatnak, hogy látogassak át a körükbe, tartsak előadásokat a gyermeknevelésről. Feleségem betegsége visszatartott eddig, de a tavasz korai beköszöntése óta beállt a remélt javulás is, aggodalmam eloszlott s lehet, hogy már az idén viszontlátlak. Élőszóval bizonyára jobban be tudsz avatni tanításotokba a szenvedő Istenről, mint levelek útján, szeretném elolvasni mestered, Pál nálad levő írásait is. Lebilincsel minden vallás. Járd be kereken a birodalmat, van város, amelynek nincs fala, másnak nincs iskolája, királya, gazdagsága, pénzverdéje, színháza, testedzője, de olyan nincs, amelynek ne volna szentélye, nincsenek istenei. Egyik vallásnak sem követelhetünk egyeduralmat, még a görögök felgyűlt bölcsességének sem. Rend kell a káoszban, de visszatart a köteles tisztelet, hogy bármelyiket eltapossam. Miért öljük meg a galamb nevében a kígyót? Minden vallásban jó az Isten, ha megszabadítod barbár, élősdibabonáitól a hitet.

Említetted, hogy Pontius Pilatus judeai kormányzása alatt végezték ki Jézust. Azóta fölfedeztem a fiát, Galliában él, a lugdunumi pénzverde igazgatója. Írtam neki. Ha jól értem a válaszát, mégsem volt teljesen téves emlékem római beszélgetésünkről. Én, mint tudod, egy nép hőisére emlékeztem. Apja hátrahagyott iratai szerint Jézus annak idején ostrom alá fogta a jeruzsálemi templomot, bevette, napokig megszállva tartotta, faltörő kossal kellett kivenni. Elfogatása után lázadásért sommásan kivégeztette Pilatus. Bár a birodalom hűséges polgára vagyok, belátom, mint görög hazafi, hogy aki főhatóságuk ítélő mérlegén közönséges lázadó, népe szemében vértanú szabadító. Kötelességemnek tartottam tudomásodra hozni a följegyzést.

Tudsz-e róla, hogy milyen nyelven hallgatta ki Pilatus Jézust? Görögül vagy tolmáccsal? Érdekel nyelvünk közhasználat, úgy hallom, még az Indus völgyében is beszélnek. Ovidius arról panaszkodik, hogy száműzöttek kézzel, lábbal, jelekkel beszélt Tomiban. Valószínűleg túloz, dramatizál, sajnálatja magát, utóvégre gabonaexportőrök közt élt, csak nem akarja elhíttetni, hogy senkisémet tudott görögül egy kereskedő városban!

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözlét.

Lucius Pilatus téved. Lehet, hogy becsületes ember, de vagy elkeveredett apja irataiban vagy eszelősek a följegyzések.

Lázadásra volt ok elég. Számos görög bölcs a nagy rendtartót, népek békéltetőjét tiszteli Rómában, te is. Erdemüknek tulajdonítjátok, hogy újra virul Athén hagyatéka, lelkesen írsz a Reform-korról. De Róma lehet

más is, bőrükön tapasztalják a népek, hogy egészen más: adószedő és katona. Már pedig mindkettő gyűjtő természet, rabszolgákat gyűjt. Kormányzók és adóbérlők versengve szipolyozzák a tartományokat, még egymásra se tekintenek — hogy marad-e a másiknak —, nemhogy a népre. Egy maroknyi milliárdos tengernyi vagyona s eszeveszett pénzszerzése az egyik oldalon, milliók reménytelen tengődése a másikon: ezt is látnotok kell. Páltól tudom, hogy Tarsus-i takácsok, e kiváló mesteremberek annyit se tudnak összekuporgatni, hogy szülővárosukban csekély összegért megváltsák a polgárjogot, pedig birodalomszerte kapkodnak finom vásznaik után. Ezzel kérdésemre is feleltem, Pál ott született.

Jézus azonban nem volt lázadó. Miféle ostromról ír a volt kormányzó fia? Fantazmagória. Nem akarta lerombolni a templomot, a célját akarta megmásítani. Épp ettől félték a papok. Jaj, ha más áll a helyükre!... Mindig ez a mentség; a nép árulói, hatalmukat féltve mindig az ellenség fegyverével ijesztgetnek. Ha más áll a helyükre, megtorló haragjában Róma földig rombolja szent helyeinket és megsemmisíti a nemzetet. Ők fogatták el Jézust és hurcolták a kormányzó elé. Az ítélet nem volt sommás. Pilatus, szabályos kihallgatás után római jogász ésszel keresztüllátott a helyzeten. Kímélni akarta az ártatlant, följajánlotta, hogy fő ünnepükön a szokás tiszteletében megkegyelmez neki s inkább egy frissen elfogott útonállót végeztet ki. De a papok fenyegetőzni kezdtek: vagy elítéled vagy följelentünk a császárnál! Pilatus gyenge volt s engedett a zsarolásnak. Hátrahagyott följegyzéseiben talán ingatagságát akarta eltussolni.

Nem tudom, milyen nyelven hallgatta ki Jézust. Pál többször beszélt Jeruzsálemben két követőjével, de erről sohasem esett szó köztük.

Plutarkhosz Lucius Pilatusnak Lugdunumban, üdvözlét.

Helyesen érzed, hogy szívből ragaszkodom a birodalomhoz. Még mindig akad elvakult görög, aki sértett, hamis büszkeséggel, történelmi sebeket nyalogatva Róma nagyságát a pusztaszerencsének tulajdonítja. Vak szerencséből sohasem fakadt tartós csoda. Csak jobb jövőnknek árt, ha magát és múltját mentegetve görög ember a véletlen játékára fogja azt, ami valójában a Gondviselés megérdemelt jutalma nagylelkű, jellemes őskért, kormányzó képességért és katonai érdemekért. Nemzedékről nemzedékre világraszóló feladatok súlyát vállalják a rómaiak. Megtapasztaltam már fiatalon, amikor városom ügyében eljártem Achaia prokonzulánál. Ritkán láttam kellemesebb, műveltebb és rátermettebb férfiút; az volt híres elődje, a nemes Gallio is. Ha kitoljátok a birodalom határait a föld négy sarkáig s nem kell többé örködni felettük, örökre tarthat a római béke.

Leveledet ismertettem Lukács orvossal, aki Jézus követője, Rómában él és működik. Megfordultam egyszer a körökben Vespasianus császár uralkodásának a végefelé. Azt állítja, hogy Jézus nem volt lázadó, a templomot sohasem szállta meg, Pontius Pilatus ártatlannak tartotta s megkímélte volna, de a zsidó főpapok nem tágitottak gyilkos szándékuktól s kierőszakolták a keresztrefeszítést. Mi az igazság?

Lucius Pilatus Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözlét.

Leveled elszomorított. Első válaszomban hallgattam arról, hogy Jézusnak errefelé is vannak föld alatt bujkáló hívei. Néhányat kihallgatott a hatóság, irataikat átvizsgálták. Nem lep meg, amit Lukács ír, nem újság. Itt is értesültem a gyermekem melege-mondáról.

Dicséred Achaia prokonzuljait. Az én apám se volt másfajta. El tudod hinni, hogy a per kötélhúzás volt Judea kormányzója s az ottani zsidók között? Hogy egy római főtisztviselő népszavazásra, egy alávetett népszavazatára bízta az ítéletet, lázadójának leverése után? Gondolj, tisztelt férfiú, a nagy zsidó háborúra, amely évekig lekötötte sebezhető oldalunkban Róma félelmes hadigépezetét. Akkor elhiszed, hogy egy korábbi fölkeléssel bánt el csírájában az apám. Talán bizony gyáva volt, talán bizony letorkolta a helyőrség feje fölött egy maroknyi üvöltöző népség, a klienseink? Kezünkben ettek, amíg ép volt az eszük. Hallottam a meséről, nem új. Előbb megkérdezi a zsidóktól: no, kit engedjek szabadon fő ünnepeteken, ezt az ártatlant vagy egy rablógyilkost? Ugyan mi közünk az ünnepükhöz, különben sem hallottam ilyen szokásról. S amikor kettőjük közül az ártatlan vérért követelik, apám meghátrál, nehogy riadalom támadjon Jeruzsálemben, fölfeszíteti s közben — nosza, hol egy tál víz? — mossza a kezét: rajtatok a felelősség, nem rajtam. Elképesztő, miket képzelnek és fecsegnek össze a regélők, látszik, hogy tógánk felé se szagoltak s egy se mozdult ki vackáról a tenyérnyi Judeában. Tudok más képtelenségről is, ugyanazok terjesztik. Állítólag Róma egyszer olyan népszámlálást rendelt el, hogy ki-kí hagyja ott műhelyét, szerszámát, pakkoljon fel családostul s menjen el összeírás végett illetőségi helyére, Galileából Judeába vagy fordítva. Micsoda káosz kerekedett volna, micsoda hangyagomolygás! Jogot végeztem, de sohasem hallottam efféle különös

népszámlálásról. Kár folytatni. Apám korlátlan hatalommal s a maga ítéletében bízva kivégeztetett egy lázadót, hiszem, hogy így jegyzi föl a történetírást*.

Mi az igazság? — kérde. Apám is sokszor fölvetette magának kegyvesztése után, jogos sérelmében. S a gyötrődő tűnődés rávezette egy elviharzott, tragikus válságra, amely csúnyán megrázta Rómát. Az már nem volt perifériális ügy, zsidó tyúkpör. Államunk létét kockáztatta s nem egy provincia közcsendjét, mint az a bizonyos királyi bevonulás Jeruzsálembé. Catilina összeesküvéséről beszélek.

Vajon hiteles Cicero és Sallustius tanúskodása két oldalon? Megdöbbenő, hogy ezt az egy embert Caesar hívei és ellenségei egyformán legyalázták. Csakugyan megalomán romboló, kiéhezett ordas, gyújtogató bandita, elzüllött úr volt, aki a véres puccsal szerzett hatalmat csupán magának használta volna ki, bosszúra, harácsra? Nincs olyan becstelenség, amit a két író rá ne kenne. De hátha más is volt? Nemcsak zsidókban és görögökben izzik a messianizmus, római emberben szintén fellángolhat. Egy szabadtörzsi arisztokrata a rabszolgák élén! Persze, hogy bosszút és zsákmányt és hatalmat akart, de hátha felszabadításukra is gondolt s az adó törvények eltörlésére? Buknia kellett, megérdemelten bukott el; az a kérdés, hogy kizárólag azért-e, mert betyárrá fajult el egy koldus arisztokrata? Apám belekezdett az ügy vizsgálataiba, itt őrzöm a jegyzeteit. Csak a kérdésesség jutott el, nem derül ki a töredékből, hogy mi az igazság.

Plutarkhosz Josephus Flaviusnak Rómában, üdvözet.

Megírtam előző levelemben,[†] hogy hírneves görögök és rómaiak párhuzamos életrajzán dolgozom. Legtöbbjük a morális nagyság követendő, néhányuk a gyöngeség intő példája. Tükröm az életük, jellemem csiszolására, önnevelésre használok; így válik a történelem az erkölcs mesterévé.

Van más célom is. Közös érdekünk, hogy képességünkhöz mérve szolgáljuk a birodalmi harmóniát. Ebben az igyekezetemben békítő szándékú mesterműved is serkent. Ahogy te a rómaiakat és zsidókat, én a görögöket és rómaiakat akarom nagyobb ismeret által végleg kiengesztelni egymással. Ez volt a Felszabadító Zeusz Nerón császár óhaja is, amikor diákkoromban új Napistenként fölragyogott Hellász egén.

Adatgyűjtés közben levelezni kezdtem Lukács orvossal és Judea egykori kormányzójának a fiával, Lucius Pilatussal. Ő Galliában, Lukács Rómában él s egy új zsidó szekta tekintélyes tagja. Felvilágosítást kértem tőlük Jézusról. Nero császárra vonatkozó kutatásaimban bukkantam e névre; sok hívét kivégezték az emlékezetes tűzvész után, mert állítólag ők voltak a gyújtogatók. Lukács orvos bizalommal töltött el, amikor évek előtt megismertem római utamon. Tiszta életű, szelíd és jeles tudású görög, amellel jól ír, pedig fél-barbár vidékről való. Ugyancsak jófajta lehet Pilatus fia is, kemény, egyenes római, tele azzal a kivesző pietással, amely legnemesebb vonásuk volt hajdan. Megítélésükben aligha tévedek. Szerénykedés nélkül mondhatom, hogy szinte csálhatatlanul kiszímatolom, kinek van jó, kinek rossz jelleme. Nos, a két becsületes forrás homlokegyenest ütközik abban, amit tájékoztatásomra elmond. Lukács szerint Jézus, a fegyvertelen gyógyító ember ártatlanul vállalta a kínhalált Jeruzsálemben, váltságul a büntető Isten előtt azokért, akik hisznek föltámadásában. Ha jól értem leveleit, halandóból átalakult a föltámadás olyan ismert szimbólumává, amilyen Orpheusz, Dionüszosz vagy Ozirisz. Pilatus fia viszont azt állítja, hogy politikai lázadó volt, felkelő seregével megtámadta Jeruzsálemben a zsidók templomát, föl kellett feszíttetni. Hol az igazság? Tekintély vagy a zsidók viselt dolgaiban, de nagyszerű műved hallgat Jézusról.

Josephus Flavius Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözet.

Okosan tetted, hogy hozzám fordultál felvilágosításért. Segítségem nélkül nem lehet pártatlanul megismerni a zsidó nép heroikus történetét, ősi szokásait és művelt hagyományát. Persze konkoly is keveredett a tiszta búzába: azok a méregkeverő elemek, akik jelen nyomorúságának fő okozói. Jézust nem érdemesítettem szóra, egy volt a sok zelótából.

Tudnod kell, hogy a zsidók legbuzgóbb része, a farizeusok — magam is az vagyok — két részre szakadtak, törvénytisztelőkre, akik szent könyveink fejtegetésébe merülnek és bajkeverő latrokra, ezeket

---

* Így jegyezte föl Tacitus az Annalesben.

[†] Ez a levél nincs meg.

hívják zelótáknak. Sötétben bujkáló összeesküvők, útonálló, terrorista, hitvány zsidók, a választott nép salakja, amely magát kéretlenül feltolta az isteni harag és ítélet ostorának. Földalatti sejtjeik kinyúltak városainkból a kopasz hegyek közé s a sivatagba. Messiásvárással, messiásjóslassal takaróztak a hiszékenyek előtt, mintha bizony a világot nem váltotta volna meg a nagylelkű, egyetemes római béke! Azt képzelték, hogy guggolva is ki lehet már bírni, amíg eljön a pusztából, az égből, tudom is én, honnan a megváltó, felhagy a sáskaevéssel és szétfúzza a „Vas Királyság”-át vagyis a rómaiakat. Ugyan mivel? Sáskatojásokkal?

Én idejében óvtam tőlük a balgákat. Nem hallgattak rám, most aztán lássák, hova jutottak. Jeruzsálem pusztulásában Isten megíportá ellenségeimet, de velük együtt a buta ártatlanját is. Éppen azért írtam meg a zsidó háború történetét, hogy eloszolják a kártékony balítélet, amely e gyújtogató söpredék miatt az egész népre tapad. Kettős védőbeszéd a mű, római és görög olvasóim felvilágosítására. Kimutatja, hogy a két isteni császár, Vespasianus és Titus jogosan bánt el könyörtelenül a mindhalálig késelőkkel, de másfelől azt is bizonyítja, hogy az átkozott fölkelés, amit ők szemtelenül szabadságharcnak neveznek, ellenkezett ősi hagyományunkkal. Művemben megtalálod a világkormányzásra teremt római arisztokrácia s a vele bölcsen együttműködő, művelt zsidóság hűséges tükrét. Zelóták nélkül békés együttélésben jól megfértünk volna Rómával; filozófusok a zsidók, nem keresztfára való haramiák.

Plutarkhosz Josephus Flaviusnak Rómában, üdvözet.

Magyarázatod alapján fokozott gonddal fogom újraolvasni remekművedet. Tisztán áll előttem nemes indítéka s történelmi hordereje, bátorít utamon, mert engem is, amint írtam, felvilágosító és békéltető szándék ösztönöz a párhuzamos életrajzokra, ha tudásoddal, tapasztalatoddal és művészeteddel valószínűleg nem is mérközhetem. Kérdésemre azonban nem válaszoltál. Mit tudsz Jézusról?

Josephus Flavius Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözet.

Korábbi leveledben Lukács orvosra és Pontius Pilatus fiára hivatkozol. Semmitsem tudok a fiúról, az öreg orvost ismerem látásból, valamikor egy Pál nevű izgága bajkeverőnek volt útítársa és ápolója. Ápolhatta is eleget hol ütlegetések miatt, hol idegrohamai ellen. Ez a Pál elképesztő hévvel és kitartással terjesztette az általa említett új szekta zavaros tanait. Tanult farizeus volt, venerabilis rabbi lehetett volna belőle. Zendülés kerekedett, ahová csak beállított, párszor félholtra verték s úgy hallom, örökre nyoma veszett Nero alatt, nyilván kivégezték. Akkortájt voltam először Rómában; írod, hogy Jézus sok követőjével elbánt a hatóság. Lehetséges, nem nagy kár értük. Lukács bizonyára volt betegétől, Páltól örökölte a rögeszmét, hogy Jézus másfajta messiás, mint az, akit századok óta visszavárnak az ígéret Földjére — hazánkat így hívják szent könyveinkben —, más a küldetése. Különösen ifjúkoromban keringtek vadabbnál vadabb hírek, találgatások, jövendölések a közelítő világuráról. „Idők jele”, „égi jel”, „betelik az idő” hallottad jobbról balról a sugdosást, de hallhattad dörögve is titkos pusztai találkozókon, kiolvashattad a némák lobogó szeméből. Ez a sok kétértelmű szózat és hamis biztatás gátolta a zsidókat a megvilágosodásban, ez ragadta őket végzetes lázadásra Róma ellen.

Olyan mindegy, ki ítélte el Jézust. A higgadt főpapság s a szigorú római kormányzás egyformán gondolkozott a népiizgatókról, tudták, mit kell velük tenni. Az egyik épp olyan kész volt a megkövezésre vallási vétkekért, mint a másik a keresztrefeszítésre államellenes büntett miatt. Ami megtörtént Jézussal Judeában, megtörtént jóval később egyebütt is. Menekült jeruzsálemi latrok a város pusztulása után Egyiptomban kezdték heccelni a zsidókat az adófizetés megtagadására, öldöklésre, szóval mindarra, amit már a nagy háború színhelyén csináltak. De bölcs alexandriai papjaink a helyi római hatósággal karöltve megsemmisítették őket. Nagy intelem volt Jeruzsálem sorsa; nem lehet apokaliptikus látomások angylaseregét bedobni a római légiók ellen, hogy hadakozva megvalósítsd Isten országát a földön.

Dávid örökében igazi messiás csak az a halandó lehet, aki országát szabad királyságként Róma halhatatlan ortalma alá helyezi. Ha nem tör ki rajta nagyzási téboly, Claudius császár barátja, Herodes Agrippa király — Nagy Herodes unokája — ilyen megváltónak ígérkezett. Kár volt érte, szinte mindvégig egyaránt bírta római és jeruzsálemi vezető körök bizalmát. Korán meghalt, öröklött családi nyavalyában, elevenen fölfalták a férgi. Éppen róla írok készülő munkámban, amely a zsidó háborúnál is remekebb.

De te Jézusról akarsz tudni. Ennyit röviden. Szektája hátba döfte a zsidókat. Váratlan szerencsájuk volt Jeruzsálem veszte a nagy háborúban. Mivel Pál már korábban szakadást okozott számos országban, mindenfelé akadt földalatti szövetségesük, gyökeret vert a mozgalom, behatolt Rómába is. Azt próbálják

elhitetni, hogy a rakoncátlan zsidókkal ellentétben ők ilyen meg olyan engedelmes alattvalók, megadják a császárnak, ami a császáré. Odáig csúrték-csavarták az igazságot, hogy vezérük nyílt lázadóból átváltozott néhány jeruzsálemi főpap áldozatává, áldozati bárányá. A rómaiak nem is tehetnek a kivégzésről. Megszépitik Pontius Pilatus szerepét, ehhez pedig nagy fortély kell, mondhatom, mert egy hitvány udvaronc még hitványabb protegáltja volt, úgy került érdemtelenül helytartónak Judeába. Az a provokáló kapcabetyár minden ok nélkül többször ráhágott a zsidók vallásos érzékenységre, Róma alig győzte elsimítani a közfelháborodást komiszkodásai miatt. Ha nem hiszel nekem, olvasd el páratlan bölcseink, alexandriai Philo emlékiratait.

Ne törődjél, barátom, a szektával. Int a magasztos cél, emelkedj a csillagokig. Legyen eszményképed, mint az enyém Polübiosz, az arkadiai görög, aki Róma hősie ellenfeléből a római világrend szószólója lett a nemeslelkű, emberséges Scipio oldalán. Magam is hősieen harcoltam ellenük Galileában mindaddig, amíg istenadta jóstehetséggel fölfedeztem új Scipiomat a győztes hadvezérben, Vespasianusban. Ő csak a megtévedt, rossz zsidókat verte le, a jókat nem bántotta. Judeából jön ki az új világuralkodó, szól a jövődőlés; e jóslat helyes értelmét én, a hadifogoly ismertem föl leghamarabb, amikor megbilincselve ráismertem Vespasianusban a jövődő császárra. Kell-e más megváltó a világnak? Jöjj közénk Rómába, nem nélkülözheted gazdag könyvtárait. Fortuna istenasszony tudja, hogy méltó vagy kegyére, téged is kitüntet egy császár barátságával.

Plutarkhosz Josephus Flaviusnak Rómában, üdvözet.

Leveled megszilárdította régi hitemet, hogy legyen Polübiosz a példánk. Ha van még Lukácsban egy csöpp igazi görög vér, utolsó éveire ő is belátja s közénk áll, én megpróbálom szelíden rávenni.

Ellentmondást látok két leveled között. Bizonyosan látszólagos — nem úgy értem, ahogy kellene. Írod az elsőben, hogy Isten megtiporta ellenségeidet, de velük együtt a nép buta ártatlanját is, a hiszékenyeket, a második viszont úgy szól, hogy Vespasianus csak a rossz zsidókat verte le, a jókat megkímélte.

Josephus Flavius Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözet.

Nincs ellentmondás a két levélben. Büntető Istenünk nagy haragjában szigorúbb volt az eltévelyedett néphez, mint a császár. Ő sújtott le ellenségeimen kívül a tehetetlenül sodródókra is, nem Vespasianus. Teremtő Urunk szigora s földi urunk kegyelmessége tartja meg helyes úton a zsidókat.

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözet.

Köszönöm, hogy részletesen tájékoztattál Lucius Pilatus és Josephus Flavius leveleiről*. Gonddal jársz el gyűjtő munkádban, pártatlanul keresed az igazságot. Ha a hős vezérek és államférfiak tettei után is olyan behatóan nyomozol, ahogy megváltó Urunk földi napjait akarod kideríteni, nem marad el fáradságod gyümölcse. De ő nem volt hős, se kormányzó, se vezérlő. Földi napjaiban a halálon túli értelmet kell kinyomozni.

Tudok a rágalmakról, egész szövevény. Több fajtája van az örületnek, van olyan, hogy a beteg látszólag épelméjű s elhitei rögeszméit gyanútlan környezetével. Lucius Pilatus gyermeki tisztelettel, féltékenyen örökdi apja emlékéen. Hitte és hiszi, amit a tébolyodott embertől hallott, annál inkább, mert — mint maga írja — nagyon korán elkerült Judeából. Mire emlékezhettek egy kisfiú, hogyan ellenőrizhetné az idős férfi egy örült meséit a múlttól? Ráadásul e mesék összevágna a római közhittel és a helytartók tapasztalatával. Egyszer még olyat is hallottam — túlsz Pilatus kényszerképzetén —, hogy a görögverő Aemilius Paullus triumfusa óta nem volt Jézus forradalmi bevonulásához mérhető diadalmenet. Elfelejtik, hogy a vezér ezúttal hadiszekér helyett számárháton ült, seregének pálmaág volt a fegyvere. S nem a kifosztott Hellász kincseivel hódolt kapzsi isteneknek a Capitoliumon, hanem egy korbácsot mutatott be megszentelésre, amellyel Isten házából kikergette az üzéreket.

Nem szállták meg a templomot, nem volt ostrom. Tizenkét bizalmasa volt s együtt a tizenkettőnél mindössze két fegyver, pedig hegyi rablók ellen vagy az ellenséges Samaria földjén keresztülutazva sokan

* Plutarkhosz levele, amelyre Lukács céloz, elveszett.

viseltek tört, rövid kardot a ruhájuk alatt. De a papok csakugyan erre gyanakodtak, elfogatásához még katonai segítséget is kértek a templomszolgák mellé.

A messiás fegyvertelenül is veszélyt jelentett a rendszerre. Első kísérletük megghiúsult, nem tudták egyhangú tanúvallomásokkal rábizonyítani Jézusra a vallásgyalázást, ezért tovább adták a megszálló hatóságnak. Múlt tapasztalatok alapján Pontius Pilatus joggal kételkedett, hogy lázadót hurcolnak eléje, de ingatag ember volt, a szénája sem állt rendben, protektora elbukott. Azt hitte, bölcseleti vitát folytat egy emberrel olyan korai napszakban, amely a görögök és rómaiak szerint nem a filozofálás ideje. Ki tudja, mikor váltott át torzító agyában a huzakodó reggeli per több napos templomostrommá, talán a száműzetés hatása alatt, öngyilkossága küszöbén. Lehet, hogy csakugyan felkelők voltak Jézus mellé fölfeszítve, miért ne? Felkelők, azaz latrok, haramiák, ahogy a rómaiak mondják. Nem vetette meg ő senki társaságát, sem betegek között, sem a terített asztalnál, sem a halálban. Ahogy a kenyeret és bort, a szögeket is önként megosztotta a tisztátalanokkal, hogy belül megtisztuljanak.

Földön jártában maga volt a cselekvő szeretet s egy római százados ismerte föl ezt legelőször, a galileai Capernaumban. A messiás, ahogy mi értjük, nem szabadságharcos, bármilyen tiszteletreméltó a szó. Nem is olyan radikális népoltalmazó, amilyen a spártai Agisz és Kleomenész volt. Életének minden mozzanata az Isten tervéből tárt fel valamit, a keresztfeszítés is. Halandó szemmel a per csupán rossz és gyöngé emberek összezsapása egy ártatlan vádlott körül, de van egy másik értelme az örökké tartó világban, ahol a keresztfá sohasem rothad el. Világít az úrron át, fényével tudatja, hogy a megfeszítés nem volt adminisztratív rendszabály, hanem az isteni szeretet által rendelt önkéntes cselekedet. Jézus elfogadván a halált, amely a Gonosz győzelme fölöttünk, legyőzte a Gonoszt, közbenjáró segítségével az öröklét megkezdődhetik itt és most, a jelenben s kielégül mennyei honvágynak.

„Megmaradjunk-e a bűnben, hogy annál nagyobb legyen a kegyelem?” írja mesterem, Pál. „Éppenséggel nem. Hiszen már meghaltunk a bűnnek, hogyan élhetnénk hát továbbra is benne? Vagy nem tudjátok-e, hogy mindnyájan, akik megkeresztelkedtünk Jézus Krisztusra, halálára keresztelkedtünk meg? A keresztség által a halálba temetkezünk vele együtt, hogy amint Krisztus az Atya dicsősége által feltámadt halottaiból, úgy mi is új életben járjunk. Mert ha egybenőtünk vele halálának hasonlósága által, akkor feltámadásában is úgy leszünk. Hiszen tudjuk, hogy a régi ember bennünk azért feszítettetett keresztre vele együtt, hogy a bűnös test elpusztuljon és ne szolgáljunk többé a bűnnek. Mert aki meghalt, fölszabadult a bűn alól. Ha tehát meghaltunk Krisztussal, hisszük, hogy élünk is ő vele. Tudván, hogy a halottaiból föltámadt Krisztus többé nem hal meg, a halál többé nem uralkodik rajta. Halálával egyszer s mindenkorra meghalt a bűnnek, életével azonban Istennek él. Ezért úgy tekintsetek ti is magatokat, hogy meghaltatok a bűnnek, de éltek Krisztus Jézusban az Istennek.”

Ha elgondolkozol Pál szavain, belátod, hogy nem akarta lerombolni a jeruzsálemi templomot, hiszen már készen állt testének új templomában a menedékünk.

Tudok a másik rágalomról is. Hogy követői, élükön Pállal belső viszályt szítottak a zsinagógákban. S hogy Jeruzsálem pusztulása óta úgy tesznek a nagy színlelők, mintha hűségesebb alattvalók lennének a zsidóknál. Ezért szépítették meg Pontius Pilatus szerepét a főpapok rovására. Kérve kérek, ne számláljuk, ne fessegessük, kikből jutott több préda oroszlánoknak vagy kardélre, rabszolgavásárra, bordélyházakba, zsidókból-e vagy az ő követőiből. De azt már állítom, hogy csakugyan vétkezett a főpapság, amely közvetítők, pénzváltók piócahadával szívta a népet, meg a zarándokokat és nemzetközi üzleteken hízott a templom védelme alatt. Mondd, kiktől szabadult meg a szerencsétlen zsidó nép, amikor nem maradt kő kövön a szent városban? Tőlük.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözlét.

Kimondatlan szemrehányás van utolsó leveledben, mert nem elmélkedem kellő figyelemmel tanításotokon. Pedig hidd el, nemes férfiú és tisztelt barátom, hogy a tietek is, mint minden hit, eltölt tiszta áhítattal. Ne arra gondoljunk, ami elválaszt, keressük, ami közös s örvendjünk rajta. Jézus követői, mint én, tudják, hogy a kártevő, középfokú démonok fölött ott uralkodik magasan a Gondviselés.

Tanítványaim és barátaim sokszor faggatnak, miért késlekedik az istenek büntetése? Sebes a gonoszság, lassú az égiek, elcsüggesztik a jó embert, újabb gaztetre bátorítják a gonoszokat. Hol a Gondviselés, mire jó a bűnbánat? Csak a véletlen szeszélye, ha valaki meglakol bűneiért.

De botfűlű ne legyen bíró a muzsikában, se világtalan ember a sebészetben. Csupán a földi igazságszolgáltatás célja a lehető rögtöni megtorlás; ha az istenek is nyomban lesújtának, megbénulna az

emberi történet, mert vétkező nagy emberek fiatalkori, tapasztalatlan ballépésük vagy kegyetlenkedésük után nem tehetnék jóvá hibáikat érett koruk tündöklő érényeivel. Nem vakság, nem is közöny a késlekedés oka, a türelemre ad példát. Ámde késlekedik-e egyáltalában? A római jog elrendeli, hogy maga vigye keresztjét az elítélt. Hátha tudunkon kívül viszi azt a látszólag diadalmas bűnöző is? Apollón egyszerre a megtorlás és gyógyítás istene, pestist küld a bűnös világra, virágjukban elragad ifjakat, egy sértő szóért áldozatul esnek Niobe ártatlan gyermekei, de ki a fia? — Aszklepiosz, az orvos isten, aki bizonyára feletted is őrködik. Isten-félelmet ajánlok barátainknak, méltatlan hozzánk, értelmes emberekhez az Isten-rettegés.

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözet.

Hidd el, nemes férfiú, nem volt kimondatlan szemrehányás utolsó levelemben. Írod, hogy türelemre tanít a Gondviselés; taníthat-e nagyobbra, mint keresztfáján a megváltóm? Levelednek szívből örültem.

Megfogyatkoztunk. Ismét vihar terül gyülekezetünk fölé, a gyengék leszakadnak, az erőseknek talán megint életük árán kell vallaniok Jézusról a halál ellen. Szükségük van rám. Nem költözhetem át se Boiótiába, se Philippibe, ne keressetek nekem csöndes szállást Thaszosz szigetén, itt maradok. De történjék most akármilyen iszonyat is, eljön az idő, mikor a birodalmi egyeztetők és békítők: Polübiosz, meg Josephus Flavius írásait s a tiedet is, kedves Plutarkhoszom, a birodalom romvárosaiban azoknak az utódai fogják megmenteni, akik — mint emlékszel — felolvasták jelenlétedben Pál egyik levelét.

Mesterem volt Pál és (jól írja Josephus Flavius) a betegem is, együtt vándoroltam s dolgoztam vele. Láttam csüggedni, néha kétségbeesni, fűvekből csillapítókat főztem neki, sebeit borogattam. Szertelen ember volt. Tőle tanultam, hogy szóljak bár emberek vagy angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, csak zengő érc vagyok vagy pengő cimbalom. Legyen bár prófétáló tehetségem s ismerjem az összes titkokat és minden tudományt, legyen akkora hitem, amely hegyeket mozgat ki helyükből, szeretet pedig nincsen én bennem, semmi vagyok. Osszam el bár egész vagyonomat a szegények közt és vessem tűzre a testemet, szeretet pedig nincsen én bennem, semmi hasznom abból. Mert a szeretet mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel és soha el nem fogy.

Plutarkhosz Lukács orvosnak Rómában, üdvözet.

Megrendített, amit a szeretetről írsz, nagy kár lenne, ha feledésbe merülne. Engedd meg, tisztelt férfiú és kedves barátom, hogy beleszőjjem készülő Antológiámba a különböző vallások legszebb iratai közé. Már fiatalon, Egyiptomban hozzáláttam a gyűjtéshez; leveled zárórésze Ozírisz himnuszával s az orphikus énekekkel egyenlő.

Lukács orvos Plutarkhosznak Boiótiában, üdvözet.

Nem engem olvastál, Pál egyik leveléből idéztem. Mellékelve küldöm teljes szövegét, mert hátha nem találkozhatunk már Rómában. Kérlek, hagyd ki a tervezett gyűjteményből; tudom, ő is erre kért volna. Ne érts félre, távol áll tőlünk a gőg. Feledni e szavakat nem fogják úgyse, ne félj, mához ezer, mához kétezer év múlva is mondják, nyitott sírok előtt, a megfosztottak vigaszára.

Máskülönben az élők hosszabban szenvednének a haláltól, mint az, aki elmegy.

Árnyak, alakok

ROPPANT meteorkő, üszkös tömbjén az űrszáguldás ragyaival az Aventinus lábához csapódott be. Parkosították, kecses píneasor vonul egyik oldalán, üres héjában nyáron szabadtéri hangversenyek, operák szólnak. A Caracalla fürdők gigászi romja.

Két ősi templom áll egy kicsit tovább az úton, középkori mozaikművészek, a Cosmas család mesterei díszítették. Gondúzó kóborlásaimon, 1949-ben csak kitaró utánjárással tudtam előkeríteni az első templom kulcsát. A másikat, a S. Cesareot akkor tatarozták, vastag por lepte a mozaik-intarziákat, püspöki trónt, szószéket, mind vártam, hogy köhögni és tüsszőgni kezdenek a faragott angyalok.

Visszajártam oda, egy heverő márványgerendán üldögélve nézegettem a húsben dolgozó, papírcsákós kőműveseket. Sohasem zaklattak, Rómában semmisem tilos. Szerettem a keskeny, kihalt mélyutat is a templom előtt, Via Porta San Sebastianonak hívják, magas kertek alján egy későrómai városkapuhoz, a Via Appiára s a katakomba-hálózat felé vezet ki. Csak tovább kell menni s hamarosan elérünk a legendás keresztúthoz, ahol Péter apostol menekülőben találkozott megfeszített Mesterével. „Hová mégy, Uram?” „Megyek Rómába, hogy másodszor megfeszítsenek.” Másodszor, azaz helyetted is. Erre Péter visszafordult. Maradni kell, ki kell tartani, vállalni kell a keresztet. S hát én?...

Temető utca lehetett ez a keskeny mélyút is, a Via Porta San Sebastiano, mint híresebb, parádés folytatása, az Appia, elszongította hajdani sírok békessége. Kétfelől a dombos kertek és szőlők át vannak lyuggatva földalatti „galambdúcok”-kal. Így hívták a rómaiak a hamvvedrek több soros fülkéit. Előkerült a földből egy római ház s ugyanazon a telken a Scipio család temetkező helye. Borzongtató, homályos alvilág, emlékeztet Piranesi lázas-látomásos metszeteire az antik holtak föld feletti és föld alatti hagyatékáról. Konzervatív volt a család, a hamvasztó szokás elterjedése után is ragaszkodott a korábbi hantolási módhoz, féltucat nyirkos kőkoporsó vésett betűit követheti az ujjunk, ha nem segít szemünk a sötétben. A tizennyolcadik század végéig bukkanak a kriptára.

Africanus, Asiaticus, Numantinus, Hispanus: a férfitagok neve elárulja, hogy Európán kívül két világrészt nyitott meg kardjuk Rómának. Művelt, nagylelkű, mértéktartó, szolgálni kész személyükben ismerte föl saját menekülésüket a megalázott, keserű görögök egyik legjobbjára, Polübioszra, a rabul ejtett államférfi s későbbi történetíró. Oldalukra állt, azzal a hittel, hogy e tanulóknak, civilizált hódítók védelme nélkül megsemmisül a káprázatos örökség, amit önmarcangoló testvérháborúkban maguk csak herdálni tudtak. Ahhoz, hogy Athén a kiművelt emberfők szentelt tűzhelye maradjon, el kell fogadni a sors ítéletét, Rómáé a jövő. S virulva a görögöké is — velük, tengődve, ellenük.

Rögtön a tatarozott templom mögött áll Bessarion bíboros korareneszánsz villája, nyitott, oszlopos tornáccal. Oda is becsöngettem. Egy parasztasszony volt a házőrző, elhessegette utamból a tyúkokat s magamra hagyott. Üldögéltem a fűvön, delet harangoztak, kimentem a néptelen utcára s elkezdtem fel-alá járni a kertek alatt.

Sohasem hiányzott Rómából a görög. Ide futottak arab hódítók, ide bujdosnak képromboló császáraik elől, menekült telepük már 1000 előtt a ma is álló, kerek „Vesta” templom mellé tömörült, templomuk, a város legszebb román stílusú harangtoronyával a republikánus Róma szétrombolhatatlan alapjaira épült, Schola Graecának hívták, mai neve: Santa Maria in Cosmedin félig görög, díszítést jelent a végszó. Bessarion tíz perces sétával elérhette a villából.

Végnapjaihoz közelített Bizánc. Külvárosaira zsugorodott a volt világbirodalom, amelyet lakói *görög* döllyfel *rómainak* neveztek, mert ugyan mit számított már hatalmas, gonosz nővérük, a nyomorúságba süllyedt, siralmas latin testvérváros a Tiberisz-parton! A végzet iróniája, pokoli irónia, hogy végóráiban egy menthetetlen sorvadásos vetett meg egy ál-sorvadásost, a csodaszzerű újjászületés küszöbén.

Nyugaton mindenki fölkészült Bizánc közeli bukására. És senkisémm hitt benne. Lesújt az ítélet, gondolták; Isten ostora: a török felfalja a velejükig romlott, cselszövő, „szakadár” görögöket. S nyomban utána: nem,

nem, soha! a bástyás zátonysziget sohasem fog elmerülni a mohamedán tengerben, Nyugat pajzsa Isten különleges oltalma alatt áll, a kereszténység védelmére, akármilyen szemét népség ármánykodik is több, mint ezer éves falai mögött. Ismerős ez a ráolvasó bűvige, nem véd meg semmitől, a Kárpátokat sem védte meg, pedig magasabb bástya volt a bizáncinál.

Ezekben az utolsó években Gemistosz Plethon, egy szabadgondolkozó szerzetes új vallásról álmodozott Spárta fölött, Mistrában. Lemorzszolt, halódó birodalmuk egyik halálra ítélt kormányzósági székhelyén, egy tengődő kolostorban, tudatlan, babonás, acsakodó rendtársai között megtette magát Platón főpapjának. Félistene műveiből világmentő tanítást szűrt ki a választottak számára, persze csak nekik, az elitnek. Evangéliumában összebékültek az Olümposz megtisztult égi lakói a kereszténységgel s az Izlámmal. Hogy melyik kereszténységgel, a nyugatival-e vagy a keletivel, nem derült ki a sűrű gyertya- s tömjénfüstben.

Ha támadták is az ortodox hit éber kopói, mert tűzre való pogánykodás, amit ír, nőttön nőtt a tekintélye, tisztelte a császári udvar, hódolva emlegették Itáliában. Zarándokhely lett Mistra, pár évig lábánál ült Bessarion, egy másik, fiatalabb szerzetes. Trapezuntban született a kiváló tanítvány, Bizánc egyik bekerített végyvárán, a Fekete-tengernél. Platón agg főpapja megszerette s a császár figyelmébe ajánlotta a vonzó, nagysejű fiatal férfit. Később elkísérték urukat Itáliába, a békítő ferrarai-firenzei zsinatra.

Az volt a cél, hogy nyugati segítség fejében higgadt szóval és kölcsönös engedményekkel összeforasszák a századok óta kettészakadt s kölcsönös átok alatt tartott egyházat. Csakhogy mind a két fél a másiktól várt egyoldalú behódolást. Győzni ülték össze, nem egyezkedni.

A zsinaton elvált a két görög útja. Gemistosz Plethon fehér szakállpalástba burkolódzva, nyájas leereszkedéssel oktatta a lelkes barbárokat. Meg sem fordult bölcs fejében, hogy Itália az új Hellász, Firenze az új Athén, oda költöztek át az ő megtisztult antik istenei. A fiatalabbik görög rájött.

Kétféleképpen gondolkoztak az egyesülésről is. Bessarion nagy tudással, nyíltan küzdött érte, a venerábilis aggastyán ellene volt. Nem az ortodox hit védelmében — hiszen eretneknek bélyegezték maradi paptársai —, hanem a görög patrióták örök gyanakvásával. Hol a hatásos ellenszolgáltatás, hol a nyugati sereg és flotta? Előbb lássuk a fölmentő hadat, azután beszélhetünk egyesülésről.

A császár és Bessarion beérte Róma ígéretével, papíron létrejött Firenzében a zsinat-záró Unió. Amely szétozslásuk után Bizáncban nem kellett senkinek, sem a szerzeteseknek, sem a főpapoknak, sem a felheccelt népnek. Mit? — odavessük százszorszént *igaz* hitünket a gyűlölt „frankok”-nak, akik emberemlékezet óta csak fosztogatni és földrablásért járnak keletre s az Úristen evilági görög főhelytartóságát: Bizáncot mindig hátszúrták? Inkább a pogány!

Jött is.

Gemistosz Plethon hazatért kolostorába, szent embernek, akire egyforma szeretettel mosolyog odafentről Zeus és Krisztus. Három év telik el halála után és szörnyű vérfürdőben alámerül Bizánc, újabb hat év múlva már kardcsapás nélkül vonul be Mistrába a török. Ma holt város, ikonok és málló fal szentek lakják. S néhány kulcsos ör.

Tanítványai szétszóródtak, egy részük áthajózott Velence gyarmatszigetére, Krétába vagy a velencei görög kolóniát szaporította. Aki olvasni tovább is anyanyelvén akart, könyvekért Bessarion gyűjteményéhez fordult.

Mert a másik görög Itáliában maradt a zsinat után. Követőiből alakult ki Közép- és Keleteurópában a bizánci hit új ága, a Róma-hitű görög katolikus egyház. Megkapta a bíborosi kalapot, pápajelöltnek emlegették. Villája a Via Porta San Sebastianon a humanizmus legjobb klubja volt, tornácán s a hűs szobákban, tyúkkotyogás közben, egy kőhajításra a Scipiok sírjaitól ismét békésen megfért egymással görög és római, azaz olasz. *Latinorum graecissimus, graecorum latinissimus*, mondták róla megérdemelt becsüléssel. Neki volt olasz földön a leggondozottabb könyvtára. Azzal a szándékkal gyűjtötte, hogy Bizánc eleste után a görög földönfutók ne maradjanak örök útítársak: athéni bölcsek és keleti egyházatyák nélkül. Ezért ajándékozta Velence városának, amely telítve rablott vagy vásárolt bizánci kincssel és emlékekkel, a menekült honfitársak zömét befogadta. Nyilván használták a könyvtárat Gemistosz Plethon áttelepült tanítványai is. S ki tudja, később talán használgatta El Greco, az emigráns festő, aki Velence hősiesen védett krétai gyarmatszigetéről a lagunavárosba, onnan meg Toledóba költözvén, spanyol vendéglátói közt *szellemes filozófus* hírében állt. Fennmaradt kis könyvtára szerint holtig főleg anyanyelvén olvasott a kifürkészhetetlen, öntelt idegen. Mert a görög a pokolban is görög, hozzá mérve a nyugati ember csak bátortalan frank és faragatlan barbár. Nevét ha jegyezte, görög betűkkel jegyezte a festményeken.

Fel-alá járkáltam az utcában. Hát hogyan is van? Polübiosz, a hazafias fogoly őszintén Rómához pártol, mert csak így lehet megmenteni saját herdáló kezükből a görög múlt fenyegetett örökségét. Etlilik másfélezer év s Bessarion, a bizánci szerzetes őszintén Rómához áll, hogy az omló nagy végvár alól kimentse, ami menthető, gondoskodják a görög műveltség utánpótlásáról, védje a folytatást.

De mestere, Gemistosz Plethon hazatér, mert görög ember nem tágíthat görög földről még ha pogánynak, eretneknek kiáltják is ki gyűlölködő hittestvérei, ha lófarkas zászló leng is majd Mistra kormányzósági palotáján.

És Péter? Innen nem messze, a keresztútnál? Akit futván a szabadulás felé, látomása szelíd feddéssel visszatérít a vértanú halálba. És Péter?...

Ebédelték a tatarozó kőművesek. Tiszta kendőjéből megkínált az egyik.

„Favorite.”

„Buon appetito.”

Biccentett s húzott egyet a vörösboros fiaskóból. Kissé leülepedett a por. Akkor láttam, mennyire rozzant a templom. Bessarion jobb állapotban ismerte. Mert ismerte ezt is, a másikat is, amelynek a kulcsára vadászni kellett. A Scipiók sírjairól nem tudott, akkor még betemetve rejtőztek a szarkofágok. Az a görög ... az a görög ... Mit mondana ma?

*A fürdőrom rablótanya,
bedőlt a templommennyezet
s az oltár mnustrás oldala
talpáig megrepedt,*

*papjában váltóláz vacog,
pók ül a Krisztus roncs kezén
s patkány a málló angyalok
penészes sebhelyén.*

*Sziszeg a kő. A ciprusok:
tövéen egy antik sírterem
mióta Róma elbukott
vak hullőket terem.*

*Vadrózsa illat száll ugyan
s begyűl, mint hajdanán, a lép,
de lágy költője odavan,
nem ismeri a nép.*

*Szekér zötyög. Egy szerzetes
a lápon rossz fűvet kaszált
s bután viszi a dögletes
tehenirtó halált.*

*Két rom között sétálgatok,
járhatnék Bizánc piacán,
mint más művelt egyháznagyok
s ahol a Miatyánk*

*görög, az öntött angyalok
vértjéről hármass ércskereszt
ragyog s a láncos bástyafok
két földrészt elrekeszt.*

*Császárom kényes udvara
körül száz nagykövet sűrög,
mert ő a népek szent ura —
vallják a püspökök,*

*zsibong a könyvtár, fő helyen
Homérosz áll és hű lován
Szent György megül még délcegen
s adózik a pogány!*

*Leszállt a nap. A rossz szekér
kihalt szőlőkbe kanyarog,
tetves latinnál többet ér
minden görög ...*

Én mégis maradok.

A vers régimódi. De meddig? Egyszer régimódi lesz az is, ami avantgardista holminak készül a hatvanas évek műhelyeiben. Elvégezte orvosló feladatát; Bessarion bőrében megenyhült tanácstalan, belső feszültségem. Összemosódott idő és nemzetiség, azonosultam a göröggel, csoda, hogy végül nem beszéltem a nyelvén, Vörösmarty helyett bizánci hőskölteményüket mormolva magam elé a határvédő Digenész Akritaszról.

Ma már nem tehetném. Kergeti egyik autó a másikat a kertek alján, száguldanak friss levegőért az albanói hegyekbe. A tyúkok még megvannak a kertben.

HATVANEZERRE rúghatott Róma népe az 1500-as évek elején, amikor nekifogtak az új Szent Péter bazilika építésének. Annyi, mint Kolozsváré, kicsi fiú koromban. S ott látásból vagy személyesen szinte mindenki ismerte egymást, ismerős volt Hóstáttól Monostorig a gróf s a professzor, a györgyfalvi s a kalotaszegi lány s a baka szeretőjük, az oláh favágó, a gyufagyári munkás s a visszajáró üveges tót, a főtéri kocsis és Sándor, a sétatéri bolond.

Róma sem volt más. Celiótól a Trastevereig látásból vagy személyesen ismerte egymást a zöldségkertész, a bormérő, a domonkos rendfőnök, a pápai festő, a kurtizán s a bocskoros dudás, aki szent nótát fújni karácsonyra bejött a hegyekből. Ebben a városban élt egyszerre Raffaello, Bramante s Michelangelo. Ő egyedül, a másik kettő sleppel, munkatársak seregével. Meg volt tisztelve az a város, udvar, ország, ahová valamelyik segédjük elszerződött.

Testközelben éltek. Elmondja Vasari, hogy régiségek után kutatva a Titus fürdőnél, boltozatos földalatti terembe hatolt a csákány. Üzentek Raffaelloért, ő meg tanítványával, Giovanni da Udinevel kötélén leereszkedett Nero betemetett palotájának a barlangjába. Mert a mesés Aranyház volt a véletlenül föltárt, légmentes „grotta”. A festők fáklyalángnál tanulmányozni kezdték épen maradt díszítéseit, egyikük rákarcolta nevét a falra. Másfélezer éves rejtőzködés után könnyed, játékos szépségek villantak föl a bolygó fényben: gyümölcskoszorú, virágfüzér, kandeláber, fantasztikus növényzet, halak, madarak, arabeszkok, szárnyas faun, nimfa, habléány, triton, furulyás táncosnő, a mogyoróhíntós Mab királynő méretében. Nagy gusztussal le is utánozták a Vatikán második emeletén, a kifestendő Loggiákban; így lett e díszítés nemzetközi neve a grotta szóból groteszk.

Rómának akkor még nincsenek megszentelt kövei. Raffaello, mint régészeti főfelügyelő ezt írja X. Leo pápának: „Miért panaszkodunk gótokra, vandálokra s más gonosz ellenségre, ha azok, akiknek atyai őrzőként védelmezniök kellett volna Róma nyomorúságos maradványait, régóta szétrombolásukon mesterkednek. Mennyi meszet égettek ókori szobrokból és díszekből!”

Négy évvel a szívhez szóló panasz előtt, Bramante halálakor ő lett a Szent Péter templom főépítésze. S a pápa meghagyja neki, hogy a közelből szerezzen be építési anyagot, ne távolról! Az antik rom tovább is szabad préda; V. Sixtus a század végén Róma egyik csodáját, a Palatínuson magasló császárkori Septizoniumot használja köfajtőnek, egy porszem se maradt belőle. Csak azt köti Raffaello lelkére a kinevezés, hogy új leletek köteles bejelentése alapján tiltsa meg *feliratos* márványdarabok szétfűrészelését, az elegáns latin nyelv védelmében. Más szóval az épületromokat szabadon bányászhatják. Nem ókori emlékek megmentésére, csupán a humanizmus érdekének szolgált a kíméleti rendelet, hogy maradjon elég követendő stílári minta a művelt körökben ápoltt új-latin nyelv csiszolására. A kinevezési szöveg inkább Erasmusra vall, az ő művészeti közönyére, semmint egy olaszra, akinek közvetlen elődei, a Medicik új Athéná tettek Firenzét.

Egy napon aztán ...

De itt vegye át a szót Francesco da San Gallo, a szobrász, öregkori levelében hatvan év előtti napot idéz föl. 1506 elején hírül vitték a pápának, írja, hogy néhány szépséges szoborra bukkantak egy szőlőben, a Santa Maggiore bazilika mellett. Ő meg lovaslegényt menesztett a levélíró apjához, Giulianohoz (a nagy építészhez), azzal az üzenettel, hogy nézzen ki a helyszínre. Éppen náluk volt Michelangelo, — nem jössz ki te is? szólt oda Giuliano. Lóra ültek, a kicsi Francesco apjába csimpaszkodva, hátul a nyergen. Művelt ember volt az építész, a frissen föltárt, hatalmas szobortömbök láttára rögtön gyanította, hogy az öreg Plinius által említett Laokoon csoportot találták meg. Kitágíttatta a lyukat, aztán hazatértek, apa és fia az egyik lovon, Michelangelo a másikon, „antik dolgokról beszélgetve”. Hozzátehetne volna: a szomszéd szőlőkben meg tovább forgott a kapa. Így éltek testközelben.

Kié legyen a lelet? A közeli San Pietro in Vincoli bíborosa ezer aranydukátot ígérget a szerencsés telektulajdonosnak, — tudósít pár nappal az esemény után egy szemfüles levélíró, de a pápa közbeszólt: a szobrot én akarom. Egyelőre ágyánál őrzi a szőlősgazda, álmában is virraszt fölötte a félszeme.

Még húsz évig virult főpapi szinten ez a műgyűjtő humanizmus. Aztán Rómát is elsodorta a zivataros század, áldozatul esett a Habsburg és Valois ház nagyhatalmi vetélkedésének, amely egy emberöltőre a védtelen Itáliát választotta hadszíntérül. 1527-ben V. Károly zsoldosai feldúlták és kifosztották a várost, Raffaello iskolája szétszóródott, kit Mantováig szórt a Sacco viharszele, kit tovább, az Alpok mögé, francia és angol királyi kastélyokba. De amit Ronsard és Shakespeare, a két udvari költő maga körül látott vagy amiről hallott, már újfajta művészet, a Manierizmus. Derűs lelkű nagy mesterek külföldre szakadt, neurotikus tanítványai terjesztik. Fülledt erotikájuk s a modorosan tetszelgő stilizálás lelki torzulás tükre, akaratlanul Róma barbár meggyalázásáról tanúskodik. Hatásvadász tudásuknak nincs lelki egyensúlya, anyagtalan fantáziákat vetít ki a behízselő, elegáns művészet, hallucinál az oltárnál, csiklandoz a fejedelem hálósobájában. *Fuit Roma*. Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy város, ahol egyszerre élt Raffaello, Bramante s az akkor még dionüszoszi Michelangelo.

Fuit? Ki hitte volna, hogy a Sacco s a protestáns hitszakadás által kétszeresen sújtott város feltámad végzetesnek tűnő sebeiből, talán épp e sebekre volt szükség, hogy barokk művészete az antikok fölé szárnyaljon. 1527 traumatikus lelki nyomait ma már könnyebb megtalálni Prágában, Fontainebleauban, Madridban és London környékén működő olasz manierista festők képein, mint a rémtett színhelyén! Maga Róma a tizenhetedik század első két harmadában ismét Európa fővárosa, flamand, holland, francia, német lángelmék asszimiláló tekenője, soha jobban, és Piranesi csak művészettörténeti alapigazságot fejez ki vizuálisan, amikor a császárkori antik romok mellett kiemeli az ép barokk remekműveket is metszetein. Azok számára készültek e drámai lapok, féltve gondozott úti emlékül, akik — mint Gibbon, Winckelmann, Goethe — a sóvárgás betegek voltak, mielőtt láthatták Rómát s visszavágyó szerelmesei, miután megjárták. Pedig még mindig kevés a lakója, félig üres a roppant ókori keret, majorságok, parkok, ligetek töltik ki, testközelben él s ismeri egymást Celiótól a Trastevereig a zöltségkertész, a b ormérő, a jezsuiták generálisa, az idegen festő, a kurtizán s a bocskoros dudás, aki szent nótát fújni karácsonyra bejön a hegyekből.

*MEGSZENTELT dombok és romok, ti szentek,
kik Rómát még egyedül őrzitek,
s vén műemlékek, csak ti költitek
nagy hírét már a régi szellemeknek;*

*s a tornyok, ívek, melyek felszökellnek,
és csúcsuk fönt a mennyi érinti meg:
porrá omolnak, rajtuk szél sziszeg,
nép száján monda s könnyű préda lesznek...*

A Reneszánsz-kori francia vers hét csillaga, a Pléiade olasz vándorművészek udvari fogyasztásra szánt, modoros formanyelvén ismerte meg Loire-völgyi kastélyokban és vadászlakokban a délről importált, új stílust. Tudós képzelettel aztán föltámasztották az újhoz a régít: Rómát az Ókorban. Gyűjtőszikrájuk a latin költészet, de francia, német, holland rajzokon és metszeteiken is szaporodnak az ihlető klasszikus álmok repkénnyel ölelkező csonka hidakról, rotundáról, obeliszkről, a Semmi szélén függő, sehová sem vezető oszlopsorokról egy tetőtlen csarnokban. Titánok laktak itt hajdan ... Látomásos szellemidézéssé változott át a száraz topográfia is; Lafrère, Heemskerck, Du Pérac helyszíni fölvételei olyan dél-vággyal telíthették Észak fiait a század második felében, mint olvasmányaik, az Augustus-kori költők. Mert északi emberek voltak e franciák, makacs esőben, szürke ég alatt — ők gyöngyházfényűnek becézik —, csúztól gyötörve tépdesték a

rózsát, cicáztak udvarhölgyekkel, ugráltak karikákon át. Sajgott minden porcikájuk, amikor mécsvilágnál imádott költőiket lapozták a majorház dohos toronyszobájában.

Jean Du Bellay bíboros háromszor vitte magával Rabelaiszt Rómába. Először kánonjogászi minőségben, másodszor klasszikus műveltségű társalgónak, utoljára — mivel korosodott — háziorvosa gyanánt. A lángeszű intellektuális Figaro egyszerre volt diplomata, fűvész, gyógyszerész, orvos, egyházjogi szakértő, író, a görög nyelv tudója és lakomarendező mágus. Római útjain járta ki a Kúriánál, hogy a műveit gyalázó, hazai följelentések attól kezdve pár polccal magasabban penészedtek. A legtöbb valamirevaló mű olyan légkörben jelent meg akkor nyugaton, mint 1948 óta a valamirevaló lengyel, magyar vagy cseh könyv. Közben régészkedett, magokat gyűjtött, gyógyított. Római tapasztalatairól csak annyit árult el, hogy hemzseg a poloska a Tiberisz-parti Orso fogadóban. Ki is menekült belőle.

Valószínű halálévében, 1553-ban vitte magával titkárként unokaöccsét, Joachimot újabb római útjára a bíboros. Ő a Pléiade kör legöregebb költője. Mivel réme volt, hogy lemarad a baráti versengésben, elködösítette életkorát, úgy tett, mintha fiatalabb fegyvertársa, Ronsard, a mozgalom vezére lenne kettőjük közül az idősebb. Ha már vezér, legyen évei számában is az! Heroikus álmát Rómáról ez a poétái szorongás fogja, többek közt, megmérgezni a helyszínen. Négy évig volt oda.

Ő is antik költők segítségével szőtt magának ábrándképet; Loire-völgyi faggyúmécsessel zárándokolt a volt császárváros Vesta lángjához. De mennyivel szebb volt festett ég alatt a felgyúlt képzelet díszlete, mint lepedékes ég alatt a szennyes valóság! Ráadásul piszkálta az ősi gallikán bosszúság, hogy miért nem ragadtak a pápák végleg Avignonban, francia főpapok s a király üdvös felügyelete alatt! Naiv hiedelem, hogy van nép a földön, amelyik nem nacionalista. A különbség mindössze annyi, hogy kis nép sértetten és dicsekedve az, imperialista nagy nép meg fölényesen, az emberiség közös ügyének álarcában.

A hátsó lépcső jutott neki. Utálatos titkári terhek, alkudozás a bíboros uzsorásaival vagy kijárára ajánlkozók elhessegetése. Közben maga is eladósodott. Lelki ellenállását aláaknázták a fiatalkori tudóbaj, hallása korán megromlott. (A süketségben is versenytársak Ronsard és ő.) Most mardosott csak igazán szárazkóros mellében a félelem, hogy lemarad! Izig-vérig francia: hiú, féltékeny, szorgalmas, ellenszolgáltatások reményében osztja, megvonja s mohón elvárja a baráti magasztalást. Újításban, rangban, mindenben mindenáron első akar lenni. De hogyan? Az antik elégiaköltők otthon elképzelt Rómája darázsfészek a valóságban, cselszövő olasz papoké, zsidó uzsorásoké. Mialatt ő maláriás gőzben, mellékszínpadon tengődik s vesztegeti munkás éveit, a banda többi tagja Franciaország fő színpadán tündöklék királyuk és gyönyörű hölgykoszorú előtt. Minden jobb otthon !

*Frankhon, művészetek, hadak s törvények anyja
te tápláltál soká emlődön engemet;
most barlangok fölött, fák közt sírom neved,
bárány ha jajgat így, kit elhagyott az anyja.*

*Fiadnak vallottal már néha, drága dajka,
most mért nem válaszolsz? kegyetlen, add kezed,
hazám, hazám, felelj, ne éljek elveszett!
De csak visszhang felel perlő és bús szavamra.*

Otthon aztán semmi sem volt jobb, hazatérése után gondjai, bajai csak elszaporodtak s elég fiatalon megölték a vékonydongájú embert.

Más volt persze a kezdet, megrendült és ünnepélyes volt a gyanútlan római nyitány, kortársai el is várták a rajongást a mohos kövekért egy humanista költőtől.

*Ki keresed, Rómában Róma hol van,
s Romában Rómát sehol sem leled,
nézd e vén palotákat, íveket
és oszlopokat: ez itt Róma romban.*

*Mennyi gőg s mennyi törmelék! Ki zordan
igát a fél föld nyakába vetett,
végül magát szelídítette meg,
az elmúlás zsákmányává omoltan.*

*Rómának Róma lett emlékjele,
és Rómát csupán Róma győzte le . . .*

Aztán megbicsaklik a hang, mindinkább csalódásait vetíti Rómára. A romkultusz ódái zengésű úttörője átengedi a szót a szatiraköltőnek; duzzogó, végül harapós emigráns lesz belőle. Viszonya az olaszokhoz már otthon ambivalens és Rómában végképp megromlik: ő is olasz gyalázó olasz utánzó, mint pár évtized múlva az egész angol író társaság Shakespeare körül. A szatíra néhány gyilkos fegyverét egyenest olasz öngúnyolóktól kölcsönzi a helyszínen.

Három szállásáról tudunk. Nem lakott rosszul, gondja valamivel kevesebb, szabad ideje valamivel több, mint ahogy verseiben panaszolja. Dehát minden csalódás mértéke maga a csalódott ember. Nyilván az is keserítette, hogy bíboros gazdája egyúttal közeli rokon, a család hatalmasabb, mert szerencsés *ifjabb* ágából. Lehet, hogy Montaigne boldogabb lett volna a helyében. S talán az lettem volna én is.

Ha nagyon akarja, előbb-utóbb bejut a hátsó szobából a titkos tárgyalóterembe. De nem érdekelte igazán sem a politika, sem titkári teendője. Azok a pletykák mulattatták, amiket kitűnő forrása, Péter, a borbély szállított.

*Sosem találkozunk úgy, Péter, hogy ne mondjad:
megárt a tanulás, és jobb a szerelem,
s megvakul a szemem, elbódul a fejem,
ha váltig ezeket a könyveket bújom csak.*

Péter, a római népfí és szemfüles hírszerző persze könyvekre soha rá se néz, mégis be van avatva (vagy éppen ezért?) a város hétpecsétetes titkaiba.

*Erről hát szót se ejts többé nekem, ha csak
kedvetem keresed s nem bosszúságomat.
Inkább, míg ügyesen hajam nyírod, keféled,
és szakállam mosod, mulattatásomul
meséld el, légy szíves, hogy van a pápa úr,
s mi újság, amiről a városban beszélnek.*

Elhatalmasodik rajta a nacionalista megvetés s lelki velejárója, a panaszló önsajnálkozás. Fajtalan majom az olasz, tisztaszívú, egyenes parasztember a francia, mi keresni valója van neki itt, minek itt senyedni? (Mellesleg az angolok ugyanolyan dekadens, buja népségnek tartották a franciákat, mint emezek az olasz; a németek, angolok, dánok pedig kölcsönösen meg voltak botránkozva, hogy milyen részeges a másik.) Pletykaéhség, honvág, csalódás s a lemaradástól való félelem keltette föl Du Bellayben, a tudós költőben kezdettől ott szunnyadó gúnyolódót. A holt Róma feszes gyászolója egyszer csak arra ébredt, hogy — hova lett a tógám?! — ő bizony az élő Róma bennfentes krónikása.

*Urazni uzsorást, hogy haladék legyen,
bankárt kecsegtetni reménnyel, bárhogy untat,
fertály óráig is fontolni válaszungat,
nem úgy, mint a szabad franciában megyen;
módot nem lelni, hogy az ember jót egyen,
nem ismerni a kéjt, mit elvert garasunk ad,
nem vágni bárkinek szemébe igazungat,
szűk szót vetni, hogy az idegen mit tegyen;
lesni, keresni is más kedvét és parancsát
s legyen minél nagyobb előttünk a szabadság,
félni annál előbb, hogy rajt ne kapjanak;*

*mások közt élni úgy, hogy mindig mást tekintve:
ez volt, kedves Morel (szégyenlem is), amikre
Róma megtanított e három év alatt.*

Ugyanerről panaszkodik egy másik barátunk, kimondatlanul célozva otthonmaradt, szerencsésebb társaira, akik bezzeg csak a Múzsák szolgái.

*Számlát hoz, levelet vagy kérvényt tesz elém ez,
holnap — jelenti az — bíborosi ülés lesz,
s ötleteivel egy harmadik sírba visz.*

*Ez rí s panaszkodik, az morog s handabandáz.
Hát mondd, ezek után nem ámulsz rajta, Panjas,
hogy marad még időm a versírásra is?*

Hogy maradt-e? Tarsolyában négy művet vitt haza, hátralevő pár esztendejében otthon azokat rendezte sajtó alá. Róma tette örök-friss költővé, epés római tablói emelik ki a Pléiade körből Ronsard mellé. Ha végig Frankhonban marad, költészetük fő színpadán, valószínűleg irodalomtörténeti adalék lenne s nem a jóbarát halhatatlan vetélytársa. Vágyát, hogy első legyen, rendkívül udvariasan a balsors teljesítette.

Két pápaválasztás esett római időzésére, három pápa uralmát érte meg. Egy Carafa volt a harmadik, IV. Pál, a vaskezű, művelt tisztogató. Nemcsak a protestánsokat égette volna százezerszámmra, ha teheti, nemcsak holt eretnekek csontvázait szerette volna kikapartatni főinkvizítorával, hogy felkössék, eretneket szimatolt feddhetetlen bíborosokban is, börtönbe vetett ártatlan főpapokat, veszélyben forgott maga Neri Szent Fülöp! Csakugyan szatírába, csak szatírába illett az a vallási, katonai, politikai káosz, amit Du Bellay látott.

Krisztus helytartója, a dühöngő vénember, mint valami kliens fejedelem (az ókori Rómának voltak ilyen rakoncátlan csatlósai) pár mordállyal, lándzsával, ágyúval gyűlölettől ittas világpolitikát próbált játszani franciák, spanyolok és németek közt, új Sacco zúdulhatott volna Rómára, ha tovább él.

*A züllött iparos becsukja műhelyét itt,
az ügyvédek egész napjukat áthenyélük,
s koldus kereskedő vándorbotot vehet.*

*Nem látsz, csak katonát és fejeket sisakban,
mindenütt dob pereg vagy más hadi ricsaj van
s Róma naponta új Kifosztástól remeg.*

Persze a római kisember idegen szatíráköltő felvilágosítása nélkül is tudta, ki ül a nyakán. Tömören versbe foglalta, titkon kiragasztotta. Szerzője Pasquino volt, a több száz esztendő, névtelen gúnyköltő. Maga a nép.

*Figli, meno giudizio
e più fede comanda il Sant'Uffizio.
E ragionate poco,
che contro la ragion esiste il foco.
E la lingua a suo posto,
che a Paolo quarto piace assai l'arrosto.*

Kevesebb véleményt, több hitet, gyermekeim, parancsolja a Szent Inkvizíció. Ne sokat okoskodjatok, mert az okoskodás ellen ott a tűz. S hátra a nyelvet, mert Negyedik Pál jól kisütve szereti.

Sok mindent meggyóntak a rómaiak, de a névtelen Pasquino — talán éppen Du Bellay borbélyja, Péter — e rövid vers szerzőségét Pál életében nyilván sohasem. Halála után talán el is kérkedett vele, mikor a pápa ledöntött szobrát, zsidó sipkával a fején (hogyan jobban megszegényítsék), a folyóba hajították.

KÉT RÓMAI szonettciklust írt Joachim Du Bellay; *Les Regrets*: Panaszok a szatirikus, második gyűjtemény címe. Polcomon áll, hosszú mellőzés után csak most nyúltam föl érte megint. Kézírása az első, amit látok. „1940—1950. Köszönöm.” S a neve.

Hát ez volt a francia verskötet, amivel szegénységében, már kacagtató szegénységben megajándékozott! A két évszámából kitaláltam az alkalmat is; évfordulóra adta.

1940 májusban Donizetti vígoperáját, A szerelmi bájitalt közvetítettük a firenzei zenei ünnepekről a Magyar Rádiónak. Akkor történt, hogy kezdés előtt kötélhágcsón leereszkedve a zsinórpadról, majdnem a színpadon ácsorgó Gigli fejére léptem. Kár lett volna, olyan szívhez szólón énekelte aznap este az *Una furtiva lacrima*-t.

Készült egy másik fölvetel is. Fiesole sásfészkből átszálltunk Firenze véres ragyogású múltja fölött a San Miniatorra. Az etruszk bölcsőtől szemközt ama dombra, ahol Michelangelo kiépítette bámulatos erőrendszert a bekerítő császári és pápai zsoldosok ellen. De Brutus az Arno partján is elbukott; örökre megdöntötte a büszke patrícius köztársaságot a nagyhercegek bürokratikus zsarnoksága. Tíz évvel e közvetítés után Fiesole és San Miniato között, „az átkozott és szerencsétlen Árok” partján kezdődött el emigráns életünk. Abban a városban, ahonnan Dantet az ellenpárt, Michelangelo önmagát száműzte. Nekünk menedékünk lett. És kenyéradónk „két szín” alatt.

Megmaradt néhány olasz barátunk a közvetítés idejéből, egyikük beszerzett kisegítőnek egy utazási irodába. Szentév volt, keresték az idegen nyelvek fekete piacán a spanyolul vagy angolul tudókat. Német turista akkor még mutatóban sem akadt. Beálltam a pult mögé, ő varrt otthon, a Teatro Nazionale díszletfestője meg egész jegycsomót nyomott a markunkba egy bárpultnál a zenei ünnepekre. *Caro amico, non ti posso dare altro che pane spirituale*, csak lelki kenyeret adhatok neked, mondta mentegetőzve s még a feketét is ő fizette.

Valahogy meg kellett örökíteni ezt a váratlan áldást boldogabb múltunk tizedik évfordulóján. Egy könyvesboltban böngészve, fölfedeztem a Panaszok olcsó, de megbízható kiadását. Ez legyen az ajándék, vegye meg „egy boldogtalan emigráns költő panaszait a halovány romoknál”. Tréfálsz, — éppen ezt? Igen, épp a balga franciát, aki nem lelthe helyét mindnyájunk hazájában, Rómában, négy évig sem bírta ki honvágy nélkül. Még hozzá én is úgy éreztem, hogy kicsöppentem a bandából, akárcsak ő, mellékszínpadra szorultam. Irodalmunknak persze a hazában sem volt fő színpada akkor; Kónya és Kuczka énekelte a rivalda előtt.

Menetjegyet árult, valutát váltott az iroda. S árult jegyeket a májusi fesztiválra. Rómán kívül szentéve volt Verdinek is, készültek a Don Carlo csonkítatlan felújítására. Már húzásokkal, rövidített formájában csodáltam Budapesten. Hírek keringtek, hogy nagy diadalra készülődik a firenzei színház, elkapott az újsütetű lokálpatriotizmus, fölcsaptam amatőr kirakatrendezőnek.

A szomszéd régiséges kölcsönadott egy elefántcsont intarziás, barokk húros hangszert, díszlettervező barátom ellátott színes jelmezvázzalokkal. Megvettem reprodukcióban Boldini kackiás mellképét a cilinderes, hósakállú muzsikusról. Először látta a festményt a tulajdonos, el volt ragadtatva. Hízelt neki önkéntes felajánlásom is, ezt az irodának vette, csakugyan az irodának?! — s ráduplázott a költségre, omlós vörösbársony takarót terítettünk a képek alá. Ácsorogtak a kirakat előtt, volt aki beszólt, dicsérni. Sugárzott a gazda, orra hegye is kultúrától fénylett, azt hittem, hogy Firenze kincsörzöjeként már rég magának tulajdonítja az ötletet. De egy napon fürkésző mosollyal megállt előttem. „Látta a Signora a mesterművét?” Olasz volt, családi eseménnyé kellett avatni a kirakatrendezést. Meg is örökítette, alig álltunk a boltajtó elé, kattant a fényképezőgépe.

Elérkezett a felújítás. Ünneplőbe öltöztünk, csuklójára csatolta ékköves karkötőjét. Ritka szép biedermeier ötvösmunka volt. Könyvekből megtudtam azóta, hogy operatörténeti eseménynek számít az a nap. A karzat kópájára szóltak a jegyek, csak bérelt párnán lehetett kiülni az öt órás előadást.

Csillagos ég alatt, szóltanul ballagtunk haza. „Nincs semmi szomorítóbb, mint emlékezni régi szép időre nyomorban...” Vajon igaz Dante kifakadása? Megittasulva a zenétől, szótlanágunkban is boldogan emlékeztünk 1940-re. S hogy szerettük az úton hazafelé Firenze zárkózott utcáit! Éjjel, kihalva főúri

negyednek látszottak szegény fertályai is. „Tied az a feminín Velence, neked adom, nekem ez a férfi város kell.”

Csuklójához kapott, — a karkötőm! Kioldódhatott a csat, észrevétlenül levált kezéről az ékszer. Tekintetünket földre szögezve, csillagfényénél visszamentünk a bezárt színházig. Nem találtuk meg; a színházban sem tudtak róla másnap.

Soha többé nem említette. Napokra levert a veszteség, felhőtlen volt az ő arca. Később elmeséltem egy novellában, hogyan tudott megválni földi javaktól, csak a helyszínt változtattam meg.

Föl-fölteszem a Don Carlo lemezeit. De hiába erőltetem, megbicsaklik a szív. Ott, ahol a tű elér a magányos király vallomásához.

*Dormirò sol nel manto mio regal,
quando la mia giornata è giunta a sera,
dormirò sotto la volta nera,
là, nell'avello dell'Escorial.*

Óh, az a koporsó, az Escorial koporsója, mely az eleven II. Fülöpre zárul! Nem élek-e magam is a kicsinyített másában? Szív és torok összeszorul, főlemelem a tűt, hogy elnémúljon a lemez.

MONTAIGNE persze, egy emberöltővel Du Bellay után csak örömet fakaszt magának Róma köveiből. Pedig görcsök facsarják, gyötri beteg epéje, veséje, útinaplójában pontosan nyilvántartja, mikor hány kő távozott, több órás vagy napos kínok árán. De a nyájas férfi, méltón sztoikus eszményképeihez, megújuló lelkierővel lankadatlan ellensége: az áruló test fölé kerekedik, hogy örüljön az életnek s éljen soha nem renyhülő kíváncsiságának. A legnagyobbra képes: beteg testben boldog a lelke. Ő is a Tiberisz-parti Orsóban szállt meg, mint annak idején Rabelais, szerette ablakából a kilátást az Angyalvárra s a körmenetekre. Időközben tisztább gazda vehette át a fogadót, mert poloskákról nem esik szó.

Borzalom volt mögötte, a makacs kelevényként ki-kifakadó francia vallásháború, amely különösen a szűkebb délnyugati pátriában, Gascogneban dühöngött. Lelkileg felkészülve várta, hogy egy szép napon rátör valamelyik szomszéd és családotul kiirtja, csak azért, mert katolikus vagy mert nem eléggé az. Két tűz között élt a „régí hit”-en. Évekig tartott a különös ostromállapot, fanyar székszisre szoktatta.

De közben a teológia ingyence is. Róma felé vargabetűvel átlovagol több országon s ahol csak teheti, eszmecserébe bocsátkozik luteránus, kálvinista, zwingliánus lelkészekkel, nyájas hitvitáin mosolyogva megszorítja őket. Akkor volt első virágjában a jezsuita rend. Dicséri őket, a türelem megtestesülése a türelmetlen tisztí ezredet. Tetszett neki a társaság szellemi fegyelme és sima modorú, hajlékony értelmük a hajlíthatatlan hit védelmében: bársony kesztyű az acél körmökön.

Meghallgatta a zsidókra mért szombati prédikációt is. Szent napjukon a római gettó lakói begyűltek két kijelölt templomba a halpiacnál, hogy hetenként fejükre olvassák hajdani kollektív bűnüket. Az a mende-monda járta, hogy ilyenkor viasszal volt betömve a fülük. Angyali nyugalomban ültek hát, mialatt dörgött felettük a számonkérés az istenölésért. Templomjárásain egyébként Montaigne is rájött, hogy az olasz hitélet tereferélő, színes ceremónia, — gyökösebb a vallás odatúl az Alpokon! Arra nem gondolt, hogy többet is gyilkolnak a nevében.

Hajtotta s epeköveivel is fáradhatatlanná tette az utazási kedv. Nem bánná, írja, ha nyeregben érné a halál, messze hazulról. Jó neki minden évszak, éghajlat, időjárás s mivel vérbeli világpolgár, idegenben az idegenekre kíváncsi, nem úgy, mint a többi francia, „aki boldog, ha véletlenül honfitársával találkozik Magyarországon.” De Rómában volt két határozott célja is, keresztülvitte mind a kettőt. Pápai segítség kellett az elsőhöz: Montaignet római polgárrá választották. Másik céljában már megelőzte Rabelais. Ki akarta járni a Kúriánál, hogy oldják föl hazai rágalmozók vádja alól az Esszék bizonyos vallásilag „vitatható” részeit. Négy hónapig ült könyvén egy nagytudományú vatikáni cenzor, végül előzékenyen lelkiismeretére bízta a módosításokat. Montaigne meg lehetett elégedve magával és művével; látogatása a domonkos professzornál udvariassági verseny volt két kölcsönösen engedékeny mandarin között. Ne törődjék a honfitársak ostoba besúgásaival, mondta a cenzor és megköszönte, amit a gascognei nemesúr a hitért tett. Okosabban viselkedett, mint a Sorbonne viperái.

Nem volt meghiúsítva az évezredek romoktól, láttukra friss pusztítások jutottak az eszébe. „Azok az épületek, amelyeket a mai fattyú Róma hozzáragaszt az ősi romokhoz, bár teljesen elegendők, hogy csodálattal töltsék el napjainkat, pontosan a veréb- és varjúfészkekre emlékeztetnek, amelyek Franciaországban a hugenották által nemrég lerombolt templomok ívein és falain függenek.” Memento mori. Jóval a jakobinus forradalom előtt megkezdődött a francia műemlékrombolás.

Neki az ősi légkör tetszett, bálványozott antik lángelmék szellemi jelenléte, az a pusztító tény, hogy másfél évezred múltán egy levegőt szívhat velük. Csekély a régészkedő s határtalan az irodalmi érdeklődése, belevesz a boldog gyermekkor mitologikus homályába. „Hamarább voltam otthon Rómában, mint házam táján, előbb ismertem a Capitoliumot és fekvését, mint a Louvret, előbb a Tiberiszt, mint a Szajnát.” Apjára emlékezik szemérmes gyöngédséggel e sorokban, ő gondoskodott korai, alapos klasszikus neveléséről. Nem a kövekben, hanem költőiben, íróiban s az általuk megörökített nagy tettekben rejlik Róma maradandósága. Visszanéz a gyermekkori látóhatár ködképeire s halottai összeolvadnak: Scipio félisteni alakja a szeretetreméltó édesapával. *Civis romanus* volt már a kisfiú is, ezért vette fejébe később a felnőtt, hogy megszerzi tiszteletbeli római polgárságát. De ha belőle ítéljük meg az egykorú közszellemet — már pedig jellemző tanú —, azon sem csodálkozhatunk, hogy alig pár évvel látogatása után V. Sixtus szétverette, mintha csupán holmi kőbánya lenne, az antik Róma markáns romemlékét, a Palatinus déli lábánál magasló Septizoniumot. Csak a holtak szelleme számított, az pedig nemzedékről nemzedékre tovább lengett a por felett, átsuhant holdfényen, árnyékot vetett a borzongó zarándok elé. Hitelesítették saját szövegüket, amely közös kincse volt minden tanult embernek az önmarcangoló Európában. Róma ezért *seule ville commune et universelle*, az egyetlen közös és egyetemes város. Mondása összecseng a magyar Lászlai János sírfeliratával: *Roma est patria onmium fuitque*. Ugyanannak a századnak voltak a fiai.

Tudomásom szerint Rabelais, Du Bellay s Montaigne először Olaszországban evett villával.

*BÁNOM is én, kit imádtok! Jól vagyok itt valahára,
válogatott urak és gyönyörű hölgykoszorú.
„Hogy van a bácsika, néni?” — kérditek és jön a szabvány,
bárgyú beszédek után szomorú szórakozás.
És ti, akik gyakran dühítettek, ő, e világnak,
szűk s nagyogó körei, tőletek is búcsúszom ...*

Ha volt halandó, Goethe az, akit fölszabadítva boldoggá tett Róma. Tudta ottléte alatt s kapkodás nélkül, tempósan kiaknáta minden napját, tudta a válás után és nem tért vissza soha többé. Bízott a csodában, hogy újjáteremti a Város, teljesült a fohász, ő meg bölcs félelemmel nem tette próbára másodszor is az istenek kegyét, se Róma csodatevő képességét. Ha műremekké sikerül életünk egyik fejezete, csak ronthat hitelén a másolat. Ifjúkorában a tűzrabló Prometheus alakját szabta magára: *Das alte Titanengewand schnitt ich mir nach meinem Wuchse zu*, de másképp volt merész, mint a regebéli őskép, óvatosabban.

1786 október 29-én érkezik meg rangrejtve, hogy kivetkőzzék nem önmagából, hanem az udvari emberből. Éppen magához akart visszatérni. Jó néhány hónap múlva már annyira felolvad, hogy fölösleges az önvédelmi álnév, Philipp Möller urat ismét Goethének hívják. Festő barátja, Tischbein tollrajzán szobájában áll, háttal a nézőnek, ki van tolva az ablaktábla félszárnya, papucsban, ingujban lekémlel a résen át a reggeli utcára. Érezni, hogy már szárazon süt a nap. Ez a pillanatfölvétel varázsolja elének hitelesen, római módra. Készült róla egy színpadias olajkép is, bő malaclopóba burkolva, széles karimájú kalap alatt üldögél a Campagnában, tört obeliszkre könyökölve. „A természet és az emberi dolgok átváltozásán mereng a filozófus költő szeme”, jelenti Tischbein félig kész festményéről Der Deutsche Merkur római levelezője, „s láthatólag arcán lebeg a múlandóság borzongató gondolata.” Maga Goethe hazudtolja meg a tetszetős retorikát. „Az idő s az egymást könyörtelenül morzsoló erkölcsi és fizikai elemek természetéből folyik, hogy még a legnagyobb és legfölségebb is múlandó”, írja a tudósítással majdnem egyidőben. „Nagy vonásaiban szemlélve a dolgokat, nem járkáltunk búsan a romok mellett, hanem inkább örültünk, hogy mi minden megmaradt s mennyi mindent helyreállítottak, pompásabban és hatalmasabban, mint valaha... Nem verhet le minket a fölismerés, hogy a nagyság múlandó, ellenkezőleg! ha látjuk, milyen nagy volt, ami elmúlt, arra buzdíthat, hogy magunk is teremtsünk valami jelentőset s ez aztán, ha rommá válik is, utódainkat nemes tevékenységre sarkallja, amiben elődeink sem lankadtak soha.”

Már a mocsárlecsapoló, öreg Faust beszél a férfiből. Dehát erről igazán nem tudhatott a német újság levelezője, aki a divatos századvégi rom-romantikát ruházta a gyakran vedlő titánra. Goethének nem volt szokatlan a rom, drámai képeivel nőtt fel a szülőházban. Itália-járó édesapja gyűjtötte a metszeteket.

Utazása előtt meglehetősen járatlan a művészetben, eredeti görög és római alkotással nemigen találkozott, legfeljebb albumlapokon, olasz festményt és szobrot se sokat ismert, a szentképektől akkor még viszolyog. Nagy remekművet egyszer látott, Strassburgban. Csak érzékein át tudott okulni, tapasztalással. Beszegődik hát tanítványnak fiatalabb festőcímborákhoz, rajzórát vesz. Úgy viselkedik Rómában is, mint korábban a költő. Azért, hogy a révült lírikus felhőkbe szálljon, isteni rokonaihoz, kiismeri a meteorológiát; az *Über allen Gipfeln* örökké tartó, halk sóhaja geológiai tudósításból szakad fel; dalt a rózsabimbóról egy tájékozott botanikus költ. De amikor huszonegy hónap után hazatér, mi tagadás, még mindig jobban ért a természettudományokhoz. Elemében van, ha egy fűveszkertről vagy kagylókról tudósít, széptani fejtegetéseit megtömi fűrészporral, fele részük kölcsönzés laposabb elméktől. Amikor harminc év múlva végre megjelent az Itáliai utazás, dühöngtek is, bánkódtak is a fiatal német romantikusok: hát ennyi, csak ennyi a mondanivalója az olasz művészetről jól védett Olümposzán? Ők sokkal behatóbban ismerték, a Greco kávéházban sakkozva.

Balgaság művészeti kalauznak használni. Amellett megtévesztő a hangja, mert régi levelekből ollózta össze. S azokkal a levelekkel sértődött, féltékeny baráti körét akarta kiengesztelni Rómából, főleg Von Stein asszonyt, aki hűvös fenséggel tíz évig uralkodott fölötte. Ma már keresztüllátunk a ködösítésen. Róma megváltotta az alkotói meddőség rémétől, fojtottan ujjongó tudósításai a hosszú, traumatikus válság végén belső és külső felszabadulásról szólnak. De a sorok közt kell olvasni, mert tapintatból nem ujjonghatott szíve szerint.

Miért lett miniszter? Bámulatos önvédelmi mechanizmusa annak idején megsúgta az országszerte hisztérikusan tömjénezett vadócnak, hogy nagy a veszély, pusztulása is országraszóló lesz, ha kitart a szertelen lángész meteorpályáján. Hallgatott a titkos belső óvásra, váratlanul elfogadta a weimari herceg ajánlatát, szolgálatba lépett. Megfegyelmelte a mindennapos munka és — párhuzamosan — szerelme az idősebb asszony iránt, aki viszonyukat ellégiesítve nevelőanyja, szerelmes-szerető nővére és szexuálisan éhezhető civilizátora volt.

*Mi már egyszer, tűnt időkben, éltünk,
s nővérem voltál vagy asszonyom . . .*

Egymáshoz túl közel, egymástól túl távol élt a két szerelmes, összezárva egy címeres kis pletykafészekben. S hónapról hónapra, évről évre nőtt a lelkiismeretes udvari ember hatásköre, halálos aszályal fenyegette a költőt a kettős fegyelmelés. Ahogy valamikor megmenekült a vad zseni önrombolása elől, most menekülnie kellett a rangadó kötelességek alól s egy fennkölt lovagi szolgálatból. Elérkezett a szökés ideje. Álnéven kerekedett útra s félbehagyott korábbi műveiből jóformán nem maradt kő kövön átdolgozásuk után.

Ahogy Párizs Adynak, neki Róma a Bakonya. Elkerüli az előkelő társaságot, — ő, a weimari társaság szemefénye! Olyan hihetetlennek tűnt a társalgó században ez a viselkedés, hogy az osztrák követség egy darabig kémkedett utána. Vajon miben sántikál a herceg titkos tanácsosa?

Főnixhalálban, feltámadásban.

Harminchat éves, először szabad igazán és Rómában szabad! Németek közt mozog, de honfitársai ezúttal kedves bohémek, nem udvaronc arisztokraták, ráadásul a legrosszabb kisvárosi fajtából. Olaszokkal nem kell barátkozni, írja, elég, ha feminín odaadással nézi az ember, hogyan élnek. Goethét a római nép, római utca, római táj pusztta szemlélése teremtette újjá.

SZEMBESZÖKŐ a testi átváltozás, szobor lesz az árnyképből. Arca élénk, feszült, enyhén neurotikus az utazás előtt, egy napszomjúságban szenvedő Apollóé, visszatérése után telt és megnyugodott dionüszoszi arc. Elkésve, de kedvére kiölelte magát. Nőkön meg szokott látszani a kapott csók, Goethe új portréin az látszik, hogy adott. Írásaiban egy árva szó sincs a fölszabadító nőről, a *Római elégiák* szeretőjének rajza pedig már illik weimari utódjára, egy német lányra is. Klasszikus mértéket választott a ciklusnak, mert úgy vélte, hogy hexameterben költött vers lehet erotikus, de sohasem pornográf.

Ki volt Faustina? Kettesben vacsorázik a csupa fül Eckermannal. Aznap levél jött Rómából, I. Lajos bajor király küldte. Szót szóba öltenek, kiderül, hogy koronás rajongója már többször faggatta, egy káplár tapintatával. De az öreg róka kitért. „Az Elégiákat különösen szereti, sokat nyúzott, mondja meg, mi a tény, mert a versek annyira elbűvölik, mintha volna mögöttük valami igazság. *Man bedenkt aber selten, dass der Poet meistens aus geringen Anlässen was Gutes zu machen weiss*, — de ritkán gondolnak arra, hogy a költő valami jót fabrikálhat kevés indítékból is.”

Állítólag fiatal özvegy volt, a Marcellus színházzal szomszédos borozó, a Campana gazdájának a lánya. Műhelyek, boltok, kocsmák fészkelődtek be az antik színház-rom boltozatos, mély bejárataiba, a foltozó suszter is ott kalapálta bőrdarabjait egy márvány császárfőn. Cimboráival Goethe többször megfordult arrafelé. Helyes lehet a nyom, de az is meglehet, hogy jószívű, házias kurtizán volt a lány. Hallgassunk az intésre s ne nyúzzuk, mint a bajor király. Hogy nem volt pusztán képzelt alak, tanúsítja a férfi testi átváltozása.

Weimarban szinte rögtön örökébe lép Christiane Vulpius, a másik Faustina. A római újjászületés nélkül Goethe valószínűleg szűk szóval átvette volna a szepegő kalaposlány kérvényét, elbocsátja s visszaül Von Stein asszony lábához, szublimálni az érzéseit. Róma után bevitte a kerti lakba.

Christiane nem hagyta el többé a házat. Ő volt Itália fizikai meghosszabbítása s a védőpajzs Weimar ellen, Eros védőpajzsa Goethe önkéntes, elégedett számkivetettségében a rossznyelvű pletykakör kellős közepén.

*Csak sose bánd, hogy olyan gyors volt a magad-megadása!
Hidd el, kedvesem, én el nem ítélek ezért.
Sokfajta nyila van Ámornak: csak horzsol az egyik,
s késlekedő mérgét évekig érzi a szív.
Másik erős tollal, frissen kihegyezve furódik,
s míg a velőbe hatol, lobban a, lángol a vér.
Istenek, istennők ha szerettek a hősi világban,
jött látásra a vágy, s gyorsan a vágya gyönyör...*

SZERETTE s önként szolgálta őt a római német művészkolónia, nagyrészt fiatalemberek. De könnyebb lett volna elfogni s kézben tartani egy siklót. Akaratos gyermek, ragaszkodó nő, kóbor hím, ma ilyen, holnap olyan, alázatos, jólelkű, önző, gőgös, mindenkié és senkié. Itáliában jött rá, hogy ösztönösen a független, érett férfi évekért gyűjtött címet, rangot az első tizenegy weimari esztendőben s volt egyebek közt sorozó biztos, bányafelügyelő, tűzoltóparancsnok és operettrendező. A megszelidített vadóc egy magányos óriásnak szolgált előre.

Azt is tudta, hogy idővel méreggá válna a boldogító római szabadság. Szakadjunk el a mézes fonáltól, mielőtt elszakad, legyünk akármilyen keserű ízzel a szánkban, még keserűbb váddal mások sebzett szívében mindig a szakító fél. Senkisem tarthatta rabul, még Róma sem, amelynek alámerülve testestül, lelkestül odaadta magát. Bár a Város térképére bökve el-elmondta később, hogy sohasem volt olyan boldog, mint ott, boldogtalan lett volna Rómában is, ha tartós hűségét követeli. Magányosnak *otthon* kellett lennie, a parányi fejedelemség különbejáratú elíziumában, amelynek — hiszen utóvégre ő is német! — megvolt a szabályos órarendje. De azért könnyezni kezdett, valahányszor Ovidiust idézte, mint utolsó római éjszakáján is, a számkivetésbe induló latin költő búcsújára bízván, hogy tolmácsa legyen: *Cum subit illius tristissima noctis imago ...*

*Képeivel ha körüllebeg újra a szívfacsaró éj,
az az utolsó éj római búcsúm előtt,
s újra eszembe jut a sok kedves, amit veszítettem,
két szomorú szememet most is előnti a könny . . .*

Magabiztos, megnyugodott író akkor lett belőle, amikor Olaszország után elveszíti rajongóit. Elveszíti? Egyenesen lerázza. Nem törődik a lankasztó dédelgetés helyére süvítve benyomuló fagyos tisztelettel, meggy az útján, — vagy utoléri vagy nem. Úgyis jó nekik minden, gondolta öregkorában, lefegyverző restséggel az

olvasókról. De abban a császárkeverékben ott van a Tasso, a Nyugat-keleti divan, a Költészet és valóság, a Lélekrokonság s a Faust két része.

Pimaszul szervezetlen könyv az Itáliai utazás, egy emberöltő múlva ragasztotta össze régi naplójából, elsárgult levelekből ollóval, csírizzel, az első két részt maga, a harmadikat (második római időzésétől kezdve) valószínűleg a titkára. Jó nekik minden.

Örley Istvánnak nem volt jó. Ő kellett volna, hogy újra lefordítsa csonkítatlanul, Illés Endre megbízásából. Rám a bevezető tanulmány hárult. A háború végefelé tartottunk. Bezárkóztam egy buzgó vaskályhával meszelt kis szobámba Balatonföldváron. Tavaszodott, szólt a csalogány, némelyik estén a deszkapadló is beleremegett a Veszprém felől dörgő légi bombázásba. Elmúlt a fatális március 19., Hitler SS csapatai megszállták az országot, nem kímélték többé a szövetségesek sem. Bajor Gizié volt a lezárt villa, nekem a kertkapunál álló portásházacskát adta kölcsön. Kedvemre turkálhattam mély bőröndömben hol angol költők, hol régi útirajzok után. Független és felelőtlen hetek voltak, magamrahagyva majdnem olyan boldoggá tettem, mint Goethét a római hónapok. Állásomról a Magyar Rádióban lemondtam, félig rejtőzve, félig Robinzont játszva éltem a kihalt telep-részen, titokzatos percenések, füttyök, csepegések, reccsenések között, ahogy áprilisból májusba fordulva előbb megpezsdült, aztán habzani kezdett a kert.

Beállított Pista, szokás szerint füstölve, felindultan, de indulataiban is olyan szűzi bájjal, mintha keringőre kérne föl egy lányt a könyörtelen ítéletmondó. Mellettem dolgozott a Rádióban, Illyés Gyula mellett, mint a Magyar Csillag segédszerkesztője, állásáról velem együtt ő is lemondott. Átbicikliztünk Lellére. Abból állt a virtus, hogy ki meri útközt karbafont kézzel venni a három-négy meredek lejtőt.

„Milyen német az a te Goethéd! Kibírhatatlan. Nyolcvan évig vigyáz magára az alkotás kedvéért, ezerszer beleveti magát a tűzhányó torkába s mindig ép bőrrel kerül ki. Nem bírom ezt a tűzálló, azbesztinges szenvedélyt! Ha már ugrik, vesszen is a kráterbe. Hölderlin, az igen! Az beleveszett.”

Igazságtalan volt, de olyan becsületes hévvel, hogy szinte meggyőződött. Úgy haragudott az óvatos, szép fenevadra, mint annak idején, barátságuk előtt Schiller. Persze a talpig tisztességes német lángész keserves belső tusakodás árán rájött a tévedésre. Fenevad barátja, magát a szerencse fiaként jó sorsára bízván, nem rettent vissza semmitől. Okos a merészsége, hosszú életért játszott a veszedelmes istenekkel, mint egy bölcsőbb Prométheusz, hogy hosszantartó legyen gyönyöre a folyton változó tapasztalatokból. Megnyerte a játszmát. Kettőjük közül Schiller volt a pironkodó polgár; mások előtt mentegetőzve közölte lapjában (egyébként csodálattal) a *Római elégiákat*.

Nem lett semmi a magyar fordításból, így aztán a bevezetőből sem. Pista holttestét kihúzták a romok alól, az élők nekiveselkedtek a folytatásnak Budapest romjain. Én is rájöttem, hogy egy könyv kezdett csírázni bőröndömben azon az eszképpista balatoni tavaszon. Utolsó hazai könyvem volt, az Itália-vágyról szóló Márvány és babér.

TÓGÁS áruhában a *Római elégiák* plebejus érzéseket magasztalnak; Tasso, a római főnixévek egyik fő gyümölcse modern versformában a legarisztokratikusabb mű, amit valaha írt. Goethének szinte minden sora nyílt vagy burkolt önvallomás, alkalmi költészet, ahogy lírájáról mondta. A burkoltak többet árulnak el költőjükéről, mint a nyíltak, Tasso, a tragédia sokat.

Idegrendszeréből kiírt egy második Werthert, ezúttal azt az öngyilkosjelöltet, akivé a weimari magányban válhatott volna, Itália után, ha kisebb az ellenállása. Kiírta zaklató emlékéből korán tönkrement, démon-zaklatta lelki testvérét, Jacob Lenzet, aki valamikor olyan szertelenül viselkedett Weimarban, mint Ferrarában az önromboló Tasso. De kiírta magából Tasso ellenlábását, Antoniot, a fegyelmezett, fölényes udvari embert is. Hogyan lehetünk egyszerre a kettő, megszállott költő és hideg fejű, tevékeny ember? Jótékony védőszellemeire bízta magát s azok meg is segítették; élete utolsó, leggazdagabb harmadában egyúthaton összefértek benne azok az ellentétes, „egymást könyörtelenül morzsoló erkölcsi és fizikai elemek”, amik a Romantikában szétroncsoltak körülötte egy sereg gyöngébb rostozatú költőt.

De a tragédia — vagy könyvdramma, ahogy hívní szokták — terhes hagyaték volt a német írókra. Legjavuk mondanivalóját a huszadik század első évtizedeiben ellenszegülés és rajongás szabja meg, csakugyan dialektikusán: az „alattvalók” bismarcki társadalmának elutasítása s Goethe növekvő istenítése. Nem tudnak szabadulni a polgári művész problémájától, helyét és hivatását feszegetik ironikusan vagy metafizikusan vagy jelképesen vagy mitologikusan. Papok voltak, tisztüket az ország túlzott reverenciával elismerte ugyan, de áldozásukat a szeplőtlen oltárnál csak a jó hírre kötelező, külső rítusnak tekintették — (kultúr nép

vagyunk, magasztosak a papjaink) —, maga a nép másfajta istenekhez húzott, bálványképeiért ömlött a vére s öntötte a többiekét.

Színpadra való-e Tasso? Az a kérdés, milyenre Ha fejedelem lennék, amolyan régivágású copfos tulipánkertész, félbolond várostervező és állatbolond vadász, melankolikus estéimen ezt játszánám el kamaraszínházamban az időnként beállító vándorkomédiásokkal. Utána himzett, címeres bársonyerszényt kapnának a szereplők, jól megtömve. Leonórára azonban függönyös hintó várna egy sötét kiskapunál. Ha szépen tud enni négy szemkőzt, jól áll kezében a kés, villa, másnap neki adnám a két lovat. Maga a függönyös hintó kellene a következő Leonórának.

FERRARA a Felvilágosodás-kori, *eszményített* Weimar hasonmásává finomult a tragédiában, alig emlékeztet a forró és fojtott levegőjű kis fejedelmi székhelyre, amilyen valóban volt, négyszáz év előtt. A költőt talányosan ábrázolja Goethe, találgassatok fiacskáim, találgassatok nemzedékeken át! Vajon önromboló vágya teszi tönkre vagy Antonio, a rideg, irigy, de nem hitvány udvaronc? Titkos szerelme Eleonóra hercegnőért? Vajon visszahátrál a durva világ elől egy ne-keresd, örök pásztoridillbe vagy épp fordítva, fejedelmi jogon fejedelmekkel szemben is az abszolútumot követeli s az pusztítja el? S helyénvaló-e pusztulásról beszélni? Vajon szétmorzsolja az udvari élet vagy ő, csak ő jut el, felmagasztaló fájdalmak által magasabb régiókba? *Gab mir ein Gott, zu sagen, wie ich leide.*

Más volt az igazi Tasso, súlyos kóreset, mániás-depressziós beteg. De a fejedelem félt is az országos híró költőtől s hét évig tartotta fél-fogságban. Mende-mondák szerint azért, mert szemet vetett nővérére, Eleonórára. Goethe is hitt eleinte a kerges pletykában, később rájött, hogy életrajzi forrása megbízhatatlan locsogás. Felső körökben fitymáló mosollyal vagy kézlegyintéssel intézték volna el egy költő szenvedélyét fennekölt személyük iránt. Tréfát csak egyben nem ismertek. Ha II. Alfonz kegyetlenül bánt Tassoval, a politika volt a titkos ok.

Dante óta a széttördelt Itáliában olasz ember száműzött lehetett a félszigeten belül is. Ilyenfajta földönfutónak a fia Tasso. Sorrentóban született, de apja, Bernardo, a költő és diplomata megosztotta urával, a salernói herceggel a bukást, javai is odavesztek, amikor elbujdosott Nápolyból. Tíz éves korától mellette hányódik a fia s korán rászokik arra a hontalanságra, amely idővel bolyongási mániává, valóságos önüldözéssé fajul. Nem segít a tisztelet, onnan is pánikban menekül, ahol kímélik, zaklatottan sodródva elismétli a férfikor színpadán a serdülő fiú érzékeny, melankolikus éveit, sűrűsödő megfutamodásaiban a belső fúriák elől lehettek pillanatok, amikor talán maga sem tudta már, milyen városkapun zörget, kinek a fedele alá húzódott be. Gyermekefővel veszítette el édesanyját is, szülőhelyén, a távolban. Az a gyanúm, hogy rejtélyes sürgetéstől hajtva újból és újból egy haldoklóhoz igyekezett a lerongyolódott, örök vándor: rég porladó anyját próbálja elérni még idejében, mielőtt örökre lecsukódik a szeme.

Azért tavasza, sugaras, neki is volt tíz évig. Gondtalanul élt Ferrarában a csiszolt, elegáns, tündöklő fiatalember, a fejedelem barátja. Ünnepelelt költő, poétikus udvari multságokat rendez a boldogok szigetén. S várjatok csak, hát még milyen ünnepelt lesz, ha elkészül a keresztény hősköltemény Jeruzsálem felszabadításáról (már majdnem kész); a világ tetején, Rómában fogják érte megkoronázni! A Capitoliumon. Húszas éveiben volt Tasso.

Kitörnek az első aggasztó tünetek. Botrányokat rendez, késsel ront egy inasra, házi őrizetbe helyezi a herceg. Rövid idő múlva parasztnak öltözve megszökik, ide-oda csatangol egy darabig, majd visszatér Ferrarába, a vesztére. Sérti az udvar megváltozott viselkedése, kikel magából, le kell fogni a dühöngőt. Börtöne félig kórház, sétáltatják, dolgozhat, levelezhet, nincs elzárva a külvilágtól, engedéllyel főpapok, nagyurak, írók látogatják meg, olaszországi útján Montaigne is. Lehet, hogy a fogsággal párosított ápolás nélkül még hamarabb elpusztult volna a hányódó, beteg ember. De hét évig szemmel tartják minden moccanását. Nemcsak a maga érdekében.

Tasso már szabadon arra gyanakodott, hogy kémkednek rá. Ha torzít is egy rögeszme, gyakran tükrünk is. Potenciális kém lehet az a zilált idegzetű férfi, aki kémet szimatol mindenkiben. Ettől tartott II. Alfonz. Saját édesanyját, Renáta francia királylányt már elparancsolta az udvarból. Sok baja volt vele a férjének is, mert politikailag esztelenül viselkedett a fejedelemasszony. Nem hiába nevelte egy bibliafordító, nagy humanista; menekült francia protestánsokat gyűjtött maga köré, egy ideig a zsoltárszerző Clément Marot a titkára, vendégül látta Kálvint, prédikált előtte a reformátor. Ezalatt Trentóban folyt az ellenreformációs zsinat, Rómában megszervezték az Inkvizíciót. Ferrara ura kénytelen cselekedni, a vallási menekülteket kitiltja területéről s feleségét, a konok eretneket is őrizet alá helyezi. Halála után fia, a hatalom örökében még

könyörtelenebb, édesanyjának el kell tűnnie, menjen vissza oda, ahonnan jött! Otthon aztán a fejedelemszony nyíltan szárnya alá fogadta a hugenottákat.

Tehetett a herceg akármit, Ferrarának rossz a híre Rómában, az eretnecség egyik fészke! Már pedig a pápák sóvár „világi” szeme (hiszen maguk is területi urak) régóta a szomszéd fejedelemségre tapadt. Vallási és üldöztetési mánia összebogozódott a beteg Tassóban, önkínzó aggályaitól két különböző inkvizítor feloldozása sem tudta megszabadítani. Ki tudja, miket tételez föl lázámaiban az udvarról? Háttha egy napon tényként adja a római vallatók bizalmas tudtára valamelyik kényszerképzetét? Föltehető vádjai ürügyül szolgálhattak a Vatikánnak, hogy a hit védelmére közelebről belenézzen Ferrara ügyeibe; Francia Renáta fia ellen egyik tanújuk lehetett a költő. Ez a félelem tette könyörtelenné a herceget barátjával szemben. Visszakísért az antik múlt. Augustus császár megátalkodott szigora mögött sem a csőszködő morális felháborodás lappangott, bár megjátszotta, hanem elhárító politikai félelem, amikor feslett lányát, később lányunokáját és az unokával barátkozó Ovidiust utolsó napjukig hagyta penészedni a számkivetésben.

S a nagy mű? Amelyért Rómában fogják megkoszorúzni, mint költő ősét, Petrarcát? Betegségből kiszabadít, tébolytól megóv, halálvágytól véd egy lassan születő, nagy alkotás. Őt még jobban beletaszította a belső örvénybe. Ez a fordított törvény is hozzátartozott a vallásháborús század szörnyű rendjéhez.

AMIKOR a fiatal jogászban csírázni kezdett hőskölteménye a keresztény Nyugat hajdani offenzívájáról a mohamedán Kelet ellen, még javában tartott Kelet — a törökök — ellentámadása nyugaton. Nagy Szulejmán hadai Európa szívéig nyomultak; szövetségese, egy afrikai kalózkirály Olaszország déli partjait zaklatta. Országok rettegésében országos volt a fatalizmus is. Komor humanisták az antik Róma pusztulásával példálódtak, vérborzoló hitszónokok és röpiratok szerint íme! betelt Ezékiel prófétából az őtestamentumi, Márk evangéliumból és János jelenéseiből az újtestamentumi jóslat, kitöltetik Isten bőséggel a földön.

Közben a Nyugat önmagát is marcangolta. Mielőtt segíték rajtad, várj, amíg ismét láncra verem veszett kutyáimat, a lázadó parasztokat; mielőtt segítünk egymáson, gyerünk, vívjunk meg utolsó lehetőség a szent Ostyáért, hadd lám, melyik üdvösségtannak van igaza?

Málta szigetén 1565-ben megtorpant a szökőár. Egy év múlva Szigetvár elesett ugyan, de buzdító legenda s nem bénító rémhír virult ki a hosszan ellenállók véréből. Hiszen a vár alatt hunyt el — (vagy pukkadott meg?) — a rettegett világverő szultán! 1571-ben aztán Lepanto partja előtt csattanós győzelmet aratott a törökön az egyesült keresztény flotta. Oszlott a gonosz varázslat, Európa kissé föllélegzett. Hat év telt el Máltától Lepantóig, nagyjából a Megszabadított Jeruzsálem fogamzási ideje.

Nem vagyok jártas az olasz irodalomtudományban, csak a magam föltevése, amit mondok most. Tasso 1560 és 1565 között Padovában kezdte és — bolognai megszakítással — végezte az egyetemet. Már pedig a város éppen akkor volt a külföldre szórt patrióta magyar humanizmus fő csemete-iskolája s „a két magyar haza” szellemi csereálmomása. Dudith András és Zsámboki János, mindketten Habsburg szolgálatban, többször használja nyomdait és itt találkozik a másik oldalról azokkal az erdélyi fiatalurakkal, akik már az állam-rezon újfajta, kemény hatalmi elvein nevelődve, Báthory István fejedelem, majd lengyel király szűkebb köréhez fognak tartozni a kancelláriákon és diplomáciai szolgálatban. A diákság egyetemenként nem rúgott még sok ezerre, mint ma, tudott latinul, „nemzetek”-re osztva is egy banda, cinkos padovai vagy másutt más lokális öntudattal, akár olasz, akár egyéb az anyanyelve: angol, magyar, lengyel, horvát, német. Szinte lehetetlen, hogy Tasso nem találkozott magyarokkal. Ha pedig találkozott, akkor Báthory István jövődó munkatársai, sőt Padovában nyomtatott, egykorú röpiratok is felvilágosították Európa közveszedelméről. A fiatal Zrínyi Miklós számára harmadfélszáz év múlva csodált minta és ösztönző a Megszabadított Jeruzsálem, de ki tudja, mennyi ma már kifürkészhetetlen magyar ösztönzés kaphatott annak idején a sötét hallottakból, olvasottakból egy lángeszű padovai olasz diák.

Költők néha természetük ellen cselekszenek, költői alkatuktól idegen anyag hősies megmunkálására vállalkoznak, így viselkedett a kertészlelkű Vergilius, amikor a császári világrend magasztos érdekében fegyvert és vitézeket énekelt az Aeneisben. Ezt tette, nemzeti serkentésre, a lírikus Vörösmarty is a honfoglalás epikus ébresztésével. Így viselkedett Tasso, amikor fényes udvari köröknek megírta Kelet és Nyugat élet-halál feszültségében a kor követelményét. Maga a kor, Zápoly öldöklő százada álnok és cinikus minden hatalmi viszonylatban, de ugyanakkor ragaszkodik megszépített, hízog tükörképéhez: kész a vértanúságra, keresztvesztésre áldozatkészség fűti, tetteiket köti a lovagi szó, becsület és szertartás! így hát a kor követelménye a Nagy Keresztény Hősköltemény. Tasso becsületesen még katonai szakkönyveket is átböngészett, — a legjobb forrásokat. Honfitársai mindenfelé kapós hadimérnökök és az ágyútűz elleni,

újfajta várépítés szakemberei voltak. Mint szelíd mélabúját Vergilius, a pásztori költő, komor mélabúját e madrigál költő is páncélba öltözteti.

Csakhogy átlátszó az acélburok. A nagy keresztény vitézi éneken Armida, a varázslónő hatalma és tündérkertje a leghihetőbb. Ott lappang a rontó vonzás a fő sodrásban is, mint valami mélyvízi örvényé, mert a költő halálvágyának folyton átélt jelképe. Halálos szerelmi kéjjel fonódott össze e halálvágy. Tasso neurotikus érzékiségét egyszerre mérgezte is, fokozta is a nyomasztó légkör, az a tudat, hogy immár a legtitkosabb kamrácskába is belát Nagy Testvérünk, a Főinkvizítor. Test és lélek büntudatos cinkos a szent célok zászlaja alatt, halálos szerelmesek állnak szemközt halálos párviadalban a feloldó végpillanatig, amikor az elesett küzdőfél selyemhaja kibomlik lecsatolt sisakjából. S maga a keresztény hitvallás is boldogító szexuális megsemmisülésbe olvad át: legény és szűzlány — „ruháját, fátyolát vad kéz letépte” — páros vértanúságban egyesül a máglyán.

*Így lettél hát te életemnek társa,
e kötelékről szőttem annyi álmot?
Ez az a tűz, amelyről azt reméltem,
egy lánggal ég majd kettőnknek szívében?*

*Ó más lángot ígért s más láncot Ámor,
de sorsunk megtagadta azt örökre:
előbb egymástól szétvert messze-távol,
s most borzalmas halálban összekötne.
Mégsem félek e különös haláltól:
ha nem születünk már közös gyönyörre,
közös a máglyánk, végzeted hatott meg,
nem az enyém, hisz melletted halok meg.*

*Mily édes most testem kínszenvedése!
Halálom boldogan várom e percben.
Egy vágyam volt, hogy keblünk összeérve
haló lelkem a szádba átleheljem
s együtt hullván a megsemmisülésbe
utolsó sóhajod belém remegjen ...*

Vajon gyanakodott magára? Hogy ő bizony olyanfajta Odüsszeusz, aki teljesen ki van szolgáltatva Círcének? Kéziratát odaadta bírálatra hozzáértő barátoknak. Ők már átláttak rajta s nagy volt a meghökkenés. Akármilyen kímélettel s a lángésznek kijáró tisztelettel tudatták is aggályukat, romboló volt a hatás. Végzetesen megsérült az érzékeny palánta, attól fogva kezd csírázni üldöztetési mániája. Egyik mánia felkelti a másikat, az üldöztetési a vallásit. Bár szenved a bírálatból és visszautasítja egy védőiratban, túl is licitál a barátokon, túl az inkvizítorokon, Főinkvizítora lesz önmagának, a megőrzülésig javít, változtat, teológiai tisztogatást végez az eposzon. Ez a Tasso tér vissza, menekülése után, Ferrarába. S ott közben végleg megerősödött a herceg gyanúja, hogy politikailag ártalmas lehet a dúlt ember. Tébolyára hét évig nem a feszület vetett árnyékot, hanem a rács.

Aztán kiszabadult. Lehetetlen követni a bolyongását, nem is érdemes. Róma volt visszatérő reménye, menedéke s nem ok nélkül. Közelített az ifjúi évek óta sóvárgott nap, felkészültek, hogy ötvenegy éves korában költővé koronázzák a Capitoliumon. Kérésére befogadta a Gianicolo oldalán a Sant'Onofrio kolostor. Eljárt merengeni egy tölgyfa alá; acélmankóra roskadtan ma is áll a villámsújtotta, legendás fa. De a halálvágy győzött a hírvágy fölött, nem érte meg a koronázást. Ez volt utolsó menekülése, a visszavonhatatlan, annyi rejtélyes futás és szerencsétlen hányódás után. A kolostorban temették el, fejedelmi pompával.

Sant'Onofrio ma a ferenceseké. Előkerül a sekrestyés, fölkalauzol a szerény múzeumma berendezett emeleti szárnyba. Itt halt meg. Éppen bedöglött a villany.

Megmaradt néhány bútor s emléktárgy: olvasópole (állva olvasott), szekrény, karosszék s egy gyöngö festmény. Szent Jeromos kövel sebzi magát a feszület alatt. Ha képnek gyatra is, illik önkínzó, volt birtokosához. Verni, verni, verni a mellet! A halotti maszkról készült fejszobor egyezik portréjával, amelyet Alessandro Allori festett s az Uffiziben függ. Keskeny arc, vértelen keskeny ajkak, finom hegyes orr, nagy

érzéki orrlíkok, lomha tekintet. Látszik, hogy Armida foglya és Szent Jeromos követője tele volt lelki kavernákkal.

Szeretnék egy-két levelezőlapot venni; rég kifogytak. S nem érdemes újíttatni, dűnnyögi a sekrestyés, olyan ritkán téved be ide látogató.

„Rómaiak?”

„Azok is. De nagyobbára idegenek.”

„Iskolák?”

„Soha.”

„Tanár a diákjaival?”

Fejét rázza. Minek is kérdezem. Megkövesedett az olasz oktatás, rosszul fizetett, tehát magánórák után loholó tanárok retorikus maszlaggal tömik a kuncogó diákokat. Bifláztatnak. S időnként, tekintélyük öregbítésére följelentik a gyermekeket az ijedt szülőknek gyanús viselkedésért, bűnös gondolatokért, kártékony barátokért.

Milyen mások a franciák. Egyszer az elragadó Dordogne-völgyben kalandozva, rábukkantunk Carennacra. Magas parton fészkel az erődített falu, szemközt egy szigetközzel, amelyet pereméig megszállt a hársak és ezüst nyárfák sűrűje. Századok óta alig nyúltak a cserepes házakhoz, híres jó ringló terem a környéken. Gyönyörű a templom román stílusú kapuzata, kihalt kolostor tapad az oldalához. Hús-huszonöt diák húzódott be a cseperésző esőből a kerengő boltzatai alá. Fiatal férfi állt középütt, csengő hangon, átérzéssel felolvasott.

„Mit szavalhat az a pofa?” kérdezte Zs.

„Talán Fénelont. Itt volt pap fiatal korában.”

Később kiderítettem, hogy a pofa mit szavalt. Hagyomány szerint Fénelon Carennacban írta trónörökös tanítványának a Télémaqueot; Calypso mesés szigete a Dordogne bájos szigetéről van mintázva. Azt a részt hallgatták áhítattal. Nem lepott meg; valamirevaló francia egyetlen nőbe szerelmes holtig és halálosan, az anyanyelvébe.

VALAMIKOR 1949-ben, tavasz és nyár között találkoztam Rómában egy magyar asszonnyal. Lánykorából ismertem, Pestről. Menekült volt, tengerentúlra készült az urával, mint jóformán mindenki, akit az olasz rendőrség fenyegető idegen munkaerőként szemmel tartott és kifelé tuszkolt.

Miénk volt a délelőtt, mit kezdünk vele, hova sétáljunk? Szerette a verseket, akkor hát nézzünk fel útközt a Shelley-Keats múzeumba, a Spanyol Lépcső alján, ötletem a két helyzet csattanós ellentétéből pattanhatott ki. Széliden süttött a nap, szépségtől sugárzott a fiatalasszony, egészséges voltam. Keats kétségbeesetten viaskodott korai halála ellen az ereklyemúzeummá rendezett, hajdani bérlakás négy fala közt, írásait, tehetetlen bosszúvágygal a sors vagy talán önmaga ellen, tűzre szánta fuldokló szavaiban. Télvégi napon halt meg.

Könyvtár az első, nagy szoba. A költő szemét egy kisebb sarokszobában fogta le barátja, Severn; az ablak, mintha csúfolódní akart volna a vonagló, átmeneti lakóval, a csodaszép Spanyol Lépcsőre nyílik. Éreztem, hogy egy ideje hallgatózik szavainkra a könyvtárosnő. Habozva meg is szólított.

„Milyen nyelven beszélnek?”

„Magyarul.”

„Szerencsém van. Megkérem, hogy segítsen. Érkezett egy könyv Budapestről, annyit értek belőle, hogy Keatsről is szól. Lefordítaná a címét? Szeretném lajstromozni.”

Keresgéltem az íróasztalán a könyvhalomban. Én már láttam, melyik után vadászik, fölismertem galambszürke borítólapjáról. A Három költő volt. Valaki elküldte ajándékba a Franklin Társulattól, talán Zádor Anna, az ott dolgozó, nagy kultúrájú művészettörténész. Lefordítottam a címet angolra. Három költő. Antológia Byron, Shelley, Keats műveiből, írta stb., stb. Magyarban elől áll a vezetéknev.

„Ismert név?”

„Én ismerem.”

„Él még az író?”

Jegyzés közben kérdezte, papírra szögezett szemmel.

„Él. Itt áll maga előtt.”

Aláíratta, mikor fölocsúdott. Talán még megvan valamelyik polcon a dedikált példány.

Délben a fiatalasszony elmondta az urának, mi történt.

„Csinos a nő?” kérdezte a gavallér magyar.

Amit, igazsággal szólva, minden olasz is megkérdézett volna. Keatsról csak egyetlen adoma maradt fenn Rómában s az bizony jellemzőbb a rómaiakra, mint a költőre. Amikor még volt jártányi ereje, a szomszédos Pincio domb fái alatt sétálgatott sorstársával, egy tüdővész angol tiszttel. De hamar elment a kedve közös szellőzködésüktől, mert Napoléon világszép húga, Pauline hercegné is többször arra kocszított nyitott fogatában és szeme mindig csak a sudár termetű tisztet akadt meg. Keats alacsony volt.

HA VAN szíved s egy inged, add el az inget Itáliáért. Maga-költötte sírfeliratával hitelesítette ezt a szerelmi vallomást a mondója. Mert franciául mondta, az anyanyelvén, de olasz szövegű kő alatt nyugszik egy párizsi temetőben. Ha ugyan nyugszik s nem eped még a földben is a Scala színház karosgyertyái és holfényes campagnai koczikázások után. Sírkövén milánóinak vallja magát Stendhal, de a boldogság jogán római is volt. Arrigo Beyle, milanese e *romano*. Miért maradt ki címosztogatásából a tiszteletbeli római polgárság? Megillette.

Útikönyvével, a Római sétákkal szabadult meg a kétségbeeséstől egyik válságos évében. Kiírta magából az öngyilkosság kísértését. Nem első műve volt a választott hazáról, de a legjobb. Kalauznak megbízhatatlan, irodalomban, festészetben, zenében egyaránt. Csak a főtárgyhoz értett tökéletes azonosulással, az olasz élethez. Arról s a népről senkit sem érdemesebb meghallgatni, még ma sem.

Stendhal szenvedélyes misztifikátor és plagizáló. Nem restségből vagy tudatlanságból, csak a maga csendes mulattatására. Ha nem is lehetett olyan veszélyes titkos ügynök, amilyenek Lombardia osztrák urai képzelték rendőröködő buzgalmukban, feküdt neki a játék. Könyveiben is. Föltehető például, hogy valami borbély a forrása, amikor sokatmondón, de név nélkül bíboros barátjára hivatkozik. Az is lehet viszont, hogy csakugyan bíborostól, sőt bíboros barátjától hallotta a pletykát. Olaszországnak sohasem volt valódi, vízhatlan osztálytársadalma, autokráciában vagy zsarnokságban sem, talán ott a legkevésbé. Egy bíboros épp olyan megközelíthető, mint a sarki borbély, aki meg épp olyan jól informált, mint a bíboros. Egyenértékű pletykaforrások.

Goethe, a ravasz Jupiter megszimatotha Isten háta mögötti kis Olümposzán, hogy milyen újfajta embertípus ez a francia tiszt. Az első *deraciné*. Noha szíve, ízlése, stílusérzéke a tizennyolcadik századhoz húzta Stendhalt, másként kozmopolita már, mint a született címeresek, akik a Régi Rendben háborúzva is egy társaságot alkottak, francia nyelvűt Szent Pétervártól és Béctől Stockholmon át Edinburghig. Őt éppen a világforradalmi stratégiával Európán végigszántó rendbontás tette otthonossá megszállottak és felszabadítottak között. (A két fogalom időnként s helyenként átvált egymásba.) Napoléon tisztje, hivatalnoka s talán kémje volt, ágyúk söpörtek neki utat más kultúrákba. S az összeomlás után immár marasztalóbb számára Milánó, a hajdani zeneittas garnizon, mint a hiúság rideg vására a rövidéletű birodalom székhelyén, Párizsban.

Közelről ismerte és kifigurázta a *vanité française* díszpéldányát a kortárs Chateaubriandban. Szerelmesen írtak Rómáról mind a ketten, de micsoda különbséggel! Primadonnához méltó díszletnek tekinti az egyik, háttér, amit önimádó, tragikus pózok mögé vázol; a másik megadja magát neki, mint egy anyáskodó, nem túl válogatós, de hervadhatatlan szeretőnek.

Ez lehet az oka, hogy néha hirtelen megfordulok valaki után Rómában. Ejnye, de ismerős! Nem ő tért be a bárba egy pohár zabaionéra? Chateaubriand márvány emléktáblán domborodik. Egy síremléken is olvasható a neve, maga vésette elpusztult szeretője kövére, a nő neve alá, egy római templomban.

RÓMAI bennszülött is csupán nagyszüleitől vagy kapcsos családi albumból tudhatja, hogy andalgó-andalító vidéki város volt a világváros a múlt század utolsó harmadáig. Másoknak, az idegennek

fölidézik Ettore Roesler Franz vízfestményei: a lustán tenyésző, romjain élősködő Róma utolsó, bájos vedutái. Elvonult a zápor, tisztul az égaj, ezüstösen csillog a bazalt kövezet, terebélyes, tarka vászonernyő alatt terelik megrakott szamarukat a bocskoros parasztok. Mert Róma számára még rengeteg. Kicsinylő szó magyarul a bocskor, de gyalogló nagy császárok katonái viselték, tisztas a lábravaló családfája.

Strucctollas kalapban mentek misére a hölgyek. S ott megkapták a magukét a mennydörgő böjti prédikátortól, mert hiába minden tilalom és kirótt penitencia, titokban tovább járatják a párizsi divatlapokat! Mivé lett a világ, hova tűnt a jobb kor, az a romlatlan, amikor a pápai állam cenzorai — (áldás emlékükre) — protestáns sajtómétellyel együtt a divatlapokat is elkobozták. Templom után kocsikozó, a dámák illatos bűnbánattal és két livrés inassal a hátsó bakon végighajtottak parádézni a Via Condottin; bokáig érő rézgombos, sötétkék köpenyt és cilindert viselt a kocsisuk. Délután meg állt a cselédkorzó a régi Termini pályaudvarnál s valamivel odébb, a hatalmas, új szökőkút körül. Összeviharogtak a lányok, kuncogva ráismertek a zuhatagból élvezetesen kihajló, dús idomú érc nimfákra, nini az úrnőnk! szakasztott ilyen a Signora, *bella e grassa*, mikor a fűzőtől megszabadul.

Fátyolos hölgy levelet vesz át a postán — óh, ha tudná az a könnyelmű személy, hogy tilos útjai pisztolypárbajjal végződnek majd egy pinealigetben! — az úri társaság savanyú-vizet kortyol az Acqua Acetosa forrásnál valódi s képzelt májbaj ellen (a májra már húsz éves kortól illik panaszkodni), öntözőkordé, becenevén *pisciabotte*, pisilőhordó nyikorogva vizet permetez a poros utcákra, piknikezni kijárnak a Via Appia árnyas római sírjai alá. Októbertől vöröslő látnivaló is akad a kosaras ebédhez, mert Cecilia Metella pártás síremlékénél gyülekeznek a frakkos rókavadászok. Köztük az Ellenállhatatlan Költő.

Falkászás előtt, megelőző este sokáig ázott illatos vízben, hogy átitassa a fanyar parfüm. Nem ázott tétlenül, márványvesetbe kívánczó, harcias óda születik a kád oldalán ütemezve, két inas néma segédletével. Fatokos hőmérőt forgat az egyik, mártogatva vigyáz a fürdő egyenletes melegére, a másik fényesíti a csizmát s utána elrejt valamit a sarkába.

Ha rövid a termet, told meg egy betétellel...

... ÉN PEDIG elvégeztem a lovasiskolát Tor di Quintóban. Hamar ráuntam a garnizonéletre, csalogatott az új főváros, oda költöztem anyám pénzzé tett hagyatékából. Szobráskodtam, nem túl komolyan, inkább csak azért, hogy béreljek egy hangulatos műtermet, fecskefészkes lugassal a Diocletian fürdő romjaiban. Egyszer az öreg Liszt Ferenc is megtisztelt a rücskös, megfeketült, ókori boltozatok alatt, művészbarátainak s néhány szépasszonynak zongorázott. Akkor már paposan öltözött, szemölcsök virítottak kiborotvált arcán.

Volt egy sebes ügetésű szürkém a sárga gig elé, azzal hajtottam ki falkász találkozókra. Szerettem a levegő savanykás ízét e párás reggeli órákban, Rómában legszebb az ős, bár a lombok maguk előtt is titkolva rejtegetik még vörös és sárga leveleiket, mintha kibújhatnának a halálos ítélet alól. Jólestek a korai gyorshajtasok, magam mellett egy legénnyel, jobbkézt elmaradtak a Caracalla fürdő romjai, magas kertek közé szorult az út, egyik oldalán lakatlan, tornácos villa áll, valami híres görög bíborosé volt sok száz esztendeje, balra bozontos római sírbolt rejtőzik az út mentén, egy kihajló ágtól rendszerint megugrott a szürkém azon a helyen. Ilyenkor megszólalt a legény: mégis csak buta állat a ló. De a ló az ló, nem állat, a számár, az állat.

Kapuoszlopokról utánam báméskodtak törött orral és málló sörénnyel a kőoroszlánok. Öröknek tűnő csendesség volt az égen, mozdulatlan legyezős koronájukkal csaločka mellére simultak a pínéák. Könnyelműn éltem, sohase bántott, sohase bántam, legkevésbé ezeken a reggeleken, úgy tetszett, hogy októbertvégi szelíd korareggel a világ, ez az értelme, ez a kék, elmosódó csendesség, mindegy hát, hogy mit csinálunk, bakkoztunk-e egész éjszaka a Caccia klubban vagy ágyban olvastunk egy filozófust. Nem a mentségemre mondom, minek mentegetőzni, magától jött a gondolat, kezemben a feszülő szárral, olyan magától, ahogy fölrebben egy madár a tarlón.

Társnői között fedeztem föl a lányt. Bentlakó volt a Sacré Coeurben, sétálni vitték az apácák. Nőnél s lónál legbiztosabb az első szemrevétele. Erről a sötét virágról rögtön megláttam, hogy melodramai hősnő, nehéz eset, ahogy a nevelő-apácák mondják. S miről ábrándozik egy hővérű lány a zárdában? Magamfajta enyhén öszülő, tapasztalt férfiról, aki civilruhában is acélos rugózású lovastiszt. Éberek az apácák, a franciák különösen, nagy időbe s türelembe került, amíg megszöktettem. Sajnálom, hogy fájdalmat okoztam apjának a botránnyal. Lengyel nemesúr volt, a cár alatt szolgált, két testvérét elhurcolták Szibériába, ő meg leköszönt rangjáról és családostul Rómába költözött, felesége olasz rokonaihoz, a pápa később megtette tiszteletbeli kamarásnak. Hogy éppen őt kellett megszomorítanom, egy öregebb tisztársat és lengyel hazafit!

Két fiúgyermekünk született. Anyjuk nevét viselték, nevelésükről rokonom gondoskodott, egy bencés főapát. Monacóba járatta őket, francia papokhoz, még hírbe is keveredett miattam a szentéletű férfi. S a fiúkat alaposan megtaníthatták nyelvükre a papok, mert kalandos életű, híres párizsi költő lett a nagyobbikból. Atlétikus alakja szláv őseire ütött vissza, anyjától örökölte harsány exhibicionizmusát is. Mondtam, hogy melodramái hősnőnek termett a lány.

... Hol is kezdtem a mesébe?... Tor di Quinto ... lovas-iskola . .. kártyacsaták az úri klubban .. . koncertek egy műteremben... őszi vadászatok a falkával.. . Aztán fölfedeztem a lengyel lányt, sétálni vitték a Sacré Coeurből...

Én lettem volna Guillaume Apollinaire apja.

GUGLIELMO-ALBERTO Dulcigni. Így szól az első római bejegyzés; 1880 augusztus 31. a dátum. Ismeretlen az apa, nem hajlandó elárulni kilétét az édesanya, csak a bejelentő bábaasszony került az anyakönyvi hivatal aktájába. Róma ábécé rendben adott neveket fattyúknak és lelenceknek; akkor éppen a D. lehetett soron. Pár hét múlva, szeptember 29.-én előlép a keresztelőre Angelica de Kostrowitzky, az anya. Tovább is N. N. az apa, *non noto*, ismeretlen. Eltelik egy jó hónap, Angelica november 3.-án megjelenik az anyakönyvi hivatalban és elismeri, hogy a korábban bejegyzett Dulcigni az ő gyermeke, teljes nevén Guglielmo, Alberto, Wladimiro, Alessandro, Apollinare de Kostrowitzky. Később áttelepülve Monacóba, a játékkaszinó díszes pávalepkéi körül legyeskedő, nosztalgikus lelkű orosz mágnesek kedvéért Angelicát Olgára változtatta. A nemesi köztársaság megmaradt a helyén. Pávalepke volt maga is, udvarlót nagybácsikká minősítette át két fia előtt. A nagyobbik legényke csak azzal törődött, hogy van-e bányászható könyvtárak a különböző nemzetiségű bácsikáknak?

Mint Petrovics Sándor, ő is anyakönyvezett nevén közölte első verseit. Aztán zengzetes védőszentjei közül kiválasztotta magának a vértanú ravennai püspököt, így lett Guglielmo-Alberto Dulcigniból végül Guillaume Apollinaire. Róma meddő város, sohase termett határában országos nagyságú olasz költő, művész, muzsikus. De ismeretlen olasz apától és egy fél-lengyel, fél-olasz lánytól onnan származott, római szerelem gyermeke volt a könyvfaló fiú, akit paptanárai egy nemzetközi játékbaryláng árnyékában más anyanyelvre nevelvén, akaratlanul besegítettek Franciaország költővezérei közé. A többszörösen ironikus helyzet még Stendhálnál is nagyobb misztifikátorra tette; szenvedélyes játékkal bujocszkázott saját személye körül. A játék egyszer szinte a vesztét okozta.

1911-ben eltűnt a Louvreból a Mona Lisa kép. Szénsavas fürdő minden botrány a párizsiaknak, főleg a rendőrök rovására szeretnek mulatni. A francia rendőrség viszont gyűlöli, ha kiröhögik s dühében oda üt, ahová ér, hogy elnémuljon a kacagás. Hol a tolvaj, hol a gyilkos? — itt a tolvaj, itt a gyilkos! órák, napok alatt előáll az állítólagos tettessel. Nagy volt a röhgés ezúttal is, valaki fényes nappal csak úgy kísétál a Louvreból a világ leghíresebb képével! Gyorsan kellett cselekedni a sajtó csámcsogása ellen.

Misztifikációi miatt Apollinairere terelődött a gyanú. Őrizetbe vették, elszedték a nyakkendőjét, cellába dugták, ahol egy gyilkos volt egyik lakóelődje, megbilincselve vezették a vallató elé. Sorban kiderült minden: apja ismeretlen, valódi neve kimondhatatlan, papírai nincsenek rendben, porladó malac írókat és ki egy kiadónak a Nemzeti Könyvtárból, hazátlan. Ki más lophatta volna el a Mona Lisát, ki más akart volna ártani a dicső nemzetnek? „*Monsieur Apollinaire, vous êtes une canaille!*” vágta hozzá a rendőrtiszt. Maga szemét! Tegnap még fiatal festők bandavezére, francia költő-fejedelem, a Balpart hercege volt. Ma: mocsok idegen. Zabi- gyerek. Bizonyíték hiányában négy nap múlva vonakodva kiengedték. De az a szó, canaille a római fiú elevenéig hatolt. Kitért a világháború. Mocsok jöttmentnek nem kellett a patyolat trikolor alá sorakoznia. Guillaume Apollinaire pár hónappal a mozgósítás után mégis önként beállt. Nem volt múlt fellobbanás. Megmaradtak akkori levelei s a leveleket fűszerező tréfás versek: ízlett neki a katonaélet. Gyorsabb előléptetésért a fronton áthelyeztette magát ütegétől a gyalogsághoz. Erdei lövészárkba, egy arasszal közelebb a halálhoz. S szívesen feszített egyenruhában a fölvevő lencsék előtt.

Félig olasz volt, minden formájában szerette a tűzijátékot. S látott-e valaha valaki cifrábbat annál, amely Flandriától Volhíniáig bokrosan sziporkázott és csattogott az égen? Mozoghatott benne a nagyapai vér s a homályosan sejthető tiszt apáé, imponálni akart új szerelmének is. Mivel a nő egy Coligny lány volt, mi mással, mint történelmi drámákat idéző, hősi gesztussal? (Hatott is, a kaszárnnyáig futott utána.) De legjobban az a gyalázkodó kifakadás ösztökélhette, a becsmérő szó, amit büntetlenül vágott hozzá a felbőszült hatóság. Le kellett mosni. A trikolor alatt. Tartozni kellett valahová. Egy lobogó alá, francia bakákhoz.

Irodalmi folyóiratot olvasott a lövészárokban. Egyszer csak látja, hogy vérrel van telefröcskölve a nyitott lap. A vérnek nincs személyazonossági száma; pillanatokba telt, amíg rájött, hogy az övével. A kötözőhelyen eltávolították fejéből a srapnelszilánkot, később Párizsban, bénulási tünetek miatt újabb műtét mellett döntöttek, a koponyalékelésnél előkerült még pár acélmorzsa. Ki tudja, mi lett volna lassacskán a sérült agyú emberből, miféle ingerlékeny roncs, ha nem végez a spanyol járvány a legyengült óriással. Harmincnégy éves volt. Amíg kiterítve feküdt, ablaka alatt örvényelve kiabáltak a fegyverszünet napján: *à bas Guillaume*, le Vilmossal! Egy másik Vilmosra gondolt a tüntető nép, a német császárra. Azt a szót azonban, *canaille*, azt lemosta.

*Koponyám gyermeke te lettél szép Minervám
Örökre koronám a vérem csillaga
Az ész van mélyein s az ég a fejnek ormán
Hol rég fegyverkezett az istennő maga*

*Ezért tán nem is ez fáj legjobban e még oly
Széles halálthozó és csillagdíszű lék
Hanem a benti baj a titkosmérgező téboly
Nagyobbat senki sem rejtett magába még*

*Az izzó fájdalom már életembe forrt át
Mint szentjánosbogár kis testébe a fény
Ahogy a katonák szívében Franciaország
Vagy virágpor remeg a liliom szívében.*

Római muzsika

VÖRÖS krétarajz egy régiség kirakatban, a Via del Babuinon. Oroszlánszájú porfír kád a teknő, abban szappanozzák vásznukat a mosónők, diadalkapura aggatják száradni, magas talpazatán egy császárszobor lóhátról hallgatja a tereferét. Kád, kapu, szobor s körben a kupolás rotonda, oszlopos templom, kétszárnyú díslépcső csorbán és csonkán és méltóságteljesen kihalt titánokról maradt az emberhangyákra. De azért szoborszerű a hangya is, a mosónő.

Pár arasznyi rom-fantázia a futós időről, ahogy Csokonai hívta: Hubert Robert krétarajza a Via del Babuinon. Tizenegy évig lakott Rómában a festő a nagy forradalom előtt. Jókedvű, kalandos fickó volt művésznövendék korában, körülsétált a Szent Péter kupola peremén, fogadásból pusztá kézzel felkúszott a Colosseum tetejéig s kitűzött rá egy keresztet, mint valami sziklacsúcsra.

Megszólal mögöttem egy hang.

„Hubert Robert kikötőjében szeretnék élni.”

Hangja az utolsó napon.

Mellettem kapott rá a festőkre. Szuverénül válogatott, női szemmel, a kedvére. Halála után megpróbáltam leltározni képzeletbeli gyűjteményét. Duccio s a korai sienai mesterek. Fra Angelico. Piero della Francesca. Ghirlandaio (a szép ruhákért). Bellini. Tiziano. Veronese. Bruegel. Vermeer. Velasquez. Majdnem valamennyi francia, aki ecsetet, karcolótűt, ceruzát használt a tizennyolcadik században. Gainsborough. Stubbs. Turner akvarelljei. Degas. Braque. Matisse. Klee. Szinyei Merse. Szőnyi. Ferenczy Béni. Harmónia, rend, belső csendesség, mesélő kedv, életöröm vagy tartózkodó, csalhatatlan elegancia a kulcsuk. A boltív legyen kerek és egyszerű: román stílus vagy reneszánsz. Hiába félistenem Grünewald, Altdorfer, Caravaggio, Poussin, Rubens, az öreg, süket Goya, Turner (az olajfestő), Delacroix, Daumier, Picasso, húzódozott vagy félt tőlük, némelyiktől undorodott. Csak Michelangelo, Tintoretto és Rembrandt volt kivétel a félelmesek közül. De akiket szeretett, azokból, ha nagy ritkán megszólalt róluk, elillant a múlt naftalinja, akár telefonálni lehetett volna nekik. Milyen tiszták a sienai polgárok! Eszményi a firenzei kisasszonyok csípőmérete. Nem volt-e selyemárus Veronese családjában? Kedvére való asszony Isabella Brant (Rubens első felesége) és Madame Chardin. Ha volna sok pénze, Vermeerrel terveztetne lakást. Miért nőgyűlölő az a nobilis Degas? Ma Braque színekbe öltözöm.

1967 végén víg kedvre hangoló, nagyszabású kiállítás nyílt meg Londonban a tizennyolcadik századi Franciaországról. Csupa nekivaló festő és grafikus, egy negyedéven át lehetett töltekezni velük. Többször megnézte, a zárás napján, vasárnap, március 4.-én is. Illett az ég e búcsúzáshoz a kedvenc franciáktól, halványkéken s a tavasz ígéréteivel mosolygott Londonra.

„Ma kit fedeztél föl?” kérdeztem, amikor visszajött.

„Hubert Robertet. Az ő kikötőjében szeretnék élni”.

„Vigyázz, ne higgy túlságosan abban a mesevilágban. Törékenyek a fantáziái. Más is van a képeken, nemcsak amit te látsz.”

„Mi a bajuk?”

„Megírtam. Pár hét múlva olvashatod.”

Fölemelte jobb karját, mintha vígan szalutálna. Jellegzetes mozdulat volt.

„Hubert Robert kikötőjében fogunk élni, te bagoly.”

Tamási Árontól örökölte a szót, ő hívta a Bagoly barátom feleségének.

Tizenkét óra múlva halott volt. Késő este a házacska előtt találtam rá, arccal a kövezeten. A vára előtt, írta később Szabó Zoltán. Abban a mozdulatban, ahogyan hamu alatt megtalálták a pompeii strázsát. Mellette a kiürített szemetes láda; a pamutgomolyag — valószínűleg szálával a bokához tekerődve — legurult utána a lépcsőn, mint egy ragaszkodó állat. Sohasem állt meg a keze.

Sötét és kicsi az utca, egy lélek se téved arra vasárnaponként. Föléje hajoltam, szólítottam. Melyikünk volt süket? Hátha ő volt *halló* világban, Lázárban, ahonnan egyetlen egy halandót egyetlen egyszer visszazólítottak újabb földi győtrelemre?

Aztán a két világhíró elindult utolsó közös útjára. Nem egy mesés kikötőbe; közelebb, csak az osztrák havasok alá. A gép különböző helyén jutott nekik hely ezúttal, más az élőnek, más a koporsónak.

Pár hét múlva megérkezett kefelevonatban a *Gáláns ünnep, nyaktilóval*. Az a tanulmány, amit nagy vidáman írtam a vidító kiállításról. Mi lehet benne? — kábulatomban egy betűre sem emlékeztem. Kábulatban javítottam a levonatot is. Elérek Hubert Roberthez s belém nyilall az ígéret: pár hét múlva olvashatod. Olvastam helyette is.

„Fragonard kétszer járt Itáliában, először a római francia Akadémia ösztöndíjasaként, másodszor egy mágnás kíséretében. Nagyhatalmú főúrral, Choiseul herceggel került le oda barátja s Piranesi tanítványa, Hubert Robert is. Ő találta fel a szórakoztató romokat, — írta a két Goncourt. A mondat elárulja, milyen rövidlátó volt néha, választott kedvenc területén, a testvérpár. Megkívánja az igazság, hogy hozzátegyük: csak a huszadik század embere jött rá, valósággá vált hagymázás álmok és apokaliptikus rengések árán Piranesi, Guardi és Hubert Robert szórakoztató rom-fantáziáinak nyugtalanító kettős értelmére. Mert sötét elősejteleim is van képzeletük játékaiban, a Régi Rend pusztulásának elősejtése. Az értelem századát egyszerre csak igézni kezdi az Iszonyat, megbabonázza a Rom. S a romantikus világérzésnek ebben a korai hullámában egymással határos Piranesi metszetein a képzeletbeli roppant börtöncsarnok, *Carceri d'Invenzione*, amely egész országot jelképezhet s a feldúlt ókori császárpalota, amelyben toprongyos pástorok tanyáznak. Még akkor is, amikor a festő látszólag csak szórakoztatni akar, meg-megfagyaszt a szorongás. Guardi és Hubert Robert kedvelt műfaja a *capriccio*. Különböző építészeti elemeket házasanak össze egy mesés kikötőben vagy dísztéren s megtöltik apró szereplőkkel. Útrahívó képek, boldogítók, — Istenem! ha holtig az oroszlánszajú kutaknál tereferélhetnének. Aztán hirtelen átfut egy árnyék, a halálé. Hiszen elég egy fuvallat s szétszakad minden, eltűnik obeliszk, kupola, oszlopsor, szökőkút, lovasszobor, kőhíd és mosónő.”

Borzadva meredtem a szövegre. Nemcsak bennük, öntudatlanul bennem is sötét sejtelem dolgozhatott. Dacosan fölemeli jobb karját, az örökös derű megint szembeszáll az örök borúlátással, mondhat akármit huhogó baglya, Hubert Robert mesés kikötőjében fognak élni. Elindult a kezem, töröltem a pontot a mondat végén, hogy megfejelem —

„... kőhíd, mosónő, még az is, aki nézi gyanútlan gyönyörűséggel s útravágyn.”

Tizenkét óra haladékot kapott arra a gyönyörűsége, arra a vágyra.

Vörös krétarajz a Via del Babuino kirakatában. Álom egy kikötőről. De futós az idő s átfut egy árnyék, a halálé.

ANTENNÁS ember vagyok, előérzetekre ítélve cselekszem. Kora emlékezetem óta szorongó képzeletemben átélek távoli sorsfordulókat, mintha egy mesteri kémfőnök székelne jövőre hangolt, titkos vevőkészülékkel ideghálózatom páncélszobájában. Gyanútlanul beszélek és írok arról, ami valami rejtett terv szerint csak évek, évtizedek múlva következik be.

Már fiatalon elbűvölt a rege Orpheuszról és Eurüdikéről. Azt hittem, költészete s muzsikája bűvöl, az elégikus történet által meg-megújítva ihletett gyászdalok.

Nem így volt. A rege jó korán a fiatal Orpheusz sorsát vetítette alkonyomra. Ha beáll a sötétség, naponta zaklatni kezd az útiláz, egy megrabolt Énekes alvilághíró ostromlása. Mert a rege éppen azért rege, akár görög, akár más, hogy az idők végezetéig megtörténjék eredeti hőseivel s ugyanakkor velünk is, halovány másukkal, függetlenül az ő hervadás nélküli létüktől s attól, amely éveinket végzetesen fogyasztja. Egy elvesztett hitves őszülő hajjal, túl a hatvanon is a fiatalon távozó Eurüdiké bennünk; egy napra, egy órára, legalább egy percre, egy percnél is rövidebb összemosolygásra s a köszönő szóra, arra az elmaradt, *igazi*

köszönetre visszaperelnénk. Nyomorult a férfi, önkéntes alábocsátkozás közben is titkon az ő, az árnyék segítségére számít!

Korán megközelítettem alvilágom bejáratát. Bolyong egy diák Salzburgban, bolyongva lebeg, mintha őt is, mint magát a Boldogasszonyt égi sarló hordozná s úsztatná felhőkön át. Mentében bekerítik viharzó, süveges kőszentek és akrobatikus angyalok, szétpattan szorító gyűrűjük s tovább eresztik, hogy tessék! égre szegett arccal igazodjék a körben vigyázó tornyok mögött bujkáló hold után. Akkor találkozott először a diák Salzburg utcáin, a Wolfgang s a Mond See partján azzal a délnémet misztikus operával, amelynek osztrák és bajor fafaragók voltak az oltári díszlettervezői.

Egy este meghallgattam a színházban Gluck Orfeoját. Nem tudtam, mi vár rám, csupán a telhetetlen fiatalkori tudásvágy hajtott. Hallgatom, hallgatom, előnt valami boldogító önkívület, leteper a zene rettenetes hatalma, szomszédom hökkenten rám-rámsandít, miért sír ez a fiatalember s ha sír, miért mosolyog? Kiszédültem a csillagok alá, nyár volt, éjfélkor is zsi bongott még a város. Hívott egy üres asztalka a Tomaselli kávéház teraszán, letelepedtem, egyszer csak, percek alatt megszületett fejemben egyik korai novellám, *Orpheus és Eurydike*. A kávéház ma is kávéház, miért ne, 1703 óta működik, sok Énekest túlélte és sok hitvesüket. De ott ültében azt az egyet nem gyanította a legényke, hogy élettalkonyán Salzburgban vár rá az alvilág bejárata, melyet képzelete messziről is folyton ostromol egy napért, egy óráért, legalább egy percért, egy percnél is rövidebb összemosolygásért s az igazi köszönetért.

Egyszer Orvieto mellett, az erdős hegyoldalban, tátongó etruszk sírkamrákra bukkantunk. Megszédült aznap fenn a dómtéren, félig eszméletlenül dőlt a vállamra egy kőpadkán. Nagy volt a hőség és szomjúságában túl hirtelen hajtotta föl az odaaló, meglehetősen nehéz bort is.

Csak a holtak kőágyai maradtak meg a kifosztott üregekben.

„Gondolod, hogy ilyen az alvilág bejárata?”

Haboztam. Pár órája elfeketült körülötte a világ.

„Inkább ólmos tengerszemnek képelem.”

„Nap nélkül?”

„Nap nélkül.”

„Ne beszéljünk róla. Süt a nap.”

Havas az alvilág bejárata, süti a nap. Körülötte patanyomok a hóban; éjjel, holdfénynél arra üget el az őz, friss virág után szimatol a drótozott koszorúk között, rózsából, szegfűből, nárciszból csak elszórt szirmokat hagy meg a hanton másvilági etetőjének. Napos és havas az alvilág bejárata.

Végét rúgta volt a tél, erőtlennül tombolva hózivatar zúdult át Salzburgon utolsó közös utunk s a temetés között. Csillámló pihével borított vendégek nyitottak be a kis eszpresszóba, ahol üldögéltem, félig révülten, félig magamnál. Egy mesés kikötőben szeretnék élni... Ott fogunk élni... Hubert Robert kikötőjében ... Hogy örvénylenek a hópelyhek a halottasház körül!

Sem a pincérnő, sem a vendégek nem sejtették, mi leli a sarokban azt a leszegett fejű férfit. De alig lépett be kutyás ember, az állat ráfeszült a pórázra, húzni kezdett felém, kapart, nyüszített, úgy kellett tovább noszogatni. A kutyák, óh a kutyák mindent értettek, együtt akartak vonítani az öreg Orpheusszal.

HATÁR Győző figyelmeztet Jules Renard följegyzésére kincseket tartogató Naplójában.

C'est au doux climat de cette femme que je voudrais vivre et mourir.

Élni és meghalni. Meghalni! Elnéző mosollyal, játszva s rendületlenül szolgálta a férfi önzését, kivéve a legnagyobbat, amely királyi göggé álcázott kisfiús gyávasággal elsőbbséget követel magának a távozásban. Hogy még akkor, még a sztoikus búcsúnál is a méltóság mögött anyánk szoknyájába kapaszkodjunk.

Az a *doux climat*... Pusztá jelenlétével észrevétlenül megkönnyítette, hogy elviseljem nem az embereket — azokat bírom —, hanem magamat. Amióta nincs, teljes súlyommal, apámtól, anyámtól örökölt melankóliával nehezedem az özvegy férfira. Vajon hasonló nagy teher volt neki is ez a teher vagy pehelysúlyúvá tette a szeretet, amelyről Pál szól a korintusi levélben?

„A szeretet türelmes, a szeretet jóságos, a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel, nem tapintatlan, nem keresi a magáét, haragra nem gerjed, a rosszat fel nem rója, nem örül a gonoszságnak, de együtt örül az igazsággal, a szeretet mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel.”

Nem kérkedett. Egyszer se mondta életében: ezt tettem érted.

JÚLIUS hatodika, Morus Tamás emléknapja, a házi szentemé. Mert más úton járunk ugyan, mint a katolikusok, de azért némelyik protestánsnak is van titkos védelmezője a szentek karában. S lehet-e különbség annál az okos alázatú férfiúnál, aki a vértanúságot szívósan kerülte, de amikor mégsem tudott kitérni előle, tréfálkozva botorkált fel a vérpadra?

Kétszer végigolvastam az Utópiát; történelmi, társadalmi, filozófiai példákért többször fellapoztam. Mivel mókás természetű volt Morus, megréfált ingyen kegyelemmel: nem sejtett vigaszt toldván a szív javára az értelem többrendbeli hasznához, holott másra sohase számítottam. Az Utópia második könyvében áll, ahol Ne-keresd szívet népének vallási szokásairól beszél. *For it were an inconvenient thing.....*

.....Mert képtelenség, hogy az áldottak ne menjenek szabadon oda, ahová szeretnének s nagy kegyetlenség volna részükről, ha teljesen szakítanának a vággyal, hogy meglátogassák és lássák azokat a barátaikat, akikhez életükben kölcsönös szeretet és barátság által tartoztak. Haláluk után jó emberekben bizonyára inkább növekszik, semmint csökken e vágy, Utópia lakói szerint. Az a hitük tehát, hogy a holtak bizalmasan együtt vannak az élőkkel, mint szavaik és tetteik szemléltői s tanúi.

Halála után lánya és veje, a kedves, bátor, eszes Roper-pár bizonyosan megtapasztalta. S a szentek törvénye szerint csak gyilkosan, a királyon múlt, hogy őt sohasem kereste föl. Mert Morus szelleme az egykori szeretet és barátság elhalkult, alig-alig hallható hívásának is engedett volna.

ELŐSZÖR azt hittem, hogy a kedves rokonom, régről. Gesztenyeszínű, hullámos haja s acélkék szeme volt, tornyosuló, rugalmas törzse egy kaput eltorlaszolt, székelő őssökkel maga mögött mesebeli germán óriáshoz hasonlított. Hosszú karja péklapátban végződött, öles vállon forgott a kar. Szatmárban élt, a Szamosnál, egyszer kiemelt a téli kátyúból egy megfeneklett lovas szekeret, amellyel nem bírt két paraszt.

Jót ihatott. Nemcsak a leheletén éreztem, amikor megölelt, a szeme is úgy csillogott.

„Jaj, jaj, barátom László, miért nem szóltál hamarabb? Ha idejében szólsz, megküzdöm vele útközt s kicsikarom a kezéből, ki én. Most már késő, felszáradt az ital.”

Eleresztett a karjából. Akkor láttam, milyen szemrehányó a mosolygós kék szem és szomorú a borgőzös mosolya.

Karóramra néztem. Legföljebb tíz percet szundíthattam. Odakint pattogott a hőség, mind vártam, hogy lángot vetnek ablakom előtt az óriási magnólia fa fényes, sima levelei. Valahol a házban csengett a telefon. Miféle ital száradt föl? Mit kellett volna idejében megmondanom? S miért álmodtam ezzel a rokonnal? Szemem elől tűnt évtizedek óta, valószínűleg nem is él már, ha él, rogyant aggastyán.

Fölkeltem az ágyról. Szemközt, a napos oldalon forró szellő csiklandozta a bárajtó függönyét. Telefonbeszélgetés hallatszott tompán a földszintről. Fájt a fejem. Miért kellett volna idejekorán szólnom? S miről?

Szokása szerint öt óra után megjött Rómába a tengeri szél. A R. kávéház teraszán hűsöltem. S ott ismét eszembe jutott az álom, de most már kibogozva, értelmével együtt. Töprengés nélkül fejtettem meg az elmúlt órák alatt, valamelyik tudatmélyi tárnámban.

Megküzdöm vele útközt..

Nem a nagyerejű szatmári rokonnal találkoztam. Az ital: áldozati ital volt s már fölszáradt a síron. Akkor pedig egy félisten is tehetetlen, maga Héraklész sem tudja már kicsikarni a zsákmányt a Halál kezéből, mielőtt elér áldozatával az alvilágig.

Ritka dolog, velem akkor történt meg először, hogy beleálmodjuk magunkat egy regébe. Munkából munkába tartva, a szolgáló Héraklész betért pihenni barátjához, Admétosz királyhoz. Gyanútlan borozás közben, véletlenül tudta meg a szállóvendég egy cselédétől, hogy éppen akkor temetik a ház úrnőjét, Alkésztiszt. A vendégjog iránti tiszteletből, tapintatosan eltitkolták előle a szörnyű gyászt, hadd nyújtózzék s

igyék kedvére a robotoló vándor, mialatt hallótávolon túl feketén gomolyog a sirató asszonyok zokogása. Héraklész letépte homlokáról a koszorút, kiment a sírhoz s mivel még nem száradt föl a frissen kiöntött áldozati ital, megküzdött Alkésztiszért a Halállal. Három napig néma volt a visszaszerzett asszony, azután megszólalt. Úgy, mint rég.

Én azonban elkéstem, fölszáradt már az áldozati ital, szabadító helyett szemrehányó Héraklészszel találkoztam álomban, nem tehettem meg értem, amit megtett barátjáért, a szelíd, de nálam mégis csak hitványabb királyért, nem vezetett vissza élelem egy hűvös és sima homlokú, lefátyolozott asszonyt.

Három napi némaság... Három havi... Három évi... Meddig emlékszem még a hangjára, amelyet hamarabb ismertem az arcánál s így hamarabb is bíztam benne? S mire fogok emlékezni tovább, a hangra, járásra vagy a letörölhetetlen mosolyra?

Halála óta nem múlt el éjszaka eszelős álmok nélkül. Néha átsuhan ő is, mint az önfeláldozó Alkésztisz, de erősebbek a démonok, elűzik foglyuk közeléből a fölmentő árnyat. Lehet-e, hogy álomban már a jövőmet élelem s megtévelyodtam? Hosszú egy ember kivégzése, ha szerették.

FEL-FELVILLANTAK a szembe rohanó, kísérteties római sírok. Mitől, a fényvetőtől vagy nagy szeme fényétől? Halott barátom lánya vezette az autót, vitt haza az albanói tótól a Via Appián.

Numen adest, gondoltam, mint az antik áldozok; halandónak álcázva pogány istennő ül mellettem a homályban. Minden szép nő — s egy nő annyiféleképpen szép, ahányféleképpen akar — a mediterrán Nagy Anyaisten reinkarnációja. Ha rég kihalt is hivatalos tisztelete, váratlanul fel-felbuzdul egykori hódolatára hosszan emlékező szívünk. „Az utolsó háromezer esztendő politikai és társadalmi zűrzavarait kizárólag az okozta”, írja Róbert Graves, „hogy a férfi föllázadt a nő, mint a bűvölés papnője ellen s bölcsességét legyőzte az értelem bevetésével.”

Az albanói tónál vacsoráztunk aznap. Hogyan szólt az a régi vers a tóról? Bele volt szöve egy regénybe. Miféle regénybe? Németül írták, valószínűleg a századfordulón. S miről, talán északi szeretőkről a klasszikus földön? Lehet, hogy rossz volt a regény és rossz a vers; titok örökre.

Heverészik a padlón egy kisfiú, csillagévek előtt Kolozsváron, díszalbumban lapozgat az édesanyja lábánál, nyálazza az ujját s új csodákra fordít: pásztorlányok táncolnak furulyaszónál egy tölgyliget szélén, hívogató kék hegyek alatt. Itáliában kószál, Markó Károly vadregényes festményeit nézegeti. Ott fenn, az íróasztalnál német regényt fordít egy hűtlenül elhagyott asszony, a regénybe vers van szöve az albanói tóról, két-három változatát is felolvassa a fiának, hadd lám, melyik a szebb, neked melyik tetszik jobban?

„Édesanyám, elmegyünk oda egyszer?”

„Te fiam, bizonyosan”.

Az ő vaskeze tart, amikor sötétedés után alvilág-ostromló vágyamban naponta meg kell küzdenem tántorgó lelkemmel. Az a nagy protestáns szigorúság csillagévek előtt, — végre az értelmébe látok, túl az anya halálán segít elviselni a hitvesét. Vajon ki lehetett a regebeli Orpheusz édesanyja?

Kolozsváron találkozott először a két asszony, 1940-ben, a Rózsa utcában. Néhány évig megint így hívták a Strada Samuil Micut. Mint a májusi Firenzéből, együtt közvetítettünk az őszi Kolozsvárról is, Halottak Napján, a házsongárdi temetőből. Körülbelül arról a tájáról, ahol most az idősebb asszony pihen. Tűnődöm olykor, melyik temető szebb, a havasi osztrák vagy magyarul valló sírköveivel a román, ott a fenyves dombon? Csak az egyiket láthatom, a másik egyelőre távolabb fekszik tőlem, mint úrpilótáktól a hold. Ez a század rendje.

Haboskávét ittunk, kürtös kaláccsal. Úgy emlékszem a tárgyakra, bútorokra, mint egy ősmunda díszleteire. Két karosszék, támlás heverő, mennyezetig érő díszfa, cseberben s a világi szolgálatra befogott, barokk stílusú jezsuita remekmű, egy fiókos imazsámoly.

„Féltem ám a Nagyasszonytól”, mondogatta később ingerkedve. „Hogy vizsgáztatott a szemel!”

Dehogy félt. A szem csakugyan vizsgáztatott, de állta derűvel. Egyformán katonások voltak.

Heted vagy nyolcad napra egy műtét után hazamentem a klinikáról. Taxit rendeltünk. Kétrét görbülve jártam, varratokkal, összekötözve. A sofőr segítően nyújtotta a kezét; úgy tettem, mintha nem látnám. Ő rászólt: nagyjá, be tud szállni magától. De olyan ügyetlenül kászolódtam be, hogy az ülés helyett egyszer

csak a padlón csücsültem. Megvárta, amíg bajlódva felkúszom, aztán intett a sofőrnek. Már jó ideje mentünk, amikor kitekintve az ablakon, szótlanul megveregette a kezemet. Anyámra ismertem.

Életükben egyikkel sem álmodtam, haláluk óta meg-meglátogatnak. De ha fölébredek, ritkán tudom, melyikük volt. Összeolvadt a két asszony, már egyik, még közös sírban se lehetnének jobban.

Egy kanyar után elfogytak az antik sírkövek. Fordult a fényvető, megcélózta az ókori városkapu pártás két tornyát. Odatúl a kövezet már a tülekedő-marakodó élőké. Néztam a volán fölött az asszony szép nőstényoroszlán fejét: halandó volt a pogány istenasszony is.

UTOLSÓ római napomon kihajtottunk G.-vel a szabin hegyek közé, késői, de nem elkésett tisztelgésre a volt kötelező olvasmánynál, Horatius feltárt villájába, Vicovaro mellett. Szétkorhadtt az együtt koptatott iskolapad, rég szemétre dobhatták, immár kötelező olvasás nélkül bámult poétám lett a kötelező iskolai olvasmány. *Non scholae sed vitae discimus*, az életnek tanulunk, nem az iskolának, szól az aranymondás. Hogy jobban megjegyezzük, elővették hozzá a nádpálcát. Amikor a diák kinőtt a virgácsból, követte a félelmes osztályozó könyvecske.

Átmegyünk ebédelni Subiaco fölé. Papírba sült pisztráng a kocsmá különlegessége; kellemes a helyi bor is. Szurdékos a környék, vad mészkő hasadék fenekén törtet tágabb mederbe az Anio, mely a legjobb ízű vízzel látta el az antik Rómát. Nero parancsára hármastóvá duzzasztották; partján luxurvillát építtetett a véres költő. Nem várt az angol preromantikusokra, kétezer éve magától fölfedezte, mi a vadregényesség. Még áll a villa falmaradványa. Első görög utam előtt jártam itt utoljára, most szemembe szökik a hasonlóság Delphi isten-viselő tájával.

Ezt az isten-szagot érezhette Benedek is, a keresztény szerzetesség apja, mikor umbriai családjától s a romlott világtól elszakadva e lakatlan szirtek közé bujdosott remetéskedni 500 táján. Akkor már romokban hevert a villa s a birodalom még inkább. Többé sohase maradt ima nélkül a függő szikla; völgyig lenyúló, árkádostámfalra kolostor épült a barlang fölé. Közepesek a felső templom freskói, újabb bizonyosságul, hogy a régi névtelen mesterek közt is bőven akadt lomha képzeletű, balkezes festő, az alsó templom lépcsőzetesen a sziklából van kivájva, valóságos indiai barlangtemplom, freskói érdekesebbek, mint a felsőé, egy kápolnában Benedek földijének, a szintén umbriai Szent Ferencnek egykorú képe, amely már-már portrénak mondható: kiválik a sematikus ikon-szentek sorából. Látogatók százai karcolták autogramjukat a hat-hétszáz éves festményekre, mint egy nyilvános vizeldében. *Terma rupe, non danneggiare i figli miei!* — állj, szikla, ne árts a fiaimnak. Könyörgését a bencések később tettel is megtoldották, hatalmas vaskapcsokat verettek a függőleges hegy repedéseibe.

Jó ideje remetéskedett már Benedek, amikor Vicovaro szerzetesei rejtekéhez járulva kikönyörögték, hogy legyen a főnökük. Kérésüket hamar megbánták s hogy szabaduljanak a szigorú rendtartótól, mérget csempésztek borába, kenyérébe. De a pohár szétpattant a keresztvetéstől, a kenyeret csőrébe kapta egy holló, ő pedig ismét visszahúzódott remetének. Később tizenkét kolostort alapított, egyenként tizenkét szerzetessel Subiacóban. De az irigykedés, civódás ismét elkésérítette, felhúzódott Monte Cassino hegyére, ott is halt meg, az újabb alapítás falai közt.

Minden szentnek van egy vagy több szimbóluma, őt a csodás menekülés emlékére pohárral, hollóval szokták ábrázolni. Hiányzik a fejsze. Pedig gyönyörű legenda fűződik hozzá.

Bekopogott Subiacóba egy gót vitéz, egy a sok ezer barbár előzőnlőből s kérte, hogy fogadják maguk közé a szerzetesek. Megtették. Mivel bikaerejű volt, Benedek leküldte a tóhoz, irtani. Csapkodott a gót legény jobbra, balra, olyan hévvel, hogy kiröpült nyeléből a fejszevas, mire odanézett, már elnyelte a tó. Nagy ritkasága miatt szentelt volt akkor minden szerszám. Büntudatos lélekkel penitenciára jelentkezett hát az új befogadott. Hallja Benedek, mi történt, kimegy a góttal a tóhoz, elkéri a nyelet, behajítja a vízbe, a nyél egyenest beetalál az elmerült vasba, felszáll a színre s kiúszik. Nesze a fejszéd, mondja Benedek, dolgozz s ne szomorkodjál.

Néha tüskéssel, tüskebokkal is ábrázolják. Egyszer remete magányában meztelen nő látomását küldte rá a kísértő. Hogyan s hová meneküljön a zaklatás elől? Csupaszon belehempergett egy tüskebokorba, össze-vissza sebezte magát, csurgott a vére, de a kép eltűnt.

Alkonyodik, Róma felé tart az autó. G. mosolyog.

* L. a könyv más helyén A költő háza c. írástomat.

„Tudod-e, ki született Subiacóban?”

„?”

„A Lollo. Lollobrigida. Ükanyja elől ugorhatott Benedek a túskebokorba.”

ISMÉT otthon, a lélektelenné vált londoni házacskában. Itt az utcakövezet, ez sebezte föl szemöldökénél az arcára térülőt. Kíméletesebben, mint Jerikó kövei, mikor az ásatás fenekére zuhant. Itt a lépcső, ezen gurult utána a ragaszkodó pamutgomolyag. Itt az állólámpa, ez alatt rakosgatta esténként a pasziánszkártyát.

Ifjúságunk kiragad a gyermekek határtalan magányából. De világba vettetésünk után végül ismét visszafogad a régi, egyszemélyes zóna; alkonyunk nem más, mint megtérés a kezdeti magányba, ahonnan két korai életszakasz elmosódó határán emigráltunk az emberek közé. Ismerős a csönd az íróasztal körül, ennek a lámpafényes csöndnek a területen-kívülségében élt hajdan a kisfiú, láthatatlan alattvalóival.

Mindenbe belefáj a hiánya, ha arcomhoz illesztem a borotvát, abba is. Madáryelven ostromoltam leveleimmel Rómából, hogy jöjjön, jöjjön, jöjjön már! Engedett a hívásnak, átkúszott az aknazáron, hazát rakott körém egy albérleti szobában, aztán országot cserélve egy házacskában, majd egy másikban. S megfáradva is félelem nélkül vállalta volna az új nomadizálást, amikor belefásultam párnás gályapadomba. Szakíts a megszolgált nyugalommal! Legyen meg a te akaratod, szakítok. Jött volna, de erősebb volt a ház, nem eresztette.

Borzalmas áron kezdem kiismerni a végső törvényeket. Távolodik és itt van, folyton elvesztem és szakadatlanul véd, többször tetten értem már, hogy elrendezi dolgaimat. De miképp adjam a tudtára? S mi legyen a hála? Becézést még odaát sem tűrne. Egyetlen bók tetszett neki, szerette, ha azt mondom, hogy az önzetlenség szörnyetege. Mivel az volt csakugyan, nem volt bók a bók.

Egy este zörejre lettem figyelmes, megismétlődő, halk Morse jelekre. Mi az, honnan jön? Kísértetiesen hasonlított egy rezgő kicsi gyermekségem őskorából; a kolozsvári házban hallottam utolszor. Ha pedig hasonlít, egyforma az ok is: a távolban elrobogó járművektől remegni kezd valamelyik kép a falon. Nem kellett sokáig keresni, melyik. Utolsó ajándéka, tizenkettedik Piranesi metszetem, Titus diadalíve a római Forumon. Megigazíthatnám, hogy elnémuljon a zöreje. De hátha egy titkos jelenlét Morse jele? Belső jelenlété, ha kívülről hallok is? Bennem engedett, immár levelek nélkül a hívásnak, átkúszott a halál aknamezején.

Akkor kezdtem írni, hogy róla beszélhessek, ezt a naplót Rómáról s Róma ürügyén szívfacsaró emberi dolgokról, amelyeknek nincs se kezdetük, se végük. S így lett egy láthatatlan szerzőtárs segítségével, akaratomon kívül e hosszú gyászdalból az Irgalom sugara eleven koporsómban, ha naponta összeszorítja szívemet London tengerén egy törpe Escorial.

„SZÉPEN írsz magyarul, tetszik a stílusod”. Ennyi az egész, csak ennyire vittem? Ne halljam többé, ha lehet. S ne olvasson, aki csupán stílusomért olvas.

Illendő világosan írni. A beszéd lejtésére szép Erdély barna fürtű leánya, hű anyám tanított. Hogy simán hangozzék, kitapasztaltam évtizedek alatt a mikrofonnál. Engem az ember izgat: te, ti, oh ti szörnyetegek Ádám óta, nem a stílus.

Igaz a hit, megtörtént a bűnbeesés, veszélyesebb fenevad az ember akármelyiknél az állatvilágban. Kegyetlensége túltesz a tigriséen, az egyetlen fajta, amely kíméletlen saját fajtájához s nem bendője vagy kölykei miatt. Az orángután nem tud tüzet csíholni, a kereket se találta föl, de a fegyvert sem, hogy egyre pusztítóbb legyen öldöklő ereje, orángutánokat sohasem áldoz fel eszelős hiedelmek és türelmetlen eszmék vérkérges oltárain. Hogy aztán szép sorjában ártatlan műemlékké nyilvánítsa az oltárokat és turista vámot szedjen értük.

Ezért neki jár ki a legnagyobb szájalom. Nagyobb, mint a lemészárlásra szánt elefántoknak, amelyek kegyelemért trombitáltak a római arénában. Semmibe könnyebb és hálásabb, de hamisabb se, mint reménytelenül megvetni s földadni az emberi fenevadat. A hajdan való, bús udvari bolondok, Shakespeare bolondjai szánakoztak is azokon a kártékonyabb bolondokon, akiket szolgáltak és kicsúfoltak. Nem kell a Költőnek lennünk, hogy kövessük.

Tudom, hogy párban Erasmusszal ő a vesszőparipám. Egyiküket sem lehet agyonlovagolni. A nagy tragédiák sziklameredékén pár év alatt életveszélyes, kopár kilátóra jutott fel. Köröskörül a szakadékokban hangya-szörnyek viaskodtak. Félelmes, undorító, ismétlődő s olykor-olykor kacagtató volt a látvány odalenn. Pökhendi butaság és dölyfös aljasság, oktalan kegyetlenség és meg nem érdemelt szenvedés tárult borzadó tekintete elé a Macbeth, Lear király, Athéni Timon társtalan fennsíkjáról az üvöltő szélben. Vajon isteni egykedvűséggel nézte, amint régebben állították? Csoda, hogy nem zuhant le, szerencse, hogy nem ugrott a mélységbe, mint egy másfajta Hamlet, akinek lett volna ereje maga ellen szegezni a tört. Kevésen múlhatott a megmenekülése. De megmenekült, háborgása elcsitult, visszaereszkedett a völgybe s ott már semmisem volt annyira irtóztatós. Megenyhült szavainak egy a végértelmük, a bocsánat. Tudta ő is, ő ne tudta volna, hogy legjobb meg nem születni. Ám ha már e földi létre ítéltéssel, nézd a gonosz és tragikomikus színjátékot jogos felháborodás után azzal a reménnyel, hogy rejtett terv is lappang mögötte s a tervező számít e reményre.

„Szépen írsz magyarul, tetszik a stílusod, de túl sokat foglalkoztat az emigráció.” Hadd válaszoljak keményen, ha már annyiszor kell hallanom. Nem többet, mint Hellász néven Schillert és Hölderlint az Ártatlanság elvesztett kora. Dosztojevskijt keblünk önmarcangoló démonai. Shelleyt és Petőfit a világszabadság. Racinet a prédájára lecsapó szenvedély. Ibsent titkolt bűnök elgennyesedése. Mindegy, ki mekkora író, egyforma joggal vizsgálhatja valamennyi a lélekre tartósan kiható emberi helyzetet, viszonylatot, állapotot. Már pedig meggyőző tanúnak ott van a kezdeti ógörög líra, hogy első megszólalásunk óta ilyen állandó, már-már öröknek mondható helyzet, viszonylat és állapot az emigráció. Aki szembenéz vele, a mélyéig átéli s aztán legyőzi magában, végül Rómára talál mindenütt, mintha egy kerek őkeresztény templom közepén állna vagy köpadlója alatt nyugodna, ahol köröskörül minden ablakból egyformán őt éri déli harangszóra a fény.

A HALÁL után... Ki tudja, halálunk után talán egyenként fokozzuk a világ fényét vagy homályát. Földi életünkötől függ, hogy melyiket a kettőből. Ezért fér el mellünkben kozmikus fény és homály hármas forrása, a Pokol, Purgatórium és Paradicsom.

„Nem vagyok túl intellektuális?” kérdeztem egy este, tépelődés közben. Bánt néha, hogy bár szívemmel írok, sokan azt hiszik, hogy csak elmémet használom.

Fölnézett a kötésből.

„Nekem nem. Nekem muzsikál az értelmed.”

Ki hagyta égve a lámpát a szomszéd szobában, én? Magától folyik a konyhában a csap? Nem álldogál valaki az ajtó előtt? Éjfél közelít. Ilyenkor már összeseperte a pasziánszkártyát és lefeküdt. Megzörren a kép a falon, szirénázó mentők robognak a szomszéd utcában. Ők vitték el, de magától jött vissza. A romlandó test romolhatatlanságba, a halandó halhatatlanságba öltözött, átkúszott a halál aknamezején, hallgatózik.

Neki muzsikálok.

1969

Októbertvégi tücsök

NEM HINNÉD. Húsz éve sincs, őszi estén itt sétáltattuk Buksit, a kutyánkat. Pattogtak a gallyak, egyenként hallatszott a leváló platánlevelek suhanása, a halálsóhajuk. Jött néha egy kölyök, rugdosva belegázolt az avarba.

Itt, itt, ezen az örjöngő autósztádán. Ez volt a legcsöndesebb Tiberisz-part. Ne próbálj átugrani egyik oldalról a másikra, ha kedves az életed.

Róma a helyén van és nincs már a helyén, elsüllyedt. Nem a tenger alá, mint a mesebeli város, hullámok alatt is kongó harangjával. A benzin nyelte el. Mózes legyen, aki át tud kelni járdáról járdára.

Nem hinnéd. A Kiegyezés esztendejében még úgy festett az egyesült Olaszország új fővárosa, mint Pest-Buda, ahogy a peleskei nótárius látta. Csípőre tett kézzel, népviseletben cserfeltek a nők az úttest közepén, kitért előlük a bivalyszekér is, hát még egy szamaras ember. A nagykörút malterporos ölelésében metropolisz volt Rómához képest a távozó Arany s a kezdő Heltai Budapestje. Bepótolták alaposan. Ismered a slágert, *nem várok holnapig*. Ezek délután hatig sem.

Ismét gyönyörű lesz az autók pusztulása után. Csöndben fölmerül a benzin hullámok alól; őszi estén egy kutya csontvázát sétáltatja karoló csontvázunk, egyenként hallatszik a lepergő platánlevelek utolsó sóhaja, egy pici csontváz belegázol a vastag avarba s szétrúgja.

E. U. R. és az új luxusnegyedek. Vérükben van a császári építkezés, mintha időtlen meddőség után hirtelen utcákat, házsorokat kezdene kölykezni a roppant Termák romokban is újra termékeny öle. S a nagystílus kőművesnek megvan az ellenpárja, a lármás hangyalakó. Bérkaszárnnyakban szeretnek élni, csak ott. Az ő nyelvükön *palazzo*, palota a neve.

Nemcsak bérkaszárnnyában, állandó ostromzárbán is. Mint egy régi várost a lándzsák és moszarak, bekeríti otthonukat a szomszédok televíziója. Alul csikorgás, felül csikorgás, éjjel is bútorokat tologatnak a csupasz márványpadlón, mintha szakadatlanul költöznének, de főleg éjfél után. Nem hallják. A nyitott kipuffogókat sem. Azért van basszista énekesekhez mérve olyan sok tenoristájuk. Jobban áttör a magas hang.

Falusi kislány a nagyvárosban, Londonból jövet mindig meghökkenek a méretektől; tordai hasadék, a Colorado kanyonja minden születő utca. Befuttatott üveges táncteremek, örökzöld függőkörtök ugranak ki a palazzok oldalából. Erkélyek Herkules családjának.

„Bérlakások?

„Öröklakás a legtöbb. Angol ember, amennyire tudom, kertes házacska vesz, hogy elbújja a fűnyíróval, az olasz öröklakást, hogy összebújjanak a lármájukkal.”

„De miből?”

Mosolyog.

„A fix fizetés csak a mellékeresetük.”

„Panama, korrupció?”

„Durva szavak. Gondolj Barzini mondására. Kicserélt egy szót az alkotmány ünnepélyes kezdő mondatában. *La Repubblica Italiana è fondata sul lavoro*. Az olasz köztársaság a munkán alapszik. A munka helyére betette a váltót. *Sulle cambiali*. Hozómra építkeznek.”

Nem újság. A letűnt, pápai Róma utolsó monumentális világi emléke a Braschi palota. Dicsőségére válna egy Napkirálynak, Európa császárnéjének, akkora. Szoba szobára, teremre nyílik, több mint ötven,

kényelmesen elszállásolna egy udvart, hetekig kerülgethetnék egymást a haragosok a tudom is én hány lépcsőházban. Most a történelmet szállásolja; valamikor az ötvenes években fedele alá húzódott a városi múzeum.

VI. Pius kisöccsei rendelték puffra, amikor már forrt a világ: Bonaparte hadjáratai s a francia megszállás alatt. Gorombán viselkedtek a megszállók a nagybácsival, kifosztották a Vatikánt, őt meg deportálták. Hogyan fizessen akkor a rokonság?

Az olasz találta fel a Középkorban a kettős könyvelést, de később bölcsen szakított e tudománnyal. Meg is látszik a tékozló, pápai Róma csodáin. Az angol rabul esett a kétszerkettőnek, meg is látszott a csalóka szerénységbe burkolódzó londoni Cityn. A tegnapin, amely a földgömb bankárja volt. Szegényedés közben már a City is fitogtat, nagyzol, suta felhőkarcolókkal.

Aranyifjak voltak a Braschi fiúk. Ha ma élnének, pimasz öngúnnal eljátszották volna kasztjukat a *Dolce Vitaban*. Kongott a palotájuk, az ötven üres termet már nem tudták hozomra kibélelni félszáz mennyezetes ággal.

Aztán ott van Caserta. Félezer kongó szoba a nápolyi király palotájában. Puffra épült az is. Terepjáró páncélautóval furikáltak folyosóin az amerikai és angol bakák, amikor oda települt a szövetséges hadiszállítás a második világháborúban.

S Pienza, amelyről sohase hallani. Porzó útszalag kanyarog a faluba a meszes Quirico völgy felett. Corsignanónak hívták, feudális Piccolomini birtok volt, ott született a Hunyadiak korában Aeneas Sylvius Piccolomini, azaz II. Pius, a humanista pápa, az egyetlen pápai önéletrajz szerzője. (Mellesleg ki nem állhatta a döllyős magyarokat.) Megválasztása után geometrikus mintavárossá akarta átvarázsoltatni a családi porfészkét. Varázslatos is a kezdet, pár év alatt elkészül az első „szín”: a dómtér, közönség és előadás nélküli díszlet, de a legnemesebb kőből! Amit a kor lángelméi körzővel s az arany metszés segítségével addig csak papíron tervezgethettek az eszményi városról, ő — íme — valósággá teszi. Most már megérdemelte Corsignano, hogy saját nevével átkeresztelje Pienzára.

Halálával Róma azonmód örökre elfeledkezett a mintavárosról, építői szétszállingóztak, a dómtér díszlete azóta is előadás, nézők és folytatás nélkül porosodik a mostoha sienai hegyekben.

Ahány városka, ahány villa, ahány palota, annyi fedezetlen váltó, amelyre Apolló s a kilenc Múza annak idején gavallérosan előlegezett. Nekik talán meg is érte.

FARE *bella figura*. A látszatnak él valamennyi, ha belegebed is. Mióta, — vajon antik örökség, mint annyi rossz? Szégyen és gyalázat lenne, hogy több százezer állásvadászból akár csak egy is nyíltan állást keressen, nem akad ilyen törvényszegő. „Főkönyvelő fontolóra venné országos jelentőségű nagyvállalatok ajánlatát.” Így az apróhirdetés. Értsd: tartozik egy félévi házbérrel, lóg a halasnál, borosnál, kölcsönkér bélyegre, naponta kétszer leszalad a kapu alá, remegve kinyitja a postaszekrénykét, óvatosságból körül is tapogatja. Üres. Késik, egyre késik, sohasem jön meg az országos jelentőségű nagyvállalat ajánlata. Milyen könnyelmű, hogy fűtyül saját érdekére az a bolond Pirelli, az a balga Olivetti!

ÚJSÁGÍRÓ. Nápolyban is, Rómában is van lakása és mondják, van Milánóban is, van felesége, egy másik ember feleségével él s e másik ember gyermekével, mert saját gyermeke a feleségénél maradt, úgy értem: saját feleségénél, tudósít egy firenzei, egy nápolyi, egy szardíniai s egy svájci lapot, felajánlja az ingét és kétszer elmarad a megbeszélt találkozóról, az egyikért mentegetőzik, a másikkra nem is emlékszik. Pályázatot hirdet állásra az Angol Rádió olasz osztálya, Londonban terem és megnyeri.

„No és mi történt? Miért nincs ott?”

„Miért lennék? Csak nem vagyok bolond elköltözni innen.”

„Akkor miért pályázott?”

„Győzni akartam.”

Vonul a Via Crispin, lobog, csattog, mint a zászló egy elpárolgott cézári diadalmenet élén.

Vincere! Vincere! Vincere! Újságíró volt Mussolini is.

MI A leggyakoribb, mi az országos név, amit bármerre kalandozva megtalálsz? *Vendesí*. Földbe szúrt hirdető táblák szerint így hívnak minden harmadik olaszt. Persze nem név, annyit jelent, hogy Eladó.

Valaha minden bereknek, forrásnak, ligetnek, szirtfoknak, berénynek, lápnak, levendularetnek, dombnak, öbölnek, szigetkének volt egy védelmező istensége. Most van telekügynöke. *Vendesí... Vendesí... Vendesí* úr fölriasztja Pán legtitkosabb menedékét is. Ha ma még nem, holnap már eladó a római Capitolium. Mert az olaszok nem Caesar fiókái, sem Horatius tanítványai, Crassus az ősapjuk. A ház- és telekspekuláló milliomos.

Szent bulldózer, kotorjál érettünk.

VELLETRI fölött terem ez a jó kicsi vörösbor, Giuseppe csúsztotta elém, rejtélyes rókamosollyal. Giuseppe... Node nem számít, hogy mi áll a foglalkozási rovatban. Hogy minek tartjuk magunkat, az a lényeg. Ő a barátom belső titkos tanácsosa. Ahogy apám libapásztorból lett, írástudatlan jász legénye is „mindenes titkár” volt, gazdáját meg Erdély urának titulálta, ha vidéki lovasmérkőzéseken apám felől kérdezték a helybeliek. Nincs beleszólásunk az ilyen rangosztásba, szuverénebb, mint egy császáré.

Az a kis bor Velletriből. Szopogatva visszaemlékszem a sok nemes és kevésbé nemes borra, amivel életemben megkínáltak szegény olaszok; az első, avató pohár egy fiatal kocsmárosé volt Colle di Val d'Elsához közelítve, az út mentén.

Igyátok, ez az én vérem, amely érettetek...

Említettem már, hogy nem illik törni egy falatot sem, ha keszkenőből, papírból vagy akár a tálból megkínál egy olasz. Jó étvágyat kívánunk, ez a rituális válasz. Spanyolok közt hasonló a szokás. De a bort, egy pohárral elfogadjuk. A két katolikus latin országban.

Hol is?! Villámlásszerű volt a felismerés. Igyátok, ez az én vérem, amelyet értetek ontok. A kenyeret, azaz a Testet, amit a szentegyház *egy szín* alatt kiszolgáltatót a szertartásain, nem illik elfogadni. De a bort már igen, a Vért, mert azt megtagadták a hívektől, maguk hajtották fel az oltárnál a papok.

PÁRBAJ, olasz módra.

„*Stronzo di merda!*”

„*Ma lo sa Lei che a me stronzo non ha detto ancora nessuno!*”

„*Stronzo di merda!*”

„*Ah be'. Arrividerci.*”

Magyarul körülbelül ilyenformán:

„Szarházi kakafi!”

„Hallja-e, azt hogy szarházi nekem még nem mondta senki!”

„Szarházi kakafi!”

„Vagy úgy. A viszontlátásra.”

Ki tudja, hány remekművet nyerünk azon, ha effajta évezredes bölcsességgel folyik le a párbaj d'Anthès báró, a cár föltehető agent provocateur és Puskin között.

PÓTOLHATATLAN írói mulasztás.

Lehet, hogy nyugdíjas kisember a kis öreg, lehet, hogy könyöradományokból él, talán befogadta egy rokon, magafajta szegény. Ábrázatára van írva a boldogság. Vagy a gondtalanság? Ikerfényüket nehéz megkülönböztetni. Kalapot hord, de nincs nyakkendője, kopott és tiszta a ruhája, valószínűleg az egyetlen. Hogy bennszülött, látom csekély néprajzi tudással is.

Szóba elegyedik féltucat pomádés fűtű kamasszal a gyöngyfűgönyös bárajtó előtt. Előkerül zsebéből egy hosszú zsinég, össze-vissza bogozza, középujt fogai közé harapva két szabad végét az egyik fiú kezébe nyomja, előrehajlik és egy verses mondókára oldozni kezdi a szájával. Egyszerre dolgozik a nyelv,

meg a fogsor, vége a versnek, nincs bog a zsinegen. Nagy a kacagás, a motorizált fiatalok már nem tudtak erről a játékról. Mikori lehet, latin vagy középkori? S vajon az Utolsó Játékost láttam? Zsebében a zsineggel, mosolyogva elcammog, teljesült a mára kirendelt boldogság.

Későn kaptam észbe. Hogyan szólhat az a tréfás oldozó vers? Az ősi rigmus, amely épp addig tart, amíg a gyakorlott, fűrge száj elér a zsineg két szabad végéhez egy másik kézben.

Napokig hiába kémleltem a bárnál a kis öreg után. S közben nőtt, egyre nőtt bennem a nyilván kivesző versike, — mit szalasztott el a feledékeny író! (Vagy gyűjtő). Szent Bernát himnusza a Szűzhöz sem becsesebb. Oh dehogy, becsesebb a himnusznál; az le van jegyezve Danteban, bármikor elolvashatom.

TULEDO 'e notte. Nem Toledo, a spanyol város, hanem Toledo, az utca, éjjel Nápolyban. Via Roma a neve, gondolom a nemzeti egyesülés óta. De konzervatív a népajak, ellenáll, visszacsúszik az öregebb névre. Persze nemcsak ott. Találtam zugokat Bretagneban, ahol a paraszt *Route Nationale* helyett *Route Royale*-nak, a király útjának hívja az országutat, majdnem kétszáz évvel a nagy forradalom után.

Raffaele Viviani színész-író zenés játéka (darabnak alig mondható) virrasztó figurákat, baglyokat és pillangókat kever össze éjfélről hajnalig illékony örömek és bánatok fő vadászterületén a századvégi Nápolyban. Kártyás úri vivőrköt *guappok*-kal: apacsokkal, koldus házalókat és utcai árusokat elől-hátul kerekdeden rengő utcalányokkal, rendőröket ártatlan szerelmesekkel a Via Toledo-i korzón. Remek a római Stabile színház stilizált előadása.

Viviani 1888 és 1950 között élt. Kisgyermek korától játszott, a szokásos, szinte törvényszerű nyomorúságból vergődött fel színész-íróvá. Ragaszkodott a nápolyi nyelvhez, noha a fasiszta hatóságok minden áron ki akartak gyomlálni minden tájszólást a színpadokról és nyomtatott szövegekből. Halvaszületett erőlködés volt olyan országban, ahol az Appenninek két oldalán, nyolcvan kilométerre egymástól azonos szavakat merőben másképp forgat ajka és torka között a firenzei s a bolognai. Nápolyról, Szardíniáról és Szicíliáról nem is szólva. Viviani kiskirályságát örökölte aztán a helyi Commedia dell'Arteban a de Filippo testvérpár, Peppino, a bohóc és a melankolikus Eduardo.

Átlátszó ember a nápolyi. Van benne jó adag fullánk nélküli cinizmus, legyintő bölcsesség, mélabús ellágyulás, bájos gavalléria és gyerekes úrhatnamság. Szeret túljárni mások eszén és szeret megrikatni, de egyiket sem erőlteti. Viviani sokat tanult a zenés varietétől, amelyben maga is rendszeresen föllépett, inkább attól, mint a századfordulói s ma már megavasodott olasz irodalmi színházról; tartós frisseségét részben e modor és sznobság nélküli stílusnak, részben a szintén nápolyi Giuseppe Griffi egy füst alatt korhú és karikírozó, modern rendezésének köszönheti.

Engem váratlan felismerésre vezetett rá a *Tuledo 'e notte*. A tizenhatodik és tizenkilencedik század között ki-bevonultak olasz földön a megszállók. Milánóban is, Nápolyban is voltak spanyolok, de csak a nápolyiak szerettek bele a megszállókba. Annýira, hogy kilógó fenékkal utánózni kezdték őket. Ha a nápolyi ember toprongyosan is nagyúr, ha úgy bánik egy fél garassal, mint Dárius kincsével, ha nagystílu szertartás egy korty fekete felhőrpintése: a spanyol hidalgo kísért vissza a múltból, viselkedésük a rég eltűnt megszállók ma is élő, népi karikatúrája. *Versunkenes Kulturgut*-nak, lesüllyedt kulturális kincsnek hívják a népművészetbe alámerült európai stílusokat. De van lesüllyedő társadalmi magatartás is! Ezt rajzolta meg Viviani, ironikus élethűséggel a Via Toledo apacsaiban. Hidalgo valamennyi, kackiásan lobogó zsebkendővel a szivarzsebben úgy vetik oda korzózó babáikat e stricik a rendőröknek — utóvégre a szegény rendőr is csak férfi! — mintha egy csipkegalléros spanyol helytartó szórna aranyait a suhancok közé. Mindenki boldog s ha nem az, legalább elégedett; a nápolyi bölcsesség, amely át-átkacsint könnyes öndramatizálásukon mindig az élet apróbb-nagyobb bajai fölé kerekedik. Úgy, hogy kicsinyítő képzővel megszelídíti a nagyokat, a kicsiket meg egyenesen élvezzi.

Az a gesztus, a hidalgóké! Sok éve történt. A nápolyi múzeumban bolyongtunk; oda hordták össze Pompei föltárt csodáit. Egy lélek se volt rajtunk kívül a termekben. Az utcán észbekap az asszony, — hol a szemüvege? Gondolkozzék, mikor használta utoljára? A miniatűr falképeknél. Ha valahol elhagyta, feleltem, csakis azon a padon, ahol megpihentünk. Némi keresgéléssel visszataláltunk a szobába; nem volt semmi a padon. Egy öreg teremőr állt az ablaknál, mélabúva kibáméskodott, mintha ott se lennénk. Patyolatfehér, habos csipkebokor virított a nyűtt egyenruha szivarzsebében. Lehetett a ruha húsz esztendő is, a zsebkendőt megelőző este mosták ki, aznap reggel vasalták.

„Nem látott egy szemüveget a padon?” fordultam hozzá.

Hosszan rám nézett, majd az asszonyra, mintha mérlegelné, hogy melyikünket tüntessen ki felelettel, benyúlt a zsebkendő bokrába, kihúzta az elrejtett szemüveget, MADAMA! — szólt könnyedén meghajolva s hercegi keccsel átnyújtotta neki, miközben másik kezével észrevétlenül eltüntette százlírás borralómat. Ötszáz Lírát kapott volna akármelyik orgazdától. De nápolyi volt, nem bírt ellentállni a gesztusnak, megért volna kétszer annyi ráfizetést is.

NÉPI humanizmus. Hippi hajzat, torzonborz szakáll, farmer nadrág, tömött farzsebek, rikító mexikói ing, üveggyöngysor a nyakban, lengő fülbevalók. Föláll és helyet ad egy törődött, öreg férfinak a zsúfolt autóbussen.

S ha nem tud Danteról? S ha nem tud, annyi baj legyen.

DE SICA régi filmje, *Umberto D.* a magányról szól, egy ágrólszakadt, öreg kishivatalnok magányáról Rómában. Kegyetlenül meggyötört annak idején, pedig akkor még nem sejtettem, hogy hatvan után potenciálisan mindenki Umberto D. Hogyan bírtam volna, ha ráadásul London tengermélyi magányába helyezi a remekművet? Kijövet a moziból, körülnéztem volna egy szárító kötélért a nyakamra.

Rómában mégis ott vannak a kóbor macskák. Táborhelyük az óváros, egyik tanyájuk a Largo Argentina körülrácsolt, mélyebb közepe, ahol a tér feltárt, hajdani szintjén három templomrom áll a republikánus korból. Ha kisebb terület is, mint a Forum, egyformán szeretem, mert jó színérzékeléssel fásították. Illik a fenyők vöröses törzse a kődobogón ágaskodó, csonka oszlopok rőt törzséhez. Nem győzöm hajtogatni, hogy Róma egyébként is a legszebb színű város.

A mélység egyik szögletében tanyáznak a macskák. Kiáll a bordájuk, közadakozásból tengődnek. Elfogy még a hideg spaghetti maradék is, a ráragadt paradicsom mártással. Pedig macskáknak az már csak hajszálnyit jobb a halálnál. Mint nekem a hideg berbécsstokány.

Lemászik közéjük egy kislány, visszaereszkedik az Ókor szintjére. Sűrű magányban él minden gyermek, de hamarabb tud segíteni magán, mint mi, Umberto D.-k. Hol ezt, hol azt a kis cicát emelgeti, forgatja. *Questo mi piace*, mondja magának az egyikre. Idegesen ásít a macska a karjában, torkig kitárul a mini tigrisszáj. Milyen tiszta. A nyelv, a szápadlás, az íny, a tűfogak. A kislány félkarjával öleli új élettársát, a másikkal átlendül a rácson és lavírozni kezd az autók közt. Örvényes zuhatagokban két összekapaszkodó menekült egy lélekvesztőn. Már vele játszom.

Rómában mégis ott vannak a kóbor macskák. Olyan régóta, hogy talán latinul beszélnek. Csak az anyjukkal persze, a mai olaszokat nem érdekmesítik rá.

A GAZDÁTLAN római macskák az ős hippik. De emberszabású másuk már beszivárgott a san franciscoi, londoni, amszterdami tenyészetből a Pincio domb s a Piazza di Spagna közé mintázott híres barokk lépcsőre. Amely méltó lenne, hogy egyenest az égbe vezessen. (Csak a város legdrágább szállodájához kanyarog fel.) Itt az idegen hippi, a Largo Argentina ókori kövein s a Pantheon kövezett árkaiban a bennszülött macska egyaránt békés, szabad, tétlen és egykedvű.

Körülbelül másfél százados az angolszász hódítás a Spanyol Lépcső környékén. De milyen változatos a stílustörténete! Kezdetben volt az idill-festő, aki reggelenként műtermi parasztmodelleket halászott ki az aljában. A gyülekezőhelyükön. Tudták, mitől döglök a távoli vevő, mi kell a füstlepte, kormos északeurópai piacnak. Kisdudás, nagydudás, bocskoros furulyás egy utcasarki Mária-kép alatt s táncos lábú, szüretelő menyecske, aranypénzzel a nyakában. Ez a színfolt — gyöngyösbokréta és bohémia — csalogatta ide a Viktória-kori családfőt, művelődésre ítelt, krinolinasszony népeivel. Megnyílt a téren (sehol másutt Rómában) az első teaszalon. Afféle gyarmati enklávé, mint majmaival Gibraltár. Később a hallgatag lord s a feszes nagypolgár mellé szegődött tengerentúlról kedélyesebb, tehát hangosabb nyelvtestvérük, az óriásra nőtt öcsike. Megnyílt a téren az első angol könyvesbolt.

Ma a Spanyol Lépcsőn heverésznek az angolszász viráglányok, virágfiúk. Ez gitározik, az meg szundit, maguk elé bámulnak, gyertyafénynél a Bhagavadgítát böngészgetik. Fordult a világ; a kivasalt, urbánus, szepegve kíváncsi olaszok között ők a színpompás, anarchista vándorcigányok. Dédapjuk kordában tartotta Indiát s tea előtt, tea után családotul bérfogaton irgalmatlan kötelességtudással végigjárta a „pápista” város csillagos nevezetességeit. A dédunoka úgy tesz, mintha ő lenne a hindu, dologtalan köldöknézésbe merülve

egy mindenütt földézhető Gangesz-parton. A gyarmatosítók ivadéka lélekben átalált a volt gyarmatosítottakhoz s a lélek mimikrijét követi a test.

De az utánzat bizony csak utánzat. Ha hindu, legyen Ghandi, ha hippí, legyen kóbor római macska. Angolszászokról én csak egyet hiszek el igazán, a puritanizmust. Ott lappang csörgő műtyürréik s a kosz alatt; kapard meg, egy-kettőre kibukkan. Fognak még ismét boszorkányt kiseprűzni, csavargót dologházba dugni.

BÁR a Via del Babuinon, „a falu főtere”. Naponta többször betérnek egy álló feketére művészek, írók, újságírók, filmrendezők, kiadók és szokásos ragadványuk: csillagocskák, csillagporocskák a halhatatlanság forgandó egén. Északolaszok, délolaszok, római bennszülöttek, megfűszerezve néhány idegennel. Egy se pillant föl az emléktáblára a közeli házon. És ha fölneéz? Mintha sírkeresztet látna egy temetőben, ahol ismeretlen nyelven hallgatnak a holtak.

De ne dramatizáljunk. Másfajta jelenetre emlékeztet a márványlap. Megesik, hogy az albánok Shakespeareje összeakad Külső Mongólia Dantéjával. Kölcsönös bemutatásuk egy kongresszuson vagy kávéházban vagy baráti asztalnál az irodalom legbambább pillanata. A víziló gyanakvó pislogással méregeti az orrszarvút. Néha röffentenek.

Állok bambán az emelkedett hangú emléktábla alatt. E házban szállt meg 1836-ban Juljus Slowacki, romantikus lengyel költő. Úsznak, elmosódnak a betűk, neve helyén nevemet látom és elsomfordálok. Pedig akkor még nem is tudtam, hogy Krzemieniec volt a szülőfaluja. Azóta idegen ajakkal próbálom könnyedén kiejteni: Sátoraljaújhely, Szentkirályszabadja, Rácegrespuszta.

Firenzében is lakott valamikor egy lengyel messiás, kegyelettel kibetűztem a nevét, valahányszor elhaladtam az emléktábla alatt. Ha kettévágnak se tudom, hogy hívták.

Ezerszer messiások a magyar ... a lengyel... a szlovén... a bolgár... a horvát messiások. Különösen emigrációban, egy világáros közömbös házfalán. Az ember álldogál a vésett márványlap alatt — honfitársai vakoltatták oda, hatósági engedéllyel, hitvalló beszéd kíséretében —, fölcseréli nevére a nevet és tovább oldalog. Lehajtott fővel egy darabig, de a sarkon már rájön a kacagás.

Goethe, Stendhal, Gogol emléktáblája, az más. Ők mindenütt bennszülöttek, Rómában s a rómaiak szemében is.

PORT' ÉRCOLE, az orbetellői félsziget lagunája mögött. Ma békés halászároska, hajdan a spanyolok mini-Gibraltárja: Nápolyban is, Milánóban is ők parancsoltak akkor. Magas szirtfalak fedezéke alatt félúton feküdt a megszállott déli s északi helytartóság összekötő vonalán, egy ugrásra a közéjük tokosodott pápai államtól. Megmaradt három citadellája, II. Fülöpről nevezték el az egyiket.

Ödöngök a parton, hálófoltozó öregek közt. Már látom, hogy a védett öböl melyik kis festett házában fogok bezárkózni, túl a hetvenen, önéletrajzom ezeregy cédulájával. Sok kötetre kell tervezni, mondjuk huszonötre, ez a jó stratégia. Rájöttem, hogy önéletírás közben még senkisémet halt meg. Már pedig itt az ideje, hogy megdöntsük Fontenelle francia bölcselő világcsúcsát. Mindössze pár hónap választotta el a száztól, amikor végleg elszenderült. A ház tehát megvan már, csupán három és fél évtizedre való szufila szükségeltetik a rekordjavításhoz. S némi kis pénz, átváltható valutában.

1610 júliusa volt, rekkenő meleg. Egy rossz külsejű, sebhelyes, torzonborz fekete ember érkezett Port' Ércoléba, gyorsjáratú nápolyi vitorlásan. Itt akarta bevárni a szentatya bizonyosra vehető kegyelmi döntését, hogy visszatérhet Rómába. Négy év előtt egy labdajátékon összekülönbözött egyik cimborájával, halálos végű verekedéssé fajult a vita, azóta bujdosott, eleinte baj nélkül, más olasz felségterületeken, később magára haragította Máltában a menedéknyújtó lovagrendet is. Úzött vad lett a garázda emberből. Port' Ércole csak újabb bajt hozott rá, összecsérélte valakivel a spanyol őrség, lefogták s mire kiderült a tévedés, már messze járt a vitorlás, az utas holmijával. Örjögve, átkozódva rohagált a tűző napon, aztán leterítette a mocsárláz. A lagunák pangó vize akkor még halált lehelt nyaranta. Harminchat éves volt az elhagyatott ember; úgy múlt ki, mint egy kóbor kutya. Pár nap múlva kegyelmet adott a pápa, tudtán kívül már csak egy hullának. Megkerült az elveszett holmi is, a vámházban lappangott egész idő alatt. Caravaggioról beszélek.

Mint ama hírhedt ló az állatorvosi kórtanban, ő a bűnöző lágész iskolapéldája. Megmaradtak a pápai rendőrség rávonatkozó iratai, kevés embernek volt cifrább priusza. Hüvelyéből egy-kettőre kiugrik a kardja,

kötekedő csapszékötleték, nincs mindig állandó szállása, amikor van, adós marad a bérrel, kórházban, bordélyban, utcai verekezésben keresd, ha üres a műterme. Így ábrázolják a század krónikásai, tisztelendő akadémikus művészek csatlósai vagy maguk is akadémikus festők. Az ellenség.

Mást lát, aki bele is néz a priuszába. Semmivel sem rosszabb, mint a többi rakoncátlan pályatársé. Beverte egy szállasadőnő ablakát. Egy szemtelen pincér képébe vágta a forró articsókát. Trágárul feleselt az igazoltató éjjeli őrségnek. Rátámadt a szeretője szeretőjére. Máskor egy rendőrré. Naponta sokan megtették Rómában. Még emberölése sem volt megfontolt gaztett, inkább párbaj. Fegyvert viselt az ellenfél és Caravaggio szintén megsebesült. Miért szúrták ki elrettentésül éppen őt?

Mert ő volt a Lázadó, mert századában ő a Tiltakozó. Ha törvénytisztelő lett volna a művészetben, valószínűleg elnézik törvénybontásait az utcán. De a forradalmi műről gonosz, másoknál gonoszabb életre következtettek; az „elvetemült” festőnek a független ecsetért és nem véres kardjáért kellett lakolnia. Bűnbak volt a nagy bűnöző, egy stílustörő művészt bélyegeztek meg a kortársak és az utókor előtt. Arra még lett volna bocsánat, hogy beledőf egy rendőrbé — ejnye, a kis haszontalan! — arra nem volt, hogy oltárképein a mezítlábas könyörgők piszkos talppal térdelnek egy cseléd lány előtt. Sem önkényes térábrázolására. Sem szabályszegő, mesterséges világításaira. Sem arra, hogy előrajz nélkül, rögtön ecsettel támadt a vászonnak, olyan fúriában, mintha törét forgatná.

Három és fél század múltán, 1951-ben csattanós elégtételt kapott. Merisinek hívták eredetileg, Milánó és Bergamo között fekszik szülőfaluja, Caravaggio. Ezért rendezték Milánóban az életmű nagy bemutatóját. Felmentünk érte egy napra Firenzéből. Búcsúztunk is; féllábammal az Angol Rádióban végéhez közelített az olasz évek tündéri nyomora. Akkor találkoztam utoljára Berensonnal, az európai művészettörténet főmandarinjával. Nem volt egyetlen irgalmas szava, közellenségről beszélt. Lángész-e Caravaggio? Az, de kártékony, az ecset brigantija. Úgy hangzott a leszólás, mint a becsmérő kortársaké, csak szellemesebben. Nem hozzám beszélt, egy tisztelő kör külső szélén hallgattam leverve. Mert én bizony oda voltam a képekért. Tévednék?

Évek múlva megfordultunk Málta szigetén. A vallettai dómban függ Keresztelő János lefejezése, amit még a lovagrenddel folyó mézeshetekben, védelmük alatt, nekik festett. Utána is készült pár kép (félig elpusztultak), de ez a méltó hatyúdal. Új művet láttam, akkortájt tisztította le mesterien a római Restauráló Intézet. Sokáig merengtem előtte szóltanul.

„Emlékszik Milánóban?...”

Bólintott. Név nélkül is egyre gondoltunk, a töpörödött főmandarinra, hódoló körében.

„Ez a század olasz festménye”, mondtam megrendülve s kísértáltam a dómból.

Előtte, a téren helyeslőn sütött a nap. Visszaszereztem függetlenségemet.

A GÖRÖG irodalom volt minden tartomány közül a legnagyobb, amit Róma valaha is a birodalomhoz csatolt. Olyan hazafias bekebelező szenvedéllyel, amilyenel kormányzatilag a katonai hódításokat. Még romanizáló képességük is egyforma e két területen, a szellemin és földrajzin. Utánzás által eszméltek magukra, a latin faj kiaknázatlan poétai képességeire, eredetit — és milyet! — úgy teremtettek, hogy beletörtek idegen formákba. Ha hiányzik a görög kihívás, ha nincs provokatív görög mintájuk, rendszerint bennük se moccan fő ihletőjük, a versengés. Amazok tudnak táncolni egy hajszálhídon is, hadd lám, tudunk-e mi, miért ne *tudnék*? Közhely, hogy csak a szatíra hajtott ki hazai magról, idegen oltás nélkül. Hadifogoly vagy tús volt számos tanítójuk az irodalomban, építészetben és bölcséletben. (Az orvostudományt végképp rájuk hagyták.) De a kész mű ízig-vérig latin és nem csupán nyelvében.

Fokozza az utánzó-átköltő eredetiség csodáját, hogy hátrafelé néztek, a messzi múltba, félezer éve porladó görög serkentőkhöz fordultak. Catullus magabiztos baráti köre és Lucretius, a magányos farkas két polarizált, de egyformán meggyőző példa az aranykor elején.

Lázadásból született az elégiaköltészetük. A közízlés még javában ragaszkodik a mitologizáló eposzhoz és verses moralizáláshoz, amikor Catullus körül egy tiszteletlen, fiatal társaság, a Város zabolátlan aranyifjúsága szakít a rest hagyománnyal. Más az eszményük: az a szélsőségesen személyes líra, amely Krisztus előtt a hetedik században kivirult a görög szigettengeren egy bomladozó arisztokratikus társadalomból. Olyan ez, mintha Adyék úgy szabadultak volna fel Vörösmarty és Arany elvásott epikus öröksége alól, hogy Ronsard és Du Bellay líráját átszűrjük szenvedélyesen vallomásos, modern magyar

költészetté. Mintha nem az lett volna a jelszavuk (ami valójában volt), hogy „ma így csinálják Párizsban”, hanem azzal a csatakiáltással hadakoznak, hogy így csinálták a Loire-völgyben a Mohácsi Vész idején!

*S bárha Catullusszal be nem éri, szemérmes az úrnő,
elnézem neki kis megcsalásait,
hogy, botorul féltvén, ne legyen terhére dühömmel.
Hisz lobogó mérgét gyakran a legmagasabb
nagy Juno ugyanígy elfojtja, ki tudja pedig jól,
hogy mindent-ölölő Juppiter oly csapodár.*

Maga Catullus beszél. Mintája, a leszboszi Szapphó tiszteletére Lesbiának hívta szerelmét (Clodia volt a valódi név), de mintha kicserélődnék a két nem, most egy római férfiban pusztít a görög költő asszony-szenvedélye, szerepváltással a nő sorsát éli át férfifogyasztó Lesbiája mellett: Juno sorsát Jupiter oldalán. Talán bizony effeminált? Ördögöt. Beleéli magát lírikus asszonyósébe, de a férfiak időtlen szószólója: úgy kever apai-férji-szeretői gyöngédséget víg és vaskos trágársággal, úgy fűzi hajszálfordulatok által a bizalmas, mindennapi szót az emelkedett, tógás hangba, ahogy csak férfi tudja. Nők sohase képesek kívül állni és távolságot tartani, ha szilajon elszabadul a szívük; a férfi, ha igazán férfi az omlásban is megőriz valamit a távolságtartó erényből, bénuló akarata helyett még mindig segíti a nagylelkűség vagy az öngúny.

Megszenvedett a verseiért, egyetlen költő se jobban.

*Boldoguljon már a buják hadával:
élve, háromszáz szeretőt ölve,
kik közül egyet se szeret, de mindet
tépi-fogyasztja,
és szerelmem már ne kívánja tőlem,
mert hibájából az a földre hervadt,
mint a rét szélén ekevas-sebezte
gyöngö virágszál.*

Eleget tudunk a korról; a költő legfeljebb egy nullával túlzott. Ha háromszázat nem is, harmincat valószínűleg ölelgetett a nagyúri Lesbia. Ami még borzalmasabb a szegény szerelmesnek, mint a háromszáz, mert a magasabb szám már felül áll minden emberi érzés gyanúján.

*Óh de mivé váltam! már úgy vagyok a te hibádból,
oly vak vággyá lett bennem a hű szerelem,
hogy szívem, bár szűz lennél, sem tudna becsülni,
s légy a legocsmányabb, akkor is érted eped.*

Aki nem szeretett nőt legalább egyszer úgy, mint Catullus, nem tudja, hogy elkárhozás nélkül milyen langyos kaland az élet. Kétezer év múltán változatlanul ő a sebzett férfi kíméletlen önismereti tükre. S miből származott ez a nagy, ez a mindennél maibb költészet? Nyíltan utánozta egy legendás görög asszony panaszát, amely Lesbosz szigetén elszállt a virágos rét fölött és széttört a tenger habjaiban.

Lucretius (a másik példa) legősbibb közös ösztönünk, a halálfélelem ellen Epikurosz nyugalmas bölcsesével akarta beoltani honfitársait egy hat könyvre szabott költeményben. Nincsen alvilág, dörög a költő, nincsen sötétben zúgó Akherón folyó, agyrém, amit a túlparton fenyegető kínokról összehord a vallás, nincs fúriahad, fölösleges büntudatukban a balgák magát az életet teszik pokollá, korbáccsal és szurokkal; a maguk korbácsával, a maguk ömlesztésével, babonás agy szülöttei a fenyítő istenek. (Amit Epikurosz sohasem állított!) Halálunk: teljes egyéni megsemmisülés; az egyéni lét pici szemcséi visszaperegnek a szüntelenül kavargó mindenségbe.

Egy másodrangú, gáláns verselő és szalonfilozófus, a Rómában lakó, görög Philodémosz volt közvetlen forrása. Tőle vette át az epikurosi tanokat, de nem majmolta a forrás frivol hangját. S átvétel közben maga az eredeti bölcsélet is elképesztő alakváltozáson megy át. Egy magasfeszültségű, magányos látnok adja elő a rokonlelkek közt csendesen viruló, társas nyugalom és belső derű tanait; a halálfélelem ellen írott, több ezer soros versen keresztül hol elhalkulva, hol harsogva zúg az elmúlás roppant orgonája; nyugtatásul haláltáncokat fest, a rómaiakra gyakran jellemző tragikus életérzéssel. Mintha Turner ecsetje az ember és az elemek öldöklő harcára hangolná át egy meghitt muzsikájú, rokokó kerti ünnep variációit.

*Gondolkodjon akárki tehát úgy, hogy sose múlik
el sem az ég, sem a föld, s ép létünk biztos örökre,
gyakran azonban a rántórt vész maga készíti szívünket
attól rettegünk titkon, hogy a föld ki ne csússzon
gyorsan alólunk, és elrántva ne hulljon azonnal a mélyek
mélyire tüstént, minden tárgy és lény vele hullván,
és rommá ne omoljon a mindenség nagy egésze.*

Furcsa vigasz. Elemében Lucretius, a lélek orvosa akkor van, amikor földrengéseket és vulkánrobbanásokat ecsetel; ősemlékei rettegésünk és fölösleges büntudatunk kiirtására makacsul orrunk alá törli, fülünkbe dörgi a mindenünnen várható világomlást.

*Nézd legelőször a tengereket meg a földet az éggel,
ennek a három jellegű, három testnek, e három
annyira eltérő alakú és alkatú lénynek
egy nap vet majd véget, Memmiusom, s a világnak
roppant gépezetét egy nap rombolja halomra.*

Nem minden bölcs hal meg szenvedélymentesen. Empedoklész — szól a legenda — az Etna égő torkába ugrott. Állítólag öngyilkossággal végezte Lucretius, a filozófus költő is. Gyanús a hír ősforrása: egy korai egyházatyja. Mivelhogy azok a szentemberek még olyannak sem bocsátották meg az istentagadást (a pokol tagadását meg éppenséggel nem), aki pogány démonok ellen fordult, az ő létüket tagadta. Lucretius ateista volt, csak rossz vége lehetett. Ráadásul egy asszonyi állapot miatt!

Catullus és Lucretius személyes ízű, latin művé formálta át görög kölcsönanyagát. Mint a Scipiók, mint Julius Caesar, nagy bekebelező mind a kettő. Általuk, majd Vergilius és Horatius, két birodalmi anektáló által kétszeres őseink az ógörögök, eredeti alakjukban és romanizálva. Berlioz mondása jár az eszemben, „olyan rég együtt élek e félistenek fajtájával, hogy érzem: nemcsak én ismerem őket, ismertek ők is engem.” Önző és megilletődött hódolás egyszerre; rajongásában fölteszi porladó lángelmékről, hogy előreláttak minket, élöket, a mindenkori élők nemzedékét.

Nem a holdon. Egy asszony s a halálfélelem szolgátságában.

OSTIA antik kövei, víg együttélésben az odatelepített, sokfajta szép fával. Jogilag önkormányzati kikötő volt, valóságosan a császári Róma tengerpartig nyúló, külső kerülete. Tömte, mind tömte a világváros gyomrát importált eleséggel. Valami hetven kereskedelmi és szállító testület ügynökei működtek a hatalmas színház mögött fekvő, zárt téren, a börzén. Az irodák figurás-feliratos mozaikpadlóin ma is olvasható, hány országból.

Rómát maguk alá temették a sorozatos rombolás törmelékei. Nem ott, hanem Ostiában jött rá a régészet a középosztály lakásviszonyaira. Feltárásáig (ebben a században) Pompei volt a megtévesztő példa. Megtévesztő azért, mert érintetlenül szunnyadt a hamupolyában; magát egy ókori napot, magát az ókori állapotot lehetett tettenérni. A római ház, a *domus* — mondták, a Vezúv áldozatát szemlélve — befelé fordult, az atriumra s a zárt oszlopos kertre. Csakhogy Pompei villaváros volt, keveseknek jutott osztályrészül olyan kényelmes, jómódú élet, mint lakóinak. A gazdagok otthona valóban „introvertált” ház, háttal-fallal az utcának. Lyukakban, odúkban laktak a proletárok és rabszolgák. E két véglet között „extrovertált” lépcsős-emeletes bérházban az átlag római. Ostia világosított fel.

Utcára vagy mély belső udvarra néztek az ablakok, a lakás többnyire két-három szobás. Munka után a férfiak óráig ücsörögtek klubjukban, valamelyik közfürdőben, a nők az erkélyen szellőzve átrécseltek az utca felett. Mint ma Nápolyban. Valószínűleg ugyanolyan lomposan. Árkádos volt egyik-másik főutca, árkádok alá nyíltak a boltok. Mint ma Torinóban, Bolzanóban s a párizsi Rue de Rivolin. Sehol márványborítás, sehol vakolat a bérházakon. Vörös téglaváros volt Ostia, amilyen ma Bologna, Ferrara s a délfancia Toulouse. Szakadék választ el minket a Vezúv tövében elhamvadt településtől, az antik Ostiába könnyen áttelepülhetünk, keskeny ösvény az elválasztónk.

Miféle eredetű a többemeletes bérház? Állítólag egyiptomi, efféle kaszányákba zsúfolták be a piramisépítő rabszolgákat. Mások szerint krétai és szabad emberek találmanya. Valószínűleg sohasem fog kiderülni, honnan ered.

Március közepétől november derekáig az ember bármikor lemehetett Ostiába s kiválasztott egy úti céljának tartó hajót. Jól megnézte, ki a kapitány, majd alkudozni kezdtek, mindkettőjük multságára. Ha valaki november közepe után érkezett egy kikötőbe, ott rekedt egész télre. A hajózási időszak alatt viszont gyorsabb volt a közlekedés vizén, mint szárazon. Kedvező széllel Spanyolországba hét, Marseillebe három, szerencsével Északafrikába két nap az út. Szent Ágoston is Ostiából készült oda az édesanyjával, a végén nélküle indult el, mert anyja meghalt egy fogadóban. Búcsúzásukról szól a Vallomások legszebb része, egy felzaklató, de öntelt és embertelen igényű könyvé, amelyre végül is kevés olvasója érzi magát méltónak.

A gabonaszállító hajók — akkori fogalom szerint úszó tölgyvárosok — július közepétől szeptember elejéig futottak be, egyiptomi búzarakományon felül több száz utassal. Réme volt mindenkinek a hajótörés, joggal. Hiszen jogosan szurkolna a mai ember is, ha mondjuk London és New York közt az óceánba zuhanna minden harmincadik repülőgép. Mende-monda szerint Terentius, a nagy komédiaíró Görögország és Itália közt fulladt a vízbe, Josephus Flavius, a zsidó történetíró maga említi, hogy fiatal korában egész éjszaka úszott a megmenekülésért egy hajótörés után, Pál apostol három katasztrófáról beszél egyik levelében s akkor még hátra volt legsúlyosabb hajószerencsétlensége Máltánál. Némelyik hegyfoktól, különösen a peloponneszoszi félsziget déli szegélyén frász törte a matrózokat. Megesett nemegyszer, hogy túladtak a gyanús, bajszerző utason, aki magára s magán keresztül a bárkára haragította az isteneket és *Vigyázz — hó-rukk! Pusztuljon, aki nem kell!* behajították a tengerbe. Oda huppant be Jónás is. Ezért hát amelyik utasnak volt egy csöpp esze, lement Ostiába, de meggondolta magát és nem vágott neki a fene vizeknek. Bámulta az érkezőket, távozókat, ha ráunt, elballagott egy mozaikpadlós fürdőbe, útközt, a feje fölött fészülködő köpenyben átkiabáltak egyik balkonról a másikra az asszonyok.

A város rommá lett a Középkorban, félig elnyelte mocsár és hordalék, arab kalózok fosztogatták, de néhány feltörő északolasz tengeri köztársaság szintén kivette részét a rablásból. Osztozott a világverő anyaváros sorsán, kőbánya lett belőle.

REGGEL még, Rómától északkeletre az elégikus szabin hegyvölgyekben keringtünk. Rieti után kezdődik a valódi kaptató; sziklaredek hadsora mögött úgy lovagol az Appennínek fő csúcsa, a Gran Sasso, mint egy félszemű, sötét pún vezér. Rómában tízféle színe van az ősznek, itt megszámlálhatatlan az egy aranyé. Előbbre tart a hervadás, jobban remeg az elváló falevél, ritkább a lomb, de a fény is tündöklőbb, mint odalenn, nincs lepedék a tükrén. Október szokott hazatéríteni a képzelet hegyei közé rejtett váramba, Erdélybe, Erdély meg a gyermekkorba, amely egy ideje mind jobban közelít, hogy a halál partján még egyszer összeölelkezzünk: búcsúzó az indulóval, mintha közben nem történt volna semmi. Történt ugyan egy és más, de hiába.

Nekem az ősz úgy ősz, ahogy Áprily Lajos és Jékely Zoltán, apa és fiú verseiben áll. Hogy mondasz náluk egy-két nagyobb nevet a nagyjaink közül? Hát aztán. Ki-ki szuverénül van ráhangolva költőire.

L'Aquila: meglepetés. Nemes, rátarti, ódon és mégis pezsgő város, van stílusa, mintha külön kis világ szíve lenne. Az is, az Abruzzoké. Akárcsak a zord francia Auvergne és hazámban Csík széke, kemény faragású, hadakozó, tiszta szívű hívők, egyházi és világi szentemberek szülőföldje. Ide való volt V. Celesztin, a remetéből római trónra emelt pápa, az egyetlen, aki rövid idő múlva megundorodván a hatalomtól, leköszönt, ide való Ignazio Silone; kettőjüknél tisztességesebb emberfajta hajdani és mai olaszokból keresve se mondhatnák.

A Középkor beszórta puritán, románstílusú templomokkal az elszigetelt hegyvidéket, L'Aquilára és környékére is jutott öt-hat, legszebb a Santa Maria di Collemaggio, egy arányló fasor végében, homlokzatán tarka, geometrikus kőintarzia, háttal látszólag egyenest nekitámaszkodik az előhavasoknak. Csökönys volt

az abruzzói, mint a legtöbb hegylakó pásztornép, ragaszkodott a ciszterci rend dísztelen, szigorú stílusához, még a szárnyaló új stílus: a gótika jegyében hódító ferencesek is kénytelenek átvenni egy darabig.

A szomszéd Capestranóban született Kapisztrán szent János, „a törökök porölye”. Oltárokra szánt, előírással képeihez híven, kétágú lobogóval és könyvvel ábrázolja átszellemült, nyurga alakját egy tizenötödik századi festmény, amely most a múzeumban függ. A főfigura két oldalán négy jelenet nagy tetteiről, egyiken a nándorfehérvári diadal; a háttérben egy gálya vitorlája dagad a Dunán vagy a Száván. De a négyből egyiken sincs máglya. Miért ez a tapintatos mellőzés? Hatásos tettei közé rovandó keresztes hadviselése előtt a máglyagyújtás is. Mert a minden áldozatra és könyörületre kész, tiszta szívű buzgóság — s az példásan megvolt a szentünkben — olykor heves inkvizítori vággyal párosul, hogy kiégesse e véges világból múlt és jelen bűneit. Múltbélieket akkor, ha főbenjárók és közös felelősséggel számonkérhetők hetedízíglén. Amilyen az istenölés. Krisztus zászlójával csontos kezében, imakönyvét szívéhez szorítva, a Capestrano-i ferences vándorprédikátor fél Európán keresztül felkorbácsolta a népharagot huszita eretnekek és az istengyilkos zsidók ellen. Megvolt a számonkérés foganatja, pogrom fakadt körülötte, gyújtó beszédeitől, különösen német hallgatói lelkesültek fel a szavára.

Jámborabb formája volt az abruzzói paraszt buzgóságnak, muzsikában virágzott ki, tanult elmékre hagyván az uszítást. Bocskoros dudások és furulyások, a *pifferari* november végén novenára beállítottak Rómába s utcaszögleteken elfújták nótáikat a Madonna-képek lámpása alatt, zenével udvaroltak az istenanyácskának a születés havában. Nemcsak az áhítat pici lángjai voltak azok a sarki örökmécsesek, sötétedés után közvilágításul is szolgáltak, amennyire tőlük telt. Barna gyapjú átalvető volt a vándormuzsikások vállán, csúcsos süveget viseltek, mint a nagy hegyi rablók, ismétlődő víg melódiával kezdték, imádságos, lassú dallammal zárták, aztán következett a kalapozás. Berlioz, mint ösztöndíjas zenenövendék Róma utcáin találkozott a muzsikájukkal s úgy szíven találta, hogy elzarándokolt utánuk szilaj hegyeikbe; az abruzzói emlék, egyetlen maradandó zenei emléke olasz földről évek múlva fölcsendült a *Harold en Italie* harmadik tételében.

De vajon csak ott? Nem bujkál már hasonló karácsonyi zenélés emléke egy titán műveiben, túl az Alpokon? Adventkor havasi parasztmuzsikások az istenanya tiszteletére leereszkedtek Salzburgba; hárfájuk és dudájuk hangja s a furulyaszó beszűrődött egy polgárház ablakain, felszippanthatta rohamosan távoló univerzumába, játszva tárolt magasabbrendű zenedarabok mellé a kicsi Mozart. Később aztán, komponálás közben a férfi visszaemlékezett a Jézuska-ringató, víg népi dallamokra, beleírta saját nyelvén valamelyik tételbe. Még itt, az Abruzzokban is órá kell gondolni, hajszott életű, küszködő boldogítónkra.

Visszafelé menet már bepárásodott az aranytükör. Igazi ősz ez, gyönyörű s mégsem egészen az enyém, hiányzik valami. Nem valami, — a költöző madár. Gyönyörű október, hol maradnak a vadludak? Hol van fejünk fölül az elhúzó mementő, hogy ők mindig visszatérnek, de mi nem? Nézem a homokórám pergését, gyorsulva ürül a felső burok, elszomorít, noha félelmet nem érzek. Félelemre nincs ok, szomorúságra van, itt kell hagyni a nőket, olyan szép a fiatalja, az érettek talán még szebbek.

*Riadt sikoltozás a ködben:
 útjavesztett vadlúdcsapat fölöttem.
 S a dérűtött mezőn, melyet maholnap
 örökre elhagyok,
 kikericszek születnek, haldokolnak,
 baljós lila csillagzatok:
 hányattatást, hajótörést mutatnak,
 a szárnyas és a szárnyanincs utasnak.*

*Kéklő ezüstben ring felém a távol —
 s bár túlfelől csodát kínál a part,
 tudom, csak ide vágyom vissza majd
 vándormadár lelkemmel, a halálból.*

A HOLTAK fejedelme. Az vagyok ma néhány órára, kettesben Proserpinával. Kívülünk egy lélek sincs ezen az üveges fényű reggelen a bekerített etruszk temetővárosban. Cerveteri, október végén. A hónap legszebb napja a legszebb hónapban. Nemcsak itt, mindenütt az északi féltekén, Boston körül, Kolozsvár körül is.

Piroslik a vadszőlő, felkészott a kőgyűrűbe foglalt, kúpos sírdombokra — valóságos földvárak —, versenyt vöröslük az ernyőfenyők törzse, másodsor nyit a jázmin, a mimóza is újra virágzik, fehér és rózsaszínű csokrokkal bólogat az oleander, messziről bekéklük egy lankás hegy a sírdombok rései közé. Talán az elíziumi mezőkön járok. Nővel kell ott bolyongani, azt teszem. Leülök egy köré, állj meg, idő! Nem teheti, a társ nem az én Proserpinám, csak kölcsönbe kaptam, délig.

Rettenetes volt az Ókorban a nők elhullása. Legtöbbjét fiatalon hántolták vagy hamvasztották el, húszas éveikben. Nagyobb veszélyt vállaltak a szüléssel, mint hadakozó férjük, fivérük a határokon.

Cerveteriből való, itteni lelet egy terrakotta dombormű. Szatírtánc, betyártánc, szüreti tánc: vállravezetett özbörrel járja két legény, egymás kezét markolva, szemközt, mögöttük dupla sípon játszik egy kamasz fiú, tele kosár szőlőt tart egy másik. Ezt a ritkás fényű, üveges reggelt ünneplik, októbertvégi reggelt a hegyek alján. Állj meg, idő, ne mulj el, tánc.

Cerveteri — akkor; Caere — volt egy darabig az etruszk Athén, csiszolódni fiaikat ide küldték a római patríciusok, mielőtt rákaptak görög rétoriskolákra. Tengeri hatalom is volt, változó szerencsével harcolt a vizek birtokáért a hellén világ ellen. De közben ezerszámra gyűlt házaikban és sírjaikban a görög váza, amit vagy bevándorolt ióniai mester készít vagy exportra szánt athéni műtárgy, oldalán az érdekesebb etruszk ízléshez alkalmazkodó vérengző jelenettel valamelyik vérgőzös hitregéből. Nagy különbséget tettek ők görög és görög között, kereskedő jóbarát volt messze-messze az ióniai (kisázsiai) telepes, ősellenség a kalóz életterükre pályázó szicíliai szomszéd. Akitől a döntő vereséget végül is elszenvedték.

Mint az etruszkoknál mindenütt, külön városban laktak a holtak; szállásukat tartósabbra építették, mint az élőkét. A sír eleinte sziklába fűrt, köralakú kút, az elhamvasztottak aknája, aknából lesz a sziklaoldalba vájt kamra az elhantoltaknak, halottas kamrából lesz a hatalmas, kúpalakú földhányás, *tumulusz*, alul tufakő gyűrűvel, dombján gyepesítve, gyomrában berendezett sírszobákkal a főút, *cardo maximus* mentén. Később Augustus császár ilyet csináltatott magának Róma közepén, még megvan a romja. Vajon sznobságból? Etruszk királyivadék, Maecenas volt a szürke eminenciása is.

Maradandó anyagból utánozták az élők lakását, kőből a nyeregretető mestergerendáit, sziklából a székeket a sírszobák előterében, kőből az ágyat a szobákban. Kívül, a *tumulusz* bejáratánál miniatűr kőfalluszkok jelezték, hány férfi, miniatűr kőházacska, hány nő a lakójuk. Némelyik földalatti szoba homlokzata már Palladio stílusában van kiképezve: oromzatos ajtó, két oldalán csatlakozó ikerablakkal. Micsoda rejtély, érthetetlen átöröklés! Sohasem láttam e sírokat a reneszánsz-kori mester s közben elillant kétezer esztendő. Párnás a férfi, lapos a női holtak kő fekhelye; ezen már nem csodálkozom. A legtöbb férfi magasabban szokott feküdni, mint a nők, oldalán vagy hanyatt, ők viszont laposan, oldalt vagy hasukon, ezért horkolnak ritkábban, mint a férfiak.

Akkor még több pacsirta szólhatott, ha irtották is parittyával. Puskával száguld a lesbe motorbiciklis ivadéuk. Rettenetesen pacsirtavadásznak hívtam az olaszt, amíg köztük éltem.

Zárva a leghíresebb sír, *Tomba dei Rilievi*, erősítik lazuló stukkódíszzeit. Jobb is, hogy nem látom. Proserpinámmal jártam utoljára Cerveteriben, az enyémmel, nem kölcsönzöttel. De őt meg kölcsönvette tőlem a halál. Azért a sírért rándultunk ki.

Darazsak zümmögnek a hűvös, üres kamarákban — holt lelkek? — vendégszeretetet sugárzik a hangtalan sírkert. Illik a babérfa az oleander mellé, hátha udvarol is neki, csak nem halljuk. Váratlanul puska dörren, túl a kerítésen. Talán szerencséje volt a pacsirtának.

MIRE megöregszünk, a képzelet rákap egy különös sportra. Időnként nekiiramodik, megpróbál túlfutni a halál célszalagján. Jó, jó, elérjük mind, átszakítjuk, de — hátha tovább tart a salakpálya? Nem rögtön, csak kellő szusszantás után. Ezt kellene kifürkészni valahogy. Újabb célszalag következik, még egy pihenő, aztán rajta! Újabb futás a harmadik, negyedik szalagig. Játsszunk a lélek-vándorlás gondolatával. Nem vigaszul, csak úgy, mivel a játék éppen öregedő írónak való, jeles kondícióban tartja a képzeletet. Tegyük fel, hogy véges a készlet, alakváltásokkal ismét pályára lépnek a holt lelkek, máskülönben megállna az élet.

Jártam volna már itt? Többször, ha adok a meghitt érzésre, hazatalálásnak is mondhatnám, ami elfog a múlt egyes tájain. Hogyne, Hadrianus császár alatt rendszeresen elzarándokoltam Aphrodité korinthuszi és Artemisz ephezoszi szentélyéhez — csak istennőket tiszteltem igazán —, emlékszem a többszakaszos átkelésekre, piaci vitákra vándor bölcselőkkel, még jobban a szentelt papnők ágyára, nem volt paplanos. De vajon hol tartottam házat, a délfancia Fréjusban, Nápolyban vagy az északafrikai Hippóban? Homályos ez a

nyomozati rész. S az is, hogy melyik légióban szolgált az apám, mint százados. Térdén lovagolva, először tőle hallottam a sivatag varázsáról, amely máig rabul ejt.

S éltem — no, alig vitás — Erdélyben, amíg Báthory István volt a fejedelem. Őt megválasztották lengyel királynak, engem világgá sodort az örökös mehetnék, először talán a sleppjében, lehet, hogy rögtön saját szakállamra. Beszéltem franciául és hollandul is, tudtam zsidóul, mert kijártam a teológiát, egy ideig Flandriában összedolgoztam I. Erzsébet kémeivel, az egyiknek orrába harapott a vérbaj. Vittem, hoztam titkos üzeneteket Amszterdam, Antwerpen és Párizs között, úgy volt, hogy átkelek az Alpokon, el is jutottam Svájcig, aztán nyomom vesz.

Nem örökre. Harmadszor az Alpoktól délre bukkanak fel, Velencében, a vígan haldokló Köztársaság végnapjaiban. Furcsa, hogy nem érdekelt a kártya, pedig akkor már játékbárlang az egész város. Eljártam az árvalányok koncertjeire, zenekaruk játszott a legszebben Vivaldit, szellős tetőlakásom a Santa Maria Formosa templom mellett tele volt metszetekkel. De milyen nyelven beszélek közben, magyarul? törökül? angolul? Mert nem ott születtem, csak megragadtam. S mikor mennyi a pénzem, vajon szegényen, de jól éltem mind a három jelenésben? Annyi körülbelül bizonyos, hogy egyszer sem voltam hadiszállító.

Akadna hát bőven, ami után nyomozni kell, az a baj, hogy fogy az idő. Persze úgyszólván kár törődni korábbi hüvelyeimmel, ami elmúlt, elmúlt, akár jártam itt párszor, akár a képzelet játéka csupán a borzongató érzés, hogy egyik-másik pillanat a múltból inkább a hazám, mint a többi.

De nem lehetne egyszer rövid szerepet kapni, egy madárét, tücsökét? S nincs kettős szerep, a változatosság kedvéért? Én vagyok a tücsök egy görög szigeten s a hajós, ki a tücsköt hallgatva közelít a parthoz.

OKTÓBERVÉGI tücsök valamelyik kolostorkertben az Aventinuson, hol? hol? a sötétben nem árulják el a mozdulatlan pínéák. Lucskos telehold, nyirkos csillagok, nyálkás szellő; alattomos melegével örökkévalóságot mímél a vénasszonyok nyara. Mind áltathat; amit homlokomról törölgetek, már izelítő a halálverítékből.

Hiába öregszik a szakállas kőmaszk a falusias kis tér kútszögletében, szolgálnia kell: örökké szóval tartja a beteg éjszakát.

Ma felismert a fűszeres, októbertvégi tücsök. Hat éve jártunk le hozzá esténként, — és a Signora? hol az asszony? De hol van Faustina, Júlia, Laelia, Clodia, Etrusca, negyven étellel ezelőtt nekik mérte egy császárvárosban a borsot, fűgét, sajtot és felvágottat. Sokan voltunk a boltban, egyszerre beszélt mindenki, hozzá a fele, egymáshoz a többi, elmaradt a válaszem, észre se vette.

Múlándó a piramis a Szent Pál kapunál; isteni úrnők: Juno és Diana után haltak a templomok ezen a dombon. De halhatatlan a fűszeres, ma felismert, októbertvégi tücsök, pedig nem látott Augustus császár óta. S a Signora? — hol a Signora, hol maradt? Hol, csakugyan. Ha engedelmesen szól a szakállas kútszáj és szólsz makacsul, októbertvégi tücsök, miért nem szól már ő, miért nem szól rám a hátam mögül, fél talán, hogy megriad és elnémul a kút?

Gyík lakik a sírodban, téli éjjel sírod hótakaróján őz üget át, halálad könnyű volt, mint a madaraké, vajon miféle jótettet akartál e halállal, milyen javamat akartad, talán azért tetted, hogy azóta magam is félig a halálban élve, jobban tűrjem s ha lehet, szeressem a többi halálraítéltet: minden embert, de a halhatatlan rózsát is a Margit-szigeten és Ronsard sírján és oszlopos kis római kolostorudvarokban s a feszes tavaszi krókuszokat, amiket Füred felé biciklizve neked tépek, te régi asszony s amelyek téged idéznek lábam alatt magányos sétáimon egy londoni közparkban, mert *ami most történik, régen megvan, és ami következik, immár megvolt, és az Isten visszahozza, ami elmúlt*, mondja a Prédikátor.

Fogyó kertek sikátoraiban alattomosan kúszik a sirokkó, lucskos a hold, a halál előlege tapad nedves homlokomra. Hol van Faustina, Júlia, Laelia, Clodia, Etrusca és miért maradtál el olyan messze mögöttem a sötétben, nem hallom, amikor szólítasz, felnéz a fűszeres, megismer, kérdez, sokan vannak a boltban, nem kell felelni, tovább méri a borsot, fűgét, sajtot és fölragaszt, negyven életem át mérte, szeletelte Augustus óta, meddig emlékszem még a hangodra, amelyet hamarabb ismertem, mint arcodat, megkondult a harang, azt hiszem, a bencésekénél, milyen harsányan szólsz, októbertvégi tücsök, de hol? de hol? nem árulják el a fák.

A borítólapon fényképét Fricsay Ferenc készítette a firenzei pályaúdváron, egy vonatlépcsőről. A női portrét Ferenczy Béni mintázta 1948 nyarán, Esztergomban, a bronzöntvény az özvegy tulajdona, a képet Vattay Elemér vette föl.

A kötetvégi záródísz annak idején Kozma Lajos készítette a gyomai Kner nyomdának. Közli Kner I.: A könyv művészete, szerk. Haiman Gy., Bpest, 1957.

5. l. „A te meae...”: *Horatius: Ad Maecenatem, Carmina*, II. 17; „Ami most történik ...”: *Prédikátor könyve*, 3. 15.

1963:

30. l. „Aranyfényel...” : *Elpis* himnusza Péter-Pál napjára a 6. sz.-ból, Babits M. ford.; „Én kaptam...”: Máté, 28. 18—20., ford. Békés G.; 32—37. 1. A Santo Stefano Rotondóról szóló napló összefügg Juhar J. római lelkes szervező buzgolkodásával a templom helyreállítására eredeti alakjában; 34. 1. „O Roma nobilis ...” : *Laus Romae*, ismeretlen 11. sz.-i költőtől (magyarra Sík S. fordította); 37. 1. „Senkit sem nyel el...”: *Lucretius: A természetéről*, III. 963—67., ford. Kálnoky L.; 42. 1. Sík S. verse: *Roma Aeterna* (Róma, Anno Santo, 1925.); 46. 1. „Szegény öregasszony...”: Ballada, melyet Villon szerzett anyjának, ford. Vas I.

A pásztorok királya:

Vergilius Eclogái, ford. Lakatos L., Bpest, 1963. Tanulmányom első közlése (Kat. Szemle, 1963) után jelentek meg *Vergilius* összes művei Lakatos L. fordításában (Bpest, 1967). Irodalom: *Sainte-Beuve: Étude sur V.*, 1857; *Comparetti*, D.: *V. nel Medioevo*, 1872; *Boissier*, G.: *Nouvelles promenades archéologiques*, 1886; *Némethy G.*: *V. élete és művei*, 1902; *Clovis*, T. R.: *V.*, 1915; *Bellesort*, A.: *V. Son oeuvre et son temps*, 1920; *Frank*, T.: *V.*, 1922; *Carpino*, J.: *V. et le mystère de la IVe Églogue*, 1930; *Alföldi A.*: *Der neue Welthercher der vierten Ekloge V.'s*, 1930; *Brassilach*, R.: *Présence de V.*, 1931; *Trencsényi—Waldapfel I.*: *Pásztori magyar V.*, 1938; *Rose*, H. J.: *The Eclogues of V.*, 1942; *h/iaury*, P.: *Le secret de V. et l'architecture des Bucoliques*, 1944; *Bowra*, C. M.: *From V. to Milton*, 1945; *Rieu*, E. V.: *The Pastoral Poems*, 1949; *Eliot*, T. S.: *V. and the Christian World*, 1951; *Perret*, J.: *V. L'homme et l'oeuvre*, 1952; u. a.: *V.*, 1962; *Poulsen*, V.: *V. „Opus Nobile”*, 1959; *Jackson Knight*, W. F.: *Román V.*, átdolgozott második ka. 1966. 51. 1. „Tristis ad ille...”: *V.: Ecloga*, X. 31—33.; 53. 1. „Or se' tu. . .”: *Dante: Inferno*, I. 79.; 61. 1. „Mégis vérek ...”: Babits M.: *Ady Endrének*.

A költő háza:

Horatius verseit a teljes magyar fordítás (Bpest, 1961) alapján idézem. Szemben a remek kis *Horatius Nosterrel*, amely születése kétezredik fordulóján, 1935-ben jelent meg, a vaskos kötetben túlteng a nyakatekert vagy silány fordítás, mintha a megátalkodott filológiai szövegghűség nagyobb dicsőségére irodalmunk vaskorába süllyedtünk volna vissza. *Devecseri G.* és *Vas I.* 1962-ben vitázott a könyvről egy folyóiratban, *V.* támadta, *D.* védte, a perben *V.* mellett állók. Polemikus írását: Horatius olvasásakor fölvette Megközelítések c. tanulmánykötetébe (Bpest, 1969). Irodalom: *Boissier*, G.: *Nouvelles promenades archéologiques*, 1886; *Lugli*, G.: *La villa sabina di O.*, 1926; *Horatius Noster*, *Kerényi K.* bevezető és *Trencsényi—Waldapfel I.* kísértő tanulmányával, 1935; *Klasszikus álmok*, *Keresztury D.* bevezetőjével, 1943; *Fraenkel*, E.: *H.*, 1957; *Highet*, G.: *Poets in a Landscape*, 1957; *Grimal*, P.: *H.*, 1962. 69. 1. „Ipse deus...”: *H.: Epistulae*, I. XVI. 78—79.; 76. 1. „Honnan, kicsi szellő...”: *Arany J.*: *Buda halála*, XI. 197.; 77. 1. „O fons Bandusiae. . .”: *H.: Ad fontem Bandusiae*, *Carmina*, III. 13. 1—2.; 81. 1. „Ille dies...”: *H.: Ad Maecenatem*, *Carmina*, II. 17. 8—9.; 81. 1.: „Ha ti nem teszitek meg...”: *Suetonius: Caesarok élete*, II. 26.

A varázsló pápa

Három korábbi esszében foglalkoztam II. Szilveszterrel és az első Millenium korával: A varázsló pápa, Irodalmi Újság, 1958 aug. 15.; Pápa, császár, lovas, Katolikus Szemle, 1960, 4.; Három tűz közt, Új Látóhatár, 1961, 5. Véglegesen tekintett, jelen tanulmányom kiküszöböli a megelőző kísérleteket.

Bryce, J.: The Holy Roman Empire, 1864 (több, mint száz éves munka, de úttörő volt magas szinten, túlhaladva is lebilincselő olvasmány); *Gregorovius, F.*: Geschichte der Stadt Rom, 8. k., 1859—72 (a múlt századi német történetírás egyik klasszikusa, ragyogó írás, de számos adat ma már helyesbítésre szorul. Óvatosan is kell kezelni, mert hatott rá az új német birodalomalapítás vajúdási kora); *Dawson, C.*: The Making of Europe, 1932; *Bloch, M.*: La société féodale, vol. I., 1939; *Southern, R. W.*: The Making of the Middle Ages, 1953.

Schneider, F.: Rom und Romgedanke im Mittelalter, 1926 (III. Ottót rajongó álmódóznak rajzolja); *Schramm, P. E.*: Kaiser, Rom und Renovatio, 1929 (nagy hatású mestermű, III. Ottót — ellenkező végletbe billenve — reálpolitikusnak ábrázolja); *Brackmann, A.*: Der Römische Erneuerungsgedanke und seine Bedeutung für die Reichspolitik der deutschen Kaiserzeit, 1932; *u. a.*: Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns, 1939 (mindkét írás Schramm művének tovább élezése nagynémet irányba; az 1943-as magyar történész vita főleg Brackmann adatinterpretációi körül tört ki); *Holtzmann, R.*: Geschichte der Sachsichen Kaiserzeit, 1941; *Barraclough, G.*: The Origins of Modern Germany, 1946; *Brezzi, P.*: Roma e l'Impero Medioevale, 1947; *Morrai, I. B.*: Otto III., History Today, 1959 December.

Morrai, I. B.: Political Thought in Medieval Times, 1958; *Wolff, P.*: The Awakening of Europe. The Pelican History of European Thought, vol. 1, 1968 (a tudós II. Szilveszter kitűnő méltatása); *Crombie, A.C.*: Augustine to Galileo. The History of Science, A. D. 400—1650, 1952.

Schultes, K.: Papst Sylvester II. als Lehrer und Staatsman, 1891; *Uhlirz, M.*: Untersuchungen über Inhalt und Datierung der Briefe Gerberts von Aurillac, 1957; *Chamberlin, E. R.*: Pope Silvester II., History Today, 1969 February.

Pinder, W.: Die Kunst der deutschen Kaiserzeit, 1937; *Male, E.*: Rome et ses vieilles églises, 1942 (melankolikus és szerény hangú remekmű); *Focillon, H.*: L'An Mil, 1952; *Cetto, A. M.*: Mittelalterliche Miniaturen, 1950; Katalog der Jubiläumsausstellung der Bayerischen Staatsbibliothek, 1958; *Boeckler, A.*: Deutsche Buchmalerei vorgotischer Zeit, 1959; *Valentiner, W. R.*: The Bamberg Rider, 1956; *Tantzen, H.*: Der Bamberger Reiter, 1964.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádok korában, 2 k., 1893 (a Kiegyezés-kori magyar történetírás kiemelkedő műve); *Varjú Elemér*: Szent István király legendái, 1928; *Szent István Emlékkönyv*, 1938 (óvatosságot igénylő, egyenlőtlen gyűjtemény); *Deér József*: A magyar királyság megalakulása, 1942; *Deér József*: III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban, Századok, 1943; *Tóth Zoltán*: A Hartvik legenda kritikájához. (A szent korona eredetkérdése), 1942; *Tóth Zoltán*: „Történetkutatásunk mai állása” körül. (A szent korona eredetkérdéséhez), 1943; *Macartney, C. A.*: The Medieval Hungarians, 1953; *v. Bogyay, T.*: Lechfeld. Ende und Anfang, 1955; *v. Bárány-Oberschall, M.*: Die Sankt Stephans Krone, 1961; *Deér, J.*: Die Heilige Krone Ungarns, 1966.

Jellemző a harcias múlt századi antiklerikalizmusra Victor Hugo versláncolata, *Les Légendes des Siècles*. Kétszer ír benne II. Szilveszterről, olyan hangon, mintha ezer évig minden pápa IX. Pius lett volna, — a kortársa és III. Napoléon mellett a fő bête noire-ja.

Hálásan köszönöm Dr. Péter Lászlónak, a londoni egyetem előadó tanárának kritikai megjegyzéseit s a nehezen hozzáférhető, kölcsönadott könyveket.

Tanulmányom lezárása után jelent meg *Bogyay T.*: Problémák Szent István és koronája körül, Új Látóhatár, 1970, 2. és *Hinz, B.* támadása a német művészettörténet nacionalista mítoszgyártói ellen:

Der „Bamberger Reiter”, Frankfurter Rundschau, 1970 április 15.; eredetileg a Kölnben tartott XII. német művészettörténész ülésén hangzott el.

83. l. „Si canimus . . .”: *Vergilius*: Eclogae, IV. 3.; 86. l. „S honnan Scitiabul. . .”: *Zrínyi M.*: Peroratio; 88. l. „Két hegy között... *Ady E.*: Fájdalmas, bús kitérő; 89. l. „Ők szabadították meg...”: *Widukind* szász krónikája; 91. l. „Ó, béke, béke...”: *Babits M.*: Húsvét előtt; 92. l. „Tu regere imperio...”: *Vergilius* Aeneis, VI. 851.; 94. l. „Romjaimat védem ...”: *Eliot, T. S.*: Átokföldje (The Waste Land), ford. *Vas I.*; 95. l. „la première définition...”: *Focillon, H.*: Art d'Occident; 108. l. „ül Isztragomban. . .”: *Arany J.*: Csanád.

Lázár a Gianicolón:

122. l. „Aquapendente?...”: *Vas I.*: Aquapendentei elegia; 124. l. „Árván kötélre ..”: *Cs. Szabó L.*: A bujdosó hegedős; 138. és 139. l. „Szent Praxedis a béke ..” és „Fiúk, jáspisból...”: *Browning, R.*: A püspök megrendeli sírkövét, ford. *Vas I.*; 141. l. „Járnak hozzám...”: *Arany J.*: A csillaghulláskor; 145. l. *Martialis* panasza a vízszolgáltatásra: Epigrammák, 9. 18.; 148. l. „Amint lassan...”: *Nemes Nagy Ágnes*: Lázár.

Róma romban:

149. és 150. l. „A borzasztó birodalom ...” és „Ó, mily csodás ...”: *Dante*: Pokol, 34. 28—33. és 37—45., ford. *Babits* M.; 154. l. „Mily remekmű...”: *Shakespeare*: Hamlet, II. 2., ford. *Arany* J.; 155. l. „dicséretes foglalatosság...”: *Eckermann*: Gespräche mit Goethe, 1829. ápr. 14.; „Vides, ut alta...”: *Horatius*: Carmina, I. 9. 1—2.; 159. l. A Campanari fivérek villája: *Dennis*, G.: i.m. XXIII. fej.; 161. l. „Gens ante alias . . .”: *Livius*: Ab urbe condita, V. 1. 6.; 162. l. „opulenta arva”: *Livius*, IX. 36. 11.; „pestilens regio”: *Sidonius Apollinaris*: Epistolae, I. 5.; 163. l. „obesus Etruscus”: *Catullus*: 39. 11.; „pinguis Tyrrhenus”: *Vergilius*: Georgica, II. 193.; 166. l. „Hol vannak...”: *Petőfi* S.: Homér és Oszján; 168. l. „A soványság, mely bennünket...” és „Aztán e nyomort...” és „Atyánk !...”: *Shakespeare*: Coriolanus, I. a., ford. *Petőfi* S.; 169. l. Brutus ciprusi kölcsöneiről: *Cicero* levelei barátjához, Atticushoz, Laodiceából, Kr. e. 50-ben; 170. l. „Nem volt valami...” : Catiline's conspiracy, T. L. S., 28. 12. 1967; 171. l. „Egy dicső ház...”: *Arany* J.: Rangos koldus; 172. l. A kivégzés leírása: *Dickens* tudósítása a Daily Newsnak, majd Pictures from Italy (1846) c. kötetében; Chateaubriand és Pauline de Beaumont a Colosseumban: *Chateaubriand*: Mémoires d'Outre-Tombe, Deux, p., Livre II; Pauline de Beaumont síremléke a S. Luigi dei Francesi templomban; 173. l. „A küzdelem egyik fordulatanál...”: *Szent Ágoston* vallomásai, 6. 8. 13., ford. *Boronkai* I.; 174. l. Pompeius elefántjairól: az *idősebb Plinius*: Naturalis historia, 8. 20—21.; *Gibbon* mondása a római ezüstkorról: Decline and Fall, ch. 3.; 175. l. A Véres költő tizedik fejezetében Seneca „kora reggel...”, a gőzfürdőbe menet, hazafelé botorkál, éjjeli korhelyekkel találkozik. Róma ébred. *Kosztolányi* félreolvashatta a számot; a fürdőket nem hatkor, hanem a *hatodik óra* lejártakor nyitották ki s a hatodik óra télen-nyáron pont délben végződött. Antik időszámítás szerint a huszonnégy órára osztott nap nappali és éjjeli óráinak a hossza különbözött a világosság hossza szerint, de a hatodik óra vége mindig délre esett. 176. l. „Ételből csak annyit...”: *Tertullianus*: Apologeticus, 39.; „E szép virágot...”: *Madách* I.: Az ember tragédiája, 7. 1597—99.; 177. l. „Sparsus, szegény fejem...”: *Martialis*: Epigrammák, 12. 57., ford. *Hegyi* Gy.; „Képzeld most el ...” és 178. l. „Szenved az arcátlan ...”: *Juvenalis*: Szatírák, 3. 268—77. és 278—89., ford. *Muraközy* Gy.; 179. l. „amit mi elviseltünk...”: *Illyés* Gy.: Bartók; 180. l. „Míg talán a zajos...”: *Martialis*: Epigrammák, 12. 18., ford. *Bede* A.: „mit egy évre fizetsz...”: *Juvenalis*: Szatírák, 3. 226., ford. *Muraközy* Gy.; 181. l. „Je vais sortir...”: *Molière*: Le Misanthrope, V. 4. 1804—06.; 187. l. „Azoknak, akik az ilyen...”: *Plutarkhosz*: Párhuzamos életrajzok, Camillus, 6.; „Ha nem vesszük számításba...”: u. a., Titus Flaminius, 11., ford. *Máthé* E.; 188. l. *Ariszteidész*: Róma dicsérete; külön zsidó és külön pogány (görög): *Pál* a Kolosszeiekhez, 3. 11.; 192. l. Pált megkövezik és holtnak vélik: Apostolok cselekedetei (ezentúl: A. cs.), 14. 19—21; „istenek szálltak le...”: u. o. 14. 12.; „Hiszen tudjátok...”: *Pál* a Galatia-beliékhöz, 4. 13—14. (az Új-szövetséget rendszerint *Békés* G. fordításában idézem); 193. l. „Izrael népéből...”: *Pál* a Filippiekhez, 3. 5.; 194. l. „Nem hallgattam testre...”: *Pál* a Galatia-beliékhöz, 1. 17—20.; „Krisztus... mindnyájuk után...”: *Pál* 1. a Korintusiakhoz, 15. 8—10.; 195. l. „végig a földön...”: *Pál* a Rómaiakhoz, 10. 18.; 196. l. találkozás az efezusi egyház véneivel: A. cs., 20. 17—38.; „Bölcsességet hirdetünk...”: *Pál* 1. a Korintusiakhoz, 2. 6—9.; „Ezentúl tehát...”: *Pál* 2. levele a K.-hoz, 5. 16—19.; 197. l. A lincselési kísérlet *Pál* ellen: A. cs., 21. 27—22. 29.; „Test és vér...”: *Pál* 1. a K.-hoz, 15. 50—55.; 198. l. *Donne*, John: A halálhoz, ford. *Szabó Lőrinc*; 200. l. *Pál* külsejéről: *Pál* és *Thekla* cselekedetei, újtestamentumi apokrifá, de ő maga is: 2. a K.-hoz, 10. 10., 11. 6.; 201. l. „A zsidókat, akik...”: *Suetonius*: Caesarok élete, 5. 25., a kitiltásról: A. cs., 18. 2.; 203. l. Jézus perének óriási az irodalma, modern vallástörténeteszek közül mintegy két évtized óta különösen *Brandon*, S. G. F. foglalkozik vele behatóan: The Fall of Jerusalem and the Christian Church; Jesus and the Zealots; The Trial of Jesus of Nazareth. 204. l. Márk római tartózkodásáról *Péter* 1. levele, 5.13.; 205. l. „Krisztust kivégeztette...”: *Tacitus*: Annales, XV. 44.; a kereszténység „veszélyes babonájáról”: *Tacitus* i. m. i. h.; *Suetonius*: Caesarok élete, 6. 16; az *ifjabb Plinius*: Levelek, X. 96.; „odium humani...”: *Tacitus* i. m. i. h.; 206. l. „adjátok meg tehát...”: *Pál* a Rómaiakhoz, 13. 7.; az üldözésről *Péter* 1. levele 5. 13.; „adjátok meg tehát a császárnak...”: *Márk*, 12. 17.; „megrészegült szentek...”: Jelenések, 17. 4—6.; 208. l. „Ha tölem egykor...”: *Dach*, Simon: Annchen von Tharau, ford. *Kardos* L., (Szerb Antal fölvette Száz vers c. válogatásába).

A levélváltás:

209. l. „kedves orvos”: *Pál* a Kolosszeiekhez, 4. 14., „munkatárs”: a Filippiekhez, 4. 3., „testvér”: 2. a Korintusiakhoz, 8. 18—19.; 212. l. *Pál* Gallio előtt: A. cs. 18. 12—17.; 213. l. *Pál* elalvó hallgatója: A. cs. 20. 9—12.; 214. l. „közülünk senki...”: *Pál* a Rómaiakhoz, 14. 7.; „szégyenletes volna...”: *Plutarkhosz*: Agisz—Kleomenész élete, 31.; 215. l. „Krisztus föltámadt...”: *Pál* 1. a Korintusiakhoz, 20—28.; 216. l. „Bárcsak kihámozhatnám...”: *Plutarkhosz*: Thészeusz—Romulus élete, 1.; 225. l. „műved hallgat Jézusról”: a Jézusra vonatkozó rész hiányzott a Zsidó háború történetének ama görög szövegéből, amit *Plutarkhosz* ismerhetett. Lehet, hogy maga *Josephus* hagyta ki óvatosan a Domitianus féle keresztényüldözés alatt, lehet, hogy későbbi betoldás a II. k. 9. fej.-be, a Pilátusról szóló szakasz után. 231. l. „Megmaradjunk-e a bűnben...”: *Pál* a Rómaiakhoz, 6. 1—11.; 233. l. *Pál* a szeretetről: 1. a Korintusiakhoz, 13. 1—7.

Árnyak, alakok:

239. l. „A fürdőrom rablótanya ...”: Cs. *Szabó* L.: A görög; 241. l. Raffaello leereszkedik a „grották”-ba: *Vasari* Giovanni da Udine életrajza a „Le Vite”-ben; 242. l. Raffaello kinevezése régészeti főfelügyelővé: 1518. aug. 27.; Francesco da San Gallo levele Monsignor Spedalagonak, 1567. febr. 28.; 244. l. „Megszentelt dombok...”: *Du Bellay*, J., ford. *Radnóti* M.; 246. l. „Frankhon, művészetek, hadak...”: u. a., ford. *Radnóti* M.; „Ki keresed, Rómában...”: u. a., ford. *Rónay* Gy.; 247. l. „Sosem találkoztunk...”: u. a., ford. *Rónay* Gy.; „Urazni uzsorást...”: u. a., ford. *Illyés* Gy. (két *Du Bellay* áttünetése csúcsteljesítmény a magyar fordítói irodalomban); 248. l. „Számlát hoz, levelet...”: u. a., ford. *Rónay*

Gy.; 249. l. „A züllött iparos...”: u. a., ford. *Rónay Gy.*; „Figli, meno giudizio...”: korabeli pasquillus. Du Bellay római éveiről *Rónay Gy.* kitűnő tanulmányt írt, megjelent Fordítás közben c. gyűjteményében (Bpest, 1968). 250. l. Az 1940. május 15-i firenzei közvetítés szövege (Napok és munkák Firenzében) Haza és nagyvilág c. kötetemben (Bpest, 1943); „az átkozott és szerencsétlen...”: *Dante* Purgatórium, XIV. 51., ford. *Babits M.*; 252. l. „Dormirò sol...”: *Verdi*: Don Carlo, IV. 1.; *Montaigne* naplója itáliai utazásáról: Journal de voyage en Italie, etc., 1580—81 (csak a 18. sz.-ban fedezték föl); 253. l. „aki boldog, ha véletlenül...”: *Montaigne*: Esszék, III. 9.; „Azok az épületek...”: *Montaigne*: Journal; 254. l. „Hamarább voltam otthon...”: *Montaigne*: Esszék, III. 9.; „seule ville...”: *Montaigne*: u. o.; „Bánom is én ...”: *Goethe*: Római elégiák, II., ford. Vas I.; 255. l. „Das alte ...”: *Goethe*: Dichtung und Wahrheit, III. 15.; „A természet és az emberi ...”: Der Teutsche Merkur, 1788., I.; „Az idő s az egymást...”: *Goethe*: Itáliai utazás, 1787. dec; 256. l. „Mi már egyszer ...”: *Goethe*: Charlotte v. Steinhez, ford. Vas I.; 257. l. „Az elégiákat különösen...”: *Eckermann*: Gespräche mit Goethe, 1829. ápr. 8.; 258. l. „Csak sose bánd ...”: *Goethe*: Római elégiák, III., ford. Vas I.; 249. l. „Képeivel ha...”: *Ovidius*: Tristia, I. 3., ford. *Szabó Lőrinc*; 260. l. „Milyen német...”: Cs. Szabó L.: István, a Két part c. kötetben (Bpest, 1946), idézi *Illés E.*: Szerkesztő és regényhős c. tanulmányában (Gellérthegyi éjszakák, Bpest, 1965), a fordítási tervről megemlékezik a Vigília 1964 okt. számában *Rónay Gy.*, aki az Utazást 1961-ben lefordította s a könyvről figyelemreméltó tanulmányt írt Goethe Itáliában címen (Fordítás közben, Bpest, 1968). Magyarul Lenz alakjával Albert Pál foglalkozott Az érzékenységek diadala c. tanulmányában, Irodalmi Újság, 1968 máj. 15.; 262. l. „Gab mir ein Gott...”: *Goethe*: Tasso, V. 5.; 267. l. „Így lettél hát...”: *Tasso*: Megszabadított Jeruzsálem, II. é., ford. *Sárközi Gy.*; 272. l. az ellenállhatatlan költő: Gabriele D'Annunzio; 276. l. „Koponyám gyermeke...”: *Apollinaire*, G.: Egy csillag bánata, ford. Vas I.

Római muzsika:

279. l. Cs. Szabó L.: Gáláns ünnep, nyaktílóval, Irodalmi Újság, 1968. máj. 1.; 281. l. u. a.: Orpheus és Eurydike az Apai örökség c. elbeszéléskötetben (Bpest, 1937) ; 282. l. „A szeretet türelmes...”: *Pál I.* a Korintusiakhoz, 13.; 283. l. „Mert képtelenség ...”: *Morus*: Utopia, II. (Of the religion in U.); 285. l. „Az utolsó háromezer ...”: *Graves*, R.: The White Goddess; 286. l. Rádióközvetítés a kolozsvári temetőből 1940. nov. 1., szövege: Mindszentek a házsongárdi temetőben, Erdélyben c. kötetemben (Bpest, 1940).

Októbertvégi tücsök:

297. l. II. Pius a magyarokról a Commentarii III. és XII. könyvében; 308. l. „S bárha Catulusszal. . .”: *Catullus*: LXVIII/A, ford. *Devecseri G.*; 309. l. „Boldoguljon már...”: u. a. XL, ford. *Devecseri G.*; „Öh de mivé váltam...”: u. a.: LXXV., hibrid idézet, első három sorát *Babits M.* fordította, az utolsót *Devecseri G.*; 310. l. „Gondolkodjon akárki...”: *Lucretius*: A természetéről, VI. 625—31., ford. *Tóth B.*; „Nézd legelőszőr...”: u. a.: i. m. V. 92—96., ford. u. a.; 312. l. Monnica halála: *Szent Ágoston* vallomásai 9. 11. 27—12. 33.; *Pál* a hajótöréseiről: 2. a Korintusiakhoz, 11. 25., a máltai hajótörésről: A. cs., 27. 27—44; *Josephus Flavius* hajótörése az önélettrajzában; 313. l. „Vigyázz — hó-rukk!”: *Babits M.*: Jónás könyve; *Silone* darabot írt „földi”-jéről, V. Celestinről L'avventura d'un povero cristiano címmel (Róma, 1968); 315. l. „Riadt sikoltozás...”: *Jékely Z.*: Gyönyörű ősz.